

jaro dolar

spomin
človeštva

CANKARJEVA ZALOŽBA
V LJUBLJANI 1982

~~MS~~ 332107
b KS

332107

17. XI. 1932

N 2542

KNJIGA JE IZŠLA S POMOČJO
KULTURNE SKUPNOSTI SLOVENIJE

Kralji in knjige imajo veliko moč;
kralji umirajo . . .

Vzhodnjaška modrost

Knjige, ki so izpreminjale svet . . . Zelo mnogo so jih že naštehi, a le redki so naslovi, o katerih bi se avtorji takih seznamov zedinili. V enem pa se strinjajo vsi: po dolgih tisočletjih svojega razvoja je dobila knjiga, posebno odkar je postala množično občilo, neznansko, naravnost eksplozivno moč in ni je sile na svetu, ki bi jo, ko je dozorel njen čas, lahko z nasiljem zadržala in utišala.

Kakor je namreč po snovi, iz katere je narejena, krhka, drobljiva in razpadljiva, je vendarle neverjetno trdoživa in trajna, saj se je tisočletja prebijala skozi neštete zgodovinske katastrofe, ki so pretile, da jo za vse čase uničijo. Kljub ognju verskega in političnega fanatizma ter kljub razdejanjem, ki so ji jih prizadevale vojne, je vedno znova zaživela še bolj žilavo in čvrsto.

Za to njeno trdoživost in trajnost, ki nam zagotavlja, da se najbrž nobena resnično dragocena misel ne bo več izgubila, se imamo zahvaliti mnogim brezimnim knjižničarjem, ki so vztrajno in požrtvovalno bedeli nad tem, kar imenujemo SPOMIN ČLOVEŠTVA.

Knjižničarji vseh časov, od varuha knjig v starem sumerskem Uru pred skoro pet tisoč leti, ali »viviotekarja u patriarha v Svetej Sofiji« KONSTANTINA oziroma CIRILA, pred dobrimi tisoč leti, pa do sodobnega bibliotekarja v modernem informacijskem centru, ki so mu na uporabo elektronski računalniki in vsa mehanizacija današnjega časa, imamo gotovo mnogo skupnega: skupen nam je predmet, ki mu posvečamo svojo skrb, in morda tudi odnos do poklica,

ki ga opravljamo. Knjiga sama pa je bila deležna največjih sprememb v zgodovini: spreminjala se je oblika in snov, iz katere so izdelovali knjige, spreminjalo se je število knjig, ki so bile bralcem na voljo, spreminjali so se bralci teh knjig in spreminjali so se prostori, v katerih so te knjige hranili.

Sledili bomo tem spremembam v zgodovini, a ne bomo trgali naravnega toka z nasilno periodizacijo, ki bi slonela na zunanjih delitvah, kot so: pisana in tiskana knjiga, ali različnosti pisne podlage od glinaste tablice prek papirusa in pergamenta do papirja, ampak bomo predli nitko razvoja od pradavnine naprej. Pri tem bomo raziskovali okoliščine, v katerih je knjiga nastajala, ugotavljali njeno vlogo v kulturnem in sploh v javnem življenju, ocenjevali njen vpliv na bralce in spoznavali njen družbeni pomen. Merili bomo njeno prisotnost na vedno večjih ozemeljskih in vedno širših družbenih področjih ter se tudi na tem tako tihem in zave-trnem prizorišču srečevali z neizprosno zgodovinsko zakonitostjo družbenih spopadov in prevratov.

Iz zgodovine knjig, knjižnic in knjigarstva se seveda niti knjižničarji za svoje vsakdanje, praktično delo ne bomo kaj prida naučili. In vendar ima usoda, ki jo je doživljala knjiga skozi tisočletja, poseben čar, ki se mu ni mogoče ubraniti, saj se v njej kot v pomanjševalnem vzratnem ogledalu zrcali kulturna in sploh družbena zgodovina vsega civiliziranega človeštva.

Seveda pa nimamo namena, da bi zvesto popisovali in naštevali vsa dejstva zgodovinskega dogajanja, ampak bomo skušali povezovati knjigo z družbenimi in kulturnimi tokovi dobe in jo vključevati predvsem v kulturno zgodovino Evrope, to je tistega dela človeštva, ki je usodno oblikoval tudi naš razvoj.

Čeprav so za temeljito zgodovino knjige, knjižnic in knjigarstva v Sloveniji opravljena komaj nekatera pripravljalna dela in bomo na tako zgodovino morali verjetno še precej dolgo čakati, nas bo že tudi tu posebej zanimala knjiga pri nas. Dobro namreč vemo, da pri formiranju Slovencev v narod in pri njihovem boju za samobitnost in obstanek prav do zadnjega časa niso bila odločilna velika vojaška in diplo-

matsko-politična dejanja, ampak predvsem knjiga, ki je od vsega začetka krepila narodno zavest in ji bila dolga stoletja edina uspešna obramba.

Veliko je število slovenskih pisateljev in znanstvenikov, ki so se udeleževali tudi kot knjižničarji. Morda je več kakor simbol in program, da je bil prvi slovenski knjižničar, ki je ujel korak z razvojem knjižničarstva v svetu, evropsko razgledani PREŠERNOV informator in mentor Matija ČOP.

NAJDRAGOCENEJŠI DAR BOGOV: PISAVA

Od človeka do človeka... Življenje ljudi v skupnosti, oziroma v družbi je že od nekdaj zahtevalo sprva še preproste, s časom pa vedno bolj zapletene, višje oblike sporočilnih povezav in izmenjav (komunikacij).

Danes, ko si v sodobnem svetu življenja brez bogato razvejanega sistema *komunikacij* še zamisliti ne moremo, so se znanstveniki lotili teoretičnega razbiranja in opredeljevanja prvin, na katerih slonijo take sporočilne povezave in izmenjave. Nastala je cela znanost, ki se peča z najrazličnejšimi zvrstmi komunikacij — od najpreprostejših do najbolj tenko razpredenih.

Razbiranje vsega, kar sodi sem, sega od razdelitve po čutih (kjer prideta voh in okus samo teoretično v poštev) do ločitve po trajanju.

Samo bežen pregled tako obsežnega področja nam bo opredelil mesto, ki ga ima pisava v tem sistemu.

Če začnemo s tipom, se bomo zavedeli, da že stisk roke ali trepljanje po ramenu lahko izrazi neko čustvo ali misel prav tako kakor natančno določeno in dogovorjeno sporazumevanje z gluhih slepci, ki dojemajo zunanji svet prek svojih dlani in prstov, po katerih jim z otipavanjem »govori« njihov posrednik. Kako dovršeno je lahko tako sporazumevanje, priča življenje in delo ameriške pisateljice Helen KELLER (1880—1968), ki se je z njim dvignila iz gluhe teme popolne osamelosti v sredo družbenega življenja.

Trajna oblika take izmenjave sporočil je današnja BRAILLOVA (Louis Braille, 1809—1852) *pisava za slepce*, ki iz po-

sebne razporeditve privzdignjenih vzboklih pik lahko berejo v to njihovo pisavo prepisana dela.

Mnogo večje razdalje kakor pri tipu je mogoče premagovati s slušnimi komunikacijami: z žvižganjem, ploskanjem in bobnanjem. (Spomnimo se samo bobnanja afriških ljudstev, ki na ta način lahko predajajo preprosta in menda tudi dovolj zapletena sporočila.) Sem lahko štejemo trobentanje za budnico ali počitek in podobno.

Najbolj dovršeno pa je seveda sporočanje, ki ga posreduje govornica — beseda s svojim opredeljevanjem bežnega, morda še ne povsem jasnega pojma. To sporočilo je časovno omejeno in sega le tako daleč, kakor sega človeški glas, in traja tako dolgo kakor človeški spomin. (Šele v zadnjem stoletju je s sodobnimi tehničnimi pripomočki — radio, gramofonska plošča, magnetofonski trak — premagalo prostor in čas.)

Pri vidnem sporočanju pride v poštev vsaka kretnja in izraz obraza, razni mimični plesi, v katerih zna plesalec s svojim telesom »toliko izraziti«. Na večje razdalje hitijo poročila z indijanskimi dimnimi signali, z grmadami, ki opozarjajo na nevarnost, z zastavicami na ladjah in ne nazadnje s prometnimi opozorili in semafori.

Zelo preprosta, a trajnejša sporočila posredujejo »govoreči« *predmeti* s simbolnim pomenom. Iz naše zgodovine poznamo petelinje pero kmečkih puntarjev, ki je nosilo uporno misel od človeka do človeka, od soseske do soseske, od vasi do vasi. Narodopisje pripoveduje o rovašu, o palici z zarezi, ki sta jo pogodbenika po dolgem preklala in si oba dela razdelila. Z rovašem so obračunavali dninarjeve delovne dneve in dolgove pri gospodarju.

Tudi verski simboli in strankarski znaki (emblemi) spadajo sem: križ, polmesec, razni grbi in podobno — vse to posreduje neka sporočila, ki jih lahko bere tudi nepismen človek.

(Pri tem naj omenimo, da je na poseben način zgovoren križ, ki ga uporabljajo egiptovski Kopti na oknih, vratih in balkonih svojih stanovanj in trgovin, ker ne označuje samo njihove verske pripadnosti, ampak često tudi poslovno povezanost.)

Zelo zanimiv sistem komunikacij je *quipu* (izg. kipu), zapleten — v dobesebnem smislu besede — splet raznobarnvih in različno debelih vrvic in motvozov, zavozlanih v večjih ali manjših presledkih. Seveda so ta sporočila, ki so jih v starem Peruju predajali kurirji, bila le mnemotehnične opore spominu; saj so bile brez prenašalca — neme. V glavnem je šlo za številke, ki so se stekale v nekakšne računske centre, kjer so vodili neverjetno podrobne inventarje vsega, kar je država, oziroma, kar so njeni podložniki posedovali. Iz takih quipujev je bila baje sestavljena cela zgodovina, ali bolje: kronika z dogodki in datumi, kar so razlagalci s pomočjo vrvic stalno ponavljali.¹ — Iz nekega mesta v kitajski knjigi *Yi-king* se da celo sklepati, da so tak sistem pri upravljanju države poznali celo Kitajci, preden so izumili pisavo.

Med taka predmetna sporočila lahko štejemo še »*wampume*«, široke pasove, na katerih so v podobe nanizani in vtكاني stekleni biseri, školjke in polžki. Uporabljali so jih severnoameriški Indijanci (Irokezi) najprej kot sporočilo, predvsem kot mirovne pogodbe, potem pa kot plačilno sredstvo. (Še danes je ta beseda v ameriškem slangu sinonim za denar.)

Toda vse to seveda še niso pisave, ampak samo zarodki in nastavki (*embrionalne oblike*) pisanja, ki so zakrneli, še preden so se mogli razviti do kraja v prave pisave.

Mnogo bliže pisavi so sporočila, s katerimi si je jamski človek v stari kameni dobi zagotovil magično moč nad živalmi in uspeh pri lovu. Čudovite upodobitve živali v jamah Španije in južne Francije (*Altamira, Lascaux, Trois Frères* idr.) delajo tudi na nas mogočen vtis, ki sega prek tisočletij, čeprav njihovih sporočil najbrž ne »beremo prav«, ne tako, kakor jih je »zapisal« — v magično silo svoje zvesto naslikane živali verujoči umetnik in kakor jih je razumelo njegovo »občinstvo«. Za nas so to predvsem velike umetnine. Pri tem pozabljamo, da so te umetnine — kakor sklepajo današnji raziskovalci — tedanjim ljudem »govorile« o zatrđni veri v uspešnost lova. — Madžarski raziskovalec FÖLDES-PAP imenuje te prazgodovinske slikarije »*slikovno*«

pisavo, ki jo loči od »*podobisa*«,² o katerem bomo še govorili. Mi bi rekli, da gre pri tem le za prisposodbo, ne pa za pravo oznako, saj nam je danes »pisava« ostro opredeljen pojem.

Ko ustno izročilo ne zadostuje več. Cel splet verskih predstav in mitov, s katerimi se srečujemo v vsakdanjem življenju, posebno pa v narodnih pesmih, pravljičah in bajkah, deloma tudi v obredju, običajih in vražah, nam še danes pripoveduje o dobi, iz katere nimamo nobenih pisanih poročil. Predaja starih verskih besedil in obrazcev ter dolgih narodnih pesmi priča o skoro neizčrpnem spominu, ki lahko obdrži na tisoče besed. Za primer bi lahko navedli BUDOVE (BUDDHA = Razsvetljeni, ok. 560—480 pr. n. š.) govore, ki so jih predajali iz roda v rod,³ ali srbske narodne pesmi, ki so jih peli nepismeni guslarji skozi stoletja.

Kljub temu pa napoči v zgodovini vsake civilizacije, ki nosi v sebi kali za razvoj, trenutek, ko ustno izročilo ne zadostuje več. Tedaj prekipi naglo naraščajoča zaloga idej, ki so jih zbrale potrebe družbene organizacije, oblastne avtoritete in njenega verskega poročstva s kaznimi in plačili, čez ustaljene okvire govorjene besede in si poišče trajnejših ter zanesljivejših sredstev, da se útrdi in razširi na bodoče rodove in oddaljene rojake.

Osnovni pogoj za nastanek pisave pa je gotovo stalna naseljenost, predvsem pa precejšnja razslojenost družbe s svečeniki in uradniki, ki jim je to znanje v prid in ki se utegnejo z njim ukvarjati. Pojavi se nov razred izvedencev, ki jim ni treba orati in sejati, saj so se naučili nove in težke umetnosti pisanja, ki je pomembnejša od vseh drugih, s katerimi se preživljajo podložniki mogočnih vladarjev.

Iz Egipta pa tudi iz Mezopotamije nam je ohranjenih mnogo pričevanj o veljavi, ki so jo imeli *pisarji* v tedanjem času. Naravnost ganljivo je, kako npr. oče v poznoegiptovskem besedilu⁴ spodbuja sina, naj se pridno uči. Pripoveduje

mu o naporih drugih poklicev ter o časti in bogastvu, ki ju prinaša pisarski poklic, češ, »ti pišeš, ti lahko ukazuješ!« — Na drugem mestu se pisar obrača k patronu pisarjev bogu THOTU: »Pridi k meni, THOT, kraljevski ibis, bog iz Šmuna, po katerem hrepenimo, ti tajnik devetih bogov! Pridi k meni, vodi in pouči me v svojem poklicu, ki je najlepši med vsemi, saj naredi ljudi velike...« — Podobno beremo v pozno-sumerski pesmi iz Mezopotamije: »Med vsemi opravili, bog sam jim ve imena, ni nobenega, ki bi se dalo primerjati umetnosti pisanja — iznajdbi boga ENKIJA.«⁵

Pri spoznanju o brez dvoma velikanskem pomenu, ki ga ima izum pisave za človeštvo, pa seveda ne smemo zanemariti še drugega vidika, ki ga je imel v mislih PLATON, ko je v svojem znamenitem *sedmem pismu* izrazil svoje nezaupanje do pismene opredelitve svojih misli. Saj bi s tem »resna in pomembna vprašanja izročil zavisti in razumevanju množic.«⁶

Še dalje so šli nekateri sodobni antropologi in filozofi. Claude LÉVI-STRAUSS⁷ na primer sodi, da so nerazvita ljudstva z dostopom do znanja, ki je nakopičeno v knjižnicah, postala tudi bolj dovzetna za laži, ki jih širijo pisani dokumenti. Po njegovi sodbi smo z iznajdbo pisave sicer ogromno pridobili, a tudi mnogo izgubili: »...Z našo preteklostjo nismo več povezani prek ustnega izročila, ki vsebuje živo duhovno vez z drugimi osebami — s pripovedovalci, svečniki, modreci in starci, temveč prek knjig, ki so spravljene v knjižnicah in v katerih kritika le s težavo odkriva podobe njihovih avtorjev. Dandanes občujemo z ogromno večino sodobnikov prek najrazličnejših posrednikov — prek pisanih dokumentov ali administrativnih mehanizmov, ki sicer brez dvoma izredno razširjajo naše kontakte, a jim hkrati jemljejo pristnost. Prav ta nepristnost je postala osnovna značilnost odnosov med državljanom in oblastjo. Nočemo zaiti v protislovje in zanikati revolucije, ki jo je sprožila iznajdba pisave, toda nujno se moramo zavedati, da je ta iznajdba človeštvu nekaj bistvenega vzela, hkrati s tem, ko mu je prinesla toliko prednosti.«

A vrnimo se zopet k sami pisavi!

Kaj pravzaprav je pisava? Vprašanje, ki je na videz tako preprosto, da lahko vsak šolarček odgovori nanj, je vendarle mnogo bolj zapleteno, kot je videti na prvi pogled. Če se mu skušamo približati iz zgodovinskega vidika, bomo rekli: »Pisava je nastala, ko se je človek naučil sporočati svoje misli in čustva z vidnimi znaki, ki jih ni razumel samo on, ampak tudi drugi, ki so ta sistem po dogovoru spoznali.«⁸ S tem seveda ni rečeno, da je pisava že od vsega začetka izražala tudi jezikovne, jasno opredeljene besede ali celo stavke.

Če namreč pristanemo na danes splošno sprejeto definicijo, da je pisava *sistem človeške komunikacije z vidnimi konvencionalnimi znaki*, bomo med pisave morali šteti tudi takšne sisteme, v katerih še ni prišlo do glasovnih vzporednic k pisanim znakom, do fonetične pisave.

Zdi se, da so ta korak od zgolj približnih pomenskih znakov do jezikovnih pisav naredili najprej v Mezopotamiji. To se seveda ni zgodilo nenadoma, ampak šele po dolgem razvoju. »*Slikopisu*« prazgodovinskih lovcev, kakršnega srečujemo po votlinah Španije in južne Francije, je z razvojem živinoreje in poljedelstva sledilo obdobje z novimi abstraktnimi pojmi, kot so rodovitnost, svetost in podobni, ki jim realistično upodabljanje ni več zadostovalo.

Sporočila so postajala bolj zahtevna, zato je namesto celotne slike nastopila drobna sličica, ki je včasih le od daleč spominjala na prvotni predmet. Kakor vse kaže, se stare predkolumbovske kulture Amerike (vsaj po mnenju nekaterih raziskovalcev)⁹ nikoli niso povzpele do fonetizacije svojih pisav. Kljub temu pa *Majem* ali *Aztekom* ni mogoče odrekati visoke stopnje v sistemizaciji njihovih pisav.

Čeprav nam je kronologija nastanka in razvoja, ki ju je doživljala pisava, dokaj dobro znana, je tu še toliko vrzeli, da bi kljub očitnim sorodnostim težko uredili vse pisave na svetu v smislu nekakšnega rodovnika, po katerem bi se druga iz druge razvijale. Prav gotovo je tu mnogo hkratnih izumov in še več naključnih podobnosti. Na tem področju so se pojavile najdrznejše podmene, ki ne govorijo samo o še vedno spornih vplivih Mezopotamije na Egipt, ampak celo o še težje dokazljivih stikih s Kitajsko in Indijo.

Ker je bilo ob zori zgodovine še vse življenje prežeto z verskimi predstavami in obredi, je naravno, da so tudi začetki pisave zaviti v gosto, komaj predirno mitično meglo.

Mogočna magija pisanega znaka. Naši pradedje so, kot je videti, vsaj podzavestno slutili veliki pomen pisanja kot največjega izuma v zgodovini človeštva. To dokazujejo stare legende, ki govorijo o božjem izvoru pisave, legende, ki jih nahajamo po vsem svetu. Za pisanje so imeli stari narodi posebne bogove, ki so umetnost pisanja razodeli ljudem in ščitili svoje varovance — pisarje. — V Mezopotamiji sta bila to ENKI in NEBU, v Egiptu THOT, ki so ga uporabljali kot ptico ibis, ali vsaj kot človeka z ibisovo glavo, često pa tudi kot pavijana. Nekakšna muza — če se že poslužujemo mnogo kasnejšega grškega mita — pa je bila THOTOVA žena SEŠAT. — Pri Židih je bil sam JAHVE, ki je pisal s prstom po kamniti tabli. — Krščanski srednji vek je častil sv. HIERONIMA, ki je bil — in je menda še — priprošnjik učenjakov. Glagoljaši so mu v svojem prizadevanju, da ubranijo in ohranijo slovansko bogoslužje, pripisovali celo izum *glagolice*. Vera v magično moč, ki veje iz pisave, oziroma iz knjige, je bila splošno razširjena.

Najstarejši kitajski znaki — ustvaril jih je baje zaščitnik trgovcev (!) FOHI iz zmajevih zob — so se ohranili na *orakeljskih kosteh*, po katerih so vedeževalci pisali, oziroma razili vprašanja, te kosti greli nad ognjem in iz razpok, ki so nastale zaradi vročine, prerokovali. Tako so se človeška znamenja pomešala z božjimi in dobila magičen pomen. — V staroegiptovskih *knjigah smrti*, ki so jih dajali svojim mrličem v rakev, da bi se na onem svetu znašli in znali odgovarjati pred podzemeljskim sodnikom, so posebno nevarne znake izpuščali, ali pa izmaličili, da bi jim odvzeli pogubno moč. — Po hindujski legendi je bil sam BRAHMA, ki je naučil ljudi brati. — Podobno pripisuje nordijska saga ODINU iznajdbo pisave. — Irski bog OGHAM je dal Ircem *oghamsko*

pisavo, ki je sestavljena iz črtic ob navpičnici ali vodoravnici in je nastala menda iz kazanja s prsti.¹⁰

Posebno obliko magičnega čara je mogoče videti v čudovito iluminiranih srednjeveških rokopisih, v svetih knjigah ob začetkih krščanstva med barbarskimi narodi, ko bogato okrasje, ki naj že na zunaj poudari sveto vsebino, spodbuja vero v čudodelnost knjige, ki se je neposvečena roka še dotakniti ne sme. — Toda saj nam ni treba hoditi tako daleč. Tudi pri nas poznamo razne KOLOMONOVE »žegne« in druge bukvice, s katerimi je mogoče zagovarjati in delati nevihte ter točo. — Daljna sled vere v pogubno moč zapisane ali tiskane besede in črke je morda tudi v besedah CANKARJEVEGA *Hlapca Jerneja*, ko pravi: »Ne znam brati pa bi rad videl od daleč tiste črne besede, ki so tako naredile in zapovedale; tudi vezavo bi rad videl tistih bukev in črno obrezo.« — Celo o ostankih prastare magije bi bilo mogoče govoriti tudi pri nas. Ali niso monogrami svetih treh kraljev (+ G + M + B +), kakor jih še danes ponekod pišejo nad vrati, le pokristjanjeni skrivnostni znak zoper hudobne duhove — *pentagram* (ali po naše »môra«) — v eni potezi narisana peterokraka zvezda? Pri nekaterih starih kmečkih hišah jo še vidimo na pragu in v GOETHEJEVEM *Faustu* srečamo ta pentagram še kot oviro za MEFISTA, ki zaradi njega ne more v hišo. Da pa je med svetimi tremi kralji in predkrščanskimi demoni v ljudskih vražah zares neka zveza izpričuje ŽUPANČIČEVA balada *Sveti trije kralji*, kjer kot okostnjaki naznanijo gospodarju smrt.

Še pred nedavnim (leta 1911) so bile po tleh razpoložene črke latinske abecede in grškega alfabeta pri posvetitvi westminstrske katedrale vključene v cerkveni obred, ki presenetljivo spominja na običaje rimskih avgurjev pri polaganju temeljev za zidavo starorimskih templjev.¹¹

Zanimivo je, da je celo v *Žitju Konstantina* božji izvor slovanskega črkopisa ponovno poudarjen (»Kmalu pa se mu je razodel Bog«).¹² — Primož TRUBAR, ki je kakih sedemsto let pozneje stal pred podobno, seveda manj zahtevno nalogo, sicer še govori o »posebni čudežni previdnosti božji«, vendar v smislu protestantskega racionalizma že samozavestno ugo-

tavlja, da si je »pred sedmimi leti upal napraviti poskus, če bi se dala slovenski in hrvaški jezik pisati in brati tudi z latinskimi in nemškimi črkami«. ¹³

Čeprav bi glede na »mitične megle ob zori zgodovine« pričakovali, da so bila verska čustva prva pobuda za zapisovanje raznih zakletev, obrednih obrazcev in seznamov bogov, ki jih res že zelo zgodaj srečujemo, prvi pisani zapisi, nam najstarejše najdbe govorijo vendarle drugačen jezik. Govorijo nam o tesni in neposredni povezanosti med novo umetnostjo in družbeno razslojenostjo tedanjega časa. Očitno je namreč, da se za iznajdbo pisave nimamo zahvaliti himničnemu zanosu iskreno vernih svečenicov, ampak njihovemu trgovsko praktičnemu računu, saj so najstarejši zapiski le nekakšni inventarji in davčni obračuni vsega tistega, kar so verniki dolgovali in plačevali svojim bogovom, oziroma njihovim zastopnikom v svetiščih. Nekaterę preluknjane ploščice z navedbo predmetov bi kazale, da so že poznali nekakšna »*spremnna pisma za blago*«. Tudi stari pečatniki so najbrž rabili potrjevanju pogodb in označevanju lastnine. E. A. SPEISER trdi celo, da »pisava ni bila namerna iznajdba, ampak le stranski produkt močnega smisla za zasebno lastnino«. ¹⁴

Pisava je bila izredno važen pogoj kulturnega razvoja. Skozi stoletja ga je spremljala in podpirala. Razvijala se je v smeri poenostavljanja, »zgoščevanja« in večje uporabnosti. Praviloma se je obdržala najpreprostejša oblika. Toda v zgodovini so marsikdaj delovale tudi nasprotno sile. Poleg invazij in okupacij, ki so z nadvlado vsiljevale tudi kulturo zmagovalcev in njihovo pisavo, je imela posebno važno vlogo religija, ki je zadrževala konservativne oblike, ali pa širila pisavo, ki se ni vedno prilegala jeziku novih vernikov (kakor islam in arabska pisava za nearabske muslimane, npr.: Peržane, Turke in celo mohamedanske Bosance in Hercegovce, ki jim je ustvarila »*matufico*«, za srbohrvaščino prirejeno arabsko pisavo). Tudi družbeni položaj pisarjev se je često upiral »demokratizaciji« njihove vzvišene umetnosti.

Od slike do črke. Pri razvrstitvi raznih pisav je do nedavna veljala delitev, ki jo je najbolj pregledno uredil D. DIRINGER. Ker je ta delitev zelo preprosta in marsikje še danes v navadi, jo bomo navedli, čeprav jo danes zaradi zgolj zunanjih posebnosti nekateri znanstveniki odklanjajo:¹⁵

1. **Piktografija ali podobopis.** To je še nerazvita pisava, ki pa ne niza več samo slik, ampak s **piktogrami**, poenostavljenimi podobami, ponazarja dogodek, seveda brez abstraktnih pojmov. Ker tu še ni fonetičnih ali glasovnih elementov, je piktografski tekst mogoče »brati«, ne da bi bralec poznal jezik pisarja. Čista piktografija se da samo predpostavljati, ne pa zgodovinsko izpričati.

2. **Ideografija ali pojmovna pisava** sicer tudi še ni popoln pisni sistem, a že lahko izrazi tudi abstraktne pojme in dejanja. (Npr.: krog, ki kot piktogram označuje sonce, pomeni kot **ideogram** lahko luč, dan, ali celo boga sonca.) Vedno češče se pojavljajo znaki, v katerih stojijo deli za celoto (lat. »*pars pro toto*«) npr. nogi v koraku za hojo. Prometni, kartografski in drugi mednarodni znaki, ki jih uporabljamo v modernem življenju, so pravzaprav ideogrami.

3. **Analiitične ali razčlenjevalne**, oziroma **prehodne pisave** se imenujejo tako zato, ker družijo ideografske in fonetične elemente na način, ki bi ga še najlaže primerjali rebusom. Teh pisav so se posluževali več kakor tri tisoč let v stari Mezopotamiji in v Evropi, uporabljali pa so jih tudi Krečani, Hetitje in drugi stari kulturni narodi.

4. **Fonetične ali glasovne pisave** vsebujejo **grafične, pisne vzporednice** za govor. Med pisavo in jezikom je trdna, nerazrušljiva zveza. Podoba predmeta, ki ga je znak nekoč upodabljal, se je izbrusila do nespoznavnosti. **Fonogrami** so lahko silabični ali **zlogovni** in **literalni** ali **črkovni**.

Silabične ali zlogovne pisave (zlogopis) so zgrajene na **homonimih**, na besedah in glasovnih skupinah, ki so zvenele enako ali vsaj zelo podobno, a so pomenile različne stvari. (V slovenščini npr.: »*jezik*«, »*žerjav*«, »*petelin*« ipd.) Nepristne, a zelo pomembne bi lahko imenovali homonime v pisavah, ki naznačujejo samo soglasnike. (Npr. židovska ali arabska.)

Da bi se izognili nesporazumom, so takim besedam pritikal **determinative** (rus.: »opredelitelje«), nekakšne pojasnjevalne znake, ki so kot neizgovorjeni ideogrami označevali pojmovne skupine (npr. »človek«, »žival«, »rastlina«, »tekočina« itd.). Kdaj pa kdaj so se posluževali tudi **fonetičnih pomagal** in si z znaki nespornega izgovora določili pomen znaka, ki bi se lahko bral drugače. **Črkopisi** so samo podzvrst fonetičnih pisav. S svojo preprostostjo in prilagodljivostjo na katerikoli jezik so postali v zadnjih dveh in pol tisočletjih temelj sodobne zahodne civilizacije. Zelo nepopolnemu soglasniškemu črkopisu, ki ne pozna soglasnikov in so ga izumili palestinski semitje, je sledil pravi alfabet — eden najpomembnejših prispevkov, ki so ga dali stari Grki današnji kulturi.

Vsebinska razdelitev pisav. V novejšem času so se znanstveniki odločili za drugačno razdelitev, ki ne sloni na zunanji obliki, ampak na vsebini, ki jo ima znak, ter uvedli posebno terminologijo: 1. **frazeografija s frazeogrami** — celimi stavčnimi sporočili; 2. **logografija z logogrami** — znaki za besede; 3. **morfemografija z morfemogrami** — znaki za najmanjše jezikovne enote, ki lahko nosijo pomen (deli besede); 4. **silabografija s silabogrami** — znaki za zloge; 5. **fonemografija s fonemogrami** — znaki za glasovne prvine.

Zanimivejši od teoretskih opredelitev pa so gotovo zgodovinski primeri, ki pričajo o domiselnosti iznajditeljev in — seveda mnogo, mnogo pozneje — o detektivskem sklepanju dešifrantov — razbiralcev starih, že pozabljenih pisav.

OD IZUMA DO RAZBIRANJA STARIH PISAV

Sledovi ptičjih nožic... Ko so se v 17. stoletju v Evropi pojavili prvi prepisi klinopisnih^{15a} tablic z znaki, ki so spominjali bolj na sledove ptičjih nožic po mokrem pesku kakor pa na pravo pisavo, znanstveniki niso vedeli, kaj bi z njimi počeli. Še v 18. stoletju lahko najdemo trditev, da so te čačke samo ornamenti, kakršne poznamo pri Grkih v obliki meandrov in podobnih okrasnih črt, črtic in krožcev. Še danes, ko večino teh tekstov že dobro beremo, ta pisava razbiralcem še ni odkrila vseh svojih skrivnosti.

Čeprav se je sprožila razprava o nastanku in razvoju *klinopisa* že pred skoro dvema stoletjema, si znanstveniki še vedno niso povsem edini. Velika večina sicer sodi, da so bili njegovi izumitelji stari Sumerci, narod neznanega izvora, ki se je menda v četrtem predkrščanskem tisočletju naselil v južni Mezopotamiji; resno pa pretresajo tudi podmeno, ki pripisuje ta izum stari, že davno pozabljeni skupni kulturi, katere vpliv naj bi se raztezal čez vsa področja starih civilizacij od Indusa, prek Elama (dežele vzhodno od izliva Evfrata in Tigrisa), Mezopotamije in Palestine do Egipta in Krete.¹⁶

Najstarejši znaki v Mezopotamiji so kot povsod drugod ne povsem razrešeni besedni piktogrami, toda že zelo zgodaj, okoli leta 3000 pr. n. š.) se razvije analitična ali prehodna pisava z ideografskimi in fonetičnimi elementi. (Znak za »lok«, v sumerščini »ti«, rabi tudi za besedo »življenje«, ki se prav tako glasi »ti«.)¹⁷

Sprva so pisali navpično znak pod znak, potem pa so — verjetno, ker so pričeli uporabljati tudi večje tablice, ki jih

ni bilo mogoče držati v dlani — te znake »položili«, obrnili za 90° na levo in pisali v vrstah od leve proti desni. Že pri tem se je prvotni smisel teh sličic močno zabrisal. Skoro povsem pa je bila porušena zveza s prvotnim pomenom znaka zaradi gline, v katero so s trirobim pisalom vtiskovali svoja sporočila. Sama tehnika pisanja je obline zaostrovala v nekakšne kline. V najbolj poenostavljeni obliki je klinopis vseboval pravzaprav samo pet osnovnih elementov: navpično in vodoravno črto, levo in desno nagnjeno črto ter sredi prelomljeno kljuko.

V začetku tretjega tisočletja pr. n. š. so poznali Sumerci kakih 2000 znakov, toda to število se je vedno bolj krčilo. Pri pisanju so bile mogoče najrazličnejše kombinacije. (»Potujoči trgovec« npr. se je reklo »quar-dam«. To besedo so sestavili iz znakov za »rečno nabrežje« — »quar« in za »poročeno [oblečeno] ženo« — »dam«.)¹⁸

Velika zmeda je nastala, ko so semitski Akadci obvladali Sumerce in z njihovo kulturo prevzeli tudi njihovo pisavo. Prvotne sumerske besedne znake so brali po akadsko, zlogovne pa včasih po akadsko, včasih pa tudi po sumersko. Tako je bilo mogoče en sam znak brati na dva, tri in če so nekateri znaki zaradi poenostavljanja sovpadli, celo na več načinov (»*polifoničnost*«). Sčasoma pa se je pisava vendarle precej ustalila in Babilonci so izhajali že samo s 600 do 700 znaki. Med njimi je bilo kakih 300 ideogramov, drugo so bili fonogrami za odprte in zaprte zloge; imeli so celo 6 znakov za samoglasnike.

V treh predkrščanskih tisočletjih so s klinopisom, ali bolje po klinopisnem sistemu pisali najmanj dvanajst jezikov. Najvažnejši med njimi so bili:

sumersčina, ki je še dva tisoč let potem, ko so Sumerci že davno izumrli, rabila — podobno kakor latinščina v katoliški cerkvi — kot kultni, oziroma obredni jezik;

akadščina, ki je bila kot babilonščina diplomatski jezik Bližnjega vzhoda, kot asirščina pa jezik bojevitih Asircev z ustanoviteljem znamenite ninivske knjižnice kraljem ASURBANIPALOM;

hetitščina, jezik, ki ga je govorila zmes raznih indoevropskih narodov, tekmecev babilonskega in egiptovskega imperija;

perziščina, ki je verjetno pod KIROM ali DARIJEM prevzela klinopis in ga poenostavila v 41 zlogovnih znakov ter

ugaritščina, ki so jo govrili v starem Ugaritu (danes Ras Šamrah ob sirski obali) in ki je verjetno pod vplivom semitskega črkopisa že sredi drugega tisočletja pr. n. š. skrčila število znakov na 32 črk.

V 8. stoletju pr. n. š. pa se je klinopis začel umikati raznim črkopisom, ki jih niso več vtiskovali v glino, ampak pisali po udobnejših, a manj trajnih pisnih podlagah. Najmlajši klinopisni spomenik, ki nam je ohranjen, je iz druge polovice prvega stoletja pr. n. š. Ob koncu so se namreč klinopisa posluževali samo še astrologi. In pisava, ki je tako dolgo rabila čudovitim dosežkom človeškega duha, je utonila v pozabo ter na glinastih tablicah globoko pod gruščem in napisinami tisočletij čakala, da jo zoper razberejo.

Pred znanstveniki je pri tem stal — vsaj na prvi pogled — nerešljiv problem: neznan jezik v neznani pisavi. A samo na prvi pogled; kajti izkazalo se je, da je tudi ta problem rešljiv.

Stava göttingenskega profesorja. Z neverjetno domiselnim logičnim sklepanjem se je — pravijo, da zaradi stave — sedemindvajsetletni profesor grščine na gimnaziji v Göttingenu Georg Friedrich GROTEFEND (1775—1853) lotil dešifriranja klinopisa, te »kvadrature kroga«, razvozlal uganko ter leta 1802 predložil rešitev, ali vsaj ključ za rešitev problema.

Edino, kar je poznal, je bila poševna črta, ki se je stalno ponavljala in je bila očitno ločilo med besedami. Ker so bili teksti iz Perzepolisa, ni bilo težko uganiti, da gre za perzijske zmagovalce, ki so v svojem in v jezikih podjarmljenih narodov — podobno kakor Nemci in Italijani med okupacijo —

izdajali svoje razglase. Nadalje je sklepal, da se običaji v teku zgodovine niso kdo ve kaj izpreminjali — še posebej v deželi, ki tako ceni nepretrgano tradicijo kakor Perzija. Imel je prav, saj se naslovje iranskega šaha do zadnjega ni bistveno razlikovalo od naslovja davnih perzijskih kraljev. Obrazec je bil torej znan: X, veliki kralj, kralj kraljev, sin Y-a, velikega kralja, kralja kraljev, sina Z-ja...» A prav pri Z-ju se je zataknilo! Tu, pri X-ovem dedu in Y-ovem očetu namreč ni bilo kraljevskega naslovja. V rodovnikih perzijskih kraljev, ki so bili znani iz grških virov, je bilo treba najti trojico, v kateri ded ni bil kralj. Med trem takimi trojicami, ki jih je GROTEFEND poznal, so zaradi dolžine imen prišli v poštev samo KSERKSES (X), DARIJ (Y) in HISTASPES (Z). Pri vseh treh imenih pa je bilo treba seveda zamenjati grško poimenovanje s perzijskimi imeni.

Odslej naprej je bilo vse... ne, lahko še vedno ni bilo. GROTEFEND je sicer res našel ključ in razbral deset znakov perzijske pisave. Druge je mnogo pozneje (1835), menda neodvisno od GROTEFENDA, dešifriral angleški konjeniški častnik in diplomat Sir Henry Creswicke RAWLINSON (1810 do 1895). Služba ga je zanesla v bližino Behistuna, kraja, kjer je bil na veliki skali več kot sto metrov od tal vklesan napis v treh jezikih: elamščini, perzijščini (na častnem mestu v sredini) in v babilonščini. Z vratolomno spretnostjo — visel in lovil je ravnovesje nad prepadom in prepisoval znak za znakom — predvsem pa z duhovitim sklepanjem je razbral perzijski in babilonski tekst. Pri tem se je podobno kot nekoč GROTEFEND naslanjal na ponavljajoča se imena in na titulato perzijskih kraljev. S ponosom piše leta 1846:

»V pričujočem primeru smem po pravici izjaviti, da sem kot prvi predložil svetu dobeseden in po mojem mnenju slovniško pravilen prevod skoro dvesto vrst klinopisnega besedila.« Ko govori o težavni nalogi, ki jo je rešil, poudarja: »Perzijščina iz ALEKSADROVEGA časa že dolgo ne živi več; prevod je nastal iz sanskrita, zenda in nekaterih popačenih narečij, ki so v perzijskih gozdovih in gorah preživela zaton starega jezika.«¹⁹

»Izračunani« narod. Zaradi dejstva, da se je isti znak lahko bral na več načinov, je vzbujala predlagana rešitev še vedno mnogo dvomov. Toda leta 1857, ko so štirje znanstveniki — med njimi RAWLINSON — neodvisno drug od drugega skoro povsem enako prebrali neznan klinopisni tekst, so bili vsi dvomi razpršeni. Prav ta polifoničnost pa je spravila znanstvenike na misel, da klinopis sploh ni bil ustvarjen za jezike, ki so jih dotlej poznali. Tako so učenjaki narod Sumercev, ki so iznašli klinopis, prej »izračunali«, preden so našli čudovite ostanke njihove kulture in spoznali sumersko literaturo ter naleteli celo na slovarje njihovega jezika.

Med slikami in sličicami. Prvi zapiski, ki so jih doslej našli v dolini Nila, segajo v dobo, ko sta se združila Gornji in Dolnji Egipt. Zdi se celo, da je bila iznajdba pisave s tem zgodovinskim dogodkom v najtesnejši zvezi. Ustanovitev tako velike države z vzdrževanjem namakalnih naprav je gotovo zahtevala urejeno administracijo z zapisovanjem in dopisovanjem, ki je omogočalo zveze na velike razdalje. Sicer pa je za Egipčane skozi vso zgodovino značilno prizadevanje, da bi z dodajanjem imen dali spomeniškim upodobitvam dokumentaren značaj. Vsekakor je v Egiptu, kjer shematizirana konvencionalno strogo predpisana in togo vezana slika pripoveduje zgodovinski dogodek, besedilo pa ga v živo pobarvanih sličicah pojasnjuje, eno z drugim tako tesno povezano, da skoro ne moreš ugotoviti, kje se slika neha in pričinja pisava.

Tudi Egipt ne pozna nobenih zgolj piktografskih zapisov in celo znamenita NARMERJEVA *paleta*, ki jo včasih imenujejo *egiptovsko inkunabulo* (prvotisk, seveda v prenesenem pomenu besede), že pozna prave fonografske elemente. Gre za votivno (zaobljubno) paleto, ki menda nikoli ni služila svojemu namenu, namreč razvrstitvi raznih šmink, ampak naj bi spominjala še pozne rodove na faraonovo zmago nad sovražniki in s tem na združitev Egipta. Na vrhu palete, ki

prikazuje NARMERJA, kako pobija sovražnika, je četvero-koten okvir, ki so ga pozneje imenovali »kartuša«, z dvema znakoma (riba in dleto?). Brez dvoma je to faraonovo ime. Tudi upodobitev sokola, ki v človeški roki drži ujetniško glavo, nad katero je šest lotosovih cvetov, ima poleg simboličnega (za vsak cvet številka tisoč) tudi več fonetičnih elementov.

Zelo zgodaj se v Egiptu pojavi *kurzivna* (tekoča, povezana) pisava, ki kaže že uveden *duktus* (način pisave, slog). Vse to bi pričalo, da imajo egiptovski znaki že dolg razvoj za seboj, kar pa seveda ne izključuje, da gre za enkratni, individualen izum. Na osnovi znakov za razne živali in rastline, ki se nahajajo samo v Egiptu, bi se dalo sklepati, da je ta pisava nastala doma. Tudi ideogrami za vzhod in zahod, oziroma za desno in levo, so sestavljeni iz kulturnih znamenj, nekakšnih grbov pri rodovih ob Nilu. Vpliv Mezopotamije bi bil tedaj samo v »ideji pisanja«.

Med neštetimi administrativnimi in leposlovnimi besedili je v Egiptu mnogo religioznih. Pisci pa so bili seveda predvsem svečeniki ali njihovi učenci. Zaradi tega so Grki imenovali to pisavo *hieroglif*e (svete klesane znake), kar je morda svoboden prevod za egiptovsko besedo »mdw-ntr« (samoglasniki niso zanesljivo ugotovljeni) in pomeni pravzaprav dobesedno »govorica bogov«. Beseda »hieroglifi« se je pozneje pričela uporabljati tudi za druge stare, npr. hetitske znake.

Egipčani so hieroglif, ki jih je bilo kakih tisoč, klesali ali slikali predvsem na spomenike, nagrobnike in stebre svojih templjev, kjer so faraoni pa tudi drugi veljaki slavili svoja velika dela. Ta monumentalna pisava je izredno slikovita in dekorativna. — Ko pa je egiptovska država zaradi vojn in notranjih družbenih spopadov začela propadati in je bilo vedno manj »velikih dejanj«, ki bi jih bilo treba ohraniti poznim rodovom, so hieroglifi pričenjali izgubljeni svoj pomen. Zdaj so se svečeniki vedno bolj posluževali preprostejše stare kurzive, ki so jo v prejšnjih časih uporabljali predvsem za pisma in druge bolj vsakdanje potrebe. To pisavo so Grki, ki njene zgodovine niso poznali, pravzaprav po krivem imenovali »*hieratično*« (svečeniško).

Hieratična pisava, katere nastanek postavljajo v dobo prve dinastije, pa se je še bolj obrusila in poenostavila — pisala se je z desne na levo — ter se v 7. stoletju pr. n. š. razvila v »demotično« (ljudsko) pisavo. Tudi to ime je seveda napačno, saj tudi v starem Egiptu ljudstvo ni znalo brati, predvsem pa ne pisati. Mnogo bolj bi se tej pisavi prilegalo ime, ki ji ga je dal KLEMENT Aleksandrijski (150—215): »epistolografična« (pisemska) pisava.

Vse tri zvrsti egiptovske pisave z ideogrami, fonogrami, fonetičnimi pomagali in determinativi so se v dolgih tisočletjih le malo, vsekakor ne bistveno, izpreminjale. Pri pisanju imen, posebno tujih, so bili egiptovski pisarji prisiljeni uporabiti nekatere znake, ki so odgovarjali samo enemu glasu, torej prave črke. Zato so že zelo zgodaj izoblikovali 24 znakov za posamezne soglasnike — samoglasnikov v egiptovskih besedah niso označevali, ker se jim to ni zdelo potrebno. Te črke so nastale na osnovi *akrofonije* (z branjem samo prvega glasu v besedi).²⁰ Vsekakor so imeli Egipčani možnost, da vsako svojo besedo napišejo v preprostem črkopisu, ki bi se ga lahko naučil vsak otrok. Tega pa Egipčani nikoli niso storili, ampak so se posluževali neverjetno zapletenega sistema. Če so npr. hoteli napisati besedo »wśr« (»močan«), bi jim zadostoval znak za besedo »bik«, ki se je prav tako glasila »wśr«. Toda ta znak jim je rabil samo kot nekakšna splošna orientacija za izgovor prvega glasu »w«. Temu glasu so dodali še dva znaka namreč za »š« (zložena ruta) in za »r« (usta). Toda egiptovski pisar še vedno ni bil zadovoljen. V strahu za jasnost je pristavil še en determinativ, ki je izražal moč (nekakšna lopata).²¹

Če bi se vprašali po razlogih za tak zapleten sistem, bi težko našli drugega kot dejstvo, da tedaj pisava ni bila zgolj posrednica misli, ampak za marsikoga ostra ločnica med razredi. Pisar je bil odličnejši od drugih ljudi, zato mu ni bilo prav nič mar, da bi zamotane zveze med znaki, nekakšen staroegiptovski pravopis, poenostavil in omogočil tudi drugim, da bi se naučili njegove umetnosti. Mudilo se mu pa tudi ni nikamor. Taka »demokratizacija« pisave je lahko nastala šele v povsem drugačnih gospodarskih in družbenih

okolščinah. Pri tem seveda ne smemo pozabiti na verski konservativizem, ki je bedel nad starimi tradicijami in nad ustaljenim družbenim redom.

Prva je ugasnila hieratična pisava, sledila je demotična (njen zadnji dokument, ki ga poznamo, sega v sredino 5. stoletja n. š.). Najmlajši hieroglifski tekst pa je znan celo iz dobe cesarja JUSTINIJANA (527—565). Toda vse to so samo še daljni odnevi. Egiptovska pisava je bila že davno mrtva. Smrtni udarec ji je bil zadal že cesar TEODOZIJ (Theodosios, 379—395), ko je leta 391 dal zapreti vse poganke templje in razgnati svečenike, ki so dotlej še varovali svojo staro umetnost. S časom je egiptovska pisava utohnila v pozabo.

Kamen, ki je postal ključ. Dešifriranje egiptovske pisave je bilo dolga leta nedosegljivi cilj znanstvenikov, ki so hoteli prodreti v skrivnost stare egiptovske zgodovine. Med ovirami za rešitev uganke je bila gotovo misel, da so bili egiptovski znaki zgolj simboli za besede ali celo za filozofske pojme.²² Šele ko je neki NAPOLEONOV vojak — znana so samo imena njegovih predstojnikov, ki pri tem niso imeli posebnih zaslug — leta 1799 našel in izkopal v kraju Rašid (franc. *Rosette*), kakih 45 km od Aleksandrije kamen z napisi v hieroglifih, demotski in grški pisavi, je dobilo človeštvo ključ za razvozlanje starih znakov. Ta kamen, ki je gotovo ena najdragocenejših arheoloških najdb vseh časov, je danes znan kot *kamen iz Rosette* in se nahaja v Britanskem muzeju. Dolg je 112 cm in širok 71 cm, na hrbtni strani je neobdelan, lice pa mu je zglajeno in polirano, levi zgornji in desni spodnji ogel sta odkrhnjena, tako da manjka začetek prvega in konec zadnjega besedila. Pisava pa je na izredno trdem bazaltu zelo jasno čitljiva.

Znanstveniki so se z žilavo vztrajnostjo lotili dela. Prve uspehe so dosegli, ko so spoznali, da pomenijo znaki, ki so obkroženi s črto (v »*kartuši*«) vladarska imena. Končno zmago pa si je priboril Francoz François CHAMPOLLION (1790 do

1832), ki se je naučil cele vrste jezikov in se seznanil tudi s koptščino, jezikom današnjih že pokristjanjenih potomcev starih Egipčanov. (Danes ga niti sami Kopti ne znajo več, ampak se poslužujejo arabščine. V koptščini so zapisane samo njihove verske knjige.) CHAMPOLLION je zavrgel misel o simbolih in dognal, da morajo imeti hieroglifi tudi fonograme, saj je imel egiptovski tekst trikrat toliko znakov kakor grški besed. Primerjal je dve imeni: »Ptolemej« in »Kleopatra« — to ime je dobil iz drugega teksta — in v njih razbral najprej enake, potem pa različne znake. Ko je imel dovolj besedil z lastnimi imeni na voljo in je prodrl v egiptovski pisni sistem, je 22. septembra 1822 sporočil članu francoske akademije Josephu DACIERU: »... Menim tudi, da mi je po desetletnem neprestanem raziskovanju uspelo zbrati popolne podatke o splošni teoriji obeh pisav (hieroglifske in demotiske), njihov izvor, značaj, obliko in število njihovih znakov ter pravila njihovih kombinacij z znaki, ki opravljajo čisto logične in slovnične funkcije. S tem sem položil temelje za to, kar bi lahko imenovali slovnico in slovar teh dveh pisav, ki so jih uporabljali za veliko število spomenikov, katerih branje bo osvetlilo splošno zgodovino Egipta...«²³

Besedilo kamna iz Rosette je posebna počastitev PTOLEMEJA V. (Ptolemaios Epifanés, 205—181). Po odločitvi svečeniškega sveta, ki mu je pripadala tudi slavljenceva hčerka IRENA, je bil določen dan za proslavo enoletnice po kronanju.²⁴

Še pred svojo smrtjo leta 1832 je CHAMPOLLION napisal *slovnico* in *slovar* staroegiptovskega jezika. Ko so leta 1866 našli in razbrali še en bilingvističen tekst, je bilo CHAMPOLLIONOVO odkritje potrjeno in vrata v poznavanje egiptovske kulturne in politične zgodovine so se na stežaj odprla.

Dragoceni talismani za mleko. Prve evropske pisave so se pojavile na grških tleh. Ni še minilo sto let, odkar sta arheologa Heinrich SCHLIEMANN (1822—1890) z izkopaninami

v Troji in Mikenah ter sir Arthur EVANS (1851—1941) z odkrivanjem razvalin Knososa na Kreti premaknila začetke evropske civilizacije za tisočletja nazaj. Pred našimi očmi se je razodela bleščeča *minojska kultura* (po bajeslovnem kralju MINOSU), kultura, ki ni bila mnogo mlajša od egiptovske ali mezopotamske. Na dan so prišle umetnine, ki so zbujele presenečenje in občudovanje; toda o ljudeh, ki so te umetnine ustvarili, o ozko prepasanih in ponosno zravnanih možkih ter o elegantnih, globoko dekoltiranih ženskah, zatopljenih v sproščen klepet, kakor jih srečujemo na kretskih freskah, ni bilo znanega prav nič več kakor gosta pajčevina romantičnih zgodb iz grške mitologije.

Preden je začel EVANS izkopavati na Kreti, je postal pozoren na stare pečatnike z neznanimi znaki, ki so jih nosile sodobne grške kmetice na nedrih kot talismane za mleko. S tem, da jih je zamenjal za »lepše« (brezvredne steklene), jih je nabral kar lepo število. Sled za več pečatniki in popisanimi tablicami, ki so podolgovate, podobne palmovim listom (Angleži jim pravijo »*palm-leaf tablets*«) je vodila v Knosos na Kreti. Tu pa se je EVANSOVA pozornost usmerjala vedno bolj k arhitekturnim in drugim spomenikom, ki jih je iztrgal zemlji. Pisavo je sicer še sistematično razporedil po vrsteh in jo celo približno datiral: *piktografska razreda A* (nekako od 2800 pr. n. š.), *piktografska razreda B* (med 2000 in 1850), potem *linearna A* (med 1850 in 1650) z nekaj manj kakor sto znaki in končno *linearna pisava B* (od 1650 pa do nekako 13. stoletja pr. n. š.); toda ni mu bilo dano, da bi — razen številčk — razbral en sam znak. — Teksti z linearno pisavo B so najštevilnejši. Našteli so jih malone 2000. Na Kreti so jih našli samo v Knososu, največ pa jih je bilo v kopenski Grčiji, posebno v Pilosu, Mikenah in Tebah. Te pisave so se sprva pisale v obeh smereh: desno — levo — levo — desno (»*bustrofedon*« — kakor orjejo voli), potem od linearne pisave A dalje le od leve na desno. Gotovo se je linearna pisava B razvila iz linearne pisave A, čeprav je med njima mnogo razlik, ki se razvojno ne dajo pojasniti. — Za razliko od klinopisnih bolj topih pisal so tu pisali z ostrimi črtalniki.

Pisava Homerjevih junakov? Dešifriranje linearne pisave B je v glavnem delo enega samega človeka, ki se je seveda naslanjal na nekatera starejša dognanja (npr. Američanke dr. Alice E. KOBER, ki je iz različnih končnic sklejala, da gre za jezik s sklanjatvijo.) Pravo pot za rešitev naloge pa je našel mladi angleški arhitekt Michael G. F. VENTRIS (1923—1956). Že kot trinajstletnega dečka, ga je predavanje tedaj 84-letnega EVANSA tako navdušilo, da je sklenil rešiti to »nerešljivo« uganke. Linearna pisava namreč ni imela nobenih dvojezičnih dokumentov, ki so pomagali CHAMPOLLIONU, niti lahko ugotovljivih imen kakor behistunski napis, čeprav je tudi tu sklepanje na nekatera krajevna imena potrdilo prve poskuse dešifriranja. Posebna ovira za razvozlanje te pisave je bila napačna podmena, da gre za popolnoma neznan jezik.

Večino tablic s to pisavo so našli v kopenski Grčiji. To je navedlo VENTRISA pa tudi nekatere druge raziskovalce, da so začeli razmišljati o zelo stari obliki grščine. Ta domneva se je posebno okrepila, ko so se poskusi z drugimi jeziki, predvsem z etruščino izkazali kot napačni. Z matematičnim evidentiranjem, ki ga je predložila že dr. KOBERJEVA, in s statističnim razbiranjem je VENTRIS, ki je menda kot dešifrant v drugi svetovni vojni imel že nekaj prakse, med 88 znaki, kolikor jih je naštel, ločil pogostejše od redkejših, opredelil tiste, ki so se nahajali na začetkih besed in našel zlogovne dvojice, ki so bile očitno končnice. Pri razpoznavanju so mu pomagali nekateri piktografski znaki, ki jim je dodajal grške vrednosti za posamezne zloge. Tu se je zgledoval po ciprskem zlogopisu, ki je bil z dvojezičnim besedilom že prej razrešen, in je poznal samo odprte zloge. Kako zapleteno je to, si lahko zamislimo, če bi na primer morali iz znakov »se-te-re-me-« sklepati na slovensko besedo »strm«. Z logičnim sklepanjem in s pomočjo klasičnega filologa Johna CHADWICKA je sestavil nekaj besed starega ahajskega jezika trojanskih junakov, za katere so že davno vedeli, da niso bili nepismeni, saj HOMER pisanje izrecno omenja. Tudi izredna dovršenost HOMERJEVIH epov je kazala, da sta *Iliada* in *Odiseja* višek, ne pa začetek nekega literarnega raz-

voja. Žal pa so na tablicah, ki so jih našli in razbrali, samo nekakšni inventarji, nekaj osebnih imen ter dolga vrsta specializiranih poklicev, ki pričajo o izredni razslojenosti tedanje družbe.

Pri tem se nujno postavlja vprašanje, zakaj so se Grki dolgo, preden so prevzeli feničansko pisavo, posluževali tako zapletene in nerodne zlogovne pisave. CHADWICK²⁵ sodi, da so jo potrebovali zgolj za obračunavanje. Rast in razvoj majhnih pa tudi večjih mest v Grčiji sta nujno zahtevala nekakšne »knjigovodske zapiske«. Zato so si izposodili in priredili pisavo s Krete (linearno A), čeprav za grščino ni bila primerna. Arheološke najdbe dokazujejo, da so v 14. in 13. stoletju pr. n. š. imeli za vsakem večjem grškem dvoru nekaj izučenih pisarjev (po načinu pisanja jih je HUTCHINSON²⁶ razlikoval in naštel v Pilosu 30, v Mikenah pa 6). Za nas danes je presenetljivo, da mi prišla do današnjega dne niti ena osebna, oziroma zasebna misel, da niso, kot vse kaže, zabeležili niti enkrat kakega imena vsaj na grobovih. Na tablicah se sicer ponavlja beseda »wanax« — »kralj«, kakor jo poznamo z HOMERJA, toda pisarju se ni zdelo vredno, da bi zapisal njegovo ime, saj so ga vendar vsi poznali. Za razliko od Egipčanov Krečani pa tudi »Ahajci« v Grčiji niso imeli posebnih zgodovinskih ambicij. Za slavo so jim zadostovali pevci, kakršne poznamo iz HOMERJA, seveda če ne pritegnemo domnevi o zapiskih na bolj minljivi podlagi. Po CHADWICKOVEM mnenju so se kralji, ki so bili verjetno nepismeni, obnašali kot nekdanji ameriški diplomati, ki so hodili na konference, ne da bi znali tedanji diplomatski jezik — francoščino, češ: »Zakaj pa imamo svoje sekretarje...«

Tablice v linearni pisavi B imajo nekaj značilnosti, po katerih se od mezopotamskih in hetitskih bistveno razlikujejo. Ne samo, da je večina ohranjena samo fragmentarno, že sama pisava je bolj bežna, saj je pisana z mnogo tanjšim pisalom. Po vsebini se oznake časa omejujejo samo na nekaj mesečnih imen (na Knososu pet, na Pilosu tri), predvsem pa na pojme »lani« in »letos«. Iz tega sklepa CHADWICK, da so bile te tablice s svojimi inventarnimi zapisi in popisi pravzaprav le začasne beležke, ki jih je bilo treba šele urediti,

med seboj povezati in spraviti. Kar je prišlo do nas namreč niso arhivi, ampak le gradivo za arhive, nekakšen koš za odpadke. Nesreča, ki nam je z ognjem ohranila otrdele za trenutno rabo pripravljene tablice, je verjetno uničila prave za bodoče rodove urejene arhive, ki so bili pisani verjetno na bolj minljivi pisni podlagi (papirusu?). Ta pa je zgorela. Tenke nitke, katerih sledove je videti v glini, pričajo, da so bile pritrjene na lažjo podlago. Med tablicami je bila menda ena sama, ki je bila sicer zelo v naglici in površno napisana, a je imela pomembnejšo vsebino. Na njej so našeta vsa božanstva mikenskega panteona. Njim je treba žrtvovati 13 zlatih posod ter — osem žensk in dva moška. Človeške žrtve, ki so bile tedaj gotovo že izjema, naj bi rešile Pilos pred katastrofo . . .

Tudi dešifriranje linearne pisave A je že v teku. C. H. GORDON²⁷ je za 54 znakov linearne pisave A, ki so enaki z linearno pisavo B, vstavil glasovne vrednosti iz te pisave, ker je upravičeno sklepal, da se mora večina enako, ali vsaj podobno glasiti. Pri tem je dobil nekatere semitske besede, ki jih je poznal iz akadščine in ugaritščine. Ta podmena je sicer še sporna, saj GORDON sam opozarja na morebitne semitske tujke, a jo bo najbrž težko izpodbiti.

Popolnoma osamljena med vsemi temi starimi pisavami je pisava na tako imenovanem *disku iz Faistosa* na Kreti. To je nepravilna glinasta okrogla plošča s premerom kakih 16 cm. Na njej je v polžastih zavojih 241 znakov — med njimi je 45 različnih — ki niso podobni nobeni izmed znanih pisav. Po dva ali več znakov je s črticami ločenih od drugih. Posebnost te plošče je, da so znaki vtisnjeni z modelom kot pri testu za kekse. Ta resnično moderna tehnika, ki bi jo lahko imeli za predhodnico tiska, je v očitnem nasprotju z zelo preprostimi znaki, ki se še ne oddaljujejo od piktografskega načina pisanja. Kljub ugibanju skrivnosti tega »tiska«, o katerem sodijo, da je prišel od drugod (iz Male Azije?), še niso rešili.²⁸

Nemški znanstvenik Ernst SITTIG²⁹ je tik pred smrtjo (1955) izjavil, da zna brati 32 znakov, s katerimi je baje prišel do smiselnih grških besed. V tem in v datiranju, ki ga

postavlja v 16. in ne v 18. stoletje pr. n. š., se razlikuje od drugih raziskovalcev. C. GORDON npr. sodi, da je disk semitski — prišel naj bi iz Nilove delte, ki tudi sicer kaže nekaj sorodnosti s kretske kulturo.

Za zdaj velja disk iz Faistosa še vedno za nerešeno uganko.

Druge uganke, ki še čakajo na reševalce. Zanimivo razpravo o nastanku in razvozlavanju starih pisav bi lahko še dolgo nadaljevali. (Danes je znanih 400 različnih pisav!) Opisali smo samo najznačilnejša in najpomembnejša odkritja, ki so začrtala novo dobo v zgodovini arheologije in pomaknila mejnike človeške vednosti o naši preteklosti za tisočletja nazaj. Naj omenimo samo nekatere:

Staroindijska pisava s porečja Indusa³⁰ (najdišče *Harapa* [Harappa] in *Mohendžo Daro* [Mohenjo Daro] ter nekaj drugih manjših). Ohranjena je predvsem na pečatnikih, ki prikazujejo razne živali — vedno v profilu — pa tudi ljudi. Razbiranje, ki kaže na sorodnosti z dravidsko kulturo, je v teku.

Pisava Velikonočnega otoka v Tihem oceanu. Njeni znaki so indijskim izredno podobni, čeprav jih od njih loči tisoče kilometrov in let (?).

Pisava predkolumbijske Amerike. Visoko razvite civilizacije Srednje in Južne Amerike, na katere so naleteli Španci, ki so osvajali novi svet, so v spopadu z versko vnemo misijonarskih gorečnežev, posebno pa s pohlepom pustolovskih zavojevalcev naglo propadle. Kar je ostalo, so samo razvaline mogočnih svetišč in kipov sredi pragozdov, ki verjetno še danes skrivajo marsikak zaklad teh skrivnostnih, za nas tako tujih ljudstev. Roparski plenilci, ki jih je zanimala samo oblast in mikalo bajno bogastvo zlatih obrednih predmetov

in nakita, niso imeli smisla, da bi ohranili pričevanja o kulturi, ki so jo tako brezobzirno in kruto uničili.

Knjige, ki so jih imeli srednjeameriški *Maji* baje v velikih knjižnicah neverjetno mnogo, so bile pisane na »papir« iz lubja divje fige in zgibane kakor harmonike. (Tak način so pozneje imenovali »*leporello*« po don Juanovem slugi Leporellu, ki je v taki knjigi vodil seznam gospodarjevih ljubic.) — Špancam, ki so bili večidel nepismeni, so se morali nenavadni hieroglifi zdeti hudičevo delo, zato so jih »obsodili« in slovesno zažgali. Pravi čudež je, da so se ohranili trije majevski kodeksi, ki so jih mnogo kasneje našli v knjižnicah Madrida, Dresdena in Pariza.

Pisavo Majev, ki se je dolga leta upirala razvozlavanju, je razrešil ruski znanstvenik J. V. KNOROZOV.³¹ Večina strokovnjakov se s KNOROZOVIM, čigar podmeno so potrdili računalniki, strinja, nekaj pa jih je še vedno, ki dvomijo o pravilnosti dešifracije.

Kultura mehiških *Aztekov* je sicer mlajša od majevske, njihova pisava pa se, kot vse kaže, še ni povzpela nad pikto-grafsko stopnjo ter uporablja le zelo redke fonetične znake.

Tudi peruanski *Inki* so imeli — tako pripoveduje legenda — razvito pisavo. Ob kugi, ki je pomorila dobršen del prebivalstva, pa je bilo prerokovano, da bo nehala samo, če bodo uničili vse pisanje. Od tedaj so vsak poskus pisanja obsodili kot krivoverstvo, velika inkovska država pa si je za svojo administracijo morala pomagati s — *quipuji*.

Najvažnejša med neevropskimi pisavami je gotovo **kitajska** z vsemi njenimi izpeljavami. V današnjem svetu ima ta pisava, ki je v glavnem ostala ideografska,³² izreden pomen in veliko razširjenost. Ne le zato, ker se je poslužuje najštevilnejši narod na svetu, ampak ker povezuje vse Kitajce, ki se zaradi različnih jezikov in dialektov sploh ne bi mogla sporazumeti. Sicer pa je sama struktura kitajskega jezika s samimi enozložnicami, katerih število je nujno omejeno in se med seboj ločijo le po intonaciji, fonetični pisavi nenaklonjena. Kljub temu pa so v današnji Kitajski zelo živa prizadevanja, da bi zaradi izobraževanja množic čim bolj poenostavili pisavo in da bi uvedli centralni mandarinski

dialekt za vso Kitajsko ter da bi postopoma prešli na za kitajske prilike prilagojeno latinico. Ta bi po sklepu vlade iz leta 1955 morala nadomestiti staro pisavo, a se za zdaj uporablja le kot fonetična pomoč pri učenju po šolah. Kitajska literatura pozna namreč v svoji zgodovini 40 000, po nekih štetjih celo 64 000 znakov. V glavnem so sestavljeni iz dveh elementov: iz determinativa in fonetičnega znaka. Pri tem pride lahko kdaj pa kdaj do zelo slikovito in duhovito sestavljenih znakovnih skupin (npr.: »žena z otrokom« — »dobrota«, »žena pod streho« — »mir«, »tri žene« — »prepir«). Seveda teh 40 000 znakov nihče ne uporablja; za vsakdanje branje časopisov jih zadostuje »samo« 2000, morda celo le 1000, za uživanje literature jih je treba že mnogo več, računajo nekako 6500; znanstvenik pa jih bo potreboval 10 000 in več . . .

Tudi Japonci se poslužujejo kitajskih znakov, ki so si jih prilagodili za svoj bistveno drugače zgrajeni jezik. Morali so si pomagati po svoje. Ker je japonščina bogata z večzložnicami, so uvedli kakih 50 posebnih zlogovnih znakov, ki jih pišejo na dva načina: »*katakana*«, ki jo uporabljajo za znanstveno književnost, in »*hirakana*« za leposlovje, časopise in sploh kot kurzivno pisavo.

Iznajdba jecljavca? Nastanek in razvoj črkopisa je že od nekdaj zanimal učenjake. Njihova mnenja pa so bila zelo različna.³³ *Egiptovsko tezo* je zastopal že rimski zgodovinar TACIT (Publius, Cornelius Tacitus, 55—120), ki je zapisal: »Kot prvi so uporabljali pojme z liki živali Egipčani . . . Od njih so prevzeli pisavo Feničani, ki so obvladovali morje in jo prenesli v Grčijo ter poželi slavo, kakor da bi sami iznašli, kar so samo prevzeli.« — Proti tej podmeni, ki so jo podprli mnogi raziskovalci, pa govori dejstvo, da Egipčani pač ne bi mogli vztrajati pri svoji zapleteni pisavi in jo smiselno razvijati dalje, če bi bili poznali severnosemitski soglasniški alfabet (o katerem bomo še govorili). — Tehtnejša

je podmena, da so bili izumitelji črkopisa že *Krečani*. Zago-
varjali so jo že v starem veku (DIODOR, Diodoros, 1. sto-
letje pr. n. š.), posebno se je za njo zavzemal EVANS. Za
Krečane govori precejšnja podobnost z znaki prvega konzo-
nantičnega alfabeta in dejstvo, da so tudi oni s piko ali črtico
ločili besedo od besede. Toda kretske pisave so bile tako
nepopolne, da bi si tak razvoj le težko razložili. — *Sinajska*
hipoteza pripisuje začetke črkopisa nekaterim kratkim za-
pisom, ki so jih našli v bakrovih rudnikih na Sinajskem
polotoku ter segajo do 19. stoletja pr. n. š. Pisec ali pisci teh
besedil naj bi bili semitski rudarji v egiptovski službi. Danes
sodijo, da so ti znaki nekakšen vmesni člen. — Med raznimi
poskusi soglasniških črkopisov, ki se od začetka drugega tisoč-
letja pr. n. š. vedno češče pojavljajo (npr. *zapiski iz Biblosa*,
18.—17. stoletje, z menda 114 znaki) so gotovo najvažnejši
severnosemitski spomeniki (fragment *Abdo*, *Šepatba'alov*,
Azrubalov in *Ahiramov zapis* ter *Mešina stela*), saj pričajo,
da so črkopis iznašli in uveljavili prav Feničani.

Na vprašanje, ali je to izum enega samega človeka, ali
pa se je črkopis postopoma razvijal, ni lahko odgovoriti;
vedno bolj pa dobiva prednost mnenje, da gre za enkratni
izum. Možna je celo razlaga, da izumitelj ni prav razumel
zapletenega sistema egiptovske pisave in je iz nje pobral
samo akrofonično načelo ter ga eklektično povezal z drugimi
pisavami, ki so se v tem prostoru srečevale . . .

Enostavnost črkopisa, ki se nam zdi danes sama po sebi
umevna, je prvi pogoj najširše splošne izobrazbe; v tem je
njen veliki pomen. Zavedati pa se moramo, da je prehod od
zlogovnih znakov do črk, do spoznanja, da zlog sestoji iz
glasov, problem, ki ga učitelji osnovnih šol vsako leto sproti
rešujejo. Ali se je genialni izumitelj veličine svojega dejanja
zavedal, ali pa je bil izum — kakor toliko drugih v zgodovini
— samo naključje, najbrž nikoli ne bomo vedeli. Na videz
smešna misel, da je bil jecljavec, ima nekaj na sebi . . .

Zgodilo se je to verjetno v 18. ali 17. stoletju, to je tedaj,
ko so Hiksi prodirali prek vzhodnega Sredozemlja do Egipta
in ga zavzeli. To je obdobje najburnejšega mešanja narodov
in prelivanja kulturnih vplivov, obdobje živahnega medseboj-

nega občevanja, ko so se — izven religiozno in socialno zakrepnelega Egipta — polastili tega izuma novi narodi, oziroma razredi, predvsem feničanski trgovci, ki so si morali naglo delati zapiske in niso utegnili upoštevati pisarskih privilegijev.

Abstraktnost črkopisa, ki je že davno zapustil konkretne slike pojmov, in njegova univerzalnost ni samo podobna, ampak je po nastanku, razvoju in funkciji vzporedna z abstraktnostjo in univerzalnostjo denarja. Oboje je izraz družbenih odnosov ob zmagi zasebne lastnine.³⁴

Semitski črkopisi so potem postali osnova vseh drugih črkopisov današnje civilizacije (arabskih in vseh indijskih). Najpomembnejši učenci Feničanov pa so bili Grki.

Razvoj pisav od Feničanov do Grkov, Etruščanov in Rimljanov je že jasnejši. Stara grška imena za črke »alfa«, »beta«, »gama« itd. imajo svoj pomen samo v semitskih jezikih in še danes po obliki pričajo o svojem semitskem izvoru. Seveda pa tudi tu razvoj ni šel v ravni črti, saj je trajalo precej časa, dokler so se razne grške prilagoditve feničanskega alfabeta združile v eno samo ustaljeno pisavo. Odločitev, da so Grki znake za tiste semitske glasove, ki jih niso v grščini poznali, uporabili za samoglasnike, ki jih semitske pisave še danes označujejo samo z interpunkcijo, ta odločitev je rodila prvi najpopolnejši alfabet, ki je postal osnova za rimsko latinico, pisavo, ki je z majhnimi prilagoditvami sposobna izraziti vsaj do neke mere glasove vseh civiliziranih jezikov.

Morda je prav, da v tej zvezi zabeležimo najstarejši doslej znani tekst v grškem alfabetu.³⁵ Zapisan je na grški glinasti vazi (iz prve polovice 8. stoletja pr. n. š.) in je bila nekakšen bokal za zmagovalca. Glasi se: »Kdor med vsemi plesalci pleše najbolj očarljivo, naj to prejme!«

Ali ni ta »začetek« grškega pisanja nadvse značilen?

V ZAČETKU JE BILA – KNJIGA

Kaj je pravzaprav knjiga? Slovenska beseda »knjiga« je novejša slovanska izposojenka. Njen izvor je že zelo zgodaj pritegnil pozornost jezikoslovcev. Nekateri jo izvajajo iz staronordijske besede »kenning« (zapisek, znak), drugi sodijo, da gre za staro asirsko besedo »kunniku« (pečat), največ pristašev pa ima danes razlaga, da je nastala iz starokitajske besede »k'uen« (knjižni zvitek) in smo jo Slovani dobili prek staroturškega izraza »küing«. ³⁶ Domača slovenska beseda »bukve, bukvice«, ki je pri naših protestantih še splošno v rabi, je izposojenka iz gotske »boka« (bukev), označuje torej snov, po kateri so pisali. Na podoben način so nastali izrazi: latinski »liber« (ličje), ali grški »biblión« (pomanjševalnica od »biblos« — skorja). Sem spadajo sodobne izpeljanke: francosko »livre«, italijansko »libro«, angleško »book«, nemško »Buch« ipd.

Na vprašanje, kaj je pravzaprav knjiga, se ne da preprosto odgovoriti. Težko je namreč v eni sami definiciji zajeti zunanjo podobo in idejno vsebino, morda celo tržno vrednost knjige — saj se je vse to v tisočletjih venomer izpreminjalo. Celó tako splošna definicija, kot je ta: »knjiga je s pisavo fiksirani dokument večjega obsega, zapisan na lahko prenosnem materialu«, ³⁷ ne zajema vseh njenih lastnosti. Verjetno se bo treba sprijazniti z mislijo Roberta ESCARPITA: »Kot vse, kar živi, se tudi knjiga ne da definirati.«

Čeprav so ljudje sprva risali in pisali po vsem, kar jim je prišlo pod roko, torej po kamenju, lesu, kovini, koži, tkanini, palmovih listih, ličju in lubju, so nemara najstarejše knjige tiste, ki so jih izdelali iz posušene ali iz žgane glině.

Kultura iz blata. Mezopotamija, medrečje med Evfratom in Tigrisom, je aluvialna naplavina, kjer ni mnogo lesa in kamenja, toda blato, ki ga prinašata obe reki, ni omogočilo samo nastanek zgodnje poljedelske kulture z mestnimi državami, ampak je kot glina zaradi svoje gnetljivosti in zaradi trdote, ki jo doseže, če se posuši ali žge, dalo odlično in trajno pisno podlago.

Glinaste tablice, po katerih so pisali z ošiljenim trsom ali palčico, so kljubovale vremenskim nepravilnostem ter celo »vesoljnemu potopu«, o katerem ne poroča samo biblija. Format teh tablic je bil, podobno kot današnji knjižni formati, zelo različen. Od drobnih pravokotnih »miniaturnih izdaj« (2,4 cm × 2,5 cm) do velikih »foliantov« (27 cm × 22 cm), vse je mogoče najti v taki stari knjižnici, oziroma arhivu. Poleg tega pa je mogoča knjiga, oziroma »listina«, v obliki stožca, valja, prizme in nekakšnega debelega žebelja ali klina. Nekatero posebno pomembno listino so pisali na nekakšne glinaste blazine, ki so jih potem skrbno hranili v glinastih zabojčkih.

Trajnosti teh tablic se imamo zahvaliti, da se je v Mezopotamiji ohranilo toliko starih zapiskov. Danes jih cenijo že na več kakor tri četrte milijona. Prav gotovo jih je še nešteto neodkritih in nerazbranih.

Našli pa so tudi ostanke izpričanih zapiskov na lesene, verjetno povišane tablice.³⁸

Vseh najdišč, v katerih so našli take tablice, seveda ni mogoče imenovati knjižnice, saj jim za to manjkajo nekatere bistvene lastnosti. Nemec Joris VORSTIUS³⁹ daje namreč za knjižnico sledečo, verjetno še najbolj sprejemljivo definicijo: »Knjižnica je zbirka slovstvenih spomenikov, ki naj rabi uporabi bolj ali manj širokega kroga uporabnikov.« Pojmi »slovstveni spomenik«, »poraba«, posebno pa »široki krog uporabnikov« so dovolj široki, da lahko zajamejo vse, kar hočemo popisati. Pri tem se moramo zavedati, da se bomo često približali pojmu arhiva, a se zaradi snovi, ki jo obravnavamo, v problematiko razločevanja ne bomo spuščali.

Beseda »biblioteka« je grška in pomeni sprva samo hranišče knjig, danes pa nam prav tako kakor naša »knjižnica«

rabi tudi za založniško zbirko (npr. »Knjižnica sinjega galeba«).

Iz vsega, kar smo že rekli, ko smo govorili o nastanku pisav, je razumljivo, da gre spčetka le za nekakšne *archive*, v katerih so hranili predvsem pravne in gospodarske dokumente. Ti arhivi, ki se pozneje z vedno številnejšimi literarnimi teksti razvijejo v prave knjižnice, segajo do začetkov tretjega tisočletja pr. n. š. Nahajajo se sprva v kulturnih, oziroma verskih središčih, v starih mestnih državah. Ker je bila sumersčina jezik verskih obredov in visoke literature, se sumersko duhovno bogastvo tudi potem, ko so preplavili Bližnji vzhod semitski narodi in ustvarili svoje velike imperije, nikoli ni dokončno umaknilo iz mezopotamskim knjižnic. Srečujemo ta stari jezik v prevodih in obrednih obrazcih, predvsem pa živi dalje kot vrelec ali zajetje idej in motivov, ki skozi židovske prireditve v bibliji prodirajo globoko v zavest zahodnega človeka.

Mezopotamske knjižnice obsegajo velika časovna razdobja in jih torej ne moremo imeti za naključne, samo od posameznih knjigoljubov odvisne prehodne pojave, saj so značilne institucije stare prednjeazijske kulture.

Izkopavanje v starih sumerskih in sploh mezopotamskih mestih je spravilo na dan stotisoče tablic na nešteti najdiščih. Naj omenimo samo nekatera; zgodovina knjižnic in knjig je za ta čas namreč le del arheologije.

V *Uruku* so našli 6000 tablic, med njimi pa samo 250 bolj ali manj literarnih. Zanimivi so šolski teksti, o katerih bomo še govorili.

Najvažnejše med sumerskimi mesti je versko središče *Lagaš* (danes Tello). Tu so našli kakih 100 000 tablic na dveh različnih najdiščih. Eno, s 30 000 tablicami, je bilo bolj podobno hodniku kot knjižnici. Ker za ta prostor niso našli direktnega vhoda, sodijo, da so vodile vanj lesene stopnice, ali celo lestev iz višjega nadstropja. Mnogo večji je drugi prostor, ki je obsegal celih 15 m². O sami ureditvi lahko samo ugibamo: vse kaže, da so bile knjige postavljene po skupinah.

Tudi knjižnica v starobabilonskem *Nippuru* — med več kakor 50 000 v glavnem nežganih tablic jih je skoro polovica

z literarnimi teksti — je bila razmeščena v dveh prostorih. Obrobki ob stenah, na katerih so stale tablice, so bili z asfalt-nim prelivom zaščiteni proti vlagi. Pepel pod tablicami pa kaže, da so bile police lesene. Obdobje, ki ga ta knjižnica obsega, zajema nekako 400 let (2400—2000 pr. n. š.). Grič, ki so ga zaradi množice tablic Angleži imenovali *Tablet Hill*, je pokrival tablice v dveh med seboj nepovezanih plasteh, kar dokazuje, da so svečeniki Nippurja zgradili knjižnico, ne da bi se zavedali, da je tam nekoč že stala knjižnica . . .

Knjižna zaloga gotovo ne samo ene knjižnice v starem *Kišu* zajema 13 ali celo 15 stoletij bolj ali manj neprekinjenega intelektualnega življenja. To je razdobje, ki nas mora navdati s spoštovanjem, posebno če ga primerjamo z zadnjimi petnajstimi stoletji evropske zgodovine!

Velik prehodni center je bil *Mari*, kjer so našli 20 000 tablic. V njih se zrcalijo odnosi med raznimi narodi, ki so se tu srečevali.

Kot kulturno središče je še v klasični dobi slovelo mesto *Sipar* (Sippar), ki ga omenjata BEROSSOS (ok. 290 pr. n. š.) in PLINIJ mlajši (Gaius Plinius Caecilius Secundus, 61—114). Kakih 60 000 do 70 000 tablic iz nežgane gline, ki je na zraku hitro razpadala, so po odkritju znova žgali, kar jim je dobro uspelo. Tako so večino tablic rešili. Zanimiva je tablica z napisom: »Kdor se bo v šoli odlikoval, se bo svetil kakor sonce!« Zdi se, da se pedagoški prijemi v dolgih tisočletjih niso bistveno izpremenili.

Od »abecednika« do »leksikona«. Že v prav starih mezo-potamskih najdiščih (*Ur*, *Kiš*, *Uruk*, *Šurupak*) iz srede tretjega tisočletja so prišli na dan razni *šolski teksti*, prave šolske prostore pa so ugotovili predvsem v *Sipparu*, *Uru*, *Uroku* in *Mariju*. Šolska organizacija,⁴⁰ ki je ponekod obsegala izobraževanje od »osnovne šole« do znanstvene »akademije«, je imela dokaj trdne in ustaljene oblike. Dijaki, oziroma študentje, ki so jim rekli »sinovi hiše tablic«, so

morali vodjo šole nagovarjati »visoki mojster«, ali »oče hiše tablic«. Temu »rektorju«, da uporabimo moderno besedo za star pojem, so bili dodeljeni razni strokovni učitelji, med katerimi je imel posebno pozneje največji ugled »pisar sumersčine«. Tudi nekakšne asistente ali demonstratorje pri študiju, ki bi jih lahko imenovali »stare bajte«, saj je šlo gotovo za višje letnike, so poznali. Reči so jim morali »starejši brat«. In da je slika take šole popolna, moramo omeniti še nekakšne »prefekte«, ali morda bolje: »pedele«, ki so s palicami skrbeli za red in disciplino. Da ni šlo brez protekcije, pričajo navodila, da utegne kako darilo o pravem času pomagati pri študijskem uspehu. Po izpitu si postal najprej »mlajši pisar«, potem pa »pisar«, s čimer ti je bila kariera tako rekoč zagotovljena. Lahko pa si se posvetil znanostim, ki so jih v Mezopotamiji zelo vneto gojili (npr. jezikoslovje, bogoslovje, botanika, zoologija, geometrija in astronomija z astrologijo). Za vse to so bili na voljo učbeniki s pregledno razporejeno snovjo. Literatura je obsegala najrazličnejša področja. Razen epike, lirike in religiozne poezije so zelo cenili razne reke in aforizme.

Predaleč bi nas zavedlo, če bi hoteli to literaturo opisati. Naj navedemo samo *ep o Gilgamešu* (»Ša naqba imuru«, druga, asirskobabilonska verzija ok. 1200 pr. n. š.), to himno človeških sanj o prijateljstvu, junaštvu in o prizadevanjih po nesmrtnosti. Zgodba, ki je bila znana po vsem Bližnjem vzhodu in sega še v sumerske čase, vsebuje tudi pripoved o vesoljnem potopu. Srečamo jo celo v Palestini (izkopanine iz Megidda, ok. 1400 pr. n. š. in — izredno zvesto posneto — v židovski bibliji). Tudi nežno ljubezensko liriko so že davno poznali. Za primer samo drobec:

Naj te, o ženin, ljubkujem!
 Moja je nežnost slajša ko med.
 V spalnici se po medu dišeča
 tvoje lepote radujem.
 Moja je nežnost slajša kot med.

To je odlomek iz pesmi o obredni poroki kralja Šu-Sina s svečenico, ki močno spominja na SALOMONOVO Visoko pesem.

In končno vzorec za staro modrost: »Pisanje je mati zgovornosti in oče umetnosti.«⁴¹

A bodi dovolj! Ta literatura seveda ni nastala nenadoma, ampak se je postopoma razvijala. Ker imajo nekatere tablice pripombo »iz ust tega in tega«, se da sklepati, da je sumerska literatura cvetela kot *ustno slovstvo* že mnogo prej, preden so jo s sezname bogov (od 25. stoletja naprej), posebno pa v pesnitvah in himnah (od 23. stoletja naprej) začeli zapisovati. V knjižnicah se pojavi pravzaprav šele tedaj, ko je sumerščina kot pogovorni jezik že začela usihati. Še več kakor tisoč let pozneje, ko o sumerskem narodu ni bilo niti sledu več, jo srečujemo sredi med babilonskimi in asirskimi teksti kot izredno spoštovani jezik mitologije in visoke literature.

Prvi indoevropski knjižničarji. Ko je češki jezikoslovec Bedřich HROZNÝ (1879—1952) med klinopisnimi teksti do tedaj neznanega naroda, ki je imel svojo državo sredi Male Azije in je pol tisočletja tekmoval z velikimi imperiji Mezopotamije in celo Egipta, ugotovil nekaj besed, ki so bile brez dvoma indoevropske (»ezzateni« — sorodno z »jesti«, starovisokonem. »ezzan« in »vâdar« — »voda«, starosaško »watar«), je nastala med znanstveniki prava burja. Zgodovinarji so morali znova pregledati svojo sliko staroveške zgodovine in priznati prvi indoevropski narod v prednji Aziji. V glavnem mestu tega naroda, za katerega se je morda po krivem udomačilo ime *Hetiti*, v *Hatuši* (danes Bogazköy, 190 km vzhodno od Ankare) so v letih pred prvo in pred drugo svetovno vojno odkrili razvaline mogočnega mesta.

Hetitski spomeniki so pisani v dveh pisavah, v klinopisu in v hieroglifih, in v nič manj kakor osmih jezikih oziroma narečjih, od katerih so jih bolj ali manj stalno uporabljali štiri. Kakih 20 000 tablic, ki so jih našli v Bogazköy, je

bilo raztresenih na več krajih. Tu bi že lahko govorili o pravi državni knjižnici, ali bolje: o državnem arhivu, saj je bila hetitska literatura precej mršava (če izvzamemo pretresljivo *molitev kralja MURSILISA II. ob kugi* in fragmentarni prevod *Gilgameša*). Zanimivi so razni anali, kronike, državni akti, zakoniki in nekaj verskega slostva. — Zapiski, ki so jih pisali — verjetno v svojih hieroglifih — po lesenih tablicah, se niso ohranili.

Ureditev knjižnice je bila v mnogočem podobna ureditvi drugod po Mezopotamiji. Ponekod se da ugotoviti, kako so bile tablice razvrščene. Stale so na lesenih policah na kamnitih podstavkih. Zaradi lesenih podov so se knjižne police ob požaru zrušile v kletne prostore, kjer so ostale na plasti pepela v prvotni razvrstitvi. Nekatere so se zdrobile, nekaj pa so jih morda tudi raznesli.

In vendar ima hehitska knjižnica tudi marsikaj novega. Dve tablici, ki sta spadali skupaj, je povezoval »*kustos*« (»varuh«). Pod tekstom je bila črta, pod črto pa prva beseda naslednje tablice — način, kakršnega poznamo vsaj dva tisoč let pozneje ob prvih tiskanih knjigah. V palači A — tako arheologi ločijo najdišča — so našli mnogo tabličnih katalogov z navedenim številom tablic in celq z nekakšnim naslovom dela. Posebnost hetitske knjižnice je neka cena, ki jo ima za razliko od semitskih navad posameznik. Avtor prepisa je često imenovan, včasih je naveden celo njegov naslov. Zanimive so knjižničarjeve kontrolne opombe: »Končano. Tablice, ki spada zraven, nismo našli«: ali »Tablica o morju, a ne stoji pokonci«. (Iz tega bi se dalo sklepati, da tablice niso bile položene.) O usodi, ki je zadela knjižnico, priča neki nered: katalog v eni stavbi omenja tablico, ki so jo našli v drugi, ali pa doslej še sploh ne. Mogoče je govoriti celo o nekakšnih avtorskih in predmetnih katalogih, vendar vse to ni izvedeno dosledno.

Zanimive so *etikete*. Našli so jih dvanajst. To so ovalne tablice, ki so 6—7 cm široke in 4—5 cm visoke. Na njih je skrajšan naslov. Verjetno so ležale na policah pred delom in so knjižničarju lajšale iskanje. Ta je imel, podobno kakor njegov današnji kolega, z uvrščanjem tablic, ki niso bile

oštevilčene ali pomanjkljivo označene, precejšnje težave. Kdaj pa kdaj je v že suho tablico vrezal številko. Tudi nekaj tekstnih rekonstrukcij je mogoče zaslediti, a niso vedno pravilne. Vsekakor pa za tisti čas nenavadna skrbnost!

Iz Hatuše nam je ohranjeno ime najbrž prve ljubiteljice knjig na kraljevem dvoru: PADUHEPA. Naročila je nadpisarju, naj ji poišče tablic iz njene domovine. Mož ji je željo izpolnil. Šel je tja in ji tablice prinesel ali prepisal. Drobnoporočilo, ki je staro več kakor tri tisoč let. In nenadoma zaživi pred nami podoba žene, ki se v tujem okolju čuti osamljeno in si zaželi kulturne atmosfere svojega doma, po katerem se ji toži.

Hetitske tablice pa so znamenite še zaradi nečesa: Na več kakor dvajsetih mestih so omenjeni »*Ahhiyawa*«, narod, ki ga večina zgodovinarjev istoveti s Homerjevimi Ahajci. Hetitsko državo in njene knjižnice je pokopal naval »Pomorskih ljudstev«,⁴² ki so okoli leta 1180 (morda tik po trojanski vojni) pridrli s severa in na poti do Egipta pomendrali eno civilizacijo za drugo.

Mesto na prehodu. Kakih 10 km severno od Latakije na sirijski obali leži kraj Ras Šamra, stari *Ugarit*.⁴³ Doletela ga je ista neubranljiva usoda kakor Hetite. Prišla je tako iznenada, da so ostale v edini do danes ohranjeni žgalni peči še na pol ožgane tablice . . .

Ugarit ni poznal državne knjižnice, kakršno so imeli Hetiti v Hatuši — vsaj doslej je še niso našli — pač pa skriptorij s šolo za pisarje. O tem pričajo učbeniki, slovarji in besedila za vaje — med njimi tudi vzorčni klinopisni alfabet s 30 črkami. Ta je zbežal arheologe, ker so zaradi njega morali pomakniti iznajdbo črkopisa daleč nazaj. Naravnost presenetljivo pa je število *slovarjev*, ki jih je bilo mnogo v zasebnih knjižnicah državnih dostojanstvenikov, verjetno visokih dvornih uradnikov.

Tako so našli: slovarje »velikega formata« s 6—8 stolpci, dvojezične sumerske in babilonske ter celo en štirijezični sumersko-akadsko-huritsko-ugaritski slovar, nadalje po vsebinskih področjih urejene besednjake in mnoga leksikalna dela. Posebno zanimiva je *romarska pesem*, posvečena neki boginji v Nippuru z večjezičnim vzporednim tekstom. Prvo besedilo je sumersko, pisano v sumerskem pravopisu, drugo sumersko v ugaritski »fonerični transkripciji«, tretje akadsko, četrto pa hetitsko — kar bi kazalo, da je bil pisar Hetit. Vsa ta lingvistična literatura je današnjim znanstvenikom veliko pomagala pri razvozlavanju nekaterih ugank prednjeazijskih pisav in jezikov. Videti je, da so se stari Ugaričani prehodnosti svojega ozemlja in prednosti, ki jih ponuja znanje jezikov, dobro zavedali, saj vsa ta literatura spominja na pravo mednarodno šolo tujih jezikov.

Toda v Ugaritu se niso ukvarjali samo z lingvistiko. Sezname bogov (da pri molitvi ne bi katerega pozabili in se mu tako zamerili), zgodbe o življenju bogov (ki omogočajo vpogled v *kanaanske predžidovske verske predstave*), posebno pa epi in legende, ki štejejo med vrhove palestinskega slovstva, ponujajo nekaj presenetljivih vzporednic z biblijo in vzpodbujajo nove osvetlitve in nove razlage. Delo o *zdravljenju konjskih bolezn*i pa priča, da jim tudi veterina ni bila tuja.

Posebno znamenita je tablica, ki so jo pred nedavnim razbrali (v sicer težko razumljivem huritskem jeziku) in celo — *note*. Z opombami o »prijemih« na glasbilih, ki so jih zvesto posneli in na novo izdelali, ter na osnovi že doslej znanih teoretičnih del o glasbi, so asirologi in muzikologi rekonstruirali preprosto melodijo religiozne pesmi. Danes jo je mogoče dobiti v Ameriki pod naslovom *Sounds from the Silence* (Glasovi iz tišine) na gramofonski plošči.

Da je bilo tu knjižničarstvo že visoko razvito, dokazujejo *kolofoni* (zapisi s podatki o delu na koncu knjige, kakršne poznamo še danes). Samo en primer: »Roka RABANE, ŠUMEJEVEGA sina, sluge boga NEBUJA in boginje NISABE (torej svečenika). Število vrstic popolno. Pregledano!«

Pisava teče z desne proti levi kot v vseh novejših semitskih jezikih. Črk je vedno manj. Od prvotnih 30 (na omejnjeni alfabetski predlogi) jih uporabljajo kmalu samo 28, 25 in končno celo samo 22.

Ob vsem tem se nam ponuja mikavna misel: Ali bi ne bilo mogoče sestaviti nekakšen rodovnik knjižnic od sumerskih pa tja do helenističnih? Čeprav za tako podmeno ni mogoče zbrati neovrgljivih dokazov, je treba upoštevati, da imajo vse te knjižnice v reševanju knjižničnih problemov mnogo skupnega in da so bili v starem veku vplivi na velike krajevne in časovne razdalje že dokazani.⁴⁴

Bogastvo tuje učenosti. Nekako v času, ko je propadel Ugarit, so se v Mezopotamiji zopet dvignili *Asirci*, narod, ki si je v zgodovini pridobil dvomljivi sloves velike vojaške moči, trde vladavine in nečloveške krutosti. In vendar je bilo prav temu narodu dano, da nam je zapustil najslavnejšo knjižnico v Mezopotamiji. ASURBANIPAL (nekateri asirologi pišejo AŠŠURBANIPAL, prvotno najbrž AŠUR-BAN-APLU — bog AŠUR je ustvaril sina — 668—627) verjetno ni bil njen ustanovitelj, saj so imeli na asirskem dvoru že vsaj pol stoletja svojo knjižnico, gotovo pa ji je on dal tisto zasnovo, ki jo še danes občudujemo. Knjižnica je bila sicer na dveh krajih asirske prestolnice Ninive (danes Kujundžik), a je bila vsekakor celota. En del, ki je bil v dveh sobah ASURBANIPALOVEGA deda SANHERIBA (705—681), so potem imenovali *Chamber of records* (soba listin). Odkril ju je angleški arheolog Austen Henry LAYARD. Drugi del knjižnice pa je nekaj let pozneje odkopal LAYARDOV mosulski asistent Hormuzd RASSAM. Kakih 25 000 tablic sta spravila v Britanski muzej, ki ima tako eno največjih zbirk te vrste na svetu.

Že na zunaj so bile te tablice lepše od običajnih. Bolj skrbno so bile žgane in tudi glina je bila boljša, pisava pa, kljub temu, da je bila bolj stisnjena, elegantnejša in laže

čitljiva. Žal je bilo pri odkopavanju precej tablic poškodovanih in uničenih, tudi ni točno ugotovljeno, odkod so posamezne tablice. Vsekakor se katastrofa, ki je leta 612 pr. n. š., ko je Medijec KIAKSARES (Kyaxares) porušil Ninive, zadela knjižnico, stavbi in knjigam pozna. Ko so knjižnico odkopali, so ležale tablice vsevprek razmetane pol metra na visoko. Tako ne vemo, po kakšnem redu so bile postavljene, da so jih knjižničarji in pisarji, ki jih je moralo biti mnogo, lahko našli. Knjižnica seveda ni bila odprta za javnost, vendar pa tudi ni bila pridržana samo za kralja, če ga imamo za še tako velikega bibliofila.

Povsod se pozna večša roka knjižničarja. Ta je moral povezati včasih po sto tablic v eno *oštevilčeno serijo* — eno delo. Na vsaki tablici je bila pod tekstom črta, pod njo pa kustos kakor v Hatuši. Razen kustosa so imele tablice tudi nekakšen kolofon s številko v seriji in naslovom serije. Ta je bil po navadi prva vrstica dela. Sledila je navedba vira, po katerem je bil narejen prepis, vsa knjižnica pa je bila v glavnem prepisana s tablic v Babilonu in Borsipi. Pri tem so bili pisarji tako vestni, da so točno naznačili nečitljiva in poškodovana mesta: »ul idi« (ne razumem), oziroma: »hepu labiru« (že prej poškodovano). Tudi ime pisarja in celo število vrstic je označeno. Najvažnejši pa je bil »*ex libris*« (latinsko: »iz knjig«, namreč tega in tega...) — oznaka lastnika: »(Palača) ASURBANIPALA, velikega kralja, mogočnega kralja, kralja sveta, kralja ASURJEVE dežele«. Celo katalogi so se našli: *tablični katalogi* z zbranimi začetki vseh tablic iste serije in s številom vrstic vsake serije ter *serijski katalogi* z naslovi različnih serij. Zelo verjetno so imeli tudi katalog celotne knjižnice, a ga doslej še niso našli. Skratka: imamo opraviti s skrbno in vestno urejevano, skoro bi rekli moderno knjižnico.

Po vsebini je bila ta knjižnica zelo raznolika in je zajemala tako arhivsko kot pravo knjižnično gradivo: popise vojnih obveznikov, vladarsko službeno pa tudi zasebno korespondenco, epske in mitološke pesnitve, molitve, psalme, preroštva, razne magične zarotitve in zapise (teh je bilo posebno mnogo), anale, kronike, slovnice in slovarje, astronom-

ska in matematična dela ter sploh vse, kar se je zdelo vredno, da se zapiše. Predvsem pa najpopolnejši zapis epa o *Gilgamešu*.

Igla v senenem vozu. Vse te tablice iz Niniv so, kakor smo rekli, spravili v London, kjer so se znanstveniki lotili njihovega preučevanja in razvozlavanja. Ko je asistent v oddelku za asirske in egiptovske starine George SMITH (1840—1876) nekega dne prebiral eno izmed tablic, ki jih je dobil iz Mezopotamije, je postal pozoren. Zgodba o junaku Gilgamešu, ki je s svojim prijateljem Enkidujem opravil toliko junaških del, se je iztekla v dogodek, ki se mu je zdel za čuda znan. Ali ni to zgodba o vesoljnem potopu, ki jo je kot dober Anglež temeljito poznal iz biblije? Toda prav tu se je zataknilo. Na mestu, kjer bi utegnila biti vsa zgodba zares podobna svetopisemski, se je pripovedovanje pretrgalo. Zmanjkalo je tablic.

SMITH je to svoje odkritje objavil in zbudil med brumnimi Angleži veliko razburjenje, pravo senzacijo. Tedaj so pri časniku »Daily Telegraph« prišli na prav noro idejo. Ponudili so SMITHU tisoč gvinej, če gre v Mezopotamijo in poišče manjkajoči »dalje prihodnjič«, saj se vendar ne spodobi, da bi bil angleški bralec ob svoje nadaljevanje, posebno če gre za štorijo, ki potrjuje biblijo. (Da pravzaprav biblija potrjuje to mnogo starejšo štorijo, nikogar ni preveč motilo.)

In SMITH je ponudbo sprejel ter se odpravil na iskanje, ki pravzaprav ni imelo nikakega upanja na uspeh. Kako bi mogel med tisoči tablic, ki so bile nekoč tam in ki so morda še skrite pod zemljo, najti prav tisto, ki naj bi se ujemala s prejšnjo! Morala bi preživeti porušenje Niniv, in kar je bilo še manj verjetno, vsa stoletja, ki so tej katastrofi sledila: igranje otrok, saj so se z brezvrednimi črepinjami, ki so kdaj pa kdaj pogledale na dan, obmetavali, in morda tudi iznajdljivost starih in novejših stavbenikov, ki so te tablice uporabljali kot gradbeni material.

Smith je kopal in kopal, dokler ni nakopal 384 tablic, oziroma tabličnih od-lomkov (v dobesednem smislu besede).

In med izkopanimi tablicami je res bilo »nadaljevanje«.

Tako se je človeštvo po dolgih tisočletjih izgube spomina zopet zavedelo ene svojih velikih stvaritev: *epa o Gilgamešu*.

Dvojni obraz asirskega knjigoljuba. Razumljivo je, da nas osebnost lastnika te knjižnice, prvega velikega znanega knjigoljuba, o katerem nam poroča zgodovina, prav posebej zanima. O njem se je ohranilo mnogo pričevanj. Iz njih smo izbrali samo nekaj odlomkov:⁴⁵

Sam pravi: »Jaz ASURBANIPAL sem bral vse zapiske, ki so jih zbrali moji predniki. Zbral sem tablice, jih dal prepisati in primerjati z izvirnikom. Označil sem jih s svojim imenom, da bi jih ohranil v svoji palači.«

Njegova zbrateljska strast se razodeva v pismu, ki ga je poslal svojemu uradniku:

»Tisti dan, ko dobiš moje pismo, vzemi s seboj ŠUMO, njegovega brata BEL-ETIRA, ALPO in druge učenjake iz Borsipe, ki jih poznaš (in pojdi)! Vzemi vse tablice, ki so v njihovih hišah in vse tablice, kolikor jih je v svetišču Eriduja! Poiščite mi dragocene tablice iz arhivov, ki jih ni v Asiriji, in mi jih pošljite! Pisal sem uradnikom in nadzornikom in nihče vam jih ne sme odreči. In če vidite kakšno tablico, oziroma obredno besedilo, ki se vam zdi, da bi bilo primerno za mojo palačo, ga poiščite in mi ga pošljite, tudi če ti o tem nisem posebej pisal.«

ASURBANIPAL je bil kakor vsi asirski kralji samoza-vesten gospod, a ni bil ponosen samo na svoje vojaške in državniške uspehe, ampak tudi na svojo tedaj prav gotovo nenavadno obsežno in temeljito izobrazbo:

»MARDUK, modrijan med bogovi, mi je naklonil široko uho, širok pogled. NABU, pisar vesolja, mi je dal svojo modrost, NIMURTA in NERGAL sta podarila moji postavi moškost in moč. Dojel sem ADAPOVA razodetja, pridobil sem si skriti zaklad celotne pisarske umetnosti in prodril v znanost

nebeških in zemeljskih znamenj. Znam razpravljati v zboru učenjakov in razlagati prihodnost iz jeter kakor najbolj izkušeni žreci. Tudi zapletene in nepregledne naloge iz deljenja in množenja znam reševati. Bral sem umetelno pisane tablice v težko razumljivi sumerščini in težko razrešljivi akadščini. Prodril sem celo v smisel kamnov iz dobe pred vesoljnim potopom.«

ASURBANIPAL se rad ponaša s svojo ljudomilostjo, z obdobjem reda, »ko je orožje upornikov spalo... Njihova kopja so počivala in loki so ohlapeli. Hudobneži, ki bi si hoteli podvreči druge, so bili brez moči. V mestu in hiši nihče nikomur ni jemal ničesar s silo. Samotni potnik je lahko šel varno po svoji dolgi poti. Ni bilo razbojnikov, ki bi prelivali kri ali zagrešili kako drugo nasilje... Ljudstva so v miru prebivala v svojih bivališčih in vse štiri strani sveta so bile urejene kakor prečiščeno olje.«⁴⁶

S to idilo bi pravzaprav morali končati. Posebno, če bi hoteli obdržati tega za tedanje čase nadvse učenega kralja (ki je znal deliti in množiti!) kot razsvetljenega vladarja v lepem spominu. Toda to je samo ena plat. Drugo plat poznamo iz biblije in raznih drugačnih ASURBANIPALOVIH razglasov, v katerih se berejo tudi take besede:

»Razrušil sem, opustošil sem, izpostavil sem soncu, odvezel sem jim hrano in vodo, pregnal sem hrup ljudi, cepetanje ovac in čred ter vedro vriskanje z njihovih polj...« Prav tako nam je sporočeno, da je vpregel tri elamske kraljeviče in arabskega kralja pred svoj voz in še in še... Pri presoji takih dejanj nam prav malo odleže vera, po kateri se je imel vsak asirski vladar za izvrševalca božje volje in da so bili vsi ti pohodi pravzaprav križarske vojske, ki naj bi — podobno kakor pozneje svete vojske kristjanov in muslimanov — podredile ves svet svojemu bogu, pri Asircih ASURU.

In vendar je videti, kakor da je zgodovina pravična. Nive so bile porušene, kakor so bili prerokovali in želeli židovski preroki. Toda s svojimi knjižnicami, posebno z ASURBANIPALOVO, so se Asirci bogato oddolžili za svoja pustošenja in ohranili čudovito sumersko, akadsko, oziroma babilonsko-asirsko literaturo za pozne rodove.

Knjige za žive in mrtve. Znani polgoli egiptovski pisar, ki na petah sede z zvitkom na prekrizanih nogah s čopičem v roki in s pozorno v nevidnega narekovalca uprtimi očmi pazi, da mu ne bi ušla niti besedica, je prav tako priljubljen motiv egiptovske umetnosti, kakor v podobni drži upodobljeni bralec, ki se je nad tekstom zamislil in skoro zasanjano zre predse. Eden kakor drugi priča o veliki vlogi, ki jo je imelo pisanje za staro egiptovsko kulturo, saj tako razpotegnjena država brez razvejane administracije, ki je morala biti do podrobnosti organizirana, sploh ne bi mogla živeti. Čeprav nam je danes egiptovska zgodovina v nekaterih obdobjih zelo dobro znana, tega znanja ne zajemamo iz knjižnic, ampak iz popisane makulature, predvsem pa iz napisov na raznih spomenikih, na templjih in tempeljskih stebrih ter iz — grobov.

Kot pisno podlago namreč Egipčani niso uporabljali glinastih tablic kakor v Mezopotamiji (razen v redkih izjemnih primerih, o katerih bo še govor), ampak papirus (koptsko »papurro« — »kraljevski«, namreč monopol, ali »pa-p-iur« — »rečna rastlina« — staroegipt.). Ta rastlinski izdelek se je sicer sijajno obnesel in so ga uporabljali malone štiri tisočletja, glede trajnosti pa se z glino seveda ni mogel meriti. (Rimljani so to pisno podlago imenovali »charta«.)

Pridobivali so ga iz rastline papirus (grško »papyros« — *Cyperus papyrus*), ki je rasel ob stoječih vodah, posebno v Nilovi delti in so ga kasneje gojili na zasebnih pa tudi državnih plantažah. Danes ga v Egiptu skoro nikjer ni več, pač pa ga je nekaj ob Belem in Modrem Nilu v Abesiniji ter — bolj kot turistična privlačnost — na Siciliji. Rastlino, ki zraste do štiri metre visoko in se na vrhu razširi v nekakšno pahljačasto perjanico, so Egipčani uporabljali na najrazličnejše načine: korenika iz zelo trdega lesa jim je rabila kot gorivo, mlado steblo so kuhano ali surovo jedli, več posušenih stebel so povezovali v nekakšne splave, iz raznih vlaken so spleтали jadra, vrvi, odeje, obuvala in celo obleke. Papirusov sok jim je bil priljubljena osvežilna pijača. Za »knjige« so narezali stržen za roko debelega trsa na trakove, jih položili najprej pokončno, potem pa po dolgem, jih stiskali in tolkli z bati, da sta se obe plasti v lastnem soku sprijeli v

štirioglat list, ki je bil nekako 20—25 cm visok. Ta list so potem s kostjo ali školjko zgladili. Več listov so zlepili in tako dobili tudi do 30 m dolg trak. Seveda pa te mere niso bile predpisane. Najdaljši ohranjeni egiptovski rokopis se danes imenuje »*papyrus Harris*« in je dolg 40,5 m. Našteva vsa imenitna dela, ki jih je v svojem življenju opravil RAMZES III. Iz bizantinske dobe so poročila o rokopisih TUKIDIDOVE zgodovine in HOMERJEVIH pesnitev, ki naj bi bili dolgi celo 100 m. Zdi se, da gre tu vendarle za pretiravanja, saj bi bil tak zvitek neznansko neroden. Tudi »miniaturke«, ki so široke samo 5 cm, so znane. Papirusni zvitek, ki so ga Grki imenovali »*kylindros*«, Rimljani pa »*volumen*« — v srednjem veku se je uveljavilo ime »*rotulus*« — so ovijali okoli palice, ki so ji Grki rekli »*omfalos*«, Rimljani pa »*umbilicus*« (popek). Na gornjem robu je bil često pritrjen listič z oznako vsebine, kar so po latinsko imenovali »*titulus*« (izvesek). Te zvitke so hranili v vrčih ali košarah.⁴⁷

Iz reliefov v ASURBANIPALLOVI palači v Ninivah se da sklepati, da so papirusne zvitke poznali tudi Asirci, vendar se v močvirjih Mezopotamije niso ohranili.

Suho egiptovsko podnebje nam je obvarovalo precej zvitkov, a talna voda, ki se je ponekod vedno bolj dvigala, jih je še mnogo več uničila. Najstarejši rokopisi, ki so ohranjeni, segajo do tretjega tisočletja, toda samo površna ocena govori o tem, da nam je iz stare države (nekako do 2000 pr. n. š.) ostala samo ena stotisočinka vsega, kar je bilo napisano.⁴⁸

Mnogo rokopisov so našli na starih smetiščih, v starih razvalinah, in kadar je šlo za »*knjige mrtvih*« — nekakšne vodnike z navodili za umrle za obnašanje na onem svetu, tudi v grobovih.

Nenavadno najdišče so krokodilje mumije, ki so jim bili odstranili drobovje ter ga nadomestili z »brezvredno makulaturo«.⁴⁹ — Nekatero rokopise so našli tudi kot ovoj človeških mumij, kjer so kot nekakšna maska ščitili obraz mrliča pred dotikom druge, često zlate maske.

Vse to še danes skrbno gladijo in konservirajo, da si pridobijo dragocene podatke o egiptovskem vsakdanjem življenju in seveda tudi o egiptovski zgodovini.

Po vsem tem bi pričakovali, da je zgodovina staroegiptovskih knjižnic posebno zanimiva in bogata. Žal pa je vse, kar o tem vemo zanesljivega, le nekaj pičlih poročil in kup težko dokazljivih legend in sklepanj.

Izkazalo se je na primer, da je bil znani pisar v »hiši knjig« ŠEPSESKAFENH prav tako kakor njegov sin IMERI, le visok uradnik v dvorni pisarni. »Hišo knjig« (egiptovsko besedo »'isj n sšw«) namreč po novem ne prevajajo več kot »knjižnica«, ampak kot »dvorna upravna pisarna«, ali celo kot »pisarska šola«. (Tako so knjižničarji prišli ob svojega štiri in pol tisočletja starega patrona!)⁵⁰

Tudi znamenito najdišče v kraju *Tell el-Amarna* se je izkazalo kot pravi zunanjepolitični arhiv in ne kot knjižnica. Kot za vse velike arheološke najdbe v preteklosti se imamo tudi za to najdbo zahvaliti naključju, ali bolje: sramežljivi jezi muslimanske žene, ki se ji je zdelo, da jo tujci preveč radovedno ogledujejo. Sklonila se je in pobrala nekaj glinastih tablic, ki so tam ležale, in jih vrgla proti vsiljivim tujcem — »frankom«. Toda zdi se, da se jih tudi s tem ni otresla, ampak je pritegnila še bolj njihovo pozornost. Tokrat ne toliko na sebe kot na glinaste črepinje, ki so pozneje šle neverjetno dobro v denar. Tako vsaj pripoveduje zgodba, ki ji lahko verjamemo ali pa ne. Resnica pa je, da v tem času vse naokoli ni bilo nobenega znanstvenika, ki bi se za tablice zavzel. Nekaj časa so jih ponujali muzejem, kjer pa so jih kot ponaredke odklanjali, dokler niso prišle do pravega. Sistematična izkopavanja so spravila na dan 370 tablic v starobabilonskem jeziku, ki je bil, kot so ugotovili, tedaj diplomatski jezik — prav tako kakor v Evropi nekoč francoščina. Najzanimivejše na tem arhivu je, da pomenja čudovito dopolnilo arhivom v Mali Aziji in sploh na Bližnjem vzhodu ter s pismi in odgovori osvetljuje dobo znamenitega krivoverskega faraona EKNATONA (sprva AMENOFISA IV., ok. 1370—1325), oziroma njegovega očeta AMENOFISA III. (1405—1370).

Edini predmet, ki opozarja na to, da je bila tam verjetno tudi knjižnica, je najstarejši znani *ekslibris* (skoro tri četrt tisočletja starejši od ASURBANIPALOVEGA!) — majhna fajmansna ploščica s temno modrim napisom obeh lastnikov AMENOFISA III. in njegove žene TEJE ter z naslovom knjige, h kateri je spadal: *Knjiga o sikomori in oljki*. Ker je bila knjiga, ki se je bila izgubila, last EKNATONOVIIH staršev, ni verjetno, da bi bil puntarski faraon, ki je mesto zgradil, prenesel vanj samo to edino knjigo. Gotovo bi bila ta knjižnica, če jo je res imel, danes izredno zanimiva, saj bi nam poleg iz grobnice ohranjene himne o soncu, ki jo imajo literarni zgodovinarji za eno najlepših religioznih pesnitev, pričala tudi o drugi literaturi.

Mnogo so si obetali pri iskanju v razvalinah templja, ki ga je bil zgradil RAMZES II. (1292—1225), saj sta bila ob vhodu enega od prostorov upodobljena zaščitnika pisarjev bog THOT in boginja SEŠAT. Razen tega pa je antični pisatelj DIODORUS SICULUS (iz 1. st. pr. n. š.) zapisal, da je bil tam nekoč napis »Zdravilišče za dušo«, ali nekaj podobnega. A knjig tam niso našli.

Prvi prostor, ki je bil brez dvoma posvečen knjižnici, so našli v južnem Egiptu na pol pota med Tebami in Asuanom v *Edfuju*. Na steni je zapisano:

»Prihajam k tebi, HORUS, veliki bog in gospodar zemlje, ter ti prinašam skrinjo knjig in znamenite zvitke iz svetega, usnja'« (!). Sledi katalog knjig, ki sestoji iz — 37 naslovov. To gotovo ni mnogo, če primerjamo z ASURBANIPALOVO knjižnico, ki je bila kakih 400 let starejša. Seveda pa je treba upoštevati, da bi bila za kak manjši samostan v srednjem veku kar pravšnja.

Podoben napis kot v *Edfuju* je v templju na otoku *File*:

»To je dvorana knjig velike SEŠAT, boginje zgodovine, kjer je spravljen pisanje IZIDE, ki nam daje življenje.« Videti je, da je bila ta knjižnica za spoznanje mlajša od edfujske in komaj kako leto starejša od obeh aleksandrijskih, o katerih bomo še govorili.

OB VIRIH NEPREKINJENE TRADICIJE

Dežela na sečišču. Nekako na sredi med Mezopotamijo in Egiptom, na vzhodni obali Sredozemskega morja, leži na sečišču političnih in kulturnih območij obeh velikih staroveških civilizacij ozemlje, za katero so se dolga tisočletja vojskovali zavojevalci z juga, vzhoda in tudi z zahoda. Kakor vse kaže, je na tem križpotju nastal prvi uporabni, lahko priučljivi in zato resnično demokratični črkopis. Tu so nastale svojske verske predstave in miti, ki so se kasneje globoko zajedli v zavest zahodnega sveta in segli daleč prek njegovih meja. In razvila se je ideologija, ki je dodelila pisani besedi pomen in ceno, kakršne dotlej, to je do konca drugega, ali do začetkov prvega stoletja pr. n. š., nobena civilizacija ni poznala.

Strastni ustvarjalci teh nezaslišano plodnih idej so bili bedni beduini, ki so sprva pasli svojo drobnico na robu puščave, a se nekako v 13. stoletju pr. n. š. naselili v hriboviti pokrajini in prešli od pastirskega k poljedelskemu življenju.

Medtem ko so mestni in poljedelski Kanaanci častili bogove prirodnih sil, letnega ritma in vesoljstva, so tedaj še nomadski Židje zaupali v Jahveja, ki je terjal brezpogojno pokorščino in ljubosumno odklanjal vse druge bogove. V sanjah, prividih in prisluih jim je razodeval svojo voljo in jih vodil v obljubljeni deželo skozi obširne puste predele, kjer je prežala nanje smrt. Ta *transmigracija* (selitev do novih pašnikov in napajališč) je med Židi izoblikovala zavest popolne odvisnosti od božje volje in dobila svoj izraz v pojmovanju medsebojne povezanosti, ki je temeljila na po-

godbi, na »zavezi« med Bogom in »izvoljenim«⁵¹ ljudstvom. Rešitev pred vsemi tegobami življenja jim je v etični nepopustljivosti in verski nestrpnosti, v zvestem izpolnjevanju zapovedi in ukazov, ki jih je dajal Jahve prek očakov in prerokov, in so zabeleženi v — »pismu«. To pismo, ta knjiga je bila napisana po njegovem navdihnjenju ali celo po njegovem razodetju, bila je božje delo, zato je bil potreben natančen zapis, ki se na noben način, niti v najmanjši malenkosti ni smel izpremeniti.

Knjiga navdihnjenja in razodetja. Čeprav bibliisti (preučevalci biblije) razlikujejo razne časovne plasti in slutijo izgubljene predloge, so bile židovske svete knjige za preprostega vernika in so morda še danes nadnaravno razodetje, pri katerem je bil pisec zgolj božji pisar. Ne smemo pa pustiti vnemar, da danes katoliška cerkev ostro loči med božjim razodetjem in božjim navdihnjenjem, po katerem so pisci pisali posamezne knjige biblije.⁵²

Takih svetih knjig je bilo sprva zelo mnogo. Leta 91 n. š. pa so avtoritativno odbrali v obvezen seznam — *kanon* — vse »božansko« in izločili, kar se jim je zdelo zgolj človeško delo. Te knjige, ki niso bile sprejete v kanon, so imenovali *apokrif*e — skrite knjige — in *pseudoepigrafe* — napačnemu avtorju pripisane knjige. (To ime ni povsem točno, saj so tudi nekatere kanonične knjige pripisane napačnemu ali vsaj dvomljivemu avtorju.) V presoji apokrif in pseudoepigrafov se nekatere krščanske ločine, ki so židovsko biblijo prevzele kot *staro zavezo* ali *stari testament*, razlikujejo od Židov pa tudi med seboj.

Že prej smo omenili knjižnice v Ugaritu s teksti, ki osvetljujejo marsikatero mesto v Stari zavezi. Ta kaže poleg nespornih zvez med Izraelci in Kanaanci tudi mnoge vplive iz sumerske, babilonske in egiptovske literature.⁵³

Naj omenimo samo izredno zvesto iz epa o Gilgamešu navedeno zgodbo o vesoljnem potopu, sorodnost z mezopo-

tamskimi kozmogonijami (razlage o nastanku sveta), priljubljenost pregovorov, ki jih je toliko v mezopotamski in egiptovski literaturi in še prav posebej 104. psalm, ki v nekaterih verzih živo spominja na EKNATONOVO »Himno Atonu«. ⁵⁴ Idejno bogastvo starih vzhodnih kultur, ki je prišlo do nas prek židovskih svetih knjig, še vedno ni dovolj raziskano, saj vsi viri, iz katerih se je napajala židovska biblija, še niso znani in dostopni.

Posredovanje majhnega naroda, ki je postavil tako močnejše temelje za zahodno religiozno-etično in umetniško-kulturno stavbo, je mogoče samo, ker so Židje, potem ko so izgubili samostojnost, našli v knjigi pomembna in izredno učinkovita sredstva, da so se kot narod, oziroma kot verska skupnost obdržali. Na osnovi pisane besede so izoblikovali svojo »postavo«, s katero so si kot knjižna religija zagotovili svoj razvoj v nerazrušljivi povezanosti med seboj. Pet MOJZSOVIH knjig, ki vsebujejo jedro židovske vere, imajo v posebnih časteh in jih v dragoceno spravljenem in opremljenem zvitku (*Thora* — nauk) hranijo v vsaki sinagogi.

V bibliji je često govor o pisanju, knjigah in zvitkih. ⁵⁵ Tako beremo, kako so si preroki prizadevali, da bi bila njihova beseda trajno zabeležena. Sicer pa je že MOJZES (5. 27, 2) naročal svojim rojakom, naj postavijo velike kamne, jih obelijo z apnom in nanje napišejo besede postave. Ker pa teh besed niso klesali v kamen, so, ko je apno odpadlo, izginile. Zato v Palestini ni arheoloških spomenikov, ki bi jih lahko primerjali HAMURABIJEVEMU zakoniku, kakor nam je ohranjen na bazaltni steli (stebru). Kdaj pa kdaj so pisali tudi na papirusni zvitok — tako se da sklepati iz mesta, kjer je govor o kralju JOAKIMU, ki v zimski palači prebira neprijetno prerokbo in jo sproti zažiga na žerjavici (Jer. 36, 22—23). Tega gotovo ne bi storil, če bi bili zvitki usnjeni, saj smradu po zažganem usnju v zaprti sobi ne bi prenesel. Toda papirus je bil drag in gotovo ne vedno na voljo, zato so bili usnjeni zvitki verjetno najbolj v rabi.

Po navadi, ki je vladala na Bližnjem vzhodu in po nekaterih namigih v bibliji (Dan. 9, 2.) se da sklepati, da so imeli ob templju knjižnico, kjer so hranili liturgične tekste in druge

važnejše zapiske. Glede načina, kako so zvitke spravljali, verjetno ni bilo razlik z drugimi narodi. JEREMIJA (33, 14) govori celo o tem, da so zvitke spravljali v »prstene posode«, v glinaste vrče, kakršni so se nam ohranili v najstarejši židovski knjižnici.

Pravljica iz Tisoč in ene noči. Zgodba o odkritju zvitkov z Mrtvega morja se pričinja kakor pravljica iz Tisoč in ene noči. Vse je tu: mladi podjetni fant, skrivnostna votlina s skritimi zakladi in celo listina, ki jo je razjedel čas, a vsebuje ključ do neizmernega bogastva. Tudi romantične ganljivosti ne manjka: petnajstleten pastir, ki išče izgubljeno — ne jagnje, ampak kozo, pride do jame, vrže vanjo kamen in zasliši žvenket ob udarcu na »prsteno posodo«. Zdaj postane radoveden: tu je osem vrčev, sedem je praznih, le eden je poln, toda ne zlata — tako razočaranje! — ampak nekakšnih precej plesnivih zvitkov z neznanimi znaki.

To se je zgodilo poleti 1947, ko so v svetu že slavili mir in zmago in ko so se prav blizu tam ob Mrtvem morju že zopet oglašale puške in so že zopet grmeli topovi. Fantu, čigar radovednost je odprla vrata novemu razumevanju obdobja med židovstvom in prvotnim krščanstvom, je bilo ime MOHAMED ED DIB (po naše: MOHAMED VOLK). Pripadal je beduinskemu plemenu Ta'amire, ki je pred izraelsko-arabsko vojno paslo svoje črede na obsežnem ozemlju med Mrtvim morjem in Sinajskim polotokom. Nad Mrtvim morjem so divje pečine, polne ostrih razjed, usekov in votlin. Z gora se ob deževju izliva v morje več hudournikov, ki pa so poleti suhi. Eden med njimi se imenuje *Wadi Qumran* in se nedaleč od razvaline *Khirbet Qumran* izteka na severozahodnem obrežju v morje.

MOHAMEDOVA najdba ni spodbudila samo arabskih beduinov, ki so od teh najdb bogateli, saj so neumni »Franki« plačevali od enega dolarja do enega funta za en sam kvadratni centimeter starega usnja, ampak predvsem arheo-

loge, ki so v letih od 1947 do 1958 odkrili v celem 11 votlin z bolj ali manj bogatimi najdišči. Imenovali so jih kar po zapovrstju: 1 Q, 2 Q, 3 Q, in tako naprej do 11 Q. Najvažnejše so bile 1 Q, 4 Q in 11 Q. Tu in v okolici ter v puščavi so našli v celem 600 rokopisov, a le 14 popolnih, vse drugo so bili fragmenti z večjimi ali manjšimi odlomki. Ena četrтина so razni biblični teksti — vsi, ki spadajo v židovski kanon, razen *Esterine knjige*. Drugo so apokrifni in pseudo-epigrafski spisi in spisi, ki govorijo o življenju in naukih posebne verske ločine, o kateri bo še beseda. Izredno pozornost sta zbudila dva zvitka iz bakrene folije, ki sta zaradi oksidacije postala krhka in se sprijela, da ju ni bilo mogoče razgrniti. Trajalo je zelo dolgo, dokler se strokovnjakom ni posrečilo z neznansko potrpežljivostjo z najostrejšo žago razžagati kovinsko gmoto na trakove in jih zopet sestaviti v liste. Ko so jih razbrali, so imeli pred seboj seznam skrivališč, kjer je bil v okolici Jeruzalema in Jeriha spravljen pravljíčen zaklad, nič manj kakor deset ton zlata, osemdeset ton srebra in sedemdeset ton drugih dragocenosti. (Leta 1960 so vse skupaj ocenili na 80 do 460 milijonov NF.)

Mnogo bolj razburljivi kakor poročilo o davno izgubljenem bogastvu so bili stari biblični rokopisi — saj so bili več kakor pol tisočletja starejši od večine dotlej znanih rokopisov. (Izjema je »*papyrus Nash*« — 25 vrstic iz 1. st. n. š.) Bibliisti so se lotili primerjav in v znanstvenem svetu je nastala obsežna literatura o novih osvetlitvah starih židovskih pa tudi krščanskih svetih knjg. Še zanimivejši pa so bili teksti, ki jih dotlej še niso poznali. Šlo je za knjige židovske verske ločine, ki je morala živeti nekje blizu. Samostan te ločine so arheologi odkrili prav v Khirbet Qumranu in ga z najdbami novcev točno datirali. Kar je znanstvenike presenetilo, je bila zelo premišljena preskrba z vodo, ki je morala igrati v tedanjem obredju pomembno vlogo. Pri tem so se domislili JANEZA KRSTNIKA in krsta na reki Jordan (nedaleč od Qumrana). Razen tega pa so našli tam velike skupne prostore, kuhinjo in celo skriptorij za pisarje s črnilniki in vrči — prav takšnimi, kakršne so našli v votlinah kakih 1000 m višje v gorah. Tudi delavnico, kjer so vrče

izdelovali, so odkrili. Samostan je daleč od civiliziranega sveta moral skrbeti za popolno avtarkijo. Arheologi so ugotovili, da je bil samostan nekako od 2. stoletja pr. n. š. obljuden, če smemo uporabiti to besedo, saj tam ni bilo nikakih celic, ampak so njegovi člani bivali najbrž v bližini na prostem (pod šotori?) in morda tudi v votlinah. Leta 68 n. š. je bil porušen in kmalu so ga zapustili tudi rimski osvajalci, ki so nekaj časa prebivali tam med razvalinami.

Rokopisi, ki so bili v okoliških votlinah zdaj bolj skrbno, zdaj zopet kot v naglici na begu spravljani, so bili ostanki stare samostanske knjižnice. Govorijo nam o življenju in naukih verske ločine, ki je tam živela. In to življenje, posebno pa nauki teh ljudi so zbudili naravnost senzacionalno pozornost.

Misli, ki jih vsebujejo posebno trije rokopisi: *Habakukov komentar*, *Zvitek o boju sinov luči s sinovi teme* in *Pravila samostana*, deloma pa tudi drugi spisi (Hvalnice — »Hodajath«), so v ostrem nasprotju s pravovernimi židovskimi dogmami in v mnogočem spominjajo na krščanstvo. Qumranci so se imenovali »božji sinovi«, »sinovi luči«, »razsvetljenci« in so govorili celo o »novi zavezi«. Prepričani so bili, da so samo oni pravi izpolnjevalci postave. V nasprotju z uradnim židovskim datiranjem so se menda držali solarnega koledarja, ne pa lunarnega, in zato slavili praznike ob drugih dneh kot njihovi rojaki v Jeruzalemu. Da je vse to zbuvalo pri Židih pohujšanje, odpor in sovraštvo, si je prav lahko misliti. Pri Qumrancih je bil v posebnih časteh UČENIK PRAVIČNOSTI, ki je moral od jeruzalemskega »brezbožnega duhovna« pretrpeti ponižanje in kot se namiguje tudi telesno trpljenje. Da bi bil tudi on kakih sto ali sto petdeset let pr. n. š. umrl mučeniške smrti na križu, kot so sodili nekateri raziskovalci, ni dokazano. Tudi omembe skupnih večerij kruha in vina so zbudile veliko zanimanje učenjakov, ki se še vedno mučijo z rokopisi, saj so pisani v raznih, tudi tajnih pisavah.

Najnovejša *katoliška enciklopedija*⁵⁶ poudarja podobnosti med UČENIKOM PRAVIČNOSTI in JEZUSOM, saj je jeruzalemska duhovščina oba preganjala. V Janezovem evange-

liju (1, 15) je, kakor pravi Enciklopedija, mogoče najti sledove qumranske miselnosti. Članek se konča s stavkom: »Ni neverjetno, da je mnogo qumranskih teoloških idej in izrazov postalo del splošnega načina mišljenja, ki je rabilo kot nosilec novozavezane in zgodnjekrščanske tradicije.« Vsekakor gre za prevrat v razlagi biblije. Bivši pastor A. POWELL DAVIES govori celo o največjem izzivu, ki ga je doživela krščanska dogma od DARWINOVE teorije naprej.⁵⁷

In za vso to vednost se imamo zahvaliti davnim, neznanim knjižničarjem, ki so, zavedajoč se odgovornosti pred zgodovino, kakor so jo oni pojmovali, verjetno v smrtni nevarnosti reševali svoje svete knjige za bodoče rodove, za rodove, ki so jih našli po dva tisoč letih.

V EGEJSKI DOMOVINI EVROPSKE KULTURE

Počlovečeni bogovi. Svet okoli Egejskega morja z vencem otokov, ki povezujejo Azijo in Evropo, posebno pa Kreta, ki leži tako rekoč pred licem Egipta, je že v bronasti dobi bogatel od presežkov, ki so jih ustvarili podložniki vzhodnih vojaških in svečeniških imperijev.⁵⁸ Na drugi strani pa so se te pokrajine vedno znova pomlajevale z množicami barbarskih ljudstev, ki so v neustavljivih valovih pljuskali v egejski prostor. Velika skladišča z ogromnimi vrči za olje in vino, ki so jih našli na Kreti, in ne nazadnje veliko število glinastih tablic z natančnimi inventarji ter podrobnimi obračuni pričajo o tem bogastvu mnogo bolj kot zlate maske na licih umrlih mikenskih vladarjev. Izredna kakovost obrtnih izdelkov, ki jih omenja že HOMER, in ki je, kakor vse kaže, dosežek svobodnih obrtnikov, govori o družbenih odnosih, ki so se bistveno razlikovali od vzhodnih. Ta, lahko bi rekli, individualna črta starih kultur na egejskem prostoru je značilna še prav posebej za kasnejšo klasično dobo.

Čeprav teče pod gladko površino harmonične iztehtanosti med razumskimi in čustvenimi prvinami grške umetnosti, med apoliničnim in dionizičnim načelom, močan tok vzhodnih ali starih predgrških religioznih predstav in kulturnih vplivov, je med vzhodnim in grškim svetom neznanska razlika. Vladarji in svečeniki se nikoli niso mogli povzpeti do take moči nad Grki kot vzhodni »kralji kraljev« nad svojimi podložniki. Tudi tu so bili edini ali vsaj daleč najštevilnejši proizvajalni razred sicer sužnji (v Atiki je prišlo 365 000 sužnjev na 90 000 svobodnih), toda mestna država — »polis«

— je dovoljevala svobodnim državljanom demokratične pravice, o katerih se podložnikom na Vzhodu še sanjalo ni.

Med Grki so bile celo tempeljske knjižnice gotovo bolj posvetne od vzhodnih kraljevskih, saj je bila vsa grška literatura v glavnem vendarle posvetna. S tem seveda ni rečeno, da ta literatura ne bi izražala tudi iskreno pobožnost svojih avtorjev. HOMER na primer je opravljal pri Grkih podobno vzgojno nalogo — seveda na popolnoma drugačen način — kakor pri Židih biblija. Vse to pa je bilo daleč od verskih dogem in celo grška tragedija, ki je nastala iz verskega obreda, je rodila dvomljivca in tipičnega intelektualca EVRIPIIDA (Euripides, ok. 480—406 pr. n. š.).

Zdi se, da je »temno obdobje« petih stoletij (od 12. do 7. stoletja), ko so Grki v vedno novih navalih vdiral v svojo novo domovino, se spajali s prvotnim, deloma že grško govorečim prebivalstvom in v tem novem sožitju združevali svojo pastirsko-patriarhalno in prvobitno poljedelsko-matriarhalno mitologijo, vzelo Grkom ves smisel za nadnaravno in nadčloveško.⁵⁹ Bili so narod, ki je svoje bogove do najvišje mere počlovečil in s tem ustvaril temelje za nesluten razvoj umetnosti ter svoboden, neoviran razmah misli.

Bralci ali poslušalci? Presenetljivo je, da Grkom kljub izrednim dosežkom v literaturi in filozofiji branje knjig nikakor ni bilo najljubše opravilo. Javni nastopi v skupščini, demokratična izmenjava mnenj v svobodnem razpravljanju, poslušanje recitacij — predvsem HOMERJA — in obiskovanje gledališča so bile dejavnosti, ki so jim bile že zaradi ugodne klime, temperamenta in demokratične ureditve neprimerno bolj všeč kakor stikanje po zaprašenih knjigah. Knjiga je imela pri Grkih drugačno vlogo: bila je predvsem spominsko pomagalo avtorju ali recitatorju in njunim učencem, oziroma naslednikom.⁶⁰

Tako knjižnica vsaj v prvi dobi ni bila posebno pomemben dejavnik literarnega življenja. Bila je sorazmerno majh-

na in prav nič reprezentativna. Za svoj obstoj se je imela zahvaliti politiki nekaterih tiranov, zanimanju izobraženih zasebnikov in filozofskim šolam.

Nadomestek za legitimnost prestola. Poročila o nekaterih knjižnicah na dvorih tiranov v 6. stoletju izvirajo sicer iz mnogo kasnejših in ne povsem zanesljivih virov, vendar ni nobenih razlogov, da bi vsaj o POLIKRATOVI (Polykrates, 537—522) na otoku Samosu in še posebej o PIZISTRATOVI (Peisistratos, u. 527 pr. n. š.) v Atenah dvomili. Oba tirana sta gotovo kakor mnogo pozneje nekateri renesančni knezi, skušala s tem, da sta se obdajala z leskom kulturnega razkošja, utrjevati dvomljivo legitimnost svojih prestolov. V PIZISTRATOVI dobi se je, kot pravi tradicija, pričelo smotrnejše delo na literarni redakciji HOMERJEVIH pesnitev, ki so jih med njegovo vlado začeli ricitirati na panatenejskih svečanostih. Verjetno je iz njegove knjižnice po pregnanstvu njegovega sina HIPIJE (Hippias, u. 490 pr. n. š.) nastala prva atenska »državna« knjižnica. To je KSERKSES (Xerxes I., 485—465) odpeljal v Perzijo, SELEUKOS NIKANOR (u. 281 pr. n. š.) pa vrnil, a se je potem razgubila. Po drugih poročilih pa je bila prva »javna« knjižnica, če jo je mogoče v tem času tako imenovati, v *Herakleji* na Pontu (Črnem morju). Ustanovil naj bi jo bil tiran KLEARHOS v 4. st. pr. n. š.

Knjižna učenost ali druge vrline. O grških zasebnih knjižnicah vemo le malo. Omenjajo EVRIPIDOVO (Euripides, 480—406), TUKIDIDOVO (Thukydides, 460—ok. 400), EVKLIDOVO (Euklides, 450—380), DEMOSTENOVNO (Demosthenes, 384—322) in še katero. Posebno EVRIPID je bil znan kot knjižni molj. Komediograf ARISTOFAN (Aristophanes,

445—ok. 385) se v *Žabah* norčuje iz njegove knjižne učenosti in mu očita, da je tudi on kriv, če si že vsakdo pridobiva svojo izobrazbo iz knjig — lastnosti, ki v ARISTOFANOVIH očeh štejejo mnogo manj kakor rodoljubne in vojaške vrline, kakršne je učil aristokratski tragik AJSHIL (Aischylos, 525 do 455).

Čeprav pripoveduje KSENOFON (Xenophon, 430—355) o SOKRATU (Sokrates, ok. 470—399), da je zavrnil mladega sofista, ki je bil ponosen na svojo knjižnico, češ, bolj koristen kakor branje bi bil pogovor z modrim človekom, si SOKRATA kot sovražnika knjige ne moremo zamisliti. Vsekakor pa nam ni nič sporočenega o tem, da bi bil imel svojo knjižnico. Pač pa vemo za PLATONA (427—347), da je rad posojal učencem knjige iz svoje knjižnice.

Tristoletno romanje filozofove knjižnice. Mnogo več kakor o PLATONOVNI nam je znanega o ARISTOTELOVI (Aristoteles, 384—322) knjižnici. Morala je biti izredno bogata. Njemu, ki je bil véliki sistematik starega veka, je bila knjiga gotovo pomemben pripomoček za raziskovalno delo. Ko je pisal svojo *Politiko*, je zbral nič manj kakor 158 ustav raznih grških mest. Knjižnica je vsebovala seveda predvsem ARISTOTELOVA objavljena dela, njegove zapiske, sodobno grško znanstveno literaturo in šolski arhiv. Po ARISTOTELOVI smrti je knjižnico podedoval njegov naslednik, vodja filozofske šole *peripatetikov* (grš. »peripatos« — sprehajališče) v *liceju* (gr. »lykeion« — telovadnica) TEOFRAST (Theophrastos, ok. 372—285). Ta jo je volil NELEJU (Neleus), ki je bil doma v Troadi v Mali Aziji. Toda NELEJ ni bil izvoljen za vodjo šole, zato se je — verjetno užaljen — umaknil domov in vzel knjižnico s seboj. Tu se je knjižnica skozi 130 let dedovala iz roda v rod. V strahu pred agenti pergamske knjižnice, ki so po naročilu Atalidov iskali knjige po vsem vzhodnem Sredozemlju, so jo NELEJEVI dediči

skrili v nekakšno klet, kjer so knjige hudo trpele, ker niso bile zavarovane pred vremenskimi nepravilnostmi. Okoli leta 100 pr. n. š. so zopet menjale lastnika: kupil jih je atenski bibliofil APELIKON (Apellikon, u. 84 pr. n. š.) iz Teosa. Toda tudi tu knjige niso ostale. Med Rimljani in pontskim kraljem MITRADATOM (Mithradates VI., r. 132, u. 63) je izbruhnila vojna, v kateri so se Atenci odločili za napačno stran, za MITRADATA. Zato je zmagovalec SULA (L. Cornelius Sulla, r. 138, u. 78) leta 84 pr. n. š. odpeljal knjižnico kot vojni plen v Rim. Tu, oziroma v *Cumah*, kjer jo je postavil v svoji vili, se je z ARISTOTELOVIMI spisi seznanil CICERO (Marcus Tullius Cicero, r. 106, u. 4), ki je tega grškega filozofa Rimljanom tedaj še zaman priporočal. Feničan TIRANION (Tyrannion), ki je sprva kot suženj CICE-RONOVE žene, potem pa kot osvobojenec urejeval CICE-RONOVE knjige, je ARISTOTELOVA dela kritično obdelal. Za njim jih je s TEOFRASTOVIMI vred uredil enajsti ARISTOTELOV naslednik v peripatetični šoli ANDRONIKOS z Rodosa.⁶¹ — Žal pa nam je ohranjen samo drobec ARISTOTELOVIH del; njegovi esoterični spisi, ki so bili namenjeni širšemu občinstvu, so se izgubili. V srednjem veku so se z ARISTOTELOVO dediščino najprej seznanili Arabci, posebno priljubljen pa je postal — pozneje — med krščanskimi teologi, ko ga je priporočil TOMAŽ AKVINSKI (Thomas de Aquino, 1225—1274).

Usodo ARISTOTELOVE knjižnice smo zasledovali skozi več kakor tristo let in videli, kako je bilo večkrat le od naključja odvisno, da so se ohranili spisi, ki so bistveno vplivali na miselni razvoj evropskega človeštva.

V tem času se je med Grki odnos do knjig in knjižnic seveda že močno izpremenil. Kot primer naj navedemo samo POLIBIJA (Polybios, ok. 201—120), ki pripoveduje, da je sicilski zgodovinar TIMAIOS (ok. 360—ok. 250) porabil petdeset let za študij po atenskih zasebnih in javnih knjižnicah — toliko jih je bilo in tako bogato so bile založene. — Ali pa je bil TIMAIOS tak drobnjakarski zbiralec.

Rokopis v rakvi. Kakšna je bila knjiga v stari Grčiji, vemo le malo, saj nam je iz prve dobe komaj kaj ohranjenega. Na pokopališču *Abusir* blizu Kaira so ob grški mumiji našli zvitke, ki je prišel v zgodovino kot *Timotejev papirus*. Nastal je v zadnjih desetletjih četrtega predkrščanskega stoletja. Rokopis, ki je bil že tedaj, ko so ga dali mrliču v rakev, precej poškodovan, je sestavljen iz dobro zlepljenih 22 cm širokih in 19 cm visokih listov iz dobrega papirusa. Napisan je v petih dobro čitljivih, tekoče popisanih kolumnah, ki pa so zelo neenakomerno dolge. Zunanja oblika je torej precej daleč od stroge ubrane lepote kasnejših rokopisov. Gre za zaključek ditirambične pesnitve, ki jo je, kot je omenjeno, napisal grški pesnik TIMOTEOS (TIMOTHEOS, ok. 450—ok. 360). Tudi naslov, ki sicer ni naveden, so ugotovili; glasi se: *Peržani*. Pesnitev je bila namenjena slavnostnemu predvajanju na Miletu. Pričujoči rokopis pa je nastal kmalu po letu 400, ko je bilo delo pri slavnosti na sporedu. Ne vemo, zakaj je bil že poškodovani rokopis položen v grob. Morda je bilo prijatelju ali sorodniku žal, da bi žrtvoval nov in drag rokopis. Lahko pa si manj stvarno, a nič manj verjetno, mislimo pokojnika kot recitatorja, ki so mu dali v rakev njegov morda najbolj priljubljeni tekst, tekst, ki ga je imel nešteto-krat v rokah, ko je žel recitatorske uspehe. Za TIMOTEJA je znano, da je v svojih pesnitvah uvedel nekaj ritmičnih in glasbenih novosti . . .

Vsekakor pa si iz tega najstarejšega znanega grškega papirusa lahko ustvarimo sliko, kakšni so bili grški zvitki v predaleksandrinski dobi.⁶²

Začetki knjigarstva. Zelo verjetno moramo v to obdobje, v obdobje grške klasike, pomakniti tudi začetke knjigarstva. Ker so poročila zelo pičla, smo tu navezani predvsem na sklepanje. Od kroga prijateljev, ki jim je avtor delo bral, prek tega, da jim ga je posojal, jim ga morda sam prepisoval, ali jim ga dal na voljo, da so ga lahko prepisali, pa do pra-

vega obrtnega — pač suženjskega — razmnoževanja je bila gotovo precej dolga pot. Literatura je morala biti res že v »središču zanimanja«, ko so se pojavili prvi knjigarji, ki so ponujali izbor del, za katera so vedeli, da bodo našli kupce.

Med redkimi, ne vedno jasnimi poročili naj navedemo samo znano, tolikokrat komentirano mesto v PLATONOVEM delu *Sokratov zagovor*,⁶³ ko SOKRAT pove, da si »mladci« »kupijo lahko tu in tam Na plesišču — po drahmi izvod, če je drag —« dela filozofa ANAKSAGORE. SOVRETOV prevod »Na plesišču« stoji za grško besedo »orchestra«, kar je lahko prostor ob odru v gledališču, ali pa kot meni SOVRE, »prostor na atenskem trgu, kjer je stala stojnica s knjigami, izloženimi na prodaj«.

Drugo mesto je morda še bolj zanimivo. Nahaja se v KSENOFONTOVEM delu »*Anabasis*« (pohod). Tu pravi avtor, da so Grki med ostanki ladij v pristanišču *Salmidesosu* (Salmydessos ob Črnem morju) našli »mnogo popisanih knjig«, kar bi kazalo, da so tedaj že poznali čezmorski izvoz knjig.

VSEOBČA CIVILIZACIJA HELENIZMA

Reševanje preteklosti za prihodnost. Kulturno zlitje zmagovalcev in premagancev, ki ga je ALEKSANDER VELIKI (Alexandros, 356—323) ob svojih zavojevalskih pohodih pospeševal z mešanimi zakoni, prevzemanjem vzhodnjaških vladarskih običajev in verskih obredov, predvsem pa s tem, da je odprl svet proti Vzhodu in omogočil prelivanje vplivov v obeh smereh, je ustvarilo temelje vseobče civilizacije, ki je v manj kakor štiristo letih zajela ves vzhodni in dobršen del zahodnega tedaj znanega sveta. Na zunaj je bila ta civilizacija še vedno grška. Slonela je na grškem jeziku (*koiné*), ki so ga govorili izobraženci in vsi, ki so hoteli na družbeni lestvici kaj veljati, hranila se je z umetniškimi dosežki polpretekle klasične dobe in rastla na idejnih temeljih antične mitologije in filozofije. Utrip vzhodnega, zamaknjenega verskega čustvovanja, ki je, kot smo že omenili, navezovalo na sorodne prvine predgrških mističnih predstav, se je v tej dobi zaradi pravega vdora vzhodnih verstev silno okreplil. Novo se je prepletalo s starim in kljub mogočnim državam, ki so jih po ALEKSANDROVI smrti ustvarili njegovi generali in kljub velikemu lesku ter blišču svetovnih velemest se je v zavest ljudi prikradla misel o tem, da je visoki čas grške kulture že minil in da ni več daleč trenutek, ki bo vse stare podedovane vrednote vrgel znova na tehtnico prelomnega časa. Ustvarjalno tveganje, ki je tako značilno za prva stoletja grške umetnosti in znanosti, se je umaknilo vnetemu zbiranju in podrobnemu raziskovanju, nekaki skoro uradniški inventarizaciji vsega, kar je nekoč nastalo lepega in vred-

nega. Kakor da bi se vodilni duhovi tega časa zavedali, da je treba reševati preteklost za prihodnost.

Zdi se, da je prav ta zavest, podprta z bogatenjem nekaterih slojev, botrovala mrzlični zbirateljski strasti, ki označuje helenistično kulturo. Še posebej pa je ta zavest v zvezi s političnimi preudarki *spodbujala nastanek in pospeševala rast helenističnih knjižnic.*

Ko so si Aleksandrovi generali, ki so se imenovali *diadohi* (nasledniki), po dolгих vojnah razdelili njegov imperij, so nastale tri velike in več manjših nasledstvenih držav. V Makedoniji so vladali ANTIGONIDI s prestolnico Pello, v Siriji in Perziji SELEVKIDI s prestolnico Antiohijo, v Egiptu LAGIDI ali PTOLEMEJCI s prestolnico Aleksandrijo. Med manjšimi je bil posebno važen Pergamon v Mali Aziji, kjer so ATALIDI zgradili močno kulturno središče.

V helenistični velemestni civilizaciji se je uveljavil nov privilegiran razred grških, oziroma makedonskih visokih uradnikov, veletrgovcev in vojaških dostojanstvenikov. Ti so kot porabniki pa tudi kot mecene kulture, ki se je poganjala v monumentalnost, nadomestili staro grško demokratično mestno državo (*polis*), oziroma tempelj. Z njimi so morali računati vladarji, njim so bile namenjene kulturne ustanove, gledališča, izobrazbena središča in knjižnice, ki so jih diadohi s tako vnemo ustanavljali in podpirali.

Knjižnice kot politična žarišča. Knjižnice namreč niso bile zgolj ustanove, s katerimi so diadohi med seboj tekmovali za ugled, ampak izrazita politična žarišča. Na eni strani naj bi dajale vladajoči grški manjšini sredi tujega, na svoje tisočletno kulturo ponosnega sveta zaledje, podporo in samozavest, na drugi strani pa naj bi pridobile domače razumnike v grški kulturni krog. Zaradi stalnih uporov izkoriščanih domačinov je bila ta naloga sicer zelo pomembna, toda skoro popolna odsotnost negrških imen v helenistični književnosti in knjižničarstvu priča, da je vse to prizadevanje imelo le malo

uspehov. (MANETHO in BEROSSOS sta izjemi, o katerih bo še govor.)

Tretje stoletje pr. n. š. bi lahko imenovali stoletje velikih helenističnih knjižnic, saj so si ustanovitve sledile druga za drugo: *Aleksandrija* leta 290, *Pella* leta 276, *Pergamon* leta 240 in *Antiohija* ok. leta 200. Po diadohih pa so se zgledovali še MITRADAT v *Pontu*, HIERON v *Sirakuzah* in mnogi drugi (v mestih *Efez*, *Smirna* itd.).

Te knjižnice so bile ustanovljene po grškem vzorcu, a so bile vendarle drugačne kot npr. v Atenah. To so bile državne, ali še točneje: kraljevske ustanove, njihova ureditev pa je, kot smo že omenili, spominjala na stare knjižnice na Vzhodu (Hatuša, Ninive).

Aleksandrija — 700-letno kulturno središče Sredozemlja.

Najslavnejša med helenističnimi knjižnicami, po pomenu in namenu morda celo najjemenitnejša v vsej zgodovini, tje bila *Velika knjižnica* (hē megālē bibliothekē) v *Aleksandriji*. Njen nagli vzpon, smotrna ureditev, silno bogastvo, strastna vne-ma njenih ustanoviteljev, podpornikov in knjižničarjev pa tudi njen nenadni tragični konec — vse to jo je ovilo z ven-cem slavospevov in legend, čeprav si različni viri o njej kdaj pa kdaj nasprotujejo.

Aleksandrija je bila sicer samo eno izmed desetine mest, ki so se ponašale z ALEKSANDROVIM imenom, a je kmalu po ustanovitvi leta 331 pr. n. š. zaradi ugodne lege ob Nilovi delti in smotrne politike naglo napredovala in postala za skoro 700 let kulturno središče vsega Sredozemlja.

Med pol milijona, po nekaterih cenitvah celo skoro enim milijonom prebivalcev, kolikor jih je štela stara Aleksandrija, je bilo največ Grkov, oziroma Makedoncev, ki so sestavljali gospodujoči sloj. Živel so v centru mesta, v okraju *Brukheion*; zahodno od njih, v starem okraju *Rhakotis*, ki je nastal morda še pred ustanovitvijo mesta, so prebivali doma-

čini — Egipčani, na skrajnem vzhodu že prav v Nilovi delti pa Židje in drugi Semitje.⁶⁴

Prvi Aleksandrov naslednik v Egiptu je bil njegov slavn general in prijatelj, po nekaterih poročilih celo njegov polbrat PTOLEMEJ I. LAGI (Ptolemaios, 323—284), ki je pozneje dobil pridevek SOTÉR (Odrešitelj, Osvoboditelj). Z uvidevnim upoštevanjem domačih običajev, predvsem pa s smotrno kulturno politiko si je močno utrdil svoj položaj. Pri tem mu je pomagal njegov politični in kulturni svetovalec DEMETRIJ (Demetrios, ok. 345—283) Faleronski, emigrant iz Aten, ki si je bil v desetih letih vladanja v Atenah pridobil mnogo organizacijskih in državnih izkušenj. Oba, PTOLEMEJ in DEMETRIJ, sta bila tudi sama pisatelja; DEMETRIJ, ki je bil TEOFRASTOV učenec, je bil znan govornik in filozof ter si je prizadeval, da bi ARISTOTELOVE nauke prenesel v Aleksandrijo.

Verjetno je PTOLEMEJEVA zamisel o ustanovitvi kulturnega centra v Aleksandriji dobila šele z DEMETRIJEM tisto razsežnost, ki jo še danes občudujemo. Ime **Muzeion** (grš. mouseion), ki sta ga dala največji kulturni in znanstveni ustanovi starega veka, pomeni pravzaprav le dom, ki je posvečen muzam, boginjam umetnosti, znanosti in literature. Tu je delovalo kakih 100 znanstvenikov, ki so bili povezani v nekakšni religiozni bratovščini s skupno prehrano in verjetno tudi skupno streho. Najbrž so imeli tudi nekaj učnih obveznosti, zaradi katerih so pozneje muzeion radi primerjali današnji univerzi. Po vsem, kar vemo o tej ustanovi, lahko sklepamo, da so se že tedaj pojavili nekateri problemi v odnosih med oblastjo in izobraženci. Vsa stvar ima namreč tudi svojo senčno plat.⁶⁵ Nanjo je opozoril že TIMON (ok. 320—ok. 230) iz Filuza, ki se je norčeval:

Mnogo je bednih pisunov v ljudstev bogatem Egiptu;
pričkajo sé venomé — dobro jih muze redé.

Iz teh besed gotovo ne govori samo zavist zaradi izredno ugodnih razmer, v katerih so živeli in delali »Aleksandrinci«,

ampak tudi kritika njihovega dvornega in dvorljivega pesništva.

Razen Muzeiona so imeli v Aleksandriji še eno kulturno ustanovo, ki pa se je imela zahvaliti za svoj obstoj stari egiptovski tradiciji — Serapisov tempelj. Začetniki egiptovskih dinastij so namreč ob nastopu radi uvajali nov kult, navadno tistega boga, ki so ga v njihovem domačem kraju posebno častili. Na to tradicijo je navezal PTOLEMEJ I. SOTER, morda pa šele njegov sin PTOLEMEJ II. FILADELFOS (ki ljubi brata, oziroma sestro; bil je prvi Ptolemejec, ki se je po egiptovski šegi poročil s sestro; 285—246). Uvedel je kult SERAPISA, ki naj bi združil grško in egiptovsko mitologijo. A zaman: SERAPIS je ostal slej ko prej helenistični bog grških okupatorjev.

Obe ustanovi, Muzeion in **Serapeion**, sta imeli bogati knjižnici. Medtem ko je muzeionska rabila predvsem znanstvenim namenom, je bila serapeionska najbrž knjižnica starega tempeljskega tipa, ki so se je posluževali svečeniki pa tudi drugi, saj je bila zgolj za bogoslužje mnogo prevelika. Sicer pa sta bili obe knjižnici tesno povezani.

Muzeion. Njegov namen nikakor ni bil skromen. Ta knjižnica naj bi združila vse, kar je dotlej ustvaril grški genij, in zbirala ter uredila sploh vse znanje starega sveta. Za to Ptolemejcem ni bilo žal sredstev, ki so bila tako rekoč neomejena. Sicer pa tudi glede načina, kako pridobiti čim več rokopisov, Ptolemejci — med njimi se je po skrbi za knjižnico posebno odlikoval PTOLEMEJ II. FILADELFOS — niso imeli pretirano tanke vesti. Knjižnični nabavljalci so se razpršili po vsem Sredozemlju in iskali, kupovali ali kako drugače pridobivali vse, kar jim je prišlo pred oči, ne da bi pazili na dvojnice in trojnice, ki jih gotovo ni bilo malo. Poleg tega pa so — najbrž že PTOLEMEJ III. EUERGETES (dobrotnik, 246—221) — uvedli posebno carino: vsako ladjo, ki je pristala v Aleksandriji, so preiskali posebni pregledniki in zaplenili vse knjige, ki so jih našli. Lastnikom pa so vračali na hitro opravljene prepise. Isti PTOLEMEJ III. EUERGETES si je iz Aten izposodil izvod grških tragikov, ki ga

pa ni vrnil, ampak pustil zapasti visoko jamščino 15 talentov in poslal v Atene samo prepis. (1 talent: 26,2 kg srebra.)

Serapeion. Knjižnico pri SERAPISOVEM templju, ki je stal v egiptovski četrti Rhakotis, so avtorji radi imenovali hčerko muzeionske. Iz tega bi se dalo sklepati, da je »pobirala« knjige, ki so jih kot dvojnice izločevali iz muzeionske. Za to bi govorilo tudi dejstvo, da tu niso poznali ločitve v »mešane« in »nemešane« zvitke, ki razlagalcem knjižnične ureditve v Muzeionu še danes dela velike preglavice.

O velikosti obeh knjižnic imamo mnogo podatkov, saj nam avtorji v različnih časih navajajo števila knjig, ki so jih tam hranili.

Za leto 250 pr. n. š. npr. ceni bizantinski učenjak IOANNES TZETZES (ok. 1110—1180), da je imel Muzeion 490 000 zvitkov, ki jih loči v 400 000 mešanih (»symmigê«) in 90 000 nemešanih (»amigê«). Knjižnica v Serapeionu pa je imela tedaj le 42 000 zvitkov. Medtem ko je podatek o Serapeionu edini, ki je prišel do nas, in ga moramo imeti za dokončnega, ne da bi vedeli, za koliko se je v nadaljnjih 650 letih tam število povečalo, imamo za dobo ok. 47 pr. n. š. sporočilo AULA GELIJA (Aulus Gellius, ok. 123—165), da je štela muzeionska knjižnica 700 000 zvitkov. Vse te številke si morda niti ne nasprotujejo tako zelo, saj je ob vnemi Aleksandrincev prav lahko mogoče, da se je knjižnica v dvesto letih povečala za 200 000 zvitkov. — Problem pa je v označbi »mešanih« in »nemešanih« zvitkov. O teh dveh besedah je več razlag. Treba je namreč opozoriti, da se ti dve besedi glede knjig uporabljata le izjemoma. Po eni teoriji bi pomenilo, da vsebujejo »mešani« zvitki več, »nemešani« pa le eno delo. To bi zneslo kak milijon del — številka, ki je po mnenju drugih razlagalcev mnogo previsoka. Drugo mnenje, da so »mešana« dela isto kot dvojnice in trojnice, je prav tako komaj verjetno, saj bi to pomenilo tri četrtine takih del, kar bi bilo skrajno nesmotrno zapravljanje denarja in energije. Morda je še najbližji resnici H. J. VLEESCHAUWER,⁶⁶ ki meni, da je treba šteti zvitke in ne dela. Po starih podatkih računajo za Iliado nekaj manj kakor šest, za vsa ARISTOTELOVA dela pa celo 140 zvitkov. Po takih cenitvah bi se

torej približali številu 90 000, kar je morda še najrealnejše. »Nemešana«, oziroma »mešana« dela pa bi pomenila toliko kot obdelana in neobdelana dela. Zato pri Serapeionu, ki je po nekakšni »centralni katalogizaciji« dobival morda že obdelana dela, take delitve ni. Če se nam zdi, da je šla obdelava nekam počasi od rok, moramo upoštevati, da je zajemala mnogo več postopkov kakor danes. CICERO, ki je živel sicer daleč od Aleksandrije, opisuje svojemu prijatelju POMPONIJU ATIKU knjižničarsko delo takole: nabavljanje (»comparare«), dopolnjevanje (»supplere«), zamenjavanje slabših kopij z boljšimi (»commutare«), označevanje vsebine, oziroma »klasifikacija« (»designare«), razvrščanje (»disponere«) in dajanje v uporabo (»publicare«).

Vse to delo je bilo zelo zahtevno in zanj niso zadostovali zgolj spretni knjižničarji, ki so imeli knjige na skrbi, in seveda tudi ne pisarji-sužnji, ki so tekste v skriptorijih prepisovali. Glavno delo so gotovo opravljali razgledani znanstveniki, ki so knjižne zaloge po svoji osnovni strokovni usmerjenosti kritično presojali in označevali pa tudi morebitna poškodovana mesta na temelju drugih zapiskov in iz lastnega sklepanja rekonstruirali. Tako so ustvarili novo znanstveno metodo — *tekstno kritiko*, ki je še danes osnova vsakemu znanstvenemu obravnavanju starih tekstov. Pri tem gotovo ni bilo odločilno, ali so to bili »pravi« knjižničarji, ali pa raziskovalci in pesniki, katerih glavna dejavnost je bilo izvirno ustvarjanje. Poročila o vodjih knjižnice namreč ne ločijo vedno dovolj jasno enih od drugih. Med učenjaki, ki so se knjižnice posluževali in pri njenem urejevanju tudi sodelovali, so bili posebno znani: gramatik (gramatika je tedaj obsegala tudi slovstveno zgodovino) ZENODOT (Zenodotos, ok. 325—ok. 234) iz Efeza, prvi knjižničar, ki je razdelil Iliado in Odisejo na 24 knjig; bibliograf in pesnik KALIMAH (Kallimahos, ok. 310—240) iz Kirene, o katerem bo še govora; polihistor in zemljepisec ERATOSTEN (Eratostenes, ok. 275 do ok. 194) tudi iz Kirene, ki je menda izračunal premer zemlje; pesnik APOLONIJ (Apollonios, ok. 295—ok. 247) z Roda, ki se je zapletel v literaren spor s KALIMAHOM; matematik in astronom ARISTARH (Aristarhos, ok. 310—230)

s Samosa, ki je — kot sklepajo iz nekega odlomka — prvi učil, da se zemlja vrti okoli sonca, in gramatik ARISTARH (ok. 217—145) s Samosa, ki je napisal 800 komentarjev h grškim pisateljem, posebno k HOMERJU.

Med vsemi temi učenjaki je bil za knjižnico gotovo najpomembnejši KALIMAH. Napisal je — tako poročajo viri — več kakor 800 knjig, toda od vsega tega so ohranjeni le drobci. Stari so ga poznali in cenili kot pesnika pretanjšanega okusa, ki so ga mnogo posnemali in prevajali (KATUL, OVID pa tudi drugi). Za nas so važne njegove *Pínakes*. Ta beseda, slov. »tablice«, »seznami«, ki jo pozneje često srečujemo, se je uporabljala samo v knjižničarstvu.) To je nekakšna bibliografija, ki je bila sestavljena na podlagi gradiva in verjetno tudi po ureditvi muzeionske knjižnice, zato jo imamo tudi za knjižnični katalog. Od 120 knjig, kolikor so jih ti »Seznami« obsegali, je ohranjenih samo nekaj fragmentov, iz katerih pa lahko sklepamo na celotno delo. Vsa snov je razdeljena na tri velike skupine:

1. pesništvo: epika, elegija, jambična poezija (pri tej oznaki ni mišljena zgolj oblika, jambična stopica, ampak predvsem zabavljiva vsebina), melos ali melika (pesmi, ki so se sprva dale tudi peti), tragedija in komedija;

2. proza: zgodovina, govorništvo, filozofija, medicina in pravo;

3. razno: dela, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v prvi dve skupini.

V vsaki skupini so bili avtorji razporejeni po alfabetu, pri vsakem avtorju pa so bili navedeni tudi kratki biografski in bibliografski podatki. Sama dela pa so bila prav tako kakor avtorji naštetja po alfabetskem redu. Razen tega pa je bilo vsako delo opisano: naslov s splošno oznako vsebine, začetek, ki so ga pozneje imenovali »*incipit*« (lat.: »začenja se«), število zvitkov in celo število vrstic.

Žal pa ne vemo, kako so bile knjige postavljene: v nišah, ali pa na policah, oziroma v omarah.

Tudi o usodi Muzeiona si viri niso edini. Nekateri zgodovinarji trdijo, da je Muzeion zgorel, ko je CEZAR (Gaius Julius Caesar, 100—44) pomagal lepi KLEOPATRI (69—30)

in dal zažgati ladje v pristanišču. Sam CEZAR pa tudi drugi zgodovinarji o tem požaru molčijo. Pri CEZARJU, ki je bil izredno izobražen mož, bi ta molk lahko razložili z neko nelagodnostjo, saj je znano, da je prav on hotel ustanoviti prvo javno knjižnico v Rimu; molk drugih avtorjev pa je vsaj sumljiv. Razen tega pa je treba vedeti, da Muzeion ni stal ob obali in je komaj verjetno, da bi požar z ladij preskočil tako globoko na celino. Mogoče je seveda, da so zgorela knjižna skladišča na obali. Ni izključeno, da so bile v teh skladiščih pripravljene knjige, ki jih je CEZAR kot »dar Egipčanov« hotel odpeljati v Rim.

Požig ali požar. Kaj se je tedaj (leta 47 pr. n. š.) res zgodilo v Aleksandriji, lahko samo ugibamo. Dogodek je prišel v svetovno literaturo. Bernard SHAW je v svoji drami *Cezar in Kleopatra*⁶⁷ opisal svojo različico katastrofe. To mesto je vredno, da ga tu obnovimo, saj se dotika temeljnih vprašanj o vlogi knjig in knjižnic v zgodovini. Med TEODOTOM, ki je bil vzgojitelj KLEOPATRINEGA moža in brata PTOLEMEJA ter CEZARJEM se razvije tale pogovor:

TEODOTOS: Požar se je razširil od vaših gorečih ladij — prvo sedmerih čudes bo propadlo! Aleksandrijska knjižnica je v plamenih! . . .

CEZAR: Je to vse?

TEODOTOS (ki ne verjame svojim ušesom): Vse? . . . Cezar, ali hočeš, da te bodo imeli zanamci za nevednega barbara, ki ni poznal vrednosti knjig?

CEZAR: Teodotos, tudi jaz sem avtor in povem ti: bolje bi bilo, če bi Egipčani svoje življenje živeli, ne pa presanjali med knjigami.

TEODOTOS (kleče s pravo literarno zavzetostjo in strastjo pedanta): Cezar, le enkrat v desetih rodovih dobi svet nesmrtno knjigo.

CEZAR (neomajno): Če človeštvu ne bi laskala, bi jo krvnik gotovo zažgal.

TEODOTOS: Brez izročila zgodovine te bo smrt položila ob najnižjega tvojih vojakov.

CEZAR: To bo smrt storila tako ali tako. Boljšega groba ne zahtevam.

TEODOTOS: Kar tam gori, je spomin človeštva.

CEZAR: Sramoten spomin — naj zgori!

TEODOTOS (divje): Hočeš uničiti preteklost!

CEZAR: Da — in iz njenih razvalin zgraditi prihodnost.

Kakor zvenijo te besede morda cinično in patetično obnemem, je v njih zrno resnice. Skepse do prevelike navezanosti na okostenelo tradicijo pa seveda ne smemo zamenjati z barbarskim bojem proti vsaki kulturni tradiciji.

Eno stoletje in pol pred CEZARJEM (leta 213 pr. n. š.) je daleč na vzhodu na Kitajskem⁶⁸ podobno razmišljal »prvi zvišeni cesar« *ŠI-HUANG-TI*, graditelj znamenitega *obrambena zidu*. Svoje države ni ogradil samo proti vpadom divjih plemen (Hunov), ampak tudi proti preteklosti, ki se mu je zdela prav tako nevarna kakor Huni. Dal je požgati skoro vso staro literaturo, na katero so se sklicevali njegovi nasprotniki, ki so v boju proti njegovim centralističnim, modernejšim reformam hoteli zadržati stare fevdalne odnose. Legenda celo pripoveduje, da je dal pobiti več pismoukov, ki so jih osumili, da so se naučili nekaterih knjig na pamet. Sicer pa so poleg mobiliziranih vojakov in kriminalcev pri gradnji zidu sodelovali baje tudi izobraženci, ki so jih zalotili, da svojih knjig niso izročili cesarskim komisijam. Zanimivo je, da je kljub temu požigu in požaru, ki je izbruhnil med dinastičnimi boji po njegovi smrti in uničil tudi njegovo knjižnico, sledila doba velikega literarnega razcveta prav na osnovi poenostavljene pisave, ki jo je bil uvedel, in seveda zaradi vnetih prizadevanj njegovih naslednikov, da se literatura obnovi.

Če se po tej digresiji povrnemo v staro Aleksandrijo, bomo zadeli tudi pri usodi Serapeiona na znatno razhajanje virov. Tudi tu je težko ločiti legendo od resnice. Sicer pa daje legenda kdaj pa kdaj zanimive osvetlitve na ozračje dobe, čeprav taki podatki niso vselej zgodovinsko preverjeni. Kot prava ljubavna romanca zveni poročilo, da je MARK

ANTONIJ (Marcus Antonius, 82—30) pripeljal KLEOPATRI 200 000 zvitkov iz pergamske knjižnice v Aleksandrijo in s tem skušal nadomestiti izgubo, morda pa tudi pridobiti naklonjenost lepe vladarice. Ker nam zgodbo pripoveduje STRABO (64. pr. n. š.—19. n. š.) in pri tem uporablja redke knjižničarske izraze, gre za dovolj zanesljiv vir.

Konec serapeionske knjižnice je zavil v meglo različnih poročil,⁶⁹ ki so tem bolj protislovna, ker je v njih tudi nekaj verskega fanatizma z zavijanjem dejstev.

Ko je dal cesar TEODOZIJ (Theodosios, 379—295) zapreti vse poganske templje, je bila tudi Serapeionu podpisana smrtna obsodba. Začelo se je že leta 387, ko je poslal svojega prefekta KINEGIJO (Kynegias) v Aleksandrijo z ukazom, da se zapro poganski templji. Zdi pa se, da je Serapeion kljuboval še do leta 391, ko je množica, ki jo je podžgal aleksandrinski patriarh TEOFIL (Theophilos) napadla to trdnjavo poganske misli. Mnogo pozneje — v 12. stoletju — se je pojavila nova legenda. Na ukaz kalifa OMARJA (634—644) naj bi bil dal njegov vojskovodja AMR IBN AL AS knjižnico zažgati. Njegov sklep je bil preprost: če je v knjižnici isto, kar stoji v koranu, je nepotrebna, če pa je v njej kaj drugega, je škodljiva. In da bi bilo vse skupaj bolj verjetno, je tu še pristavek: z zvitki iz knjižnice so pol leta kurili peči znamenitih arabskih javnih kopališč (ki so bila kristjanom zaradi njihovega preziranja vsega telesnega sploh sumljiva). Ker je to zgodbo prvi zabeležil arabski pisec ABD AL LATIF, se je zdela še posebno verodostojna. V resnici pa je čista izmišljotina, ki jo je spesnil neznan pobožen kristjan in ki jo je ABD AL LATIF v svojem prevnetem prizadevanju po objektivnosti nekritično prevzel. Proti tej verziji govori namreč izrečno OROZIJEVO (Orosius, 390—418) sporočilo, da je bila knjižnica uničena v njegovem času. (»Knjižne omare so bile uničene od naših ljudi v našem času.«) Razen tega je znano, da so razvaline knjižnice rabile že krščanskim menihom za bivališče. Seveda ni mogoče tajiti, da je poznal islam obdobja skrajnega fanatizma, o samih Arabcih pa vemo, da so bili včasih naravnost presenetljivo strpni, saj

se imamo prav njim zahvaliti za mnoga antična dela, ki smo jih dobili prek njihovih prevodov.

O delih, ki so jih hranili v aleksandrinskih knjižnicah, lahko samo ugibamo in sklepamo iz navedb, ki so slučajno zašle v naš čas. Da to niso bila samo antična dela, ali samo grška literatura, izvemo iz raznih pričevanj. Tu je bilo znamenito delo egiptovskega svečenika MANETA (Manetho) o egiptovski zgodovini. Čeprav se je knjiga ohranila samo v izvlečkih, je postala prva osnova za kronologijo egiptovskih dinastij. — Posebno važen je grški prevod starega židovskega Pentatevha — peterih MOJZESOVIH knjig. Baje je nastal po naročilu PTOLEMEJA FILADELFA, pripravil pa ga je aleksandrinski Žid ARISTEAS, ki je zbral 72 židovskih pismoukov (iz vsakega rodu po šest). Ti so v 72 (!) dneh vsak zase prevedli knjigo dobesedno enako v grščino. Že površna analiza pa kaže različne prevajalce z različnim znanjem jezika. Kljub čudežni pravljici, ki ta prevod obdaja — dobil je ime »Septuaginta« (sedemdeset, ali v citatih LXX) — ta knjiga ni rabila samo Židom, ki svojega materinega jezika niso več obvladali in so se v medsebojnem občevanju posluževali grščine, ampak so se je posluževali celo v bogoslužju. Ko se je Septuaginta razširila čez ves stari svet in ko so se je »polastili« tudi kristjani v svojih polemikah z Židi, so jo ti opustili in prevedli svoje knjige na novo in še bolj dobesedno. Bolj razumljiv seveda ta prevod ni.

Obe aleksandrinski knjižnici sta torej v prvih krščanskih stoletjih propadli in o vsem njihovem bogastvu — če ne upoštevamo morebitnega reševanja v Bizanc — ni niti sledu več. Njun pomen za vso zahodno kulturo pa je kljub temu velikanski. Tu se je celotno znanje tedanjega časa kritično evidentiralo, tu so bili zbrani rokopisi z vsega tedaj znanega sveta, tu so dobila dela tisto dokončno obliko, v kateri jih danes poznamo. Sama muzeionska knjižnica pa ni rabila samo antičnim ampak tudi krščanskim avtorjem. Velika pozornost, ki so jo tu posvečali naravnim vedam, za nadaljnji razvoj sicer ni imela takega pomena, kakor bi pričakovali, kljub temu pa je treba poudariti, da je zaradi svojih knjižnic in

znanstvenikov ter pesnikov, ki so se jih posluževali in v njih delovali, postala Aleksandrija intelektualno središče sveta, središče, kakršnega vsa poznejša kultura ni več premogla.

Aleksandrinske knjižne norme. Prav gotovo je bilo v Aleksandriji zaposlenih mnogo dobro šolanih pisarjev. To je moralo koristiti predvsem knjigarstvu, ki je tu cvetelo kot nikjer drugje. S časom so se namreč izoblikovale posebne norme tako glede velikosti in oblike zvitka kakor tudi glede pisave, ki je dobila tu za antiko dokončne oblike. Pisali so seveda z velikimi črkami (*majuskulami*); male (*minuskule*), kot jih danes uporabljamo, so rezultat dolgega razvoja. Pisati je bilo že tedaj mogoče pokončno in poševno ter s širokimi in ozkimi okroglinami. Pisavo z okroglinami, ki so se približevale polkrogu, so imenovali *uncialo* (verjetno iz lat. »uncus« — zaviti) in uporabljali predvsem za knjige, medtem ko so pisavo, ki so jo imeli za vsakdanjo rabo in za listine, imenovali *kurzivo*. Bila je poševna in precej obrušena. — *Paleografija*, veda o starih pisavah, ki za poznejši čas omogoča precej natančno datiranje, nas v tej dobi pušča na cedilu, ker je na datiranih listinah, po katerih bi lahko presojali čas nastanka, pisava drugačna kot v knjigah, kjer je na sploh poenotena in komaj kaže individualne posebnosti.

Da je bil naslov, če ga je delo sploh imelo, na koncu zvitka, je razumljivo, saj bi se začetek zaradi velike uporabe pričel cefrati, konec pa je bil bolj zavarovan. Naslov so nadeležali s prvimi besedami dela — navada, ki se je za papeške bule obdržala do današnjega dne.

Pergamon. Pol stoletja mlajša od aleksandrinske je bila pergamska knjižnica, ki jo je — podobno kot pri Muzeionu — ustanovil začetnik dinastije ATALOS I (241—197), oziroma

njegov sin EUMENÉS (dobri, 197—185). Verjetno je bil tudi tu oče prvi zbiralec knjig, njegov sin pa organizator in graditelj knjižnice. Sprva sta bila pergamska in aleksandrinska knjižnica v dobrih odnosih, kmalu pa je nastala med njima neizprosna tekma, ki jo je PTOLEMEJ EUERGÉTES hotel zelo preprosto obrniti sebi v prid. Prepovedal je izvoz papirusa, nad katerim so Egipčani imeli monopol.

Odtod izvira splošno razširjeno mnenje, da je ta prepoved sprožila izum, če ne ravno cenejšega, gotovo trajnejšega in laže dostopnega *pergamenta*. Čeprav je ta na poseben način pripravljena (ne strojena!) koža res dobila ime po Pergamonu — pač zaradi tega, ker so jo tam zelo mnogo uporabljali in ker je pergamski pergament slovel po svoji izredni kakovosti — je znano, da so usnje na Bližnjem vzhodu in seveda tudi v Grčiji kot pisno podlago uporabljali že davno prej. Mesto Pergamon pa je bilo tudi znamenito tržišče za usnje. Grško ime za pergament je »*diftera*« (koža). Da so to diftero že od nekdaj poznali, priča njihova navada v vsakdanji govorici. Kadar so hoteli označiti, da je nekaj zelo staro, so rekli, da je starejše od diftere.

Kot knjižničarja v Pergamu se posebej omenjata KRATES iz Malosa (u. ok. 145 pr. n. š.) in ATENODOROS (Athenodoros, u. ok. 70 pr. n. š.) iz Tarsosa. KRATES je bil znan gramatik, ki je med svojim bivanjem v Rimu vplival na razvoj gramatične vede med Rimljani, ATENODOROS pa je bil strasten stoičen filozof, ki je pokazal kaj malo knjižničarskih vrlin, saj je baje svojevoljno izločal iz knjig drugih filozofov vse, kar mu ni bilo všeč. (Kronist poroča, da so to njegovo goljufijo še pravočasno odkrili in vse zopet popravili!) Kako daleč je šlo tekmovanje med PTOLEMEJCI in ATALIDI priča anekdota o znanstveniku ARISTOFANU (Aristophanes (ok. 260—183) iz Bizanca, ki ga je EUMENES hotel iz Aleksandrije pritegniti k sebi v Pergamon. ARISTOFANOV gospodar PTOLEMEJ V. EPIFANÉS (250—180) pa je pokazal tako skrb za svoje kadre, da je dal knjižničarja, ki ga je morda drugo delovno mesto mikalo, kratko malo — zapreti. Da so tudi v tej knjižnici imeli svoje »*Pinakes*«, ki so jih tu imenovali »*Anagrafai*«, in da je bil način nabiranja

knjig zelo podoben aleksandrinskemu, je po tem, kar smo že povedali, samo po sebi umevno. Spomnimo se samo, kako so se lastniki ARISTOTELOVE knjižnice bali pergamskih nabavljalcev.

Pergamske razvaline so izredno dobro ohranjene. Našli so celo stavbo, v kateri je bila knjižnica. V njej se še danes vidijo podstavki, na katerih so stale police s knjigami. — Posebno znamenit je pergamski oltar, arhitektura z zelo razgibanim frizom, ki predstavlja boj bogov z giganti. Suggestivna umetnina, ki je stala nedaleč od knjižnice, je vzbujala med Židi in kristjani strah in odpor. Apokalipsa jo imenuje »prestol satanov«.

Pergamska država se je imela za svoj obstoj v veliki meri zahvaliti spretnemu prilagajanju na rimsko politiko. Zato je pod rimskim varstvom knjižnica dolgo uspevala, dokler Rimljani z njo niso plačali svojega dolga Egipčanom. Verjetno pa to vendarle ni bilo odločilno za konec knjižnice. Ta je namreč kot pri drugih knjižnicah zavil v meglo. Zdi se, da je živela še v drugem krščanskem stoletju.

Med večjimi knjižnicami helenističnega obdobja je vredna omembe še knjižnica v *Antiohiji*. Tu je podobno kakor MANETO v Aleksandriji napisal BELOV svečenik iz Babilona BROSOS (Berossos, r. ok. 330 pr. n. š.) zgodovino Babilonije (*Babiloniká*) in jo posvetil ANTIOHU I. (323—261), ki so ga prav tako kakor PTOLEMEJA imenovali SOTÉR.

Tem večjim helenističnim knjižnicam se pridružujejo manjše, o katerih pa so poročila sorazmerno pičila. Bile so priključene raznim šolam, predvsem pa gimnazijam, ki so imele seveda drugačen značaj kakor naše (v *Atenah*, na otokih *Kosu* in *Rodosu*, v *Smirni*, *Delfih* in *Korintu*).

Razen teh »splošnih« knjižic jih je bilo še nekaj ob specializiranih »visokih šolah«, posebno medicinskih ob ESKULAPOVIH svetiščih-zdraviliščih (na *Kosu* je slovela bogata zaloga HIPOKRATOVIH, v Pergamonu pa GALENOVIH del).

Sicer pa smo že sredi dobe, v kateri so tudi Rimljani z neprostovoljno helenistično pomočjo prišli do svojih knjižnic.

PREMAGANI ZMAGOVALEC

— RIM

Med Etruščani in Grki. Osrednja lega Rima na Apeninskem polotoku v Sredozemlju, dovolj rodovitna zemlja, ki jo je bilo treba obdelovati in braniti, neprijazna vzhodna obala Italije, ki je Rimljane varovala pred vzhodnimi napadalci tako dolgo, da so se z njimi spoprijeli šele tedaj, ko so z Zahodom že opravili in se dovolj okrepili — vse to so bili odločilni dejavniki rimske zgodovine in so morda odgovor na staro vprašanje: kako se je moglo mestece, ob katerem so se združila latinska in sabinska plemena v rimski narod, v nekaj stoletjih razviti v prestolnico svetovnega imperija.

Stiki, ki so jih imeli ti v stvarnost zaverovani in kmečko vztrajni Rimljani najprej z najbližjimi, potem pa z daljnimi sosedi, so se oblikovali med neprestanimi vojnami in diplomatskimi pogajanji. Tako so si pridobivali vedno nove tekmece, nasprotnike, sovražnike, podložnike in sužnje, pa tudi zaveznike in prijatelje, a šele zelo pozno tudi kulturne sobesednike. Zagozdeni med Etruščane in južnoitalske Grke — i ene i druge so si v krvavih vojnah podvrgli — so sprva zelo odločno odklanjali kulturo premaganih narodov. Pripisovali so ji pomehkuženje in nevarno ogrožanje starorimskih vrlin.

Toda času in privlačni sili tuje kulture se tudi oni dolgo niso mogli upirati. Spopad med miselnostjo, ki je vztrajala pri ustaljenih običajih starih rimskih vojščakov in kmetov, kot jo je zastopal konservativni KATO CENZORIUS (Marcus Porcius Cato, 234—149), in med modernimi idejami, ki so jih širili grško izobraženi SCIPIONI, je sprožil začetek nove

dobe, ko so se Rimljani končno vendarle sprijaznili z grško kulturo in si jo — kolikor je ustrezala njihovi trezni in preudarni naravi — prilagajali.

Knjižnice kot vojni plen. Značilno za rimsko kulturno zgodovino je, da so se pojavile prve knjižnice šele tedaj, ko so Rimljani prodrli na Vzhod med Grke in so se pri tem odlikovali prav rimski vojskovodje, ki kot vojni plen niso pripeljali samo sužnjev in bogoslužnega zlata, ampak cele knjižnice. Imena vojskovodij in državnikov — to dvoje je bilo pri Rimljanih često eno in isto — so najtesneje povezana z zgodovino rimskih knjižnic. EMILIUS PAULUS, SCIPIO AFRIKANUS, SULA, LUKULUS in AZINIUS POLIO, vsi, ki jih poznamo iz rimske vojaške in politične zgodovine, so bili slavni ljubitelji knjig. Ljubitelji, ki v tej svoji ljubezni gotovo niso bili pretirano tenkočutni.

Prve vesti o knjižnicah so se pojavile šele sredi drugega stoletja pr. n. š. in še to le v zvezi s poročili o vojnih pohodih. O rimski oholosti pa tudi o njihovem smislu za praktičnost govori dejstvo, da je senat svojim afriškim zaveznikom odstopil knjige brez dvoma bogate kartažanske književnosti, ki so po punskih vojnah padle v rimske roke. Eno samo delo je tedaj našlo milost v očeh rimskih veljakov, to je 28 knjig razprave, ki jo je napisal kartažanski državnik in pisatelj MAGO (nekako med 550 in 500 pr. n. š.) *O poljedelstvu*. Po sklepu senata jo je prevedel DECIUS SILANUS v latinščino, pač zato, da bi koristila bodočim rimskim kolonistom v novi provinci Afriki.

Prvi general, ki si je pridobil celotno knjižnico, je bil EMILIUS PAULUS (Aemilius Paulus, ok. 228—160). Po zmagi nad Makedonci pri *Pydni* (168 pr. n. š.) je pripeljal v Rim silno bogat plen (baje 200 milijonov sestercev) in knjižnico iz *Pelle*.

SULO, ki si je v vojni z MITRADATOM prisvojil APELIKONOVO knjižnico z ARISTOTELOVIMI deli, smo že omenili.

Tudi general LUKULUS (Lucius Licinius Lucullus, 106 do 56), ki ga poznamo kot razsিপnega bogataša, sladokusca in gostitelja pri LUKULOVIIH pojedinah, si je po zmagi nad MITRADATOM iz »*pontskega plena*« pripeljal domov izredno bogato knjižnico. Med njegovimi ujetniki je bil tudi grški gramatik TIRANION, ki je kot osvobojenec obogatel in si omislil zelo veliko knjižnico (baje 30 000 del). Ko se je LUKULUS umaknil iz javnega življenja v zatišje svojih razkošnih, z mnogimi grškimi umetninami opremljenih palač, si je uredil v svoji vili v *Tuskulu* (Tusculum, danes Frascati, 20 km jugovzhodno od Rima) bogato knjižnico. V njej so se zbirali rimski razumniki okoli izredno izobraženega generala, ki pa je s petdesetimi leti umrl v blaznosti.

Vse to so bile seveda v glavnem grške knjižnice. Ker pa je postala knjižnica bistven element družabnega ugleda, so si jih pričeli nabavljati tudi drugi bogati Rimljani. V edinem delu *O arhitekturi*, ki se je iz tistih časov do danes ohranilo, predvideva njegov avtor VITRUVIUS POLIO (Pollio) tudi knjižnice v vilah svojih bogatih naročnikov. Da so bile te knjižnice često samo v okras in da jih njihovi lastniki niso znali uporabljati, je bila priljubljena satirična tema tedanjih pisateljev (SENEKA, PETRONIUS, LUKIAN).

Prav gotovo pa je rabila svojemu namenu knjižnica prvega rimskega založnika T. POMPONIJA ATIKA (Pomponius Atticus, 109—32). Bil je med redkimi bogatimi Rimljani, ki se v dobi strankarskih bojev niso opredeljevali; zato je živel sorazmerno mirno in doživel 77 let. Pri njem so »izšla« CICERONOVA dela, saj ga je vezalo z njim iskreno prijateljstvo.

ATIKUS je bil tudi glavni dobavljač za CICERONOVO knjižnico. Iz njegove korespondence, ki nam je v celoti ohranjena, spoznamo, s kakšno vnemo se je CICERO trudil, da bi svojo knjižnico obogatil. Naravnost ganljivo je, kako ga prosi, ker ni imel dovolj denarja:

»Ohrani mi svoje knjige in nikar ne obupaj, da bodo še moje. Če jih dobim, bom po bogastvu prekosil samega KRASA in mi je potem prav malo mar za vse dvorce in livade.« In na drugem mestu: »Nikar svoje knjižnice nikomur ne ob-

ljubljalj, pa če bi našel še tako gorečega ljubitelja. Jaz bom postrgal vse svoje paberke, samo da si pripravim to zavetje za starost.«

CICERO, ki je imel razen v svoji vili v *Tuskulu* »lepo število knjig« tudi na svojem posestvu v Anciju (Antium, danes Anzio), svojega duhovnega bogastva ni mogel uživati v miru do starosti. Med strankarskimi boji je vse svoje knjige izgubil, si jih potem, ko je prišel zopet v milost, na novo pridobil, dokler končno ni padel kot žrtev proskripcije.

Zelo bogate so bile tudi knjižnice CICERONOVEGA brata KVINTA (Quintus), slavnega pisatelja in učenjaka VARA (Marcus Terentius Varro, 116—27), gramatika EPA-FRODITA, posebno pa zdravnika SERENA SAMONIKA, čigar knjižnico so cenili na 62 000 zvitkov.

Javne knjižnice za izobraževanje podložnikov v državljane? Med zgodovinska protislovja, ki kulturnega zgodovinarja vedno znova presenečajo, šteje dejstvo, da se tako demokratična zamisel, kot je ustanovitev javne knjižnice, pojavi prav na prehodu iz republikanske v monarhično vladavino. To bistveno novo poglavje v zgodovini knjižničarstva je odprl prav CEZAR, »grobar republike«.

Kaj je CEZARJU navdihnilo to veliko misel?

Njegovo bivanje v Egiptu, kjer preprosti človek ni imel kdo ve kake cene? Njegov ogled *Muzeiona*, kjer so delovali samo ljudje duhovne elite? Njegovi pogovori s samovoljno in politično prav nič tenkočutno KLEOPATRO, ki mu je »poklonila« menda 40 000 zvitkov iz svoje knjižnice? Morda pa njegova plebejcem prijazna politika, s katero se je kot prireditelj bleščečih javnih iger skušal ljudstvu prikupiti, vendar ni bila zgolj sebičen račun? Se je kot prvi »razsvetljeni absolutni vladar« zavedel trajnih koristi, ki jih ima država od »načitanih«, izobraženih državljanov? O vsem tem lahko samo uginamo.

Prav tako nova kakor sama zamisel naj bi bila izvedba. Za vodjo knjižnice namreč ni predvideval Grka, kot bi pričakovali, saj so Grki dotlej sloveli kot edini izvedenci v literarnih zadevah, ampak Rimljana TERENCIJA VARA, ki je bil — tudi to je treba omeniti — CEZARJEV politični nasprotnik. Med 74 deli v 620 knjigah, ki jih je napisal ta za knjižničarja izbrani plodoviti pisatelj, bilo poleg zgodovinskih, kulturnozgodovinskih, enciklopedičnih in del iz gledališke teorije, ki mu je bila menda posebno pri srcu za nas najzanimivejše delo *De bibliothecis* (o knjižnicah). Žal se je ta prva znana teoretična razprava s knjižničnega področja izgubila.

Čeprav je CEZARJEVA nagla smrt vse te načrte pretrgala, sama zamisel ni več zaspala. Uresničil jo je AZINIUS POLIO (Asinius Pollio, 75 pr. n. š.—6 po n. š.), ki se je leta 39 pr. n. š. vrnil z bogatim plenom iz Ilirije, oziroma Dalmacije. Obnovil je veliko stavbo poleg foruma in jo razkošno opremil. Knjižnica, ki je razen ločenih latinskih in grških zbirk imela tudi poseben prostor, kjer so pesniki in pisatelji lahko brali svoja dela, se je imenovala *Aula Libertatis* (veža svobode). Bila je okrašena s podobami velikih pisateljev, med katerimi je bil še živeči TERENCIJ VARO.

Denar za vse to je dal AZINIUS POLIO iz svojega žepa. Ker si ga je pridobil tudi na vojnem pohodu proti Ilirom in ob zasedbi Salone, bi lahko rekli, da je nastala prva javna knjižnica v Rimu tudi iz sredstev, ki so pritekala iz naših krajev...

Kulturna politika cesarja AVGUSTA (Gaius Octavius Augustus, 63 pr. n. š.—14 po n. š.), vladarja, ki je po toliko letih državljanskih vojn vrnil državi mir, si je prizadevala po eni strani obnoviti stare rimske vrline, po drugi pa je bila odprta za svetovljansko kulturo helenističnega Vzhoda. Izraz take kulturne politike sta bili tudi obe knjižnici, ki ju je ustanovil: obe sta imeli grški in latinski oddelek. Najiminenitnejša, nekaka državna knjižnica, je bila *Palatina*, imenovana po griču Palatinu, kjer je bila zgrajena poleg APOLONOVEGA sveetišča. Druga se je po njegovem rojstnem imenu imenovala *Oktaviana*. Stala je na Martovem polju poleg templjev JU-

PITRA in JUNONE. Verjetno se je cesar hotel nasloniti na staro tradicijo, ko je gradil knjižnice poleg templjev, ne smemo pa pozabiti, da so bili tedaj svečeniki že mnogo bolj državni uradniki kot božji posredniki.

Obe knjižnici sta večkrat pogoreli, a sta bili vselej spet obnovljeni. Kakor vse druge javne rimske knjižnice sta tudi ti dve živeli le do četrtega stoletja.

AVGUSTOVI nasledniki TIBERIJ, VESPAZIJAN, TIT in TRAJAN so kot graditelji in knjižnični ustanovitelji sledili njegovemu zgledu.

TIBERIJ (Iulius Caesar Tiberius, r. 42 pr. n. š., u. 37 po n. š.) je poleg templja, ki ga je postavil svojemu predniku AVGUSTU, sezidal knjižnico, ki pa je prav tako kmalu zgorela.

Tudi VESPAZIJAN (Titus Flavius Vespasianus, r. 9, u. 79 po n. š.) je ob templju, ki ga je po židovski vojni v zahvalo za zmago posvetil boginji miru, sezidal knjižnico, ki so jo imenovali *Bibliotheca pacis* (knjižnica miru). Prištevali so jo med najlepše stavbe v Rimu. Tudi njo so morali po požaru obnoviti. Zadnje poročilo o njej sega v 4. stoletje.

Kot obnovitelj knjižnic, ki je v Serapeionu naročil rokopise za knjižnico, se je proslavil tudi kruti preganjalec kristjanov in graditelj germanskega limesa (utrjene meje) DOMICIJAN (Titus Flavius Domitianus, r. 51, u. 96).

Velik sloves je imela tudi *Ulpiana*, ki jo je sezidal TRAJAN (Marcus Ulpius Traianus, r. 53, u. 117). To sta bili pravzaprav dve knjižnici, latinska in grška, in sta stali obakraj TRAJANOVEGA stebra. Na tekoči slikanici, ki se spiralno ovija okoli 30 m visokega stebra, je posebno viden relief, ki prikazuje Zmago s pisalom v roki. V tej podobi je morda še najbolj pristno izraženo rimsko prizadevanje za legitimnost po izreku: »Ense et stylo« (z mečem in pisalom). — Omembe vredna je še knjižnica, ki jo je zgradil cesar HADRIJAN (Publius Aelius Hadrianus, r. 76, u. 138), ki ga štejejo med kulturno razsvetljene vladarje. V njegovem času je pesnik JUVENAL (Decimus Junius Juvenalis, 47—130) slikal moralni propad rimske visoke družbe.

Mladi cesar SEVERUS ALEKSANDER (Alexander, 222 do 235) je bil menda zadnji med ustanovitelji javnih knjižnic v Rimu. Njegova knjižnica je bila postavljena v *Pantheonu* in je bila najbrž prva javna knjižnica, ki je imela tudi krščansko literaturo. Njen knjižničar, cesarjev rojak iz Mezopotamije JULIUS AFRIKANUS (Africanus) se je imel za kristjana, čeprav je častil tudi druge bogove, kar v tistem prehodnem času morda ni bilo tako izjemno, kot bi danes mislili.

Izmed 28 velikih javnih knjižnic, ki jih je štel Rim v četrtem stoletju tik pred svojim propadom — navaja jih ohranjen popis rimskih četrti — se v novi čas ni rešila niti ena.

V teh knjižnicah so v glavnem delali le osvobodenci in sužnji, a že od CEZARJEVIH časov so jih vodili samo Rimljani, ki pa so morali biti seveda zelo izobraženi, saj so upravljali vedno pravzaprav dve knjižnici: grško in latinsko. Od AVGUSTA naprej se je uveljavila navada, da so avtorji dajali vsaj po en izvod vsakega svojega dela v knjižnico, kar bi lahko imenovali prostovoljni »obvezni izvod«. Šele s tem darom je bilo delo »izdano«.

Knjižnice za veterane in malomeščane. Drugod po Italiji in v provincah so se knjižnice razvijale podobno kot v Rimu. Posebno znana nam je knjižnica v Comu (sev. Italija), ki jo je PLINIJ MLAJŠI (Gaius Plinius Caecilius Secundus, 62—113) poklonil svojemu rojstnemu mestu. Ohranjen je njegov slavnostni govor ob odprtju.

V Afriki je razen knjižnice v *Novi Kartagini* vredna omembe knjižnica v *Thamugadi* (današnji Timgad v Alžiriji). Poslopje namreč še stoji. Napis pripoveduje, da jo je volil MARKUS JULIUS ROGATINUS (Marcus...) svojemu rojstnemu mestu. Stala je 400 000 sestercev.

Vse te provincialne knjižnice na Zahodu so bile izključno latinske, saj preprosti rimski veterani in malomeščani, ki jim je bila knjižnica namenjena, niso znali grški. Sicer pa so

rimski cesarji zidali knjižnice tudi na Vzhodu — tu seveda predvsem grške: v *Aleksandriji*, *Oksirinhu* (Oxyrrrhinos v Egiptu), *Filipih* (v Makedoniji), v *Atenah* in drugod.

Brez avtorskega prava. Kako veliko je bilo povpraševanje po literaturi v dobi cesarstva, priča izredno razvejena in dobro organizirana založniška oziroma knjigarska dejavnost. O POMPONIJU ATIKU, ki je zalagal CÍCERONOVA dela, smo že govorili. HORAC (Quintus Horatius Flaccus, 65—8 pr. n. š.) je »izdajal« svoje pesmi pri BRATIH SOSIJIH (Sossii). Poleg teh dveh so bile znane še založbe TRIFON (Tryfon) in DORUS. Založniki so morali kriti vse stroške razmnoževanja in so pobirali tudi ves dobiček. Honorarjev niso poznali in tudi avtorskega prava Rimljani, ki so bili sicer tako odlični pravniki, niso predvidevali. Avtorji so bili popolnoma odvisni od svojih mecenov, katerim so posvečali svoja dela. Najslavnejši med njimi je bil HORACOV zaščitnik in prijatelj MECEN (Gaius Julius Maecenas, u. 8 pr. n. š.), ki je šel tudi drugim pesnikom npr. VERGILU (Publius Vergilius Maro, 70—19 pr. n. š.) na roke. Bil je iz starega etruščanskega kraljevskega rodu in je kot svetovalec zelo ugodno vplival na AVGUSTOVO politiko. Njegova širokosrčnost mu je pridobila tako velik sloves, da je postalo njegovo ime sinonim za pospeševalca in podpornika umetnosti in umetnikov.

O samem razmnoževanju vemo pravzaprav le malo. POMPONIJUS ATIKUS je imel skriptorij, v katerem je delalo kakih 50 sužnjev. Mnenje, da so pisali po diktatu, kakor bi pričakovali, so ob natančnejši primerjavi rokopisov opustili. Pisne napake namreč kažejo, da so prepisovalci slabo prepisovali in le redke so napake, ki bi jih lahko razložili zaradi tega, ker bi prepisovalci slabo slišali. Da je šla vsa stvar hitreje od rok, so predlogo verjetno razrezali in si jo po kosih podajali, tako da so svoje izvode drug za drugim končavali. Naklade so bile lahko precej velike. Bile so odvisne od pri-

ljubljenosti dela pa tudi avtorja. 1000 izvodov, kolikor nam jih je sporočeno za »Regulovo slovo od umrlega sina«, najbrž ni bila zgornja meja.

Po izidu so knjige dobili »*bibliopolae*« ali »*librarii*« (knjigarji), ki so jih prodajali v stojnicah in knjigarnah (imenovali so jih »*tabernae*« ali »*stationes librariae*«). Te stojnice so stale v najbolj obljudenih predelih mesta. Bilo je poskrbljeno tudi za reklamo: na stebrih in ob vhodih so bili nalepljeni oglasi in razstavljene nove izdaje. Knjige so bile izredno poceni, saj je bila suženjska delovna sila skoro zastonj in tudi avtorski honorarji, kot že rečeno, še niso bili »kalkulativne postavke«. Sicer pa tudi založniki niso bili zaščiteni pred »roparskimi izdajami« konkurentov. Rokopise so dobavljali popolnoma opremljene. Tak rokopis je bil ovit okoli palice z dvema debelejšima gumboma (lat. »*umbilicus*« — popek) in spravljen v lesen, koščen, oziroma slonokoščen tulec s špranjo, skozi katero je bilo mogoče rokopis odvijati, Knjiga je bila torej dobro zaščiten in sorazmerno varna pred zobom časa, saj so posebno dragocene zvitke prepojili s cedrovim oljem, da jih mrčes ne bi uničil. Žal pa tudi to ni bilo vedno uspešno.

Ožgani ostanki. Od vseh cesarskih, javnih in zasebnih knjižnic se nam je do današnjega dne ohranila ena sama in še ta samo zaradi strašne naravne katastrofe. V mestecu Herkulaneum ob napolskem zalivu, so pod strnjeno lavo, oziroma pepelom v hiši, ki se danes imenuje *Villa dei papiri*, našli kakih 1800 zoglenelih in polzoglenelih zvitkov, ki so bili last plemiča LUCIJA KALPURNIJA PIZONA (L. Calpurnius Piso). 400 izmed teh zvitkov so z veliko težavo razvili in ugotovili, da gre za dela epikurejske filozofije. Postopek, da bi razbrali tudi druge bolj poškodovane zvitke, je izredno zapleten, toda upati je, da bo moderna tehnologija kos tudi tej nalogi. Raziskovalci z nestrpnostjo čakajo na uspehe tehnikov, saj slutijo, da se med temi knjigami nahajajo dela,

ki niso šla skozi sito okusa in svetovnega nazora srednjeveških prepisovalcev.

V predkrščanskih kulturah je bilo bralcem posebno ob zatonu antike v odprtih zasebnih in javnih knjižnicah na voljo silno mnogo knjig. O tem, koliko in kako so se teh knjižnic posluževali, vemo le nekaj malega iz slučajnih in obrobnih opazk. Vsekakor pa branje ni pomenilo samo intelektualne rekreacije, kakor se nam razodeva v CICERONOVIIH pismih, ampak je bilo često tudi sredstvo za stopnjevanje družabne veljave, za dvig na družbeni lestvici in ne nazadnje za oholo oddaljevanje od »neukega«, »prostaškega« ljudstva (»*profanum vulgus*« pravi HORAC).

Tako vrednotenje knjižne izobrazbe se je moralo v obdobju prvotnega, revolucionarnega krščanstva iz temeljev izpremeniti.

ZMAGA KNJIŽNE RELIGIJE

Duhovno pribežališče. »Bom prišel na beraško palico?« — »Bom moral bežati?« — »Me bodo na begu ujeli?« — Tako so se glasila vprašanja, ki so se nam ohranila do današnjega dne. Postavljali so jih ljudje, ki so se v svoji stiski zatekali v preročišča po nasvet in pomoč.⁷⁰

Neprestane vojne na mejah pa tudi znotraj Rimskega imperija so namreč izčrpale gospodarske rezerve, ki se zaradi neznatne produktivnosti suženjskega dela niso mogle učinkovito obnavljati. Sredi 3. stoletja po n. š. se je nekdanje blagostanje prevesilo v socialno krizo s splošnim obubožanjem, s suženjskimi upori in s hlastnim iskanjem rešitve iz brezupnega položaja.

Čustveno bogata in obredno razkošna vzhodnjaška verstva so se na takih tleh razmahnila in razširila tudi na Zahodu. Rim je bil poln eksotično opravljenih svečnikov in zanesenih vernikov, ki so tavalili od enega tujega svetišča do drugega.

Med njimi je po dolgem boju zmagalo krščanstvo s svojo svet obsegajočo ideologijo, ki je obljubljala onstransko odrešenje iz tostranskih nadlog. Globoko zasidrano v miselnosti poznoantičnega sveta je krščanstvo prevzemalo marsikateri izmed tekmujočih verskih običajev, obredov pa tudi nauk. Ko pa so nekateri cesarji v svojem prizadevanju, da zopet povežejo veliki Rimski imperij, hoteli obnoviti že zdavnaj mrtvo staro državno vero, se je krščanstvo z ljubosumno nezidprosnostjo uprlo vsakršnemu kompromisu in zavračalo celo izraze državne lojalnosti, ker so bili povezani s poganskim

bogoslužjem. Tako je prišlo do krutega in krvavega preganjanja, ki je iztrebilo omahljivce in zaradi vedno večjega števila mučnikov samo še utrdilo strastno zvestobo novi veri. Krščanstvo je postalo duhovno pribežališče za vse tiste, ki so odklanjali rimski državni totalitarizem.

Kot izrazito knjižna religija⁷¹ (kakor pred njim že židovstvo in za njim islam) je s svojim odnosom do pisane besede za dolga stoletja odločilno vplivalo na usodo knjige po vsem zahodnem svetu.

Seveda pa se moramo zavedati, da je bila nova vera, ki so se je sprva oprijemali predvsem nižji sloji — saj so si od nje največ obetali — vendarle religija ene same knjige. Izobrazbi spočetka sploh ni bila naklonjena. Ne samo, ker si revni verniki razkošja dragih knjig niso mogli privoščiti, ampak zaradi odpora zoper vse, kar je pogansko, kar je od tega sveta. Od prvega požiga »vražarskih knjig« po PAVLOVIH pridigah v Efezu⁷² se skoro skozi vso zgodovino Cerkve pod brez dvoma veliko kulturno prizadevnostjo vije nekaka ponikalnica, ki je kulturi in posvetnim knjigam tuja, in ki kdaj pa kdaj z veliko sovražno silo privre na plan.⁷³

Jeruzalem ali Atene. Cerkveni očetje so sprva pogansko literaturo odločno odklanjali. TERTULIJAN (Tertullianus, 160—220?) se je povzpел celo do nedvoumne obsodbe: »Kaj imajo Atene skupnega z Jeruzalemom, kaj akademija s Cerkvijo!... V Kristusu imamo resnico, druge znanosti ne potrebujemo.« Za tega strastnega asketa je bil poklic učitelja literature s krščanstvom nezdržljiv.⁷⁴

Bolj kakor temu odnosu do izobrazbe pa je pripisati pijanosti po zmagi, kar se je zaradi verskega fanatizma zgodilo v Aleksandriji. Kot smo že omenili, je leta 391 množica, ki jo je spodbudil in spodbodel patriarh TEOFILOS (Theophilus), zažgala serapeionski tempelj s knjižnico vred. Leta 415, komaj sto let po zadnjih protikrščanskih preganjanjih, se je prav tako naščuvana množica znesla nad zadnjo po-

gansko filozofijo v Aleksandriji, nad lepo in bistrourmno matematičarko HIPATIJO (Hypatia), jo na cesti napadla in v cerkvi ubila. Včerajšnji preganjanci so kaj hitro postali preganjalci. Sicer pa so se med cerkvenimi očeti kmalu pričeli oglašati tudi povsem drugačni glasovi ORIGEN (Origenes, 185—254), GREGORIJ NACIJANSKI (Gregorios, 331—395?), posebno pa VASILIJ VELIKI (Basileios, 330—379) so že priznavali vzgojne vrednote klasičnih del, pri katerih je treba, kot pravi GREGORIJ, »previdno zbirati le dobro in koristno, kar imajo.«⁷⁵

Nove knjige za nove vernike. Prve zbirke verskih knjig, ki jih še ne bi mogli imenovati knjižnice, so bile gotovo pri zasebnikih, saj so se prvi verniki zbirali najprej po zasebnih stanovanjih. Prvo krščansko cerkev so namreč zgradili v Rimu šele nekako leta 220. Zato bi bilo seveda težko ugotoviti, kdaj gre za zasebno, kdaj pa za cerkveno zbirko knjig. Vsekakor so se ob nekaterih cerkvah začeli zbirati najprej administrativni spisi o krstu in drugih zakramentih, škofovski sezname in verjetno tudi razne apologetske knjige ter seveda tudi knjige svetega pisma, ki so jih rabili pri bogoslužju.

Mnogo tega je šlo v izgubo med zadnjim preganjanjem, ki ga je tik pred *tolerančnim ediktom* (313), torej predno se je lahko dvignila iz ilegale, doživela mlada Cerkev, ko je DIOKLECIJAN (Diocletianus, r. 243, u. 313?) leta 303 ukazal zažgati vse krščanske knjige, ki so prišle cesarskim agentom v roke.⁷⁶ — Zanimivo je, da je bil prav ta požigalec krščanskih knjig, sicer tako preudarni cesar, prvi, o katerem lahko z gotovostjo trdimo, da je imel na našem ozemlju, v svoji palači v Splitu, veliko knjižnico.

Skoro celo stoletje poznejši očitki ljudem, ki so svete knjige predajali DIOKLECIJANOVI policiji — imenovali so jih »*traditores*« (izdajalci) — pričajo, da je takih knjig moralo biti vendarle že precej. Mikavne so anekdote, ki pripo-

vedujejo, kako so škofje te knjige reševali pred cesarskimi agenti. Upravičeno so se zanašali na njihovo neznanje ali celo na njihovo nepismenost: namesto »pravih« svetih knjig so jim v omarah nastavljali »krivoverske«, pa tudi druge »manjvredne« posvetne ali celo medicinske knjige, ki so jih potem komisije plenile in požigale. Ker pa so se nekatere znane knjižnice npr. v *Aleksandriji*, *Jeruzalemu*, *Cezareji* in drugod ohranile, vse kaže, da je bila gorečnost cesarske policije na Vzhodu mlačnejša kot na Zahodu.

Bogoslovno šolo in knjižnico v *Aleksandriji* je ustanovil KLEMENT ALEKSANDRINSKI (Clemens, 150—215), oziroma njegov učenec in naslednik ORIGEN. Tako je postala Aleksandrija že zelo zgodaj žarišče krščanskega bogoslovja. — Po njenem zgledu je bila ustanovljena še knjižnica v *Jeruzalemu*, ki je bila najbrž vezana na patriarhijo. — Posebno pomembna med temi krščanskimi knjižnicami pa je bila knjižnica v *Cezareji*, ki jo je prav tako kakor aleksandrinsko osnoval ORIGEN, bistveno pomnožil pa prezbiter PAMFILOS (4. stol.). Tu je ORIGENES sestavil svojo izdajo biblije v šestih vzporednih stolpcih, v katerih je navedel razne prevode oziroma verzije: *Hexapla*, kar je samo po sebi dokaz za opremljenost knjižnice, ki mu je tako delo omogočila. Pod »očetom cerkvene zgodovine« EVZEBIJEM (Eusebios, 263—339) je ta knjižnica, ki je poleg cerkvenih imela tudi mnogo pravnih knjig, znova oživela. V dobro urejenem skriptoriju, ki ga niso uporabljali samo za knjižnične potrebe, je prišlo v 4. stoletju do usodne odločitve, ki je opredelila obliko knjige do današnjega dne.

EVZEBIJEVA naslednika AKAKEIOS in EVZOIOS sta se, kakor poroča HIERONIM (Hieronimos, ok. 345—420), odločila, da dasta celo knjižnico prepisati v pergamentne kodekse. Stari papirusni zvitki so namreč že začeli razpadati. Medtem ko se je papirus v suhem egiptovskem podnebju dobro ohranil, je posebno v dobi preganjanja zaradi neprimernih skrivališč močno trpel. Glavni razlog za prepisovanje pa je bil po mnenju nekaterih zgodovinarjev mnogo tehtnejši. Zvitek je bil za krščansko bogoslužje in za krščansko apologetično (versko obrambno) literaturo zaradi stalnega citiranja

silno neroden, skoro neuporaben. Knjige so namreč morali odpirati na raznih mestih, ki jih je bilo treba naglo najti, zlasti kadar je bilo treba poiskati citat za polemiko. Stalno odvijanje in zvijanje zvitka je bilo skrajno zamudno, razen tega pa je ta mnogo bolj trpel kot prej, ko so ga v glavnem prebirali zdržema.⁷⁷

Prve »prave« knjige. Kodeks (iz lat. »caudex« — hlod) se je razvil iz posebne oblike pisne podlage, ki so jo uporabljali za krajše zapiske in deloma tudi za pisma. Lesene, redkeje slonokoščene tablice (»*tabellae*«) so prevlekli z voskom, po katerem so pisali s kovinastim ali koščnim pisalom, ki je bilo na koncu sploščeno v lopatico. Z njo je bilo mogoče vse zopet zgladiti in tako zabrisati. Po dve taki tablici so zložili v *diptih*, po tri v *triptih*, po več pa v *poliptih*. Da se po dve povišeni plošči ne bi dotikali in zato zamazali, kar je bilo zapisano, so imele tablice debelejšje robove, ki so ščitili napisano besedilo. Pisma so bila povezana z vrstico, katere vozle je bil zapečaten. Po tem zgledu so voljni pergament, ki ni bil tako krhek kakor papirus, zgibali v pole, jih po več zložili in med seboj sešili. Tri zgibane liste so imenovali ternion, štiri pa quaternion. Lesene tablice pa so rabile kot platnice. Taki kodeksi so bili znani sicer že pred nastankom krščanstva, a jih niso cenili, ker so bili cenejši — razlog več, da so se kristjanom posebno priljubili. Vse to se, razen v cezarjski knjižnici, ni zgodilo naenkrat, ampak postopoma. Papirusni zvitki so »živel« poleg papirusnih kodeksov, pri katerih so zaradi ostre niti, ki bi prejedla papirus, za srednji list pričeli uporabljati pergament. Tako je v 4. stoletju prevladal pergamentni kodeks v krščanski literaturi, kakih sto let pozneje pa je nova knjižna oblika zmagala tudi za posvetno in celo za pogansko literaturo. Sprva so bili formati kvadratni, šele pozneje se je uveljavil pravokotnik z razmerjem stranic 3 : 2. Iz zvitkov je kodeks prevzel navado

pisati v kolumnah, pa tudi končni naslov z morebitno navedbo pisarja korektorja in izdajatelja. Nekaj pozneje so po načinu zgibanja ločili razne velikosti: *četverko*, *osmerko*, *dvanajsterko* (kvart, oktav, duodec — 4°, 8°, 12°). Čim večkrat je bila pola zganjena, tem več listov je bilo in tem manjši so bili.

Prehod od papirusnega zvitka na kodeks sovpada s propadom starih velikih knjižnic, ki so postale žrtev verskega fanatizma, ali vsaj malomarnosti, nižje izobrazbene ravni, socialnih nemirov in neprestanih vojn ob preseljevanju narodov. V to dobo moramo postaviti prve krščanske knjižnice na Zahodu, ki so bile v primeri z antičnimi le neznatne in pomembne za tenak sloj cerkvenih izobražencev.

Po zmagi krščanstva namreč knjige še zdaleč niso prihajale tako med ljudi kakor nekoč, saj je bila velika večina vernikov nepismena. Toda za osnovno zalogo knjig, ki so bile v dobi preganjanj uničene in ki so jih cerkve za bogoslužje in vsakdanje poslovanje nujno potrebovale, je bilo treba kar se da kmalu poskrbeti.

Pri obnovi krščanskih knjig in knjižnic so se posebno odlikovali cesarji na Vzhodu, saj so bili s Cerkvijo neločljivo povezani.

BIZANTINSKI VZHOD – TISOČLETNO ZAVETJE ANTIČNE KULTURE

Središče sveta. Že KONSTANTINOVA (Constantinus, r. 280, u. 337) odločitev, da prenese prestolnico Rimskega imperija na ekonomsko trdnejši in kulturno bogatejši Vzhod, zlasti pa TEODOZIJEVA (Theodosios, r. 346, u. 395) delitev države na vzhodni in zahodni del, sta povzročili, da sta se obe polovici pričeli razvijati vsaka zase in se politično pa tudi kulturno vedno bolj oddaljevali druga od druge. Čeprav je zavest o skupnosti še nekaj časa živela vsaj v skupnih razglasih obeh vladarjev, so se vedno bolj večale razlike in ostrila nasprotja. Krščanstvo se je namreč na Vzhodu hitreje in trdneje zasedrilo kakor na Zahodu. Proti enemu *Rimu* so bleščali na Vzhodu kar štirje patriarhati: *Antiohija*, *Aleksandrija*, *Jeruzalem* in *Carigrad*.

Stari **Bizanc** (grš. Byzantion), razkošno bogata KONSTANTINOVA prestolnica Konstantinopol (Constantinopolis), usodni protivnik Slovanov Carigrad (in kasnejši turški Istanbul), je postal središče sveta.

Tu je bila v eni roki strnjena mogočna osrednja oblast, tu je skozi ves srednji vek cvetela mestna civilizacija, tu so se stekala nezaslišana bogastva z Vzhoda in Zahoda, tu je kipela kulturna ustvarjalnost, tu se je razbohotila velikanska cerkvena in znantna posvetna literarna produkcija, tu so delovali cesarji-pisatelji, tu so imeli od 5. stoletja naprej univerzo s 16 grškimi in 15 latinskimi stolicami, tu so tekmovalle ter se v krvavih bojih in krutih dvornih intrigah izpodbijale in pobijale najrazličnejše krščanske cerkve, sekte in »krivoverstva« ter filozofske šole od uradne pravoslavne, prek arijan-

ske, nestorijanske, melkitske, jakobitske, koptske, etiopske, armenske in gruzinske (georgijske) pa tja do rimske, ki se do bridkega konca Bizantinskega imperija ni hotela odpovedati svojim pretenzijam za nadvlado. Tu sta se Cerkev in država spojili v eno samo teokratsko celoto. — Še petdeset let pred propadom Bizanca je carigrajski patriarh ANTONIJ pisal v Rusijo: »Cesarstvo in Cerkev sta eno in nikdar ju ni mogoče ločiti.«⁷⁸

Bizantinski cesarji niso samo aktivno sodelovali v obredju in bogoslužju ter sploh v cerkvenem življenju, ampak so podobno kakor njihovi poganski predniki uživali skoro božje češčenje. Bizantinska vojaška prisega na primer močno spominja na stare, nekoč tako osovražene poganske običaje in daritve, zaradi katerih je še pred nedavnim umrlo toliko krščanskih izpovedovalcev mučeniške smrti. Cesarja so imenovali »pričujoči in utelešeni bog . . .« »Kajti,« pravi prisega, »služba božja je, če si v miru in vojni zvest tistemu, ki vlada po božjem ukazu.«⁷⁹

Za ta svoj položaj, ki ga je sprva še enotna Cerkev z vso svojo avtoriteto podpirala, so se znali bizantinski cesarji bogato oddolžiti z darežljivo gmotno pomočjo. Že KONSTANTIN se je zavedal prednosti, ki mu jih je dajala dobrohotna naklonjenost Cerkve. Naročil je EVZEBIJU, da so mu v knjižničnem skriptoriju v *Cezareji* prepisali 50 biblij, seveda v obliki kodeksa. Namenjene so bile cerkvam, oziroma cerkvenim knjižnicam. Bile so lepo in čitljivo napisane na škrlatnem pergamentu ter z zlatom okrašene. Tudi vezava je bila zelo dragocena. S tem dejanjem je knjiga nemara prvič v zgodovini evropske civilizacije dobila tisti zunanji sijaj, ki je tako značilen za nekatere rokopise srednjega veka. — Podobno kakor KONSTANTIN za Vzhod, je poskrbel njegov sin KONSTANCIJ (Constantius, r. 317, r. 361) za Zahod. Svoje biblije je naročil pri ATANAZIJU (Athanasios, 295 do 373) v *Antiohiji*, torej tudi na Vzhodu.

Bizantinska knjiga. Vloga Bizanca pri pospeševanju knjižne kulture in pri ohranitvi antične dediščine se najbrž sploh ne da dovolj visoko oceniti. Prepisovanje starih knjig ni bila samo skrb pisarjev in menihov po državnih in samostanskih skriptorijih, ampak plemenita zabava in vir notranjega zadovoljstva za izobraževanje vseh slojev. S to umetnostjo so se ukvarjali tudi visoki dostojanstveniki in celo cesarji.

Bizantinska knjiga, kakršna je prišla do nas, je gotovo najtrajnejša stvaritev te kulture, saj je preživela večino sijajnih marmornih ali kamnitih stavb, ki so zaradi vojn in verskega fanatizma propadle, ali pa z novo funkcijo dobile novo, prav nič bizantinsko vsebino. Kodeks z žlahtnim pergamentom, nadvse dragoceno vezavo, s pretehtano razporeditvijo pisave in slike na posameznih straneh ter z vsebino, kjer sta se srečevala Vzhod in Zahod, poganska preteklost in krščanska sedanost, svečani zanos teokracije in preprosta ljudskost, pa tudi meniški mysticizem in meščanski humanizem — vse to se je zlilo v celostno umetnino, ki jo še danes občudujemo.

Tu v Bizancu je kodeks najprej, vsekakor pa v najpopolnejši obliki dobil tisto podobo, ki jo poznamo iz srednjega veka. Sprva preprosti okras je postajal vedno bogatejši. Da bi nekatera mesta v teh knjigah posebno poudarili, so jih *rubrikatorji* z rdečilom (lat. »*rubrica*«) podčrtavali, začetke opremljali z umetniško vedno lepše izdelanimi *inicialkami* (okrašenimi začetnicami) in poslikali z *miniaturami* (s slikami; »*minium*« — cinober). Ti *miniatorji* so bili lahko isti kakor pisarji, lahko pa so šele pozneje dali knjigi zunanjo podobo. Za slikarije, ki krasijo rokopise — imenovali so jih *iluminacije* (za razliko od *ilustracij*, ki ponavadi v tiskanih knjigah tolmači vsebino — oboje je v bistvu isto in pomeni — osvetlitev) so skrbeli *iluminatorji*, med katerimi je nekaj posebno znamenitih, večidel anonimnih umetnikov.

Po knjižnicah Vzhoda in Zahoda je danes na tisoče iluminiranih pa tudi neiluminiranih rokopisov. Delimo jih — gotovo nekoliko nasilno — na tri velike skupine:

1. *avlični* (dvorni) rokopisi, ki so bili po navadi bogato okrašeni in izdelani v posebnih delavnicah ter so bili name-

njeni predvsem cesarjem ali drugim visokim dostojanstvenikom;

2. *samostanski rokopisi*, ki se v iluminacijah — te so bile vsaj tako važne kakor besedilo — zvesto držijo predpisane ikonografije in

3. *posvetne knjige*, ki vztrajajo na helenističnih tradicijah; tu so iluminacije med besedilom zelo jasne in rabijo bolj za »ilustracijo«, za razlago, kakor za okras.

Naj omenimo samo nekaj najbolj znanih, ki se nahajajo v raznih velikih in bogatih evropskih knjižnicah in cerkvenih zakladnicah.

Nekako na prehodu iz poznoantičnega v bizantinski kodeks so še: *dunajska Genezis* (ime prve MOJZESOVE knjige) z realistično razgibanimi prizori brez okvirov, *Evangelij iz Rossana* in *Sinopski fragment*; slednja sta že bolj toga in svečana. Vsi pa so pisani na škrlatno pobarvanem pergamentu. Zanimiv je *Evangelij* meniha RABULE. V njem so že celostranske miniature — med njimi prva znana upodobitev križanja (iz leta 586!), ki jo imenujejo *Kristus v škrlatni halji*, in *konkordance* (sezname sorodnih mest v bibliji), ki so obrobljene z bogato okrašenimi arkadami, kot jih poznajo rokopisi iz vsega poznejšega srednjega veka. — Posebnost med bizantinskimi rokopisi je *Rotulus Jozue*, ne le zato, ker ta krščanski tekst ni kodeks (v 10. stoletju!), ampak ker se kar nekam posvetno poslikana okrasna proga vleče skozi vseh 10 m pergamentnega zvitka.

Po razkošni opremi se odlikujejo: *homiliar* (knjiga pridig) GREGORIJA NAZIJANSKEGA, ki je bil namenjen VASILIJU I. (Basileios, 867—886) in ga štejejo za najlepšo knjigo svojega časa, *Topographia christiana*, ki jo je v 6. stoletju napisal svetovni potnik in poznejši nestorijanski menih KOZMA INDIKOPLEUSTES (Kosmas, indijski potnik) ter *Menolog* (življenje svetnikov) za VASILIJA II. (Basileios, 976—1025). Sem spada še *homiliar* JANEZA ZLATOUSTA (Joannes Chrysostomos, ok. 354—407) z liki, naslikanimi na zlati podlagi. *Izbor del* IVANA KANTAKUZENA (Ioannes Kantakouzenos, r. 1292, u. 1383) je ohranjen tak, kakršnega je s svojo roko napisal sam cesar, ki je potem postal menih.

Naslovna stran nam ga kaže v obeh funkcijah. — *Psalter iz Hludova*, ki se nahaja v dunajski nacionalni biblioteki, je izrazit primer meniškega propagandnega spisa. V njem vidimo dobrodelne menihe pa tudi njihove nasprotnike, borce proti ikonam, kako križajo Kristusa in prepleskavajo slike svetnikov. — Zelo bogata s slikami iz vsakdanjega življenja (574 miniatur!) je SKYLITZESOVA *kronika*, ki na podlagi mnogih že izgubljenih virov pripoveduje zgodovino Bizanca skozi več stoletij. Rokopis iz 11. stoletja hranijo v madridski nacionalni biblioteki.

OPPIANOVA *Kynegetika* (knjiga o lovu), NIKANDROVA *Theriaka* (knjiga o divjadi) in podobna dela štejemo med posvetne spise iz 11. stoletja (avtorji so še iz antike), ki s preprosto in jasno sliko pričajo o trdoživi helenistični tradiciji.

Sicer pa se na vseh teh bizantinskih kodeksih zrcali valovanje zgodovine, ki je bila zdaj knjižnim iluminacijam naklonjena, zdaj zopet sovražna.

Samostan — topla greda knjižne kulture. Posebne zasluge za pospeševanje knjižne kulture so si ne samo na Vzhodu, ampak nekaj pozneje tudi na Zahodu pridobili menihi v samostanih, katerih nastanek, razvoj in zgodovina so s knjigo najtesneje povezani.

Čeprav segajo kali samostanskega življenja še v dobo predkrščanskih židovskih ločin in čeprav so se menihi sklicevali na evangeljsko revščino, odpovedovanje in preziranje vsega posvetnega, ni nobenega dvoma, da so dobile prav te črte meniške ideologije, kot bomo videli predvsem na Zahodu, poseben pomen kot tih, kdaj pa kdaj tudi dovolj glasen protest proti poznoantični družbi in ne nazadnje tudi proti preposvetnemu, prebogatemu in prebleščečemu življenju cerkvene hierarhije in sploh Cerkve, ki se je tako kmalu institucionalizirala. Tudi skozi vso poznejšo zgodovino se je iz samostanov vedno znova oglašala kritika cerkvenega razkošja in z njo vred svareči klic po obnovi.

Ko so se v 4. stoletju asketske struje v Cerkvi močno okrepile in razširile, se je vedno več moških pa tudi žensk v svojem krščanskem navdušenju in zanesenjaštvu odpravilo v egiptovsko puščavo in sploh v samoto. Tu so se kot puščavniki (*»eremiti«*) v pobožnem premišljevanju (pravili so jim tudi *»anahoreti«*) borili proti demonom — po njihovi veri še vedno živim poganskim bogovom — ki so pred zmagovitim krščanstvom prav v puščavi našli svoje poslednje zavetje.⁸⁰ ATANAZIJEV spis *Življenje sv. Antona* je »postavil strašni boj z demoni za zgled življenja v krščanski popolnosti« (BURCKHARD).⁸¹ Temu zgledu so osamljeni ljudje trumoma sledili. Po nekih poročilih se jih je kmalu nabralo več kakor sto tisoč. Ker je bilo tako življenje množic v eni pokrajini nemogoče, so se začeli združevati v disciplinirane skupnosti.

Če so ti menihi (iz grš. *»monahos«* — tisti, ki živi sam) bivali v raztresenem naselju, so to naselje imenovali *»lavro«* (grš. *»laura«* — dvorišče), kar so poznali v Palestini že v začetku 4. stoletja; lahko pa so se odločili za *»cenobitsko«* življenje (grš. *»koinos bios«*, po tem *»koinobitski«*, latinizirano: *»cenobitski«*) v skupni hiši, *»cenobiji«* ali v samostanu (grš. *»monasterion«*). Tem samostanom so načelovali posebno pobožni menihi (*»igumani«*, iz grš. *»hegumeni«*; na Zahodu: *»opati«*). Prvi, za katerega nam je sporočeno, da je skušal to življenje urediti in organizirati, je bil bivši rimski vojak PAHOMIUS (292—346), ki je leta 320 združil 30 do 40 menihov v skupnost in jim dal predstojnika. To se je zgodilo v *Tabennisiju*, severno od Teb v Egiptu. PAHOMIJEVA *»regula«* (nekakšen zakonik) je postala osnova za samostansko življenje.⁸² Od nje se bistveno razlikujejo pravila (*»horoi«*), ki jih je nekaj pozneje sestavil VASILIJ VELIKI in po katerih se menihi na Vzhodu (*»vasilijanci«*) še danes ravna.

PAHOMIJEVA regula je že tedaj predpisovala vsakodnevno branje. Menih je moral berivo zjutraj dvigniti in ga zvečer zopet vrniti. Kdor s knjigami, ki jih ni bilo mnogo in so jih morali menihi sami prepisovati, ni spoštljivo ravnal, je bil strogo kaznovan.

Krvavi boj za svete slike. Poleg prepisovanja knjig pa so se ti samostani ukvarjali tudi z izdelovanjem ikon, ki so jih prodajali pa tudi hranili za svoje cerkve. O nekaterih med njimi je šel glas, da so čudodelne. Množična romanja, bogati darovi, oprostitev od vseh davkov in celo od vojaške službe ter drugi privilegiji so povzročili, da so nekateri samostani kmalu zasloveli po velikem bogastvu in ne nazadnje po političnem vplivu. Ko se je bizantinska država zaradi stalnih vojn, ki so zahtevale velika denarna sredstva in zmeraj več vojakov, vedno bolj bližala težki krizi, je postal konflikt med cesarjem in samostani neogiben.

Za nas presenetljiva, za Bizanc pa značilna je oblika tega konflikta, ki je slonel na prav neverjetnem teološkem dlakopcepstvu, ki je segalo prav v vsakdanje življenje. Celo GREGORIJ iz Nysse (ok. 330—ok. 395) se norčuje: »Vseposod je polno ljudi, ki govorijo o nerazumljivih stvareh na ulicah, cestah in križpotjih. Vprašam, koliko obolov moram plačati, pa mi filozofirajo o Rojenem in Nerojenem. Hočem vedeti za ceno kruha in dobim odgovor: ‚Oče je večji od Sina.‘ Vprašam, ali je kopel pripravljena, pa mi rečejo, da je bil Sin ustvarjen iz ničesar.«⁸³

Boj med menihi in cesarjem, ki se je začel pod LEO-NOM III. (717—741), je potekal pod geslom boja proti ikonam (711—843). Verjetno pod vplivom židovskih predstav in podkrepljen z arabskimi vojnimi uspehi, ki jih je bilo mogoče pripisati muslimanskemu nasprotovanju vsaki ikonografiji, je ta boj hotel uničiti »malikovalstvo« in prizadeti samostane, kjer jih je najbolj bolelo.

Nečloveška krutost, s katero so preganjali vse, kar je dišalo po »malikovalstvu«, nam ne govori le o tedanjih surovih nraveh, ampak nam dokazuje, da so bili za bojem med »ikonoklasti« (uničevalci ikon) in »ikonoduli« (častilci ikon) globlja politična in socialna ter ne zgolj verska nasprotja. Glede metod si ne eni ne drugi niso imeli kaj očitati. Tako je na primer cesarica IRENA (r. 752, u. 803) dala svojega sina KONSTANTINA VI. (780—797) ki je bil prav tako znan po svoji krutosti, v »škrlatni dvorani«, kjer ga je bila pred 27. leti rodila — oslepiti.⁸⁴

Boj, ki je na eni strani poglobil prepad med Vzhodom in Zahodom in ki je pripravil maloazijski Vzhod za prestop v islam, se je končal z zmago ikonodulov. To zmago so izbojevali menihi pod vodstvom TEODORJA iz Studiona (Theodoros Studites, 759—826), ki ni samo pospeševal samostanskega življenja, ampak je pripomogel meništvu do nezaslišanega ugleda in velike veljave v javnem življenju. V njegovem času so imenovali Bizanc »državo menihov«, vso dobo pa »dobo meniške slave«, saj je bilo samo v Carigradu nič manj kakor 81 samostanov.

Kot poseben uspeh te zmage je treba omeniti prav porod bizantinske umetnosti. Pregnana v skrite samostane se je obogatila z nekaterimi posvetnimi elementi (lovskimi in vrtnimi prizori) in vsaj do neke mere sprostila upodabljanje človeškega lika, ki je postal zopet bolj plastičen.

Nemirno zatišje bizantinskih samostanov. Med bizantinskimi samostani so posebno sloveli: *Studion* v Carigradu, *samostan sv. Katarine* pod goro Sinaj in *Atoška meniška naselbina*.

Studion, ki je nekoč stal pri Zlatih vratih v Carigradu, je imel v času svoje največje moči in slave okoli 800 menihov. Ustanovil ga je ok. 462 rimski konzul STUDION. V tem samostanu so se med ikonoborskimi nemiri zbirali menihi iz vsega cesarstva, ker so tam za močnimi zidovi našli vsaj relativno zavetje. Tu je bila velika knjižnica s skriptorijem. Studiti, ki so bili znameniti teologi, so često odločno in odločilno posegali v bizantinsko politično življenje. Ko so križarji zavzeli Carigrad (1204), so cerkev in samostan strašno opustošili. Po njihovem odhodu (1261) so samostan sicer zopet obnovili, a le za kratek čas. Turki so ga po zavzetju Carigrada izpremenili v džamijo.

Na mestu, kjer se je po tradiciji Jehova prikazal MOJZESU v obliki gorečega grma na *Sinaju*, je JUSTINIJAN I. (r. 483, u. 565), ki ga Slovenci poznamo kot UPAVDO iz

FINŽGARJEVEGA romana *Pod svobodnim soncem*, zgradil samostan in cerkev, posvečeno Materi božji. Danes se ta samostan, ki je nekoč dal zavetišče pet do šest tisoč menihom, a jih ima danes komaj 12, imenuje po sv. *Katarini*. Ker je bil daleč od nemirnega Carigrada, je srečno preživel ikonoborske zmede in do današnjih dni ohranil izredno dragoceno knjižnico s kakimi tri tisoč starimi rokopisi. Med grškimi, arabskimi, sirskimi in etiopskimi knjigami je tudi 41 slovanskih. — Najznamenitejši med temi knjižnimi zakladi je *Codex Sinaiticus*, grški tekst biblije iz druge polovice 4. stoletja, torej eden najstarejših bibličnih rokopisov sploh. Sprva je moral imeti 730 listov, ohranjenih pa jih je samo 390 (vsa nova in del stare zaveze). Ta rokopis je v letih 1844 in 1859 našel nemški bibličist Konstantin TISCHENDORF. Menihi, ki se pomembnosti najdbe niso zavedali, so rokopis poklonili ruskemu carju. Ta se jim je oddolžil z darom 7000 rubljev, kar tedaj ni bilo malo. Še dražje pa ga je prodala sovjetska vlada Angležem, ki so (1933) odšteli zanj sto milijonov frankov. Ta kup se je Angležem kaj hitro poplačal, saj so z vstopnino dveh penijev že v najkrajšem času vsoto nadoknadili.

Za Južne Slovane najpomembnejša pa je meniška naselbina na Sveti gori na polotoku Atosu v Egejskem morju. Njeni začetki segajo v 9. stoletje. Med dvajsetimi po večini grškimi samostani se že v drugi polovici 10. stoletja omenja *Hilandar* (po srbski ljudski etimologiji: Vilindar), ki so ga (1198) dobili NEMANJIČI od cesarja ALEKSEJA III. (Alexeios, 1195—1203). V Hilandaru je začel svojo literarno dejavnost sv. SAVA (1175—1235). Celo car DUŠAN SILNI (r. ok. 1308, u. 1355) in njegova žena JELENA sta se med kugo tu zadrževala. Tu se je pripravljala *Dušanov zakonik*, odtod so prihajale mnoge pobude za srbsko cerkev, skratka: Hilandar je skoro skozi vso svojo dolgoletno zgodovino simbol srbske fevdalne kulture. V hilendarski knjižnici se nahaja še danes 700 slovanskih, po večini srbskih rokopisov. Razen v dubrovniškem arhivu je v Hilandaru najbogatejša zbirka srbskih državnih listin.

Antika v bizantinski cesarski knjižnici. Bizantinska kultura pa ni bila zgolj samostanska in samostani niso bili edina zavetja za knjigo. Med mnogimi knjižnicami v Carigradu je bila gotovo najbogatejša *cesarska knjižnica*. Ustanovil jo je KONSTANCIJ (353) kot zadnji poznoantični ustanovitelj knjižnic. Zaposlovala je štiri grške in tri latinske pisarje (*»antiquarii«*). V 5. stoletju je imela že 120 000 zvezkov. Med nemiri 475/476 je zgorela, a so jo kmalu zopet obnovili in postala je — s presledkom v dobi ikonoklazma, ko so jo močno zanemarili — središče bizantinske znanosti. Iz te knjižnice so pred propadom Carigrada rešili mnogo antičnih tekstov.

Krivoverec ali svetnik, razkolnik in združevalec. Ko je po ikonoborski dobi prizadevni podpornik in pospeševalec kulture cesar (ne cesar, ampak sovladar MIHAELA III., 842 do 867) BARDAS znova obudil carigrajsko visoko šolo, je zbral ob njej najbolj izobražene in najbolj učene može Bizantinskega imperija. Pri tem se ni pomišljal postaviti za njenega voditelja znanstvenika LEONA MATEMATIKA, čeprav se je zavedal, da je bil ta bivši solunski škof prej naklonjen ikonoklazmu, torej njegov politični in ideološki nasprotnik. — Med vsemi učitelji pa je posebno slovel največji učenjak svojega časa, strastni nasprotnik Rima in dvakrat odstavljene carigrajski patriarh FOTIJ (Photios, r. 820, u. 891). Bil je diplomat, državnik, pravnik, teolog, filolog, filozof in celo medicinec. Kot laik je postal patriarh, kar tedaj sicer ni bila nemogoča izjema, a je olajšalo rimski protest. S svojim naglim, zelo samozavestnim in odločnim značajem se je znal prikupiti in zameriti kot malokdo. Glede na njegovo zgodovinsko vlogo pobudnika in utemeljitelja *shizme* (cerkvenega razkola) je presojanje tega gotovo izrednega moža še vedno pod vplivom verskih opredelitev. Tako ga imajo na Vzhodu za svetnika in cerkvenega očeta, na Zahodu pa za krivoverca in odpadnika. Ironija zgodovine je hotela, da je mož, ki je

kot prvi poglobil, dogmatično utrdil in znanstveno podkrepil cerkveni in z njim tudi kulturni prepad med Vzhodom in Zahodom, bil tudi poslednji, ki je s humanistično razgledanostjo v svojem delu *Myriobiblon* (tudi *Bibliotheca*) zajel literaturo Vzhoda in Zahoda kot celoto. V tej svoji zelo lahkotno pisani literarni zgodovini, ki se da uporabljati kot bibliografija, je v 280 esejih obravnaval 122 posvetnih in 158 cerkvenih avtorjev iz 12 stoletij. Ker se je mnogo del iz antike pa tudi iz kasnejše dobe izgubilo, je FOTIJEV *Myriobiblon*, ki zajema pisce iz obeh polovic tedanjega kulturnega sveta, edina informacija o marsikaterem izgubljenem delu in njegovem avtorju. Kot predhodnik vseh vzhodnih in zahodnih renesans je bistveno vplival na kulturni razvoj Evrope. Njegova vloga pri pokristjanjevanju slovanskih narodov in s tem pri vzniku slovanske literature ter črkopisa je brez dvoma izredno važna.

Slovanska blagovestnika v političnem vrtincu. Vsa akcija, ki sta jo opravila KONSTANTIN-CIRIL (Konstantinos, samostan. ime Kyrillos, ok. 826—869) in METOD (Methodios, ok. 820—885) se je z bizantinsko državno politiko odlično ujemala. Zelo verjetno je pri sami zamisli in izvedbi imel precejšen delež prav FOTIJ, ki se je s KONSTANTINOM dobro poznal, saj sta bila oba predavatelja na carigrajski visoki šoli, KONSTANTIN pa je bil nekaj časa tudi knjižničar v knjižnici sv. Sofije, kjer je bil FOTIJ patriarh.

Položaj na germansko-slovanski meji nam v tem času poučno označuje »prerokba«, ki jo je METOD poslal »silno močnemu knezu ob Visli«: »Dobro bi bilo tebi, sinko, da se daš krstiti prostovoljno v svoji deželi, da ne boš ujet prisilno krščen v tuji deželi in se me boš spomnil.« Najbrž je imel prav to alternativo v mislih velikomoravski knez RASTISLAV (846—870), ko je zaprosil Bizanc za učitelja, ki bi njegovim podložnikom v njihovem jeziku »vero razložil«. ⁸⁵

Pokristjanjevanje slovanskih narodov, ki so vedno glasneje trkali na vrata tedanjega civiliziranega sveta, namreč ni bila samo nujna samozaščita pred morebitnim v misijonarsko haljo zavitim brezobzirnim nasiljem, ki ga je bilo treba prehiteti, ampak pomemben pojav, ki je pri odločujočih silah tedanje Evrope vzbudil živa prizadevanja za razširitev vpliva in oblasti nad obsežnimi ozemlji.

Politične fronte v Evropi se v 9. stoletju še niso ustalile. Konstelacija, ki je proti frankovsko-bolgarskemu zavezništvu narekovala velikomoravskemu knezu naslonitev na Bizanc, je bila slovanski misiji, slovanskemu bogoslužju in slovanski literaturi nadvse naklonjena. Pri tem je treba upoštevati še rimsko politiko proti vse premogočnim frankovskim škofom, ki jih je bilo mogoče s slovanskimi misijonarji vsaj nekoliko krotiti. Občudovanja vredna pa je tudi daljnovidnost obeh slovanofilskih Grkov iz Soluna, ki sta si z relikvijami sv. KLEMENTA oskrbela nekakšen »*salvus conductus*« (jamstvo za neovirano pot). Prinesla sta jih bila s Krima, jih, kot je videti, sedem let nosila s seboj in si tako zagotovila v Rimu prijazen sprejem.

Toda konstelacija se je kmalu spremenila. Papeževa podpora slovanskemu bogoslužju se je pač pod vplivom nemških škofov in gotovo tudi zaradi drugačnih političnih koristi prevesila v odločno nasprotovanje. Vsa akcija se je morala umakniti nazaj v Panonijo, od tam pa v zavetrje balkanskih in dinarskih gora, zavetje bizantinske oblasti in moči. V tem času se je tudi Bolgarija, ki je od Rima zaman pričakovala kraljevsko krono, preusmerila in naslonila na Bizanc.

To je politično ozadje, na katerem se nam postavljajo problemi v zvezi z obema slovanskima pisavama, *glagolico in cirilico*, ki se ju zdaj eno, zdaj drugo pripisovali KONSTANTINOVEMU jezikovnemu geniju. Če se odločimo za podmeno, da je glagolica nastala na osnovi grških minuskul (majhnih črk), ne smemo prezreti dejstva, da Grki za svete knjige niso uporabljali minuskul, ker so jim bile premalo svečane. Podobnost z grškimi črkami — če je sploh mogoče o njej govoriti — pa je zaradi raznih okroglih, oglatih priveskov tako zelo prikrita, da bi res lahko ugibali o verskih

in političnih momentih, ki so pri nastanku botrovali. Na Zahodu bi bil tak razlog sum krivoverstva ali razkolništva, ki se mu je skušal izumitelj izogniti, na Vzhodu pa je bilo morda treba računati z odporom v Bolgariji, ki je tedaj še gledala na Zahod in je bila do grškega črkopisa nezaupna. Tako bi še najlaže razložili kratko časovno razdobje, v katerem je KONSTANTIN pripravil knjige za Moravsko, saj je — po tej podmeni — za Bolgare namenjene knjige vzel kar s seboj. V to teorijo bi se lepo vključila tudi hipoteza o poznejšem nastanku cirilice, ko zaradi bolgarske preusmeritve ni bilo več treba skrivati grškega izvora. Sicer pa je teorij še mnogo več. Nekateri poudarjajo pomen še nerazrešenih znakov, ki so jih našli na Krimu — z njimi sta se sveta brata lahko seznanila med svojo diplomatsko misijo pri Kazarih. — Drugi iščejo podobnosti z različnimi orientalskimi črkopisi, ki jih je učeni KONSTANTIN gotovo poznal. Tu pride v poštev predvsem glagolski in cirilski »š«, ki si ga brez hebrejske ali aramejske predloge še zamisliti ni mogoče. — Na miselnost ikonoklastičnega časa se sklicuje teorija o glagolici kot rezultatu čistega abstraktnega mišljenja in kombinacije treh glavnih krščanskih simbolov: križa, trikotnika (sv. Trojica) in kroga (večnost). — V novejšem času se je pojavila celo misel, ki KONSTANTINU odreka avtorstvo in mu pripisuje samo reformatorsko delo. Po njej bi nastala glagolica na osnovi latinice, kakršno so uporabljali v oglejski patriarhiji, posebno v severni Istri, kjer so našli spomenike z izredno starinskim duktusom glagolice.

Glede nastanka cirilice, ki naj bi bila mlajša od glagolice in ki naj bi je ne iznašel KONSTANTIN, ampak KLEMENT OHRIDSKI (Kliment, u. 916), si znanstveniki še niso povsem edini, ker ji nekateri še vedno pripisujejo večjo starost. Vse to so za zdaj samo ugibanja, zgodovinsko dejstvo pa je, da se je cirilica razširila po vsem slovanskem Vzhodu in nekaj časa — s pravoslavljem — tudi v Romuniji, glagolice in glagolskega bogoslužja pa so se s posebno vnemo in ljubeznijo kljub nasprotovanju in preganjanju oprijeli Hrvati ob morju. Od tod je v redkih zapisih segla tudi čez slovensko

mejo v Belo krajino, slovensko Istro, v Trst in med beneške Slovence.

Toda nastanek slovanskih pisav in slovanskega bogoslužja ni samo tehnično vprašanje o izvoru in razširjenosti, niti samo vprašanje o ljudeh, ki so bili sposobni v tako kratkem času obvladati črkopis in izražati svoje misli s pisanjem, ampak ima mnogo večjo težo in pomen.

Nenadoma se je izkazalo, da je tudi to dogmatično vprašanje, ki je zadevalo v bistvo tedanje univerzalistične cerkvene ideologije.

Strastna polemika, ki je povezana z začetki slovanske literature, je na eni strani hotela že takoj spočetka zadušiti mlado gibanje, ki je nosilo v sebi kali neodvisnega razvoja, na drugi strani pa je s prepričevalnimi razlogi, ki so jih navažali zagovorniki novega črkopisa in literature, dokazala duhovno premoč »barbarskih« ideologov. KONSTANTIN se je, kakor pripoveduje *Žitje Konstantina filozofa*, izredno spretno skliceval na citate iz biblije, posebno pa na psalme. Gotovo je s tem dal svojim učencem v roke ostro orožje za vsakdanji boj v dobi, ko je bila biblija začetek in konec dokazovanja.

Zanimivo je, da se je iste taktike sedemsto let pozneje posluževal tudi Primož TRUBAR, ki je bil, kot smo že omenili, glede na sicer manj napadalni, a v bistvu enako odklonilni odnos svojih nasprotnikov do literature v narodnem jeziku, v podobnem položaju. Citati sicer niso isti, a se vsebinsko skladajo, ko poudarjajo, da naj vsi narodi in jeziki slavijo Gospoda.

Naravnost presenetljivo moderno pa zvenijo razlogi, s katerimi KONSTANTIN pričinja svoje biblično-dogmatično dokazovanje. Na tezo, da »se samo v treh jezikih spodobi v knjigah častiti Boga, hebrejsko, grško, latinsko«, odgovarja čisto racionalistično, sklicujoč se — če smemo tako reči — na naravno pravo: »Ne pada li dež od Boga na vse enako? Ali sonce ne sije tudi na vse (Mt. 5, 45)? Ali ne dihamo zrak vsi enako? Ali se ne sramujete, samo tri jezike določiti, a vsem drugim narodom velevate, naj bodo slepi in gluhi?«⁸⁶

Tudi »crnorizec« HRABER pobija v obrambi slovanskega črkopisa mnenje, da je Bog ustvaril pismenke in da je »uka-

zal, naj bodo knjige v treh jezikih«. Poleg dogmatičnih navaja tudi zelo stvarne razloge, ko se sklicuje na grško tradicijo o nastanku grškega črkopisa. Njegov sklep je za tisti čas nepobiten: »Zaradi tega so slovanske pismenke svetejše in častitljivejše, kajti naredil jih je svež mož, a grške Heleni pogani.«⁸⁷

Iz obeh zagovorov ne zveni samo izredna prizadetost, široka razgledanost in neizprosna logika, ampak povsem nov, in kar je najvažnejše, demokratičen pristop. Za čas in za »barbarsko« okolje, v katerem sta oba spisa nastala, predvsem pa dejstvo, da se je to gibanje začelo sredi fevdalizma, ko narodi še sploh niso šteli kot zgodovinski subjekt, so take misli resnično napredne in mirno lahko zapišemo: revolucionarne.⁸⁸

Namenoma smo se pri slovanskih pisavah, ki so se rodile v krilu bizantinskih, kulturnih družbenih in svetovnonazorskih struktur kot eden njihovih najdragocenejših sadov zadržali nekoliko dlje. Okoliščine, ki so sprožile in spremljale nastanek glagolice in cirilice, dokazujejo, da pisave niso zgolj tehnično sredstvo sporazumevanja, ampak imajo glede na izobrazbene možnosti, ki tičijo v njih, tudi svoj splošno kulturni in celo politični vidik.

Trdoživost »heretičnega« pisanja. Če si predočimo nemirno dobo z vojnami, plenitvami in požiganjem ter nepomirljivo sovraštvo, ki je spremljalo delovanje obeh Solunjanov, se ne bomo čudili, da ju njuni rokopisi verjetno niso za dolgo preživeli. A na temeljih, ki sta jih postavila, je vzrasla mogočna stavba staroslovenske literature, ki je kljubovala viharjem zgodovinskih katastrof in fanatičnemu nasprotovanju vseh tistih sil, ki so se zlasti na Zahodu čutile zaradi nje ogrožene v svojih privilegijih.

Prvotni papeški podpori (ki jo nekateri avtorji zanikujejo),⁸⁹ ko je papež HADRIJAN (867—872) slovansko bogoslužje potrdil, je posebno po METODOVI smrti (885) sledila

prava toča prepovedi in omejitve, v katerih so papeži (posebno JANEZ VIII., 872—882, in JANEZ X., 914—928) in cerkveni zbori, ki so jih v splitski škofiji vodili papeški legati, govorili o »barbarskem slovanskem jeziku« ter celo o »krivo-vercu« METODU, ki »ga ni najti med knjigami svetih pisateljev«. Slovanske črke so imenovali »gotske«, kar je v tistem času pomenilo približno isto kot »barbarske«. Vsi uspehi, ki so jih hrvaški »glagoljaši« — tako so imenovali duhovnike, ki so se v Dalmaciji in v Hrvatskem primorju oklepali slovanskega jezika v bogoslužju — dosegli, so bili samo dopuščanje in popuščanje zaradi pomanjkanja »latinskih« duhovnikov in zaradi izredne priljubljenosti, ki jo je imela glagoljaška služba božja pri preprostih ljudeh. Tudi sklicevanje na sv. HIERONIMA, ki so mu — seveda po krivem — skušali pripisati iznajdbo glagolice, ni pomagalo. Po pravici ugotavlja Arturo CRONIA, da »glagoljaštvo nikoli ni uživalo naklonjenosti zakona, niti ugodnosti prava«. ⁹⁰ Ta italijanski slavist, ki gotovo ni bil prijatelj hrvaškega glagoljaštva in je skrbno zbiral vse tiste listine, iz katerih se da sklepati, da je bilo slovansko bogoslužje v okviru rimskokatoliške cerkve pravzaprav vedno nezakonito, je moral priznati: »Posamezni odlomki in kopije najstarejših rokopisov jasno pričajo, da je bilo burno življenje glagoljaštva mnogo močnejše in bolj razprostranjeno, kot je bilo v začetku videti.«

Vse to velja predvsem za Hrvatsko, za katero se je Rim skozi več stoletij trudil, da bi jo zadržal trdno v svojem objemu, saj je videl v tej obmejni deželi obrambno trdnjavo pred vzhodnimi vplivi.

Tudi med vzhodnimi južnimi Slovani se je, kot lahko spoznamo iz polemik, grška duhovščina upirala slovanskemu bogoslužju in črkopisu. Morda glagolici še bolj kot cirilici. Toda tu so nasprotniki mnogo prej popustili. Verjetno so spoznali, da bi bila vsa prizadevanja za greciziranje zaman, posebno, ko je s samostojnimi državnimi tvorbami postala cerkev v Bolgariji, Srbiji in Makedoniji bolj ali manj neodvisna od Bizanca. Zdi se, da je videla pravoslavna cerkev v narodnem jeziku zadostno poročstvo pred vplivi z romanskega Zahoda in narodnemu jeziku ni več nasprotovala.

Staroslovenski (ali točneje: starocerkvenoslovanski) rokopisi so s časom dobivali značilne črte narodnih jezikov s področij, kjer so nastajali, oziroma, odkoder so bili pisarji, ki so verjetno nehote uporabljali posebnosti ljudskega izrazja; slovničnih oblik in glasov svojega okolja.

Najstarejši rokopisi segajo v 10. stoletje, toda datiranje je izredno težavno. Glede glagolskih spomenikov velja načelo, da je pisava sprva bolj zaobljena, kasneje — v hrvatski redakciji — pa se srečamo z vedno bolj oglatim duktusom.

Ne dolgo po METODOVI smrti so morali nastati *Kijevski lističi* in *Praški lističi*; o tem pričajo nekatere jezikovne značilnosti, ki kažejo na moravsko, oziroma češko ozemlje. — *Zografski evangelij* (po najdišču v samostanu Zographos na Athosu), *Assemanijev evangelij* (ki ga je kupil vatikanski bibliotekar J. S. ASSEMANI od slovanskih menihov v Jeruzalemu), *Marijanski evangelij* (po samostanu sv. Marije na Ahosu) ter *Sinajski psalter* in *Sinajski evhologij* (ki so ju našli v samostanu sv. Katarine na gori Sinaj) so rokopisi, ki so jih, kot se da sklepati po jeziku, pisali v Makedoniji. *Supraseljski kodeks* (cirilica), ki so ga našli v samostanu Suprasel blizu Białystoka in obsega 24 legend ter 22 homilij (pridig), med njimi eno FOTIJEVO, je eden najstarejših cirilskih spomenikov. Prepisal ga je pisar RETKO nekje v vzhodni Bolgariji. Odlikuje se po zelo enakomerni in izpisani, uglajeni pisavi. Prvih 118 listov se nahaja v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, drugo pa je v Varšavi in Leningradu. — Prav tako v vzhodni Bolgariji je nastala *Savina knjiga*, ki jo je »pop Sava napsal«. Ta rokopis, ki je pisan v cirilici, ima zelo zanimive iluminacije s fantastičnimi motivi, kakršne srečujemo tu pa tam v ljudski umetnosti. — Najstarejši datirani (1056—1057) cirilski rokopis je *Ostromirov evangelij*, ki je bil napisan za novgorodskega »posadnika« (župana) OSTROMIRA. Ta rokopis in oba le nekaj mlajša *Svjatoslavova izbornika*, ki sta bila namenjena ruskemu knezu SVATOSLAVU, spadajo že v rusko redakcijo. Bogata iluminacija priča o pretanjšanem okusu in veliki knjižni kulturi v tedanji Rusiji. — *Clozov glagoljaš* (Glagolita Clozianus) je nastal sicer v Makedoniji, a je bil prepisan na

Hrvatskem, najbrž na otoku Krku. Dolga leta so ga hranili grofje FRANKOPANI kot rodbinsko relikvijo. Za njimi so ga podedovali grofje CLOZ, ki so ga poklonili tridentinskemu mestnemu arhivu. Dva lista sta prišla v Innsbruck. Ta kodeks je zanimiv, ker se v njem prvič pojavlja »ogлата« glagolica, duktus, kakršen se je razvil in uporabljal na Hrvatskem. Našel ga je KOPITAR in 1836 izdal v cirilici.

Poseben spomenik hrvaške glagolske pismenosti je *Bašćanska ploča*, danes že precej poškodovan in nalomljen kamen, okrašen z rastlinskim ornamentom. Na tej plošči je vklesan glagolski napis, ki govori o darovnici kralja ZVONIMIRA (1075—1089) za samostan pri sv. Luciji blizu Baške na otoku Krku. Jezik napisa, ki ni do kraja razbran, kaže nekatere značilnosti čakavščine. Čeprav je zadnja številka letnice zabrisana (110 . . .), je to brez dvoma najstarejši hrvatski jezikovni spomenik. Iz sv. Lucije, kjer so ga našli, so ga prenesli v prostore Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti v Zagrebu.

Prve srbske knjižnice. Od svojega prihoda na Balkan pa do priključitve na sodobne kulturne tokove Zahoda so bili Slovani, ki so se bili naselili v neposredni bližini Bizanca, v tesnem objemu razkošno bleščeče bizantinske civilizacije. Sla po svobodi, ki je prisotna skozi vso srbsko zgodovino, pa daje srbski kulturi nekaj izrazito izvirnih črt, da je nikakor ni mogoče odpraviti s površno oznako nekakšnega odbleška bizantinskega provincializma.

Že na dvoru ustanovitelja srbske fevdalne države ŠTEFANA NEMANJE (1170—1195) so imeli vsaj »knjigohranilnico«, če ne tudi nastavljenega »knjigohranitelja«, kakor njegov sin RASTKO, z meniškim imenom SAVA (1169—1235/6) v *Nomokanonu* (cerkvenopravnem zborniku) prevaja izraze za »biblioteko« in »bibliotekarja«. — O carju DUŠANU (r. 1308, u. 1355) sicer poročajo, da je poklonil Dubrovniku nekaj

dragih grških in latinskih rokopisov, o kakšnem knjižnem mecenatstvu v sami Srbiji pa ne vemo ničesar. Tudi ni verjetno, da bi na njegovem ali na dvorih drugih srbskih vladarjev imeli stalne dvorne knjižnice, saj se je prestolnica pre pogosto menjavala.

Med starimi rokopisi iz te dobe pred kosovsko bitko slovi *Miroslavovo evanđelje* iz 12. stoletja. Živi ornament in miniaturo z realističnimi okrogloličnimi, prav nič asketskimi liki govorijo o zahodnih vplivih na ta čudovito okrašeni in bogato poslikani rokopis.

V naslednji dobi, v dobi srbskih despotov, pa postajajo vesti o knjigah in knjižnicah vedno pogostejše. Kakor da bi se srbski fevdalci po kosovski bitki knjig še mnogo tesneje oklenili. — Despot ŠTEFAN LAZAREVIĆ (1389—1427) je bil sam pisatelj in je, kot poroča zapis, »ljubil branje kakor nihče v celem carstvu«. Skrbel je za prepisovanje in imel svojo knjižnico, iz katere sta se dva rokopisa ohranila do današnjega dne. — Posebni ljubitelji knjig so bili BRANKOVIČI, o katerih bi lahko z gotovostjo rekli, da so imeli družinsko knjižnico. Despot ĐURAĐ (1427—1456) je bil vnet knjigoljub, ki je imel svojo knjižnico — iz nje nam je znan izredno lepi rokopis, ki ga zaradi nahajališča imenujejo *Münchenski psaltir*. Bogato poslikani kodeks kaže vplive stare bizantinske, predikonoklastične umetnosti, monumentalnega slikarstva makedonskih in kosovskih cerkva pa tudi hebrejskih in celo aramejskih vzorcev. Nastal je ob koncu 14. stoletja. — Videti je, da je despot ĐURAĐ v ljubezni do knjig vzgojil tudi svoje otroke. Oba njegova sinova GRGUR in despot ŠTEFAN, ki so ju Turki pozneje oslepili, sta izpričana kot naročnika rokopisov. Prav tako obe hčerki, »sultanija« MARA, žena sultana MURATA, in KATARINA KANTAKUZENA, žena celjskega grofa ULRIKA (1454—1456), sta se živo zanimali za literaturo in dali prepisovati knjige vsaka za svojo knjižnico. Verjetno je imela KATARINA tudi na celjskem dvoru svojo knjižnico. Celu ĐURĐEVA snaha ANGELINA, žena despota ŠTEFANA, je imela knjižnico s knjigami, ki jih je najbrž podaril tast ĐURAĐ.

Iz srbskih samostanskih skriptorijev. Iluminacije rokopisov, ki so nastajali na tleh srednjeveške srbske države, so v 13. stoletju že deloma pod italijanskim vplivom (*Jevandlje kneza Vukana* — danes v Leningradu). — Zanimivo je *Prizrensko jevandlje* s fantastičnimi risbami v živih barvah (zgorelo ob bombardiranju Beograda 6. apr. 1941). — Od 14. stoletja naprej pa se vedno močneje uveljavlja bizantinski vpliv. Izredno lepe so iluminacije *Hilandarskega jevandlja* vojvode NIKOLE STANOJEVIČA in poslikava *Hilandarskega jevandelistarja* (iz leta 1360) s portreti evangelistov. Veliko znanje pripisujejo iluminatorju *Leningradskega četrve-roevandlja*, ki ga je pisal mojster RADOSLAV. Tudi tu so naslikani portreti evangelistov, ki jih navdihujejo muze, oziroma alegorije modrosti. — Razne laične knjige, predvsem *Aleksandride*, ki obravnavajo znano srednjeveško snov, pričajo o mnogo skromnejših sposobnostih, ki religiozne umetnosti še od daleč ne dosegaajo.

O srednjeveških srbskih iluminacijah velja sodba, da se le izjemoma v svojih najboljših primerkih lahko merijo s strogo monumentalno lepoto srbskih cerkvenih fresk.

Posebne vrste »rokopis« je *Pohvala knezu Lazaru*. Izvezla ga je s pozlačeno srebrno nitjo na rdeči svili nuna JEFIMIJA, vdova po despotu UGLJEŠI, ki je padel v bitki ob Marici (1371). V pretresljivih besedah osamljena vladarica-nuna, ki je izgubila vse na svetu: moža, sina edinca in despotovino, prosi rajnega LAZARJA, ki se je kot pravi narodna pesem, odločil za »carstvo nebesko«, naj z nebes pomaga nesrečnemu srbskemu narodu.

Med samostanskimi knjižnicami smo že omenili *Hilandar*, kjer še danes hranijo 700 srbskih in 100 grških rokopisov. Poleg njega je posebno omembe vredna *Studenica*, ki jo je ustanovil sv. SAVA. Kljub temu, da je leta 1813 neki menih zažgal mnogo starih rokopisov, ker ni hotel, da bi prišli v roke Turkom, ki bi jih oskrunili, se je nekaj dragocenosti iz te knjižnice vendarle ohranilo. — V Žiči so vestno prepisovali stare knjige in svoje prepise, kot izrecno pravi poročilo, dva- ali trikrat kolacionirali. Tu je bila nekaj časa tudi knjižnica srbske arhiepiskopije. Velik del knjižnega fonda

so pod konec 13. stoletja preselili v Peč. Čeprav so vse to cerkvene knjižnice, je znano, da so na primer v Peči imeli tudi grške klasike (PINDARJA in AJSHILA).

Kulturno žarišče sredi Balkana. Že ob začetkih staroslovenske književnosti smo omenili KLEMENTA OHRIDSKEGA in njegova prizadevanja za knjigo. Ko je kot učenec solunskih bratov moral zapustiti Moravsko, je našel zatočišče v državi bolgarskega kneza BORISA (852—889). Ta se je — ko je zaman pričakoval podpore pri papežu — naslonil na Bizanc, ki mu je dal dokajšnjo cerkveno avtonomijo. Pri tem so mu prišli begunci iz Moravske ravno prav. KLEMENT, ki je kasneje postal celo škof na področju Velice (verjetno nekje v današnji Makedoniji), je razvil izredno živahno književno dejavnost. Kronisti poročajo, da je iz njegove šole izšlo 3500 učencev. Ker je bil KLEMENT s cerkvenimi opravili v svoji škofiji močno zaposlen, ga je kot učitelj na ohridski šoli nasledil NAUM OHRIDSKI (u. 910), ki je bil prav tako kakor KLEMENT še učenec CIRILA in METODA. — Ko je postal za carja SAMUILA Ohrid prestolnica države, se je njegov kulturni pomen še povečal. V ohridskih skriptorijih so se zbirali učenci od blizu in daleč. Svojo kulturno vlogo je zadržalo mesto ob jezeru prav do turške zasedbe.

Mnogo mlajši od vseh teh naštetih samostanov je *cetinjski* (iz leta 1484). Tudi tu so imeli knjižnico, ki pa je zaradi neprestanih bojov silno trpela. Značilna za bridko usodo balkanskih narodov je opazka, ki jo je napisal PETAR PETROVIĆ NJEGOŠ (1813—1851) v delu »Ščepan Mali«, da so namreč v bojih proti Turkom »i listove svetijeh knjiga za fiške (naboje) upotrebljavali«.

Sopotniki bizantinske kulture.⁹¹ Na obodu grško-bizantinskega kulturnega prostora so se pri nekaterih narodih začele uveljavljati močne težnje po samostojnosti, ki so si poiskale

zunanjemu izrazu na verskem področju. S pravo ihto so se ti narodi oprijemali proticerkvenih, torej »protidržavnih krivoverskih« naukov. Ustvarili so si svoje samostojne cerkve v glavnem na osnovi monofizitizma, nauka, da je imel Kristus samo eno, to je božjo, ali bogo-človeško naravo, ne pa dveh, kot je učila državna cerkev. Na tej osnovi je nastala literatura v ljudskem jeziku in s knjižnimi spomeniki, ki kot zakrepeneli ostanki ugaslih, le kratek čas bleščečih, močno izoliranih kultur vzbujajo zanimanje in dražijo zbirateljsko strast. Zaradi izvirnosti in eksotike jih velike knjižnice uvrščajo med svoje posebno dragocene zaklade.

V *Siriji* so se nasprotja med monofizitskimi nestorijanci in jakobiti na eni ter uradno Cerkvijo na drugi strani v 6. stoletju močno zaostri. Začelo se je živahno tekmovanje v misijonski gorečnosti in tako se je krščanstvo razširilo do Centralne Azije. Tu je svetovni popotnik MARCO POLO (1254—1324) še v 13. stoletju srečeval kristjane. Od vse te stare slave in od neprecenljivega vpliva, ki so ga imeli Sirijci kot še dokaj strpni varuhi grške »poganske« literature na arabske prevode iz grščine, je ostalo le nekaj starih rokopisov (največ v knjižnici Britanskega muzeja).

Vse drugačna je bila usoda *Armencev*, ki jim je okoli leta 400 škof MESROP ustvaril alfabet z 38 črkami. Ta alfabet, v katerem so pisani prevodi biblije od 5. stoletja naprej, je še danes v rabi. Posebno dragocene so stare armenske iluminacije, ki se odlikujejo po raznolikosti motivov, po živih barvah in po posebni poduhovljenosti v izrazu upodobljenih oseb. Prepletanje bizantinskih in vzhodnjaških črt daje tem umetninam izreden čar, na katerega so Armenci upravičeno ponosni, saj je stara tradicija in bogata literatura temelj njihove narodne samozavesti. Pri njih je — podobno kakor dobrih tisoč let pozneje pri nas — prevod biblije postal vodilo za knjižni jezik.

Jezik krščanskih potomcev starih Egipčanov — *Koptov* je v 16., oziroma 17. stoletju izpodrinila arabščina, a ga še danes uporabljajo v obrednih knjigah za več kakor dva milijona krščanskih vernikov v Egiptu. Koptska literatura je skoro izključno verska. Knjige so bogato iluminirane na način, ki

nekoliko spominja na staro egipčansko umetnost. Pisava je grška s 7 starimi demotskimi znaki. Po nekaterih poročilih so bili Kopti prvi, ki so svoje kodekse vezali v usnje. Tem se imamo zahvaliti, da so se, čeprav so jih menihi skrivali po kletih, sorazmerno dobro ohranili. O Egiptu prvih krščanskih stoletij velja omeniti tudi to, da so tam poznali že neke vrste tisk — tiskanje vzorcev na blago.

Tudi *Etiopija* ima zelo staro in bogato versko literaturo. Pisana je v jeziku ge'ez. Najstarejše etiopske knjige, ki so iluminirane pod sirijskim in koptskim vplivom, se nahajajo v pariški Nacionalni biblioteki.

Vse te kulture so bodisi kot zgled, še bolj pa kot izziv vplivale na arabsko islamsko kulturo.

Končno je mogočni Bizanc, ki se je več kakor tisoč let branil pred barbarskimi napadi, moral kloniti pred tedaj neubranljivo vojaško silo muslimanskih Turkov. Odkar so mu z zasedbo, z roparskimi plenitvami in z ustanovitvijo Latinskega cesarstva (1204—1261) zahodni trgovci in mešetarji pod plaščem križarske verske neme zlomili ekonomsko hrbtenico, je samo še hiral. Da pa je celo v smrti s svojo kulturo oplodil italijansko renesanso in ves evropski Zahod, tisti Zahod, ki mu ni znal in ni hotel pomagati v stiski, je dokaz njegove zgodovinske veličine.

MUSLIMANSKI UČITELJI KRŠČANSKEGA ZAHODA

Stiki in posredniki. Stiki, ki smo jih v zadnjih stoletjih imeli Evropejci in prav posebej južni Slovani z muslimanskimi osvajalci, so bili boleči in bridki. Najbrž bo preteklo še precej časa, preden se bomo otresli vseh predsodkov, ki so jih rodili sovražni prezir, užaljeni ponos in težko trpljenje, da bomo lahko nepristransko sodili o naših odnosih. In vendar sta bili krščanska in islamska kultura v srednjem veku zaradi medsebojnega vplivanja v vojni in miru neločljivo povezani. Zato je prav, da se z nekaterimi fazami tega razvoja vsaj bežno seznanimo. Sredi teh zapletenih povezanosti smo se namreč znašli tudi mi Slovenci, ki smo se z islamsko kulturo neprostopovoljno v prvih časih gotovo tudi kot arabski sužnji, potem pa kot turški janičarji seznanjali ter postali kdaj pa kdaj tudi posredniki med Vzhodom in Zahodom.

Tudi islam (podreditev, namreč Alahovi volji) je knjižna religija kakor židovstvo in krščanstvo in ni težko najti mnogo sporednic ter skupnih legend, saj sta tako Abraham kot Ibrahim kakor tudi Jezus kot Isa omenjena v koranu. Koran (al Qur'an — knjiga za branje, za recitiranje) je sveta knjiga muslimanov. Včasih jo imenujejo kar »knjiga« (»al kitab«) kakor kristjani svojo biblijo. Toda med obema knjigama je velika razlika. Medtem ko KRISTUSOVA osebnost, ki se da zgodovinsko tako težko izpričati, zaživi v bibliji nadvse nazorno, se MOHAMED, o čigar zgodovinskosti ne more biti dvoma, v koranu tako rekoč popolnoma skrije.⁹²

Po muslimanskem pojmovanju je v koranu zapisana božja beseda, kakor jo je božji glasnik Džabrâil (nadangel Gabrijel)

prebral MOHAMEDU s plošče, ki jo že vso večnost hranijo v nebesih. MOHAMEDOVA naloga je bila samo, da ta svoja razodetja in videnja sporoči ljudem.

Pravda o tem, ali je bil MOHAMED pismen ali ne, se je razvnela prav zaradi sporednic s krščanstvom in židovstvom. Zato so se muslimani sklicevali na mesto v koranu, ki pravi: »Če bi bil ti eden tistih, ki pišejo in berejo, bi neverniki rekli: gotovo se je tega naučil in navzel iz knjig izročila.«⁹³ Za nas pa, ki vemo, kako lahko se širijo ideje tudi brez posredništva pisane besede, ta pravda nima pravega smisla, ker ničesar ne potrjuje in ničesar ne zavrača. Vsekakor je gotovo, da MOHAMED korana ni sam pisal.

Nastanek korana opisuje muslimanska tradicija zelo preprosto: brž ko je MOHAMED doživel kako razodetje, ki niso tekla zdržema, ampak so se raztezala čez dvaindvajset let (611—633), so ga pisarji takoj zapisali na glinaste tablice, kože, ali palmove liste, MOHAMEDOVI učenci pa so se teh svetih besedil takoj naučili na pamet. Med zapiski v tedaj še nepopolni arabski pisavi in besedili, ki so jih znali na pamet, je kmalu nastalo nekaj nesoglasij, zato se je pokazala potreba po dokončni utrditvi besedila. To je spoznal že prvi kalif ABU BEKR (r. 570, u. 634), ki je dal koran zapisati. Še natančneje pa je bilo to opravljeno v času tretjega kalifa OTHMANA (644—656), ko je posebna komisija sestavila štiri avtentična besedila, ki so jih poslali v *Meko*, *Basro*, *Kufo* in *Damask*, tedaj najpomembnejša središča muslimanskega sveta.

Koran je razdeljen na 114 »sur« (poglavij), od katerih ima najdaljša 60 strani, najkrajša pa samo dve vrstici. V celem je 6236 »ajetov« (turciziran izraz za arabsko »aja« — božji znak, stih).

Viharno zmagoslavje islama, ki se je bliskovito razširil prek polovice tedaj znanega sveta, v zgodovini nima primere, zato se ni čuditi, če so verniki videli v tem božjo roko. Druga za drugo so padale: Sirija, Palestina, Mezopotamija, Egipt in celo Španija. V dobrih sto letih po »hedžri« (ali »hidžri« — odtrganje, ločitev), ko se je MOHAMED umaknil iz *Meke v Medino* in se je po mnenju muslimanov začela nova era v zgodovini, je muslimanski polmesec zajel neznansko velik teritorij od Atlantika do Indije in kitajskih meja ter si podredil nešteto najrazličnejših ljudstev.

Vse to se da morda še nekako razumeti: gorečnost muslimanskih bojevnikov, ki jim je smrt v boju za vero obetala takojšen vstop v raj, neodpornost dotlej podjarmljenih narodov, ki so v Arabcih videli osvoboditelje, šibkost obeh tedaj največjih sil, Bizantinskega cesarstva in sasanidske Perzije, ki sta v neprestanih medsebojnih vojnah skoro izkrvaveli, in gotovo ne nazadnje privlačnost MOHAMEDOVEGA nauka, ki je bil s svojimi zahtevami prikrojen za preprostega človeka.

»Čudež« **arabskega kulturnega razmaha** se da res težko razložiti. Med okoliščinami, ki jih pri tem ne smemo prezreti, je gotovo precejšnja strpnost, ki so jo sicer ne vedno, a skozi več stoletij kazali MOHAMEDOVI nasledniki, saj so podjarmljenim narodom dovoljevali staro vero in običaje. Drugoverci so bili namreč samo mnogo težje obdavčeni kakor muslimani in so tako omogočali vladajoči eliti ob brezskrbnem življenju tudi naglejši kulturni razvoj. Tako so bila cela obdobja, ko so židje in kristjani živeli med Arabci sorazmerno varno in mirno.

Spodbudno je vplivala neka žeja še neutrujenih ljudi, ki so z veliko vnemo sprejemali, kar so ponujala druga ljudstva, zlasti Perzijci in prednjeazijski monofizitski kristjani, ki so brez predsodkov varovali in zvesto prevajali staro antično dediščino. Zdi se, da je imel prav arabski pisec in prevajalec ARHIMEDA, EVKLIDA, PTOLEMEJA in drugih grških ma-

tematikov THABIT IBN QURRAH (836—901), ko je zapisal: »Mi smo dediči in nasledniki poganstva, ki je nekoč tako slovelo in je bilo razširjeno čez ves svet.«⁹⁴

Iz prvotne domovine so prinesli Arabci v svoj svetovni imperij giblјivost beduinskih nomadov, vednost izkušenih karavanskih vodnikov — tudi MOHAMED je bil eden izmed njih — ter prilagodljivost trgovcev, ki so znali spretno izkoristiti bližino karavanskih poti. Ceste in mostove, ki so jih prevzeli od Rimljanov, so muslimanski osvajalci sveta pomnožili in izpopolnili. Še danes pričajo njihovi mostovi — tudi pri nas npr. v Mostaru in Višegradu — o kulturi, ki v mostu ni videla zgolj prehodnih možnosti, ampak mnogo več: povezovanje dveh morda tudi kulturno nasprotnih bregov. Kitajska modrost, indijska filozofija in matematika z iznajdbo ničle, pravljice in pripovedke z vsega sveta, zbrane in povezane z edinstveno idejo o blažilnem kulturnem poslanstvu plemenite in izobražene (!) žene v čudoviti zgradbi *Tisoč in ene noči*, nadalje mezopotamska astronomija, grška, predvsem ARISTOTELOVA filozofija, medicina in geografija so vrednote, ki so jih Arabci sprejemali in ustvarjalno posredovali Zahodu. Bogato besedišče arabskih izposojenk v vseh kulturnih jezikih in ne nazadnje nešteto navad in predmetov, ki nam lepšajo življenje: od rož, okrasnih vrtov, izbranih kuhinjskih receptov, vseh vrst jedilnih in lepotilnih dišav, filigranskega in drugega nakita, preprog, razkošnega blaga pa tudi nekaj manj surovih oblik družabnega občevanja — za vse to se imamo zahvaliti tistim, ki so se hodili učiti k Arabcem (*»Arabum studia scrutari«*), in križarskim vojščakom, ki so prinašali domov naropano bogastvo Vzhoda. Pri tem ne smemo pustiti vnemar posredniške vloge neimеноvanih, v uradnih zgodovinah zatajevanih tihih tovarišč *Ostrovrharijeve Lejle* iz PREŠERNOVE *»Turjaške Rozamunde«*, vseh tistih žena, ki so jih vitezi kot posebno dragocen plen iz bolj ali manj uspešnih »bojev za božji grob« skrivali po svojih gradovih.

Koran sam je bil gotovo izrazito vzgojna knjiga, ki je mnogo pripomogla k poplemenitenju ljudskih nravi. Prvi kaligrafični prepisi korana segajo sicer še v dobo ABASIDOV

— najstarejši znani rokopis je iz leta 784 — kmalu pa je postalo prepisovanje, ki je bilo Alahu prav posebno dopadljivo delo, prava strast. Po raznih muzejih in knjižnicah Evrope in muslimanskega sveta so ti prepisi prava paša za oči. Tudi pri nas jih je nekaj (npr. v Mehmedpašini knjižnici v Prizrenu in v Husrev-begovi knjižnici v Sarajevu). Razen tujih prepisov in tujih kaligrafskih šol jih je nekaj, ki so nastali na našem ozemlju. Vse to ne priča samo o vlogi muslimanske svete knjige, ampak tudi o veliki knjižni kulturi.

Stroga načela, ki so nasprotovala upodabljanju živih bitij — človeku ne pristoji, da bi s sliko podaljševal življenje stvarem, ki jim je Alah prisodil minljivost — so omejile muslimansko umetnost skoro izključno na arhitekturo, na uporabni predmet in na abstraktno dekoracijo, oziroma ornament — arabesko. In prav na teh področjih so se umetniška prizadevanja stopnjevala do pravega mojstrstva. Arabska pisava v svoji stari resnobno monumentalni, oglati *kufski*, ali v novejši okrogli, igrivi *neshični* obliki je postala s plastično izklesanimi ali poslikanimi Alahovimi in MOHAMEDOVIMI monogrami ter z izreki iz korana edinstven okrasni element velikih džamij, ki so — mimogrede povedano — stale že davno pred slavnimi zahodnimi katedralami. Na drugi strani pa bi lahko rekli, da je vsaka stran kaligrafsko napisanega korana in seveda drugih okrašenih knjig s svojimi iztehtanimi pisnimi in abstraktno čipkastimi arabeskami enovita arhitekturna umetnina. Ta knjižna kultura je — kot danes vemo — nastala pod močnim vplivom manihejskih dragoceno opremljenih rokopisov, saj MANI (Manes, 216—276) ni slovel samo kot verski ustanovitelj in nevaren heretik, ampak tudi kot izredno večš umetnik. O vsem tem vemo le malo in še to po večini iz druge roke, iz spisov, ki so ga pobijali. Leta 923 so namreč fanatiki požgali 14 vreč manihejskih rokopisov, od katerih se je — kot poroča kronist — cedilo v ognju raztopljeno srebro in zlato.

Arabska literatura pred MOHAMEDOM je bila omejena na izredno barvito liriko; z razširitvijo političnega prostora po hedžri pa se je razširilo tudi literarno obzorje. Tako se je življenje vedno bolj prepletalo s knjigo tudi na področjih,

kjer bi to najmanj pričakovali. Močno poudarjanje izobrazbe, ki je je bila deležna lepa in pametna Šeherezada, govori o vrednotenju, ki si ga v tistih časih, to je ob nastanku *Tisoč in ene noči*, v Evropi še zamisliti ne moremo.

Zgovoren primer izobrazbe med muslimani nam dajejo »ribati« (nekakšne samostanske vojašnice ali vojaški samostani) v severni Afriki. Niz utrdb, ki so se vlekale od Atlantika do Aleksandrije, so oskrbovale skupine po 50 vojaških menihov — »marabutov«, ki so morali varovati afriško obalo pred napadi iz Evrope. Ti možje, ki so bili seveda sami prostovoljci, so živeli tu strogo asketsko življenje v upanju, da jim bodo neudobnosti tega sveta na onem svetu stoterno poplačane. Krepili in utrjevali so svoje telo s stalnimi vajami in pri tem niso pozabili na duha, ki je dobil z branjem najbrž bolj izbrano hrano kakor telo. Prostorne knjižne niše v njihovih celicah, kjer so jim z usnjem zavešena vrata rabila tudi za okna, pa tudi v stražnicah, so bile za sam koran mnogo prevelike. Sicer pa so sporočena imena mecenov, ki niso prispevali samo za gradnjo teh ribatov, ampak so jih opremljali tudi z bogatimi knjižnicami. Nekateri zelo stari zapisi iz korana v kufijski pisavi so se ohranili do današnjega dne.⁹⁵

Nam tukaj je danes nekam tuja in močno pretirana predstava konjenika, ki se zvečer vrne s pohoda — morda globoko v puščavi — razsedla konja in poskrbi zanj, potem pa si pripravi skromno jed (skupnih jedilnic ali celo kuhinj menda niso imeli). Končno pa se loti svojega ARISTOTELA, ki so ga tako duhovito komentirali arabski znanstveniki AVICENNA (Ibn Sina Husein ibn Abdullah, 980—1037), AVERROES (Ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Rošd, 1126—1198) ali žid MAIMONIDES (Mojsije ben Majmon, 1135—1204). In vendar kažejo dokumenti, da ta slika morda le ni samo propagandna vizija današnjih zelo zgovornih arabskih vodnikov po starih razvalinah.

O eni največjih knjižnih kultur preteklosti z neštetimi lepo urejenimi in bogato založenimi knjižnicami smo poučeni samo iz raznih potopisov, slučajnih zapisov in pripomb. Vsa ta nekdanja tako slavna središča izobrazbe, ki so izžarevala znanje daleč naokoli, so danes tako rekoč mrtva. Pokončali

so jih spopadi oblasti željnih knezov, osvajaalne vojne in verski fanatizem sektaških dogmatikov. Kar je ostalo je samo senca stare slave.

Bagdad, некоč dvomilijonska prestolnica ABASIDOV, je imel razen 200 000 hiš, 30 000 džamij, 50 000 javnih kopališč in 36 velikih knjižnic še 100 knjigarn. Knjigarnar AN NEDIN je ok. leta 988 sestavil seznam knjig z oznakami avtorjev. Ta arabski seznam, ki bi ga lahko primerjali KALIMAHOVIM *Pinakes*, je razdeljen na dve skupini: na muslimanske znanosti s koranom, gramatiko, zgodovino, poezijo, dogmatiko in pravom ter nemuslimanske s filozofijo, strokovno literaturo, alkemijo in zgodovino verstev.⁹⁶

HARUN AR RAŠID (789—806), v arabski tradiciji sicer močno idealizirani, vsekakor pa silno izobraženi, pravljjično razkošni sodobnik KARLA VELIKEGA (r. 742, kronan za cesarja 800, u. 833), je ustanovil »hišo modrosti«, ki jo je dovršil njegov sin AL MAMUN (813—833). To je bila akademija, knjižnica in prevajalski institut, v katerem so prevajali iz grščine in sanskrita. — Mnogo mlajša in morda še bolj znamenita je bila knjižnica, ki jo je ustanovil kalif AL MUSTANSIR (1226—1242). To naj bi bila nekaka kozmopolitska knjižnica, ki je bila namenjena vsem narodom Vzhoda. V njej je bilo na stotisoče knjig in na stotine knjižničarjev. — Naslednje poročilo o bagdadskih knjižnicah je kaj kratko: Ko so Mongoli dobrih dvajset let pozneje (1258) porušili Bagdad in z njim slavno vlado ABASIDOV, se je NASIR AD DIN TUSI, musliman, ki je spremljal mongolsko armado, lahko ponašal, da mu je uspelo rešiti 400 000 zvezkov pred ognjem. In to je bil samo drobec velikega bogastva.

Najlepša knjižnica pa je bila baje tista, ki jo je ustanovil AL AZIZ (975—996) v *Kairu*. Med 100 000 (po nekih vesteh celo več kakor milijon) zvezki je bilo baje 6500 matematičnih in 18 000 filozofskih spisov. Tudi to knjižnico so (1068) zažgali »pravoverni«, ki jih tudi v islamu v nekaterih dobah ni manjkalo. Še večja pa je bila knjižnica v *Tripolisu*, ki so jo zažgali križarji: obsegala naj bi po gotovo pretiranih poročilih tri milijone zvezkov.

O tem, kako so bile knjižnice urejene, imamo zanimivo pričevanje, ki ga je zapisal AVICENNA v 10. stoletju o knjižnici v *Buhari*: »Vstopil sem v stavbo, ki je imela več prostorov; v vsakem so stale police, na katerih so bile zložene knjige. V eni sobi so bile same jezikoslovne in pesniške knjige, v drugi pravne in vse tako naprej. Vsaka soba je bila določena za posebno znanstveno panogo. Pogledal sem kataloge starih Grkov in prosil za to, kar me je zanimalo. In ogledal sem si knjige, ki jih nikoli prej in nikoli pozneje nisem videl. Bral sem te knjige in si nekatere stvari zapisal.«⁹⁷ Tudi ta knjižnica je bila uničena. Dragoceni rokopisi korana — toži kronist — so rabili konjem za steljo, velika džamija pa je bila konjski hlev.

»**Svetli okras sveta**«. Španija se je pod oblastjo Mavrov, tiste narodnostne zmesi, ki je nastala s spajanjem Arabcev, severnoafriških Berberov, muslimaniziranih prvotnih prebivalcev in romaniziranih gotskih osvajalcev, ki so se prilagodili novi oblasti in sprejeli islam, kulturno bujno razcvetela. Zdi se, da je prav narodnostna raznolikost in stalna pretnja »rekonkviste«, zopetne krščanske osvojitve in osvoboditve, ki je končno čez tri četrt tisočletja vendarle uspela, spodbudila ustvarjalne sile do razmaha, ki je zbuja v Evropi pravo zavist. Morda še najbolj prepričljivo in brez dvoma objektivno jo označuje pisateljica opatinja HROSWITHA iz Gandersheima (ok. 932—1001), ko opeva Kordovo: »ta svetli okras sveta, mlado krasno mesto, ponosno na svojo obrambno moč, slavno po slasteh, ki jih ponuja, bleščeče po posesti vseh stvari.«⁹⁸

Univerze v *Kordovi*, *Sevilli*, *Malagi* in *Granadi*, pa tudi na Siciliji, ki je bila tristo let pod arabsko oblastjo, so gojile predvsem prirodne vede in filozofijo. Postale so cilj evropske znanja željne mladine in zgled za univerze zahodnega sveta. O »univerzitetni« knjižnici v *Kordovi* nam mora zadostovati

samo en podatek: katalogi, ki so zajemali 600 000 zvezkov, so obsegali 44 knjig.

Tem številkam bi lahko še dodali vesti o posmrtnih dražbah in razprodajah iz knjižnic raznih znanstvenikov, katerih sezname so kot posebno dragoceno gradivo dospeli do nas.

Vse to bogato življenje je v sorazmerno kratkem času presekala rekonkvista. Krivoverske knjige so morale na gramado. — Ko se je FILIP II. (r. 1527, u. 1598) veliko prepozno odločil, da zbere, kar je še ostalo, je lahko vključil v knjižnico svojega *Escoriala* le bore malo tistega, kar je nekoč ljudi tako navduševalo. Še to malo pa je danes najbogatejša zbirka arabskih rokopisov na svetu.

Je imela Lepa Vida brata? Tako se sprašuje človek, ko zasleduje nemirno življenje prvega znanega pisatelja iz naših krajev HERMANA,⁹⁹ ki je prišel v zgodovino srednjeveške književnosti s celo vrsto imen, oziroma vzdevkov: HERMANNUS DALMATA, pač zato, ker je bila v daljni Španiji, kjer je deloval, Dalmacija njegovi domovini najbližja znana dežela; HERMANNUS DE CARINTHIA, po veliki Karantaniji, ki je v tistem času vsaj v spominu in zavesti segala še vedno daleč prek meja kasnejše vojvodine Koroške (ki ji pravi »patria nostra« — naša domovina); HERMANNUS SCLAVUS (Slovan — za razliko od starejšega sodobnika, ki se je podpisoval HERMANNUS ALEMANUS), HERMANNUS SECUNDUS (drugi — iz istega vzroka) in končno HERMANNUS CALDEUS (zaradi njegovih astroloških spisov).

Kaj je tega moža, ki je s svojim prijateljem ROBERTOM iz CHESTRA (tudi: Robertus Kennet; ali Robertus de Retine) potoval po Italiji, Grčiji in drugih deželah Evrope, pripeljalo v Španijo ne vemo. Je bila to pustolovska želja po doživetjih, predvsem pa po znanju, ki ga je gnala, da se je pridružil »zamorcju«, ki je na naši obali »ustavil barko« in mu govoril o žerjavih, ki »če doma jim dobro ni, se čez morje dvignejo«? Je imel stike s *slovansko gardo*, s katero so se obdajali kalifi

ABD AR RAHMANI (eden med njimi je AŠKERČEV Abduraman)? Vse to bo treba še raziskati. Ko se precej nenadoma pojavi na literarnem odru, je že znan enciklopedičen učenjak, ki se ukvarja s filozofijo, astronomijo in seveda astrologijo, matematiko in celo z vremenoslovjem. Njegova bibliografija je precej obširna. V srednjem veku niso cenili samo njegovega filozofskega spisa »De essentiis« (o bistvih), ki se naslanja na ARISTOTELA (oz. Platona) in njegove arabske komentatorje, ampak tudi njegove prevode iz arabščine, ki so pomagali oblikovati miselnost tedanjega evropskega človeka.

Bilo je v času, ko je tolerantni in razgledani toledski nadškof RAIMUND v komaj osvobojenem Toledu — prav gotovo po vzorcu arabskih prevajalskih institutov, katerih najslavnejšega ob bagdadske knjižnici smo že omenili — ustanovil svoj prevajalski institut. Njegova naloga je bila, da prevede iz arabščine, kar je bilo za krščanski svet koristnega in zanimivega. Temu institutu je nekaj časa pripadal tudi HERMAN.

Znameniti PETRUS VENERABILIS (Peter Častitljivi, ok. 1092—1156) se je prav tedaj odločil, da dá prevesti koran v latinščino. Oko mu je padlo na HERMANA, ki je dotlej prevedel že več astronomskih, oziroma astroloških del in je imel že svoj sloves.

Sestavili so delovno komisijo, v kateri so bili poleg HERMANA še ROBERT, pokristjanjeni Žid ali Arabec MAHOMET, neki PEDRO iz TOLEDA (morda istoveten z MAHOMETOM) in PIERRE DE POITIERS, osebni tajnik naročnika, ki je verjetno moral skrbeti, da se denar ne bi zafrčkal, kajti PETER ČASTITLJIVI je zelo poudarjal, koliko ga ta akcija stane. Začetek korana kakor tudi traktat *De statu Saracenorum* (o položaju Saracenov) in še nekatere teološke spise je skoro gotovo prevedel, oziroma napisal HERMAN, ki je bil — kakor tedaj drugače ni bilo mogoče — gotovo redovnik. Ko je bilo to delo 1143 končano, je bil HERMAN zaposlen že z drugo nalogo. Prevedel je PTOLEMEJEV (Ptolemaois Claudios) »Planisferij« (pravzaprav: »Razlaga pojava nebeškega svoda«), temeljno delo grške in srednjeveške astronomije, in

ga leta 1144 posvetil svojemu slavnemu učitelju THIERYJU DE CHARTRES. Ta in za njim tudi drugi učitelji so začeli po tem prevodu predavati astronomijo. (Grški original se je namreč izgubil.)

Prevod korana, ki je 1543 izšel pri baselski založbi BIBLIANDER, je kljub nekaterim netočnostim ter ideološkim pristranostim bil do preteklega stoletja edina bolj ali manj avtentična informacija o muslimanski sveti knjigi med kristjani. *Planisferij* in druge astronomske ter matematične knjige, ki jih je HERMAN prevedel iz arabščine, so prav gotovo veliko pripomogle, da je krščanska Evropa začela počasi dohajati islamsko kulturo.

HERMANOVO bogato znanstveno delo pa ne govori samo o posredniški vlogi slovenskega razumnika v zgodnjem srednjem veku, ampak priča tudi o izredno bogatih knjižnicah v pokrajinah, ki so jih Španci iztrgali Arabcem. Kraji *Leon* in *Toledo* v Španiji in *Toulouse* v sosednji južni Franciji, kjer je deloval HERMAN, so morali biti bogato založeni s knjigami, saj si drugače njegovega tako obsežnega dela ne bi mogli razložiti.

NA POGORIŠČIH ANTIKE

Konec časov. Ko so v drugi polovici četrtega stoletja prišli v mesta Zahodnorimskega cesarstva prvi glasovi, ki so s panično grozo opisovali krдела krivonogih, z brazgotinami iznakaženih, neznansko divjih, krvoločnih in brezbožnih hunskih jezdecev, so te vesti zbudile strašen preplah. Ti nepovabljeni vsiljivci, ki jih je izbruhala brezmejna, skrivnostna daljava evrazijskih step, so pridrveli v Evropo kakor vihar in gonili pred seboj cel roj drugih barbarskih ljudstev. Jezovi rimskih meja ob Renu in Donavi so popustili in divja barbarska povodenj se je v vedno novih in vedno silnejših valovih razlila čez Italijo, Galijo, Hispanijo in druge rimske province.

Stari zakrepeneli svet, ki je bil ob vseh dolgotrajnih notranjih spopadih in mejnih pohodih še nekako stalen, če že ne domač in varen, se je rušil v svojih »večnih« temeljih. Napočil je »konec časov«, kakor ga je dvesto let prej napovedal TERTULIJAN, ki je bil prepričan, da se da »končna katastrofa, ki preti vsemu svetu, in z njo konec časov z vsemi njegovimi grozotami zadržati samo z nadaljnjim obstojem Rimskega imperija«.

Zanimivo je, da so prav krščanski pisatelji, ki so imeli najmanj razlogov, da bi žalovali za državo, ki jim je bila vse prej kot ljubeča mati, prvi zaslutili, da se dogaja nekaj velikega. Tako se je na primer HIERONIM že po prvem vdoru barbarov v Rim povzpел do obupane tožbe: »Najsvetlejša luč zemeljske oble je ugasnila. Ločili so glavo Rimske države od trupa in da povemo naravnost: s tem mestom je zatopil ves svet.«¹⁰⁰

Kljub temu pa so po padcu Rima dolžili prav kristjane, češ da so krivi jeze maščevalnih bogov. Da bi »novoverce« ubranil pred takimi očitki, je napisal AVGUŠTIN (Aurelius Augustinus, 354—430) delo *De civitate Dei* (o božji državi). Knjiga, ki govori o božjem in hudičevem kraljestvu, je dokument srednjeveške državniške misli, ki pa je srednjeveški državniki niso vedno jemali resno. Ohranjena je v mnogih rokopisih. Med njimi je za nas posebno pomemben bogato okrašeni datirani rokopis, ki ga je po naročilu priorja iz Bistre HERMANA leta 1347 prepisal in iluminiral neki NIKOLAJ (Nikolaus), verjetno menih, ki je pozneje postal prior bistriškega samostana. Hrani ga NUK.¹⁰¹

Nasploh pa so se zgodovinskega preloma zelo kasno zavedeli. Prvi navali barbarov namreč Rima niso prizadeli tako, kot so pozneje radi poudarjali. Poleg tega pa ne smemo pozabiti, da so bili Germani kot vojaški najemniki in bolj ali manj miroljubni poljedelski naseljenci že davno prej morda ne ravno ljubljani in spoštovani, a vsekakor dobro znani in koristni soobčani. Zato se ni čuditi, da se bivši rimski prefekt in poznejši škof Sollius SIDONIUS APOLLINARIS (430 do 479) spomni zavzetja Rima šele pol stoletja pozneje in pri tem ne pozabi omeniti, da ljudstvo v cirkuških tekmah slej ko prej navija za »bele« ali »modre«, oziroma »zelene« ali »rdeče«, kakor so se tedaj označevali njihovi »športni klubi«.

Toda svet je bil res iz tečajev.

Prav ti barbari, ki vsekakor niso bili prav nič bolj kakor kristjani »krivi« — če je o krivdi tu sploh mogoče govoriti — propada Rimske države, ti divji nomadi ali njihovi polnomadski spremljevalci, ki so prišli v ljudsko izročilo kot neusmiljeni osvajaalci in rušilci, ker so povsod sejali razdejanje in smrt, so na svojih okrvavljenih mečih prinašali — novo življenje. Njihov prihod je bil prvo oznanilo nove dobe, dobe, za katero smo se od humanizma naprej, oziroma šele od Christofa KELLERJA (Cellarius, 1634—1707, nemški znanstvenik in bibliotekar), torej od 17. stoletja, navadili, da jo — morda ne povsem upravičeno — imenujemo *srednji vek*.

Nove dobe seveda ni mogoče pričeti z določenim datumom,¹⁰² ki bi ga vsi zgodovinarji soglasno priznavali. Med

krizo v drugem krščanskem stoletju in med zmagovitimi islamskimi osvojitvami, ki so presecale sredozemsko enotnost in s tem premaknile težišče zgodovinskega dogajanja na sever, je petsto let in mnogo dogodkov, ki jih je mogoče označiti kot konec starega in začetek novega časa.

Na srednji vek je mogoče gledati iz različnih vidikov. Romantiki so se navduševali za ubrano urejenost v življenju ljudi, ki jih je družbeni red kot usoda postavil vsakega na svoje mesto. Tu so bili po svojem enovitem svetovnem nazoru vsaj zadovoljni, če že ne srečni. Razsvetljenci pa so obsojali »temni« srednji vek in govorili o tisočletju noči. To prispodobo je poetično omilil nemški pisatelj Axel EGGBRECHT, ki slika »mirne zvezdnate ure« med krvavo rdečim sončnim zatonom antike in jutranjo zarjo renesanse, ki je privedla naš dan — kot ustvarjalni premor človeškega duha v Evropi«. ¹⁰³

Če zdaj kot kulturni zgodovinarji to prispodobo nadaljujemo, lahko primerjamo samostanske skriptorije in knjižnice tem zvezdam na nočnem nebu. In če bi šli s to prispodobo prav do kraja, bi morali ugotoviti, da se najsvetlejša zvezdnata noč v svoji skrivnostni lepoti ne more primerjati niti večerni, niti jutranji zarji, saj se v njeni svetlobi ne da — brati.

In prav o branju teče naša beseda.

Danes sicer vemo, da niti *Huni*, o katerih nam zadnji rimski zgodovinar AMMIANUS MARCELLINUS (ok. 330 do ok. 400) ve povedati toliko strašnih stvari, niso bili brez kulture, saj so se na poti mimo Kavkaza seznanili celo s pisavo. Kot oblikovalci živalskih ornamentov so bili — kakor vsa stara stepska ljudstva — zaradi intimne povezanosti z živalmi pravi mojstri. In če je verjeti Francu ALTHEIMU, ¹⁰⁴ ki se je posebno intenzivno bavil z njihovo zgodovino, so si nekaj časa celo prizadevali, da bi prevzeli duhovno vodstvo severne Evrope. Svoj neizbrisni pečat pa so vtisnili nemškemu srednjeveškemu junaškemu epu, v katerem nastopa »dobri« kralj Hunov in Germanov z gotskim imenom ATILA (v nemščini Etzel — očka).

Kljub temu pa bi pogrešili, če bi MARCELLINOVE in druge vesti, predvsem pa evropsko ljudsko izročilo o strahotnih zverstvih in o skrajni zaostalosti barbarov pripisovali zgolj užaljenemu ponosu bolj kulturnih premagancev ali celo katoliškemu odporu zoper poganske Hune in njihove arijanske, torej krivoverske spremljevalce Germane. Vsa ta poročila verjetno niso bila toliko pretirana kot ideološko pobarvana.

Kulturna raven zahodne Evrope je namreč po preseljevanju narodov resnično padla na stopnjo, ki ni bila mnogo višja od ravni pračloveka ali človeka bronaste, oziroma zgodnje železne dobe. Mesta so bila porušena, ali po so izgubila večino svojega prebivalstva in s tem tudi svoj gospodarski pomen. Nekoč milijonski Rim je imel po nekaterih cenitvah v 5. stoletju komaj še 250 do 500 tisoč¹⁰⁵ prebivalcev. Nova družba, ki je nastajala na pragu srednjega veka, je temeljila na zaključeni ekonomiji kmečkega sveta. Zamenjava dobrin, ki je vselej pospeševala tudi kulturno zamenjavo, je postala v primeri z antiko komaj še omembe vredna.

S propadanjem mest so propadala kulturna središča, v katerih so se nekoč zbirali izobraženci. Pismenih ljudi je bilo vse manj in manj, šole in knjižnice pa so zgorele v plamenih nasilja in fanatizma. V teh razmerah so morale trpeti posebno knjige, ki so že od nekdaj uspevale bolj v mestih kot na deželi. Medtem ko so v antiki skrbele za razširjanje knjig smotno urejene delavnice s številnimi sužnji-kopisti, posebno pa dobro organizirana knjigarska mreža, ki je segala tudi v najbolj oddaljene province, je knjiga v prvih stoletjih srednjega veka prenehala biti tržno blago. Izgubila je množičnost in gibljivost: ni bilo več ponudbe in povpraševanja, saj tudi založnikov in kupcev ni bilo. Stare knjižnice pa so bile — kot pravi AMMIANUS MARCELLINUS — zaprte kakor grobovi. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da je knjiga v tem času sicer res izpadla iz gospodarske menjave kot pridobitna panoga, da pa je prav zaradi tega knjižna kultura izredno narasla.

Med včeraj in jutri. Germanski kralji, ki so na ruševinah Zahodnorimskega cesarstva ustanavljali svoja kraljestva, so si prizadevali, da se njihova plemiška družina in seveda tudi njihovi vojščaki ne bi pomešali s podvrženim prebivalstvom. Le-tem so prepuščali vso kulturno dejavnost, ki so jo sicer trpeli, ali morda celo podpirali, a se sami z njo niso mnogo ubadali. Na drugi strani pa so storili vse, da bi si zagotovili legitimnost. Tako je že ODOAKER (ok. 434—493), ki je leta 476 odstavil zadnjega zahodnorimskega cesarja ROMULA AUGUSTULA (475—476), pravno samo cesarjev namestnik v Italiji. Isti naslov je imel tudi njegov naslednik — in morilec — TEODERIK (Theodericus, v nem. epu Dietrich von Bern, 493—526), ki si je nadel celo latinsko ime FLAVIUS in tradicionalni naslov AUGUSTUS.

Ta »barbarski« vladar — prvi German, ki mu je zgodovina nadela pridevek Veliki — je bil tako po svojem značaju kot po svoji zgodovinski vlogi značilna osebnost somračnega meddobja. Mož, ki se je polastil prestola z zahrbtnim umorom in ki je dal zapreti ter umoriti filozofa BOETIJA (Anicius Manlius Severinus Boethius, ok. 480—524), je bil po sodbi bizantinskega zgodovinarja PROKOPIJA iz Cezareje (ok. 500 do 562) »po imenu sicer protipraven samozvanec, v resnici pa pravi cesar, ki ni bil niti za las manjši od katerega koli tistih, ki so kdaj opravljali to dostojanstvo«. ¹⁰⁶

V njegovem času so živeli trije možje, ki so vzdali nekaj najpomembnejših prvin starega antičnega sveta v temelje monumentalne stavbe srednjeveškega krščanskega univerzalizma. Ti trije »poslednji Rimljani« so bili: slavni in v srednjem veku izredno priljubljeni pisatelj in filozof BOETIJ, prizadevni ohranjevalec antične dediščine KASIODOR (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus, ok. 490—580) in oče »zahodnega menišтва« BENEDIKT iz Nursije (Benedictus, ok. 480—550).

Tolažba filozofije. BOETIJ je izhajal iz stare plemiške rimske rodovine Anicijev, ki so v rimski zgodovini že od nekdanj zasedali najvišje in najbolj odgovorne položaje. Tudi

BOETIJ je bil rimski konzul in dokler ni padel v nemilost, celo »magister officiorum« (nekakšen ministrski predsednik) na TEODERIKOVEM dvoru v Raveni. Bil je prevajalec in razlagalec ARISTOTELOVIH spisov, s katerimi je daleč prehitel svoj čas. Ko ga je dal TEODERIK zapreti, je v zaporu — čakajoč na usmrnitev — napisal knjigo *De consolatione philosophiae* (Tolažba filozofije). To delo, ki je napisano v obliki dvogovora med pisateljem in filozofijo, priporoča vdanost v božjo voljo, zato so ga v srednjem veku brali skoro toliko kakor biblijo. Celó v Sloveniji imamo star rokopis iz prve polovice 15. stoletja. — Pri razdelitvi raznih znanosti je prvič uporabil besedo »quadrivium«. Po KASIODORU se je ta pojem razširil na mnogo srednjeveških knjižnic.

Rimljan v službi barbarov. KASIODOR, imenovan Senator, je bil prav tako kakor njegov tovariš na TEODERIKOVEM dvoru, BOETIJ, potomec stare in ugledne, iz Sirije priseljene rimske rodovine. Rodil se je v kraju Scyllacium v Brutiji (danes Squillace v Kalabriji na podplatu italijanskega škornja). Njegov oče, ki je bil prefekt pretorijancev — tedaj zelo važna vojaška funkcija — ga je zgodaj pritegnil kot »svetovalca« in mu omogočil temeljito izobrazbo. Ko je TEODERIK tedaj menda še ne dvajsetletnega mladeniča poklical na svoj dvor, je imel KASIODOR že nekaj izkušenj v javnih poslih; zato se ni čuditi, da je tako hitro napredoval po uradniški lestevici. Postal je kvestor, tajni sekretar, konzul, magister officiorum, prefekt pretorijancev in patricij. Služil je štirim vzhodnogotskim vladarjem in se ves čas trudil, da bi med Goti zbudil razumevanje za Rimljane, Rimljane pa da bi sprijaznil z Goti, ki jih je v svojih delih opisoval v najlepših barvah. Šel je celo tako daleč, da je skušal Rimljane odvrniti od bizantinskih vojskovodij BELIZARJA in NARZESA, ki sta po JUSTINIJANOVEM ukazu skušala spraviti vso Italijo zopet pod bizantinsko žezlo, a jima je uspelo samo to, da sta Italijo, ki je bila do tedaj vsaj do neke mere enotna,

dokončo razdrobila. Je KASIODOR slutil, da Italija po bizantinskih zmagah nad Goti več kakor tisoč let ne bo našla moči za združitev?

Toda KASIODOR ni prišel v zgodovino samo kot trezen in preudaren državnik, ki je imel gotovo mnogo zaslug, da je omilil trdote krutega časa, ampak predvsem kot reševalec bogate antične dediščine za prihodnost.

Intrige, zarote, politični umori in sploh vse nasilje, ki nujno spremlja boj za oblast, predvsem pa dolgotrajne vojne so, kot je videti, KASIODORU zagrenile življenje na dvoru. Tudi njegov obisk v Carigradu, kjer je morda pričakoval bolj civilizirane in bolj človeške odnose, mu najbrž ni znova obudil veselja za politično delo, pač pa je bizantinski zgled spodbudil in poglobil njegova izobrazbena prizadevanja.

Nekako leta 540 je zapustil dvor in se podal v samoto. Ta odločitev je značilna za razumnika, ki je spoznal, da je vsa politična dejavnost v primeri s kulturnim delom le kratkotrajna in da lahko resnično vpliva na sodobnike in potomce samo z reševanjem kulturnih vrednot, ki so v njegovem času tako naglo propadale.

Prva zamisel, ki jo je hotel še kot državnik v družbi s papežem AGAPETOM (535—536) uresničiti, je bila *bogoslovna visoka šola* v Rimu. Zasnovala sta jo po zgledu bizantinskih visokih šol v Nibisu in Aleksandriji. Papež je celo že zbral knjige za to »univerzitetno knjižnico«, toda velikopotezni načrt se je zaradi papeževe zgodnje smrti izjalovil. Sicer pa nemirni časi takemu podjetju nikakor niso bili naklonjeni.

»Vivarium« za meniško življenje. KASIODOKOV umik na domače posestvo, nedaleč od rojstnega kraja, je vsekakor umik, ki ga je narekoval neuspeh njegove gotsko-rimske koncepcije, a je gotovo eden najpomembnejših kulturnozgodovinskih dogodkov v zgodnjem srednjem veku. Samostan, ki ga je ustanovil, sam označuje kot »castellensis« pač po

bližnji utrdbi Castellum, ali »vivariensis« po kraju *Vivarium*. (»Vivarium« je skupno ime za akvarij in terarij. — Na miniaturni v starem rokopisu je poleg cerkve naslikan tudi ribnik s potokom, ki menihom gotovo ni rabil samo za okras, ampak jih je oskrboval s postno hrano.)

Tu so živeli menihi pod KASIODOROVIM vodstvom in mentorstvom, čeprav ni zatrdno izpričano, da bi se tudi sam pomenišil. Brigal se je za njihov telesni in duševni blagor ter poskrbel za smotrno in intenzivno delo. Iznašel je trajno goreče svetilke in precizno vodno uro, kar je bilo v dobi masivnih stavb z majhnimi okni in nezanesljivih sončnih ur zelo koristno.

Med KASIODOROVIMI deli so za nas najzanimivejše njegove *Institutiones divinarum et saecularium artium* (nauk o božjih in posvetnih umetnostih, oziroma znanostih). V prvi knjigi našteva latinske in grške pisatelje, ki jih hrani samostanska knjižnica in ki jih je mogoče rabiti kot pomožno branje pri preučevanju Svetega pisma. Tu navaja menihe k tekstni kritiki, jim priporoča telesno delo za razvedrilo pri študiju, predvsem pa pri prepisovanju kodeksov, kar mu je sploh eno najvažnejših opravil, s katerimi se lahko ukvarja menih.

S pisanjem v boj zoper hudiča! KASIODOROVA vnema je naravnost ganljiva. Takole pravi:

»Jaz pa odkrito priznam, da mi je med vsem, kar opravljate s telesnim delom, najbolj všeč prizadevanje pisarjev — seveda če pišejo prav. Z večkratnim branjem svetih knjig namreč urijo duha, s pisanjem pa sejejo Gospodove zapovedi na vse strani. Blažena skrbnost! Hvalevredna marljivost! Z rokami pridiga ljudem, s prsti odpira jezike, brez glasu oznanja smrtnikom odrešenje ter se s pisalom bojuje zoper nesramne hudičeve napade. Kajti satan prejme toliko ran, kolikor Gospodovih besed napiše notar.«

Pri teh besedah se kulturni zgodovinar nehote spomni anekdote, ki pripoveduje, kako je LUTHER v boju s hudičem zagnal črnilnik v izkušnjavca. Še danes menda kažejo madež na steni, kjer se je črnilnik razbil. — Ostanek srednjeveške miselnosti pri človeku, ki ga štejemo med najpomembnejše znanilce novega časa!

Sicer pa srečamo misel o te vrste boju zoper hudiča¹⁰⁷ že pri HIERONIMU, ki svetuje menihu RUSTIKU, naj vedno nekaj dela, da ga »hudič nikoli ne najde nezaposlenega«. Med raznimi koristnimi opravili omenja tudi HIERONIM pisanje knjig, »da roka poskrbi za hrano« (gre torej že za prodajanje rokopisov?) »in da se duša nasiti z branjem«. Kljub temu pa ima glavno zaslugo za prepisovanje ne samo verskih tekstov prav KASIODOR. Njegovi razlogi za to so tako prepričevalni in v smislu tedanje miselnosti tako utemeljeni, da so postali za ves nadaljnji razvoj srednjeveškega menišтва in s tem za ohranitev antične kulture odločilnega pomena.

V drugi knjigi svojih *Institucij* govori namreč o posvetnih znanostih, ki jih po BOETIJU deli na »septem artes liberales« (sedem svobodnih umetnosti; danes bi rekli znanosti) in sicer v »trivium« z gramatiko, dialektiko, danes bi rekli filozofijo, in retoriko ter »quadrivium« z glasbo, aritmetiko, geometrijo in astronomijo.

Po tej razdelitvi znanosti je bila, pač prva med vsemi, ki so ji sledile, urejena vivarijska knjižnica, ki ji je KASIODOR pred smrtjo (ok. 583) volil tudi svoje knjige. O sami knjižnici vemo, da so bile knjige razporejene po strokah in hranjene v oštevilčenih »armarijih« (omarah).

KASIODOROVA zgodovinska zasluga je, da je vsaj omilil nasprotje med posvetno znanostjo in Cerkvijo in da je uspešno zavračal nezaupljivost, ki so jo asketični krogi še vedno kazali do antične literature in zanosti sploh.

Prizadevni prosvetni organizator, ki je še v 93. letu z *Ortographio* napisal zelo uporaben priročnik za tedanje pisarje, zbuja zaradi svojega neutrudnega in smotrnega delovanja še danes naše simpatije. Naziv »*libripotens*« (vešč v

knjigah, poznavalec knjig), ki so mu ga dali njegovi življenjepisci, si je gotovo zaslužil.

Čeprav ga njegov Vivarij ni preživel niti za dve desetletji, saj se zadnjič omenja že leta 598 in so se knjige, ki jih je imel samostan, v raznih vojnah porazgubile ali pa so v redkih izjemah prešle v druge cerkvene in samostanske knjižnice, se je njegov pomen in vpliv na zbiranje, prepisovanje in hranjenje raztezal čez celo tisočletje.

Kamen ali knjiga. Po TEODERIKU je razen spomina v nemškem junaškem epu ostal samo njegov mavzolej — mogočna deseterokotna stavba, ki jo pokriva kamnita, kakih tisoč ton težka kupola iz enega samega kosa. Po svoji monumentalnosti in surovi sili spominja na stare predrimske megalite (velike pokonci postavljene kamne). Verjetno pa je iz te dobe tudi *Codex argenteus* (srebrna knjiga) — ena najlepših knjig, ki so prišle do nas. To je čudovit v srebro vezan, s srebrnimi in zlatimi črkami po škrlatnem pergamentu popisan rokopis. Vse kaže, da je bil izdelan za gotski dvor, saj gre za gotski prevod svetega pisma, ki ga je bil dobrih sto let prej napisal gotski arijanski škof WULFILA (grško Ulfilas, ok. 311—ok. 384). To je bil izredno izobražen mož, ki je moral — podobno kakor mnogo pozneje KONSTANTIN za Slovane — izumiti za Gote posebno pisavo. Sestavil jo je iz 2 starogermanskih run, 17 grških in 6 latinskih znakov. Ohranjenih je le 187 od prvotnih 330 listov. Mikavna je podrobnost, ki nam jo poročajo: ker je pobožni mož hotel svoje rojake odvrniti od krute bojaželjnosti, je *Knjigo kraljev*, ki je precej bojovita, kratko in malo izpustil. Z Goti je izginila tudi njihova pisava. Knjigo, ki je bila, kot bomo videli, med tridesetletno vojno bojni plen, hranijo danes v *Uppsali*.

Nekaj mlajši je *Codex Amiatinus*, ki je zdaj v Firencah. Naslovna stran nam kaže pisarja pred knjižno omaro. V njem vidijo nekateri KASIODOROV portret. Še zanimivejša pa je omara s knjigami, ki so vse lepo vezane in ležijo na policah ter pričajo o ureditvi knjižnice.

Oče zahodnega meništva. Kakor KASIODOR in BOETIJ je bil tudi njun sodobnik BENEDIKT iz Nursije deležen nadvse skrbne vzgoje in izobrazbe. Bil je namreč potomec sabinske podeželske plemiške rodovine ANCIJEV, torej iz tistega dela Italije v srednjih Apeninih, ki so ga imeli za najbolj rimskega. Njegovi življenjepisci pripisujejo njegove organizacijske sposobnosti sabinski patriarhalni preprostosti, ki ga je povezovala z njegovim davnim rojakom KATONOM. BENEDIKT je najprej študiral pravo v Rimu, kmalu pa se je tudi on naveličal posvetnega življenja in odšel v samoto. Toda kljub odljudnemu kraju, kamor se je bil zatekel (Subiaco, nedaleč od stare rimske ceste, ki je tekla proti jugu), je njegov sloves tako narasel, da so se trumoma začeli zbirati okoli njega učenci in da je zbudil zavist sosednjega duhovnika. Zato se je umaknil še globlje v gore in na *Monte Cassinu* — v prekrasni planinski pokrajini — ustanovil samostan. To se je zgodilo leta 529, torej isto leto, ko so zaprli zadnjo *antično univerzo* v Atenah in že stari pisatelji so oba dogodka simbolično povezovali: konec antične in začetek nove krščanske srednjeveške omike. Pri tem pa so pozabili omeniti še en zgodovinski simbol: Monte Cassino je bil nekoč last Marka Terencija VARA, ki ga je bil CEZAR določil za knjižničarja prve rimske javne knjižnice.

Morda bi ob tej priliki kazalo omeniti tudi to, da so se nekateri grški učenjaki umaknili iz Aten v Perzijo, kjer so prispevali k poznavanju grške kulture, tiste kulture, ki so jo kasneje tam prevzemali Arabci.

BENEDIKT je organiziral skupno življenje po lastnih izkušnjah in z novo *regulo* ustvaril temelj vsega poznejšega zahodnega meništva.

Ta regula se v mnogočem, predvsem v psihološkem pristopu k vsakemu posamezniku, v bolj družinski, očetovski, ne pa vojaški disciplini in v poudarjanju telesnega dela razlikuje od PAHOMIJEVE, egiptovske. Zato se je neverjetno hitro razširila po vsem zahodnem svetu, saj je zvesto ustrezala duhu časa in miselnosti ljudi, ki jim je bila namenjena.

Proti pohajkovalskemu življenju nekaterih potepuških menihov, ki so škodili ugledu Cerkve, je neizprosno zahteval

stalnost na mestu («*stabilitas loci*») in vsak menih, ki je vstopil v samostan, je vedel, da ga ne bo mogel zlepa zapustiti. Ta stalnost pa je dobila v tistem nemirnem času še širši pomen: napovedovala je konec preseljevanja narodov, saj so bili benediktinski samostani trdna gospodarska in prosvetna žarišča. Geslo »*Moli in delaj!*« (»*Ora et labora!*«) je na izrojenju in propalu gospodarstva Italije in še prav posebej na dežele severno od Alp, kjer so benediktinci krčili gozdove in umno obdelovali polja, učinkovalo kot pravi blagoslov. Delo je dobilo spet svojo ceno in je jelo roditi stoteren sad.

Kot neodvisne gospodarske enote, ki so same sebi zadoštvale, so postali samostani zgled za vso okolico. Ker so bili razpršeni po vsej deželi, so se odlično vključevali v sredobežni sestav predfevdalne in fevdalne družbe, v kateri so razpredli osnovno kulturno mrežo. Tudi kadar se je zaradi vojn in plenitev močno natrgala, se je iz lastnih moči vedno znova obnavljala.

Prepisovanje za branje. V nasprotju s KASIODOROM BENEDIKTOVA regula sicer ni nikjer priporočala prepisovanja starih tekstov, kljub temu pa je benediktinski red v teku naslednjih stoletij rešil in ohranil mnogo antičnih del. To je prišlo nekako samo po sebi.

Natančni predpisi, ki so razdelili samostanski red od zore do mraka, so poleg molitve in telesnega dela predvidevali precej časa tudi za skupno in posamično branje. Med jedjo in po jedi so se menjavali menihi, ki so bili najbolj primerni, in brali naglas, drugi pa so molče («*summum silentium*») poslušali. Za posamično branje je bil določen čas ob jutranjih urah pa tudi v odmoru po kosilu. To je — odvisno od letnega časa — zneslo tri do štiri ure na dan. Razen tega pa so menihi o postu dobivali posebne bralne naloge. Da pa kdo ne bi lenaril, so morali starejši mlajše nadzirati in se ob urah branja kdaj pa kdaj prepričati, ali mlajši opravljajo svojo dolžnost dovolj vestno. Ker pa ni bilo knjižnega trga, kjer

bi lahko knjige kupovali, so morali samostani v svojih skriptorijih sami poskrbeti, da je bilo na voljo dovolj knjig za branje.

Čeprav se KASIODOR in BENEDIKT nista poznala in drug za drugega še vedela nista — v virih o njunem znanstvu ni nobenih poročil — so benediktinci s časom prevzeli tudi KASIODOROVA navodila za pisanje. Knjige, ki so jih rabili, so bile sprva izključno cerkvene, oziroma verske, toda v deželah, ki so se komaj pokristjanile in kjer seveda ni bilo gramatikov, ki bi se ukvarjali s posvetno literaturo, so morali menihi sami poskrbeti za naraščaj in ga naučiti brati in pisati po latinsko. Brez posvetne literature, ki je bila osnova za dobro latinščino, pa to ni šlo.

Burna zgodovina Monte Cassina je bleščeč zgled meniške vztrajnosti in trdoživosti: Leta 581 ga porušijo Langobardi, a benediktincem uspe rešiti samostanske zaklade v Rim; 717 se z njimi spet vrnejo v svoj samostan in ga obnovijo. Tu živijo v miru do 883, ko ga napadejo Saraceni, a že v desetem stoletju samostan znova oživi. Sledita dve desetletji največjega razcveta s prepisovanjem OVIDA, SENEKE, CICERONA, TACITA, VARA in drugih. Nova nevarnost preti menihom od normanskega Štaufovca FRIDERIKA II. (r. 1194, u. 1250), ki jih prežene, a le za kratek čas, dokler se spet ne vrnejo. Leta 1349 doživi samostan novo katastrofo: potres. A zdaj je njihova knjižnica že močno zanemarjena, kot ugotovi BOCCACCIO ob nekem obisku. Sicer pa je to že drugo poglavje zgodovine. In končno: V drugi svetovni vojni teče prav tam fronta med zavezniki in Nemci. Samostan je skoro do temeljev porušen. — Danes pa je že spet obnovljen.

Benediktinec na papeškem prestolu. Svetobežnost, v kateri so našli duhovno zavetje vsi tisti, ki so bili prešibki, da bi se spoprijemali s tegobami nemirnega, razrvanega in neusmiljenega časa, pa ni prinesla Cerkvi samo novih, za njeno slavo vnetih in požrtvovalnih duhovnih sil, ki so se zbi-

rale v samostanih, ampak tudi velike gmotne koristi. Znatna posestva, ki jih je dobivala kot volila in darila posvetnega življenja trudnih novih kristjanov, so ji pripomogla do velike gospodarske in z njo tudi politične moči, saj je postala kmalu daleč največji zemljiški posestnik z zemljišči v južni in srednji Italiji ter na Siciliji, v Istri in Dalmaciji. Na teh posestvih je delalo več tisoč kolonov in poljedelskih sužnjev. Za prevoz žita do Rima je bilo potrebno celo ladjevje.¹⁰⁸

Dejstvo, da so papeži z žitom teh svojih posestev — »patrimonija« — prehranjevali ne le bizantinsko posadko, ampak tudi Rimljane, predvsem pa, da so pred vrati Rima zaustavili Hune in vsaj do neke mere omilili, ali celo zadržali barbarske plenitve, jim je dvignilo ugled mnogo bolj, kot bi to lahko dosegla katerakoli druga posvetna oblast.

Prav gotovo je mnogo resnice v ugotovitvi, da so papeži z bulami obvladovali srednjeveški barbarski svet na mnogo obsežnejšem ozemlju, kot so to storili mogočni rimski cesarji s svojimi bojevanja vajenimi vojskami.

Za to naglo naraščanje papeškega ugleda ima gotovo največje zasluge papež, ki so ga, kot pripoveduje legenda, morali s silo potegniti iz mirne samostanske celice na papeški prestol: GREGOR I. VELIKI (Gregorius, 590—604), že tretji velikan krščanskega srednjega veka iz rimskega rodu Ancijev.

Tudi on je v svoji prvi dobi — prav tako kakor KASIODOR — okusil bridkosti politične moči. Na papeški prestol je prinesel nekatere lastnosti, ki so ga za težke naloge cerkvenega poglavarja posebno odlikovale. Bil je izredno več diplomat, ki je šel celo tako daleč, da se je prav ponižno laskal bizantinskemu cesarju — morilcu FOKASU (Phokas, 602—610), samo zato, ker je tako velevala korist Cerkve. Posebno priljubljenost si je pridobil GREGOR med Rimljani, ker je kot pravi oče znal svoje mesto zvesto varovati in ker ga je v dobi najhujše bede prehranil. Obogatil je cerkvene obrede in s tem privabil nove množice vernikov v cerkve. V sporu zaradi ikonoklazma se je s premislekom odločil za slike, ker se je zavedal njihovega pomena za versko vzgojo nepismenih. Zato se je zavzemal tudi za papeško knjižnico in pošiljal knjige kot pomoč misijonarjem.

Tako se ni čuditi, da so prav na področju knjige bili papeži tisti, ki so prvi prebili zaprti krog samostanskih uporabnikov in knjigi odprli pot v svet. KASIODOROVO priporočilo za prepisovanje knjig so papeži sistematično izvajali, čeprav se ta prizadevanja še ne dajo primerjati z organiziranim knjigarstvom pozne antike.

Rim z najsvetejšimi relikvijami in svetimi mesti, koder so nekoč hodili sv. PETER, sv. PAVEL in nešteti mučenci, ki so »s krvjo izpričali svojo vero«, je namreč postal cilj trume romarjev z vseh strani sveta. Ti romarji pa so poleg spominikov hoteli prinesiti domov tudi trajnejše vrednote. Če to že niso mogle biti relikvije, so bile to knjige, v katerih je bilo zapisano, kar je romarje navdajalo s pobožno gorečnostjo. Zdaj se razen menihov pričenjajo uveljavljati tudi posvetni duhovniki kot prepisovalci knjig.

S knjigami iz Rima in sploh iz Italije se je širila tudi pisava — *unciala* in *poluncila* — dva močno zaokrožena načina pisanja, ki so ju imenovali tudi »*littera romana*« — rimski črkopis.

Knjižnice in arhivi. Da so morali imeti papeži — posebno odkar se je njihova uprava in oblast tako zelo razširila — svoj arhiv in knjižnico, je samo po sebi umevno že zaradi njihovih vsak dan naraščajočih dnevnikih potreb.

Iz druge polovice četrtega stoletja imamo sporočilo o arhivu, katerega je papež DAMAS (Damasus, 366—384) — tisti, ki je HIERONIMU naročil revizijo latinske biblije (*Vulgato*) — ustanovil poleg cerkve sv. Lovrenca. Kmalu pa so postale važnejše arhivske zbirke, ki so jih papeži hranili na svojem sedežu v lateranski palači že od začetka 4. stoletja naprej. To stavbo so namreč dobili od cesarice FAVSTE, žene KONSTANTINA VELIKEGA. Kakšna je bila ta knjižnica, lahko sklepamo iz arheološke najdbe, ko so leta 1900 odkopali celo steno z ohranjeno slikarijo, ki kaže bralca s kodeksom — verjetno sv. AVGUŠTINA. Zasluga GREGORJA VELIKEGA

je bila, da je ločil knjižnico od arhiva. Zdi se, da je bila ta knjižnica sicer velika, a neurejena, saj je opat TAIUS iz Zaragoze leta 646 tam zaman iskal spise GREGORJA VELIKEGA. Moral se je obrniti na nekaj manjši arhiv na grobu sv. PETRA.¹⁰⁹ Sem so namreč — pač iz spoštovanja do svetega kraja — spravljali že od vsega početka posebno pomembne listine.

Španija pred arabskimi vpadi. Zahodni Gotje, ki so se naselili na španskem polotoku, so se, kot je videti, hitreje romanizirali kot njihovi rojaki v Italiji. Tudi oni so bili — pač tudi v svojem podzavestnem odporu proti latinskim podložnikom — »krivoverci« arijanci, kar jih je prav tako kakor Vzhodne Gote varovalo pred naglo asimilacijo. Toda ko se je njihov kralj REKARED (586—601) v imenu svojih podložnikov leta 589 na sinodi v Toledu odpovedal arijanstvu, je padla glavna zapreka, ki jih je ločila od katoliškega romanskega prebivalstva. V veliki, preveliki vnemi je, kakor poroča FREDEGARJEVA kronika, spreobrnjeni kralj dal pobrati vse arijanske knjige in jih požgati. S tem je bila uničena tudi vsa druga gotska literatura.

Kljub temu pa je treba priznati, da predarabska Španija ni poznala zgolj teološke literature, kakor bi po takih ostrih verskih spopadih pričakovali, ampak je tu nastala celo prva krščanska enciklopedija. Napisal jo je največji kompilator srednjega veka, zadnji Evropejec, ki mu je bilo znanje antike in mlade krščanske literature še dostopno in ki ga je suvereno obvladal: seviljski škof IZIDOR (Isidorus Hispaliensis, 570—636). Delo ima naslov *Originum seu etymologiarum libri XX* (dvajset knjig izvorov in pomenov) in zajema vse znanje tistega časa. Vsaka knjiga se začinja z razlago besed, ki se tičejo obravnavanega predmeta. Najzanimivejša je za nas 6. knjiga *De libris et officiis ecclesiasticis* (o knjigah in cerkvenih opravilih). Po razlagi besede »*bibliotheca*« iz grščine, opredeljuje pojme »*librarius*« (knjižničar), ki so mu prej

rekli »*bibliopola*« in piše »*staro in novo*«, medtem ko je »*antiquarius*« tisti, ki piše samo »*staro*«. Nadalje razloži, kaj je to »*codex*«, »*volumen*« in »*liber*« ter žal precej na kratko oriše zgodovino knjig od svetopisemskega ESRE naprej. Čeprav so nekatere njegove besedne razlage včasih nekoliko prisiljene in dvomljive, je njegovo delo izredno dragoceno, saj je, kakor vse kaže, črpal iz starih virov, ki nam niso več dostopni.

Za vse te podatke je potreboval IZIDOR gotovo zelo bogato knjižnico, ki jo je imela njegova škofija v *Sevilli*. Po stari antični tradiciji so bile, kot pripoveduje sam, stene poslikane s portreti slavnih avtorjev, nad omarami pa je bilo 15 oznak za razne stroke.

IZIDORJEVO knjigo so uporabljali skozi ves srednji vek kot enciklopedijo. Ohranjenih je okoli 1000 rokopisov, od teh kakih 180 iz 8. in 9. stoletja. Razen velike uporabnosti je k veliki razširjenosti pripomogla tudi usoda Španije, iz katere so pred arabskimi navali reševali, kar se je dalo. Pri nas imamo dva rokopisa iz 12., enega iz 14. stoletja ter dva prvotiska, kar priča, da so to delo menihi tudi na Slovenskem pridno uporabljali.

Poleg škofijskih knjižnic na sedežih španskih škofij, so bile zelo bogate samostanske knjižnice, med njimi največja v *Ripollu*. Tudi tu so posvečali knjigam veliko skrb in spoštovanje. Značilno je, da je pri rokopisih iz Španije zelo mnogo pripisov, zapisov in opomb o nastanku, kar kaže, da so bili španski pisarji na svoje delo zelo ponosni. Nepravilno ravnanje s knjigo so kaznovali s tridnevno izključitvijo iz meniške skupnosti. Knjižničarstvo je bilo v velikih časteh in *ustoličenje knjižničarja* je bil cerkven obred. Knjižničar je moral poklekniti pred škofa, ki mu je kot znamenje njegovega poklica izročil pečatni prstan z besedami: »*Esto custos librorum et senior scribarum!*« (Bodi varuh knjig in vodja pisarjev.)

Po arabski zasedbi, ki je sledila stalnim medsebojnim sporom krščanskih knezov na Španskem, so nekaj časa še delovala krščanska kulturna središča *Kordova*, *Sevilla* in *Toledo*, saj so se Arabci zadovoljevali z »*džizjo*« (jizya — poseben davek za kristjane) in krščanske kulturne dejavnosti sprva

niso preganjali. Ko pa so tri in pol stoletja pozneje (1085) Toledo zopet osvobodili, je postalo to mesto pravi most med islamsko in krščansko kulturo. Z leti pa je zaradi pijanosti zmage ta vloga Toleda propadla.

Čeprav se je knjištvo na Španskem razvijalo v odločnem odporu zoper vzhodnogotsko arijanstvo in zoper arabsko kulturo, ima tako pisava »visigotica« (po Vzhodnih Gotih) ali »toletana« (po Toledu), kakor tudi izredno bogata knjižna kultura z razkošno opremo močan arabski pečat. Visigotica, ki je nastala na osnovi stare rimske kurzivne pisave pod vplivom unciale in polunciale, se je počasi umikala karolinški pisavi. Španska cerkev je namreč morala zapustiti stari IZIDORJEV obred, ki se je od predpisanega rimskega nekoliko razlikoval, in se tesneje povezati z Rimom, poleg tega pa so v vedno večjih množinah prihajali vitezi s severa pomagat Špancem v njihovem osvobodilnem boju. Zaradi pomanjkanja domačih izobraženih cerkvenih dostojanstvenikov so na osvobojena cerkvena mesta prihajali duhovniki francoskega rodu.

Pod frankovskimi Merovingi. Med vsemi rimskimi pokrajinami, ki so jih preplavili Germani, se je Galija pokatoličanila prva. To se je zgodilo leta 469 pod kraljem KLODVIKOM (Clodewch, Clodwig, Clovis, 482.—511), torej celih sto let pred REKAREDOM v Španiji. Zdi se, da se je pustolovski ustanovitelj frankovske države že zgodaj zavedel, da je napočil čas, ko se nobena politična oblast v Evropi brez zavezništva s papeškim Rimom ne bo mogla uveljaviti in ustaliti. Na drugi strani pa je tudi Cerkev spoznala, da na severu raste sila, ki ji bo v utrjevanju rimskega primata v veliko pomoč, saj se je KLODVIK bojeval zoper svoje arijanske nasprotnike in tekmece v imenu (in pod izgovorom) svoje prave vere. Zato se ni čuditi, da je »branitelj ljudstva in svetovalec kraljev« katoliški škof GREGOR iz Toursa (Gregorius, 538 do 594) v svoji kroniki *Historia Francorum* temu nasilnežu, ki si je v krvavih bojih z Rimljani in raznimi germanskimi

plemeni podvrigel vso današnjo Francijo in dobršen del Nemčije, odpustil in opravičil njegovo divjvo čud in vse umore, ki jih je izvršil v službi Cerkve. Sicer pa je GREGORJEVA kronika izredno zanimivo branje. Vse njegovo literarno delo je polno čudovitih in čudežnih zvez ter povezav, ki govorijo o tedanjem z vražami in poganskimi ostanki prepletenu verovanju in opisujejo dogodke, ki jih je avtor še sam videl in seveda na svoj način razlagal.

Za nas je zanimiv podatek o prizadevanju kralja CHILPERICHA (561—584), ki je poskušal *reformirati latinico* s tem, da je »dodal našim črkam takšne, kakršne imajo Grki«. »Poslal je pisma v vsa mesta svojega kraljestva, da bi se dečki učili po novem in da bi stare knjige na novo prepisali.« Toda kralj grškega alfabeta sploh ni dobro poznal in tako je — na srečo — njegova pravopisna reforma, ki bi prinesla samo zmedo, propadla.

V Frankovski državi so namreč pod MEROVINGI že mnogo pisali. Ne samo v dvorni pisarni, ki je morala služiti razvejanji upravni službi, ampak tudi po samostanih, ki so imeli v Galiji že zelo staro tradicijo. Prvega v vsej zahodni Evropi je ustanovil MARTIN iz Toursa (Martinus, ok. 316—397) v *Limonumu* (danes Ligugé blizu Poitiersa; ustanovlj. 361). Tudi on je bil kakor njegov nekoliko starejši egiptovski sodobnik PAHOMIUS po poklicu vojak. V krščansko hagiografijo (življenje svetnikov) je prišel kot svetnik, ki je presekal svoj plašč in ga delil s siromakom.

Najiminenitnejša samostana v Galiji pa sta bila *Maius Monasterium* (danes Marmoutier pri Toursu; ustanovlj. 372) in *Lérins* (otočje ob provansalski obali; ustanovlj. 410).

Kako zelo je bilo meništvo v Galiji razširjeno, priča poročilo o GREGORJEVEM pogrebu, na katerem se je zbralo kar 2000 marmoutierskih menihov. Lérins jih je tedaj štel menda celo 3000.

V merovinški Franciji se je iz minuskulne kurzive razvila »*merovingica*«, zelo ozka, stisnjena in razpotegnjena pisava z okrepljenimi zgornjimi in ošiljenimi spodnjimi podaljški. Iz samih rokopisov pa tudi iz iluminacij s stiliziranimi plete-

ninastimi ornamenti je mogoče sklepati na nove germanske pisarje, ki jih stara rimska tradicija ni več vezala.

Kljub vedno večji vlogi, ki jo je imela knjiga v papeškem Rimu, kljub bogastvu španske knjižne opreme in kljub oblikovnim posebnostim visigotice in merovingice ali »beneventane« (iz Monte Cassina) se niti Italija, niti Španija, niti Galija po knjižni kulturi, posebno pa po ekspanzivni sili in domišljeni univerzalistični kulturni politiki še niso mogle meriti s prizadevanji irskih in nekaj pozneje anglosaških menihov.

KULTURA NEKULTURNIH

Naravnost z Jutrovega? Irska, ki nikoli ni okusila rimske nadvlade, je stopila sorazmerno pozno iz predzgodovinske polteme čez prag pokristjanjenja v luč zgodovine. Zato si zgodovinarji še danes niso edini, odkod in kako so prišle v irsko kulturo nekatere izrazito vzhodnjaške poteze, s katerimi se srečujemo že kar od vsega začetka. Umik krščanskih beguncev pred barbari na sorazmerno varni otok in duhovni zakladi, ki so jih gotovo tudi z Vzhoda prinesli s seboj, nikakor niso dovolj prepričljiva razlaga za prvine, ki jih je mogoče zaslediti v umetnosti irskega zgodnjega krščanstva.

Prvi poskusi pokristjanjevanja segajo gotovo zelo daleč nazaj in so oviti z vencem poetičnih in pobožnih, skoro bi rekli tipično irskih legend. Po njih ni prinesel prvih vesti o Jezusu iz Nazareta na Irsko nihče drugi kot sam *Jožef iz Arimateje*, gotovo najkompetentnejša priča, saj je bil po evangeliju on tisti, ki si je pri Pilatu izprosil Jezusovo truplo za pokop. Še ni zelo dolgo tega, ko so pobožni menihi v enem izmed nešteti irskih samostanov kazali mesto, kjer je stala Jožefova krsta. — Tudi druga podmena ni mnogo verjetnejša. Po njej so prinesli krščanstvo v te kraje pripadniki rimske legije, ki so jo v prvem krščanskem stoletju premestili iz Palestine v Britanijo. — Niti irski apostol in narodni svetnik PATRIK (Patrick, lat.: Patricius, vzdevek, ki ga je dobil zaradi svojega visokega rodu; ok. 389—ok. 461) kljub 66 knjigam o njem (ali morda prav zaradi njih), ni ušel skepsi sodobnih zgodovinarjev. Ti so mu namreč šele po natančem

preverjanju v začetku tega stoletja dovolili vstop v dokazljivo zgodovino.

Verjetno se je cerkev na Irskem že v PATRIKOVIH časih naslonila na *klansko* (rodovno) *ureditev*. Osnovna organizacijska shema torej ni temeljila na diecezah kakor drugod po Evropi, kjer je cerkev prevzela rimsko upravno razdelitev, ampak na sorodstvenih vezeh po rodovni pripadnosti. Samostansko-škofijska območja so se skladala s klanskimi območji in klanski poglavarji so bili nekakšni dedni opatje in škofje ob enem. Bili so sicer voljeni, a izbrani po navadi iz iste najuglednejše družine.

Tako se krščanstvo na Irskem ni pojavilo kot nekaj povsem tujega ali celo sovražnega, ampak se je morda bolj kot drugje spojilo z ljudskimi navadami in predstavami. Zanimivo je, da iz te dobe ni mučenikov. Nekakšen zunanji znak »pogansko-krščanskega prehajanja« so še danes visoki in ozki staroirski kamniti križi, ki presenetljivo spominjajo na stare keltske pokončne menhire.

Razumljivo je, da je moralo nastati tudi sicer nekaj razlik z ustaljenimi običaji in celo obredi »rimske« cerkve. Irci namreč več kakor sto let niso hoteli opustiti nekaterih običajev in obredov, ki jih Rim ali nikoli ni poznal, ali pa jih je že zdavnaj opustil. Veliko noč so slavili ob drugem času, tonzuro so strigli drugače in v cerkvi je imel narodni jezik, ki ga v Rimu do zadnjega niso kdo ve kako radi gledali, kar precejšnjo veljavo. Čeprav je bila irska oziroma iroškotska cerkev, kakor so jo pozneje imenovali, popustljiva do poročenih duhovnikov, je na drugi strani v svojih samostanih — daleč od civiliziranega udobja — z asketsko strogostjo in vročo vnemo varovala poleg krščanske tradicije tudi antično dediščino ter dvigala knjižno kulturo do pravega razkošja.

Taka samostanska naselbina se je močno razlikovala od zidanih samostanov na celini. Najlaže bi jo primerjali mestecu z majhnimi lesenimi ali iz vrbovja spletenimi in na grobo ometanimi kolibami, ki so se stiskale okoli ne mnogo večje kamnite, včasih tudi lesene cerkvice. Tu je živelo, delalo, molilo, bralo pa tudi pisalo in slikalo na stotine za čuda učenih in izobraženih menihov.

Luč z — Zahoda: V skladu s to zares evangeljsko preprostostjo irskih menihov je bila njihova izredna ljubezen do misijonarstva. Morda je v tem nekaj starega apostolskega duha iz prvih časov krščanstva (»peregrinatio pro Deo« — romanje za Boga). Morda pa je ta potovalni nemir dediščina po keltskih svečenikih — *druvidih*, o katerih nam je sporočeno, da so bili venomer na poti. Kot izrazito razumniški, družbeno vpliven sloj stare irske družbe so ti poganski svečeniki vtisnili novi veri, kateri so se prilagajali, kakor so vedeli in znali, tudi svoj pečat.¹¹⁰ PREŠERNOV duhovni iz »Krsta pri Savici«, ki »pred je štet bil med druide«, namreč nikakor ni bil izjema, ampak verjetno celo pravilo, ki ga je PREŠEREN s svojo intuicijo (ali ČOPOVO erudicijo) spoznal ter mu tudi glede nagibov misijonarskega dela dal adekvaten, psihološko utemeljen poetičen izraz. »Oteti brate« mu je dolg, s katerim mora odkupiti svojo krivdo (»ko si pogubljal jih . . .«). In . . . ali ne zveni prava misijonarska sla irskih menihov iz verzov:

V deželah jutra čakajo bogate
te žetve, ne zamudi jih nobene . . .

Sicer pa se irski misijonarji tudi na zunaj niso kdo ve kako razlikovali od poganskih druidov. Tetovirani obrazi, poslikane veke, visoko nad čelom od ušesa do ušesa ostriženi lasje, dolga griva, ki je padala po plečih, v prsnem žepu obhajilni pripomočki (ki so zamenjali stare amulete), torba z evangelijem (ki je bil poln magičnih moči), dolga pastirska palica (kot znak pastirskega stanu) in zvonec (s katerim so odganjali zle duhove) — za naše današnje pojme kaj tuje in eksotične prikazni. Gotovo so te stare poganske prvine močno odzvanjale ne le med keltskimi rojaki na Irskem in Škotskem, ampak tudi v sorodni duhovni strukturi komaj poromanjenega, pogermanjenega in poslovanjenega prvotnega prebivalstva. — Čeprav ni verjeti teoriji, da so ti misijonarji kdaj pa kdaj naleteli na jezikovne ostanke starih Kelto v raznih odročnih hribih, kjer so se najraje ustavljali, je vendarle treba računati s sorodno mentaliteto. Ta privlačna so-

rodnost je bila, kot vse kaže, odločilna za uspešne začetke irskega misijonarstva.

Tako so se najprej odpravili med svoje rojake na Škotsko; germanske Angle in Sase, ki so bili zavzeli današnjo Anglijo in hodili plenit ter ropat na Irsko, pa so puščali ob strani, ne meneč se za to, da se utegnejo neprijetni sosodje kot pogani pogubiti. Tega pa papež GREGOR VELIKI ni mogel dopustiti. Posegel je vmes in (597) poslal svojega misijonarja AVGUŠTINA (Augustinus, u. 605) s 40 menihi in mnogimi knjigami na Angleško. (*»Angli sunt, angeli fiant!«* — Angli so, angeli naj postanejo — je baje vzkliknil, ko je zagledal visokorasle, plavalase Angleže na rimskem suženjskem trgu.)¹¹¹

AVGUŠTINU je dal papež nekaj modrih in strpnih navodil na pot ter ga svaril pred rušenjem »malikovalskih svetišč«, češ, če bo »narod videl svoje nekdanje molitvene hrame ohranjene, ga bo navada še bolj vlekla, da bo hodil vanje častit pravega Boga«, vendar se AVGUŠTINU, ki je postal nadškof v Canterburyju, ni posrečilo bistveno razširiti svoj vpliv in podrediti irsko cerkev. Sicer pa je Canterbury postal »začasno« — in ostal trajno — središče Cerkve na Angleškem. Poleg nadškofije je AVGUŠTIN ustanovil prvi benediktinski samostan izven Italije in morda celo tudi šolo. Po njegovi smrti je prišlo do ponovne oživitve poganstva, ki so ga dokončno premagali šele irski menihi, predvsem pa eden njegovih najpomembnejših naslednikov Grk TEODOR (Theodoros, 602—690). Doma je bil iz Tarza (rojstnega kraja sv. Pavla) in je bil zelo izobražen mož. S pribočnikom HADRIANOM je v Canterburyju postavil tamkajšnjo šolo na nove temelje in zbral tam prvo knjižnico na angleških tleh. Posebnost šole in knjižnice je poudarek, ki ga je tu dobila grška literatura.¹¹²

Mlada anglosaška cerkvena organizacija, ki je uživala vso podporo papeškega Rima, in samosvoja iroškotska cerkev, ki se je sklicevala na staro in slavno izročilo, sta morali priti navzkriž. V tem spopadu ni šlo toliko za drobne zunanje razlike, ki so vsaj do neke mere ostale še dolgo po končani odločitvi na cerkvenem zboru v opatiji Whitby (664), kot za

vprašanja pristojnosti in seveda za oblast. Kakor ni bilo drugače pričakovati, je v tem dolgotrajnem teološkem boju zmagal Rim s svojimi zvestimi Anglosasi proti trmastim Ircem. — Ironija zgodovine je, da so se manj kot tisoč let pozneje fronte menjale.

Iz te polemike nam je ohranjen zanimiv dokument. Irski menih KOLUMBAN (Columbanus, včasih tudi Colman, Colum, ali celo Palumba, ok. 540—615) se je obrnil na samega papeža (ki sta ga obe strani priznavali). V pismu, ki brani irsko stališče, je prvič v zgodovini, v izrazu »*totius Europae*« obrazložena zamisel krščanske Evrope kot kulturne celote.

In Irci so tej krščanski kulturi v Evropi postavili temelje, ki jih niti vojne, niti navali divjih narodov, niti najbolj nezprosni družbeni spopadi srednjega veka niso mogli omajati.

Pol tisočletja, od nastanka samostanske univerze v *Clonmachnoisu* na Irskem (548) pa do ustanovitve irskega samostana *Svetega Jakoba v Regensburgu* (1090), je bila irska meniška kultura vodilna in odločilna kulturna sila v Evropi. Od Orkneyskih otokov do Španije in Italije ter od Atlantika do Kijeva so hodili iroškotski menihi in sami, ali pa s svojimi učenci in tekmeci Anglosasi ustanavljali samostan za samostanom — kulturni center za kulturnim centrom.¹¹³

Kar zdaj sledi, si je mogoče prebrati v *Življenju svetnikov*, ki je za to dobo prava zgodovina knjig in knjižnic. Vsi ti misijonarji so namreč neutrudni in vztrajni razširjevalci krščanske pa tudi posvetne izobrazbe, ki so utrdili krščanstvo kot knjižno religijo in se uveljavili kot pravi knjižni svetniki.

Knjižni svetniki. Že PATRIK namreč ni bil samo ustanovitelj nadškofije in opatije *Armagh*, ki je postala irsko cerkveno in s tem tudi narodno središče, ampak je bil tudi prizadeven učitelj svojih krščencev in učencev, ki jih je, rekli bi po moderni metodi, s posebej za pouk napisano abecedo učil brati.

Zanimiva osebnost je bil sv. KOLUMBA (Columba, Columbanus, Colum, z irskim imenom Crinithan, včasih tudi Columcille — cerkveni golob, 521—597), ki je bil celo kraljevskega rodu. Ustanovil je menda 36 samostanov in vsakemu med njimi poklonil svojeročno napisan evangeliar. Najznamenitejši med njegovimi samostani so: *Derry* (545), danes Londonderry v Ulstru, *Durrow* (553), predvsem pa *Iona* (563) na nekdanjem otoku *Hy*, 115 km severno od irske obale. Tu je — tudi to spada v vzdušje dobe — čudežno pregnal vse kače z otoka in tako omogočil svojim 121 tovarišem, da so se lahko v miru posvetili pobožnemu premišljevanju, študiju in pripravam za misijonsko delo. Od tam so njegovi učenci hodili širit krščanstvo na Škotsko. Da bi bili področju svojega dela še bliže, so se naselili na Svetem otoku ob northumberlandski obali in ustanovili samostan *Lindisfarne* (635), ki je eno stoletje in pol pozneje postal med prvimi plen normanskih Vikingov (795). — Za nas je zanimiv KOLUMBIN ali KOLUMOV vremenski blagoslov — štiri molitvice, ki jih je treba napisati na štiri listke in vreči na štiri strani sveta. Razen tega blagoslova je od 15. stoletja naprej znan tudi KOLUMOV vodni, krušni, solni blagoslov in blagoslov za oči. Zelo verjetno so ti blagoslovi — seveda že močno spremenjeni in prepojeni s čarovniško mistiko — prišli k nam kot *Kolomonov žegen*. V njem lahko zasledimo spomin na nekoč tako razširjeno vero v magično moč knjige.

Zveza med KOLOMANOM in KOLUMBO je tem verjetnejša, ker so KOLUMBO radi zamenjevali z drugim nekoliko mlajšim irskim misijonarjem, čigar ime se glasi podobno, namreč z že omenjenim KOLUMBANOM. Tudi on se je odpravil z 12 tovariši na misijon v Galijo. Tu je med drugimi ustanovil samostan *Luxeuil* (590) — danes *Luxeuil-les-Bains* v Burgundiji. Ta samostan je postal matica 60 drugih samostanov. Med njimi sta najbolj znana *Corbie pri Amiensu* (657) in *Sankt Gallen* (612) v Švici. Ta je nastal na mestu, kjer si je zgradil puščavniško hišico eden izmed KOLUMBANOVIH dvanajsterih spremljevalcev sv. GAL (Gallus, 550—645).

Tako Luxeuil kot Sankt Gallen sta zaslovela po svojih skriptorijih in po posebnem duktusu pisave. Toda vrnimo se k sv. KOLUMBANU! Mož, ki je bil do sebe in drugih zelo strog, je moral zapustiti Burgundijo, ker se je zaradi kritike nemorale na dvoru zameril kraljici BRUNECHILDI. KOLUMBAN pa je znan tudi po izredno strogi reguli, ki ni izključevala niti telesne kazni. Zelo kmalu jo je izpodrinila mnogo milejša BENEDIKTOVA.

Po daljših, zelo uspešnih in plodovitih misijonarskih blodnjah je leto pred smrtjo pristal v Italiji, kjer je od arijanskega langobardskega kralja v Piemontu nedaleč od Genove dobil zemljo za samostan *Bobbio* (614). V manj kakor pol stoletja je postal Bobbio vodilna kulturna ustanova Italije. Poseben pomen je dobil bobbijski skriptorij, ker so tam v svoji vnemi in gotovo zaradi štednje uvedli navado, da so isti pergament dvakrat uporabili. Tekst, ki so ga imeli za manj važnega so bodisi z vodo izmili, bodisi izpraskali z nožem, ostrgali s plovcem, ali pa z mlekom izlužili in bolj ali manj očiščeno stran znova popisali. Take knjige se imenujejo *palimpsesti* (iz gršč.) ali pa »*codices rescripti*« (lat. — na novo popisani kodeksi). Te dvakrat popisane knjige so za znanost posebno zanimive, saj nam poleg »glavnega« teksta iz 7.—8. stoletja po zapletenem postopku (s kemičnimi snovmi, ali z ultravijoličastimi žarki in fotografijo) odkrivajo tudi »manj važne« klasične tekste, ki so bili napisani v 3. ali 4. stoletju. Prvi tak palimpsest so odkrili šele leta 1761 v knjižnici v Wolfenbüttlu v Nemčiji: pod IZIDORJEVIM besedilom so se pokazali fragmenti WULFILOVE gotske biblije (a ne tako razkošno opremljene kakor Codex argenteus). Razen tega pa so na ta način odkrili še nekatera CICERONOVA, PLAUTOVA in druga antična dela.

Vrsto knjižnih svetnikov bi lahko navajali v nedogled. Tako imamo v tem času najmanj pet FINIANOV, FINNIANOV, FINTANOV, FINDANOV, oziroma VINNIANOV (pri vseh teh imenih, ki v irščini pomenijo menda plavolasca, pravopis močno omahuje; smrtne letnice — po njih jih je še najlažje ločiti: 549, 595, 634, 661 in 878). Vsi so si pridobili

zasluge in slavo kot neutrudni ustanovitelji samostanov, šol in knjižnic.

Prav gotovo ne zaradi popolnosti, ki skoro ni mogoča, ampak zaradi približnega pojma o tej dejavnosti naj naštejemo še nekaj v srednjem veku posebno znanih samostanskih krajev: *Clonard* (ust. 520), *Moville* (540), *Clonmachnois* (550), *Bangor* (558) ter samostanska dvojčka *Wearmouth* in *Jarrow* (673 in 681).

Dolga leta najznamenitejši med srednjeveškimi samostani je bil samostan v *Fuldi* v Nemčiji (744), ki pa ga niso ustanovili Irci, ampak Anglosas BONIFACIJ (Bonifatius, Winfrid, 675—754), ki slovi kot misijonski škof nemških dežel in ga zaradi tega imenujejo »apostola Nemcev«. Izmed škofij, ki jih je ustanovil, sta za nas Slovence važni *Salzburg* (ust. 739), kjer so se že od ustanovitve strastno borili za cerkveno oblast nad Slovenci, in *Freising* (722), kjer so v dobi škofa ABRAHAMA (u. 994) za svoje slovenske podložnike zabeležili najstarejši slovenski in sploh slovanski tekst v latinici: Freisinške — *Brižinske spomenike*. (Danes so v Bavarski državni knjižnici v Münchnu, kamor so prišli leta 1803 iz freisinškega samostana sv. Korbiniana. — Prvo vest o njih je že leta 1807 objavil knjižničar Johan Christoph ARETIN.)

Tudi BONIFACIJ je pravi knjižni svetnik. Iz njegovih ohranjenih pisem je razvidna njegova velika ljubezen do knjig, ki so ga spremljale in postale zanj celo usodne. Ko je misijonaril po Friziji, so ga napadli razbojniki, ker so mislili, da je skrinja, ki jo je nosil (oziroma vozil) s seboj, polna zakladov. Nič mu ni pomagalo, da se je s knjigo hotel zaščititi: pobili so ga z meči. V knjižnici v Fuldi še danes hranijo zelo preprosto vezane kodekse, ki jih je imel tedaj pri sebi. Eden med njimi ima preklane platnice . . .

Knjižni čudeži. In tako smo prispeli do knjižnih anekdot,¹¹⁴ ki morda bolj kakor podatki o samih samostanih govorijo o knjigah in pisarjih. Naziv »scriba« (pisar) je bil nadvse časten. V analih irskih menihov v sanktgallenski knjižnici

omenjajo med škofi in opati smrtne dneve nič manj kakor 61 pisarjev pred letom 900.

Zelo mikavna je zgodba o sv. CIRIANU, ustanovitelju Clonmacnoisa, ki je svojo knjigo pisal na koži svoje najljubše krave . . .

Še značilnejša je anekdota o sporu med KOLUMBO in FINIANOM (tistim, ki je umrl 589) zaradi tega, ker je KOLUMBA prepisal FINIANOV tekst in mu prepisa ni hotel izročiti. Spor je šel do samega kralja, ki je odločil v prid FINIANU. Sam psalter, ki se nahaja v dublinskem muzeju in se imenuje *Cathach o Battler*, so spravljenega v umetniško izdelani skrinji nosili na bitke, da bi jim izvojeval zmago.

In kaj naj rečemo o pravih knjižnih čudežih? Samo dva za vzorec: Ko je sv. FINIAN (tisti, ki je umrl 610) nekoč sedel ob jezeru in bral, mu je knjiga padla v vodo. Ker je bila pregloboka, mu nihče ni mogel pomagati. Tedaj se je zgodil čudež: knjiga je sama — z božjo pomočjo — splavala na površje. Bila je popolnoma nepoškodovana. Drugi čudež je bil še imenitnejši: neko noč, ko je bil zatopljen v pisanje in je menda pozabil oljenki priliti olja, so mu prsti pričeli tako svetiti, da je v njihovi svetlobi lahko nadaljeval delo. Ob skrbeh, ki so jih tedaj imeli z razsvetljavo — spomnimo se samo KASIODOROVE »večne svetilke« — je prišel ta čudež posebno prav.

Čudežne knjige. Med neštetimi knjigami, ki so nastale po iroškotskih in anglosaških samostanih, je velika večina med vikinškimi napadi in pozneje v dobi angleškega protestantskega dogmatizma propadla. Kar je preživelo roparske napade, državljanske vojne in prevrate, je le majhen del nekoč bogate knjižne zaloge. Toda celo ti »ostanki ostankov« še danes govorijo o verski vnemi in o samosvoji sili tedanjih pisarjev in iluminatorjev. Poleg tega pa so te knjige zanimivo pričevanje o času, ko so bile napisane in poslikane in ko so živele svoje čudovito življenje.

Naj omenimo samo nekatere!¹¹⁵

Verjetno najstarejša iroškotska knjiga *Book of Durrow*, evangelijski iz druge polovice 7. stoletja. Čeprav ni posebno velik, je ta kodeks po svoji preprosti monumentalnosti naravnost razkošno iluminiran. Posebno bogate so živo poslikane strani z abstraktnimi, geometrijskimi ornamentami, ki spominjajo na orientalske preproge. Inicialke so prepletene z vijugastimi in ukrivljenimi, včasih podvojenimi trakovi, ki se nadaljujejo v razpotegnjene fantastične živali. Kot da iluminator zaradi spoštljivega strahu ne bi upal slikati dogodkov, o katerih pripoveduje knjiga. Simbolna govornica take iluminacije je preprosta in jasna: vse te bojujoče se pošasti predstavljajo kruti svet nevernih poganov, majhni krožec s še manjšim križcem na sredi ene izmed strani pa je majhni svet krščanskih vernikov, ki so obdani od vsega hudega.¹¹⁶ Evangelisti so ponazorjeni samo s simboli: mož, lev, vol in orel so kakor nekakšni totemi. Vse skupaj je čudovito harmonično zlitje keltskih, saksonskih in sredozemskih vplivov. Knjigo hranijo v Trinity Collegeu v Dublinu.

Lindisfarnski evangelijski, ki je nastal med 700 in 720, ima znanega avtorja: lindisfarnskega opata EADFRITHA. (Zato je nastanek mogoče datirati!) Tu je okrasni element še bolj prepleten in nežen kakor v durrowski knjigi. Toda evangelisti niso upodobljeni kot simboli, ampak kot osebe v skoro realističnem dogajanju. Vsemu delu se razen močne domače tradicije pozna poznoantični ali zgodnjekrščanski, verjetno italijanski vpliv. Morda se je slikar zgledoval po knjigah, ki so s pokristjanjevanjem prišle iz Rima, ali pa si je ta vpliv treba razložiti iz rimskih spomenikov, ki jih je bilo tedaj v Angliji gotovo še mnogo.

Najznamenitejši med vsemi temi kodeksi pa je *Book of Kells*, evangelijski, ki je nastal nekako ok. leta 800, verjetno v samostanu Iona. Po bogastvu iluminacij prekaša vse druge ohranjene knjige iz tega časa. Najrazličnejši vplivi, ki segajo morda prav do koptskih rokopisov in egipčanskih kufskih napisov, so povezani z izrazitimi iroškotskimi elementi v slikovito in vendar ubrano celoto. Vsak evangelijski se pričinja

s simbolično sliko evangelista, čigar lik pa je tako stiliziran in tesno obkrožen, ali boljše: vpleten v ornamentalne vitice in trakove, da se komaj loči od okrasja. »Ta evangelist brez individualnega obraza in brez gibanja«, pravi Izidor CANKAR,¹¹⁷ »je prijal upehanemu svetu, ki je bežal iz medsebojnih bojev v tihoto protiindividualistične samostanske pokorščine, se zatekal k upanju na večna nebeška bivališča, ki je mrtvičil in krotil nagon k aktivnosti s pobožno meditacijo.« Inicialke ob začetkih evangelijev so tako velike, da zavzemajo celo stran in dajejo komaj še dovolj prostora za eno, dve sledeči besedi, ali celo samo črki. Sama pisava je tako okrašena in vendar enakomerna, da je prava paša za oči. Kot večina insularnih (otoških) rokopisov je težko berljiva. Najbrž je prav ta tako težko berljiva otoška pisava (*»insularis«*) tudi kriva, da so knjige propadle. Danes jo na Irskem še vedno uporabljajo kot nacionalno tradicijo. Book of Kells, ki obsega več kakor 600 strani, hranijo kot pravo narodno svetinjo v Trinity Collegeu v Dublinu.

Ob teh in nekaterih drugih rokopisih (*evangelijar iz St. Gallena, evangelijar iz Echternacha in psalter iz Cambridgea*) sodi Izidor Cankar, da se je irsko slikarstvo izoblikovalo kot vseskozi idealistična umetnost in doseglo slednjič »tako abstraktno formo, da ji v vsem razvoju zahodnoevropske umetnosti ni para.« Kako daleč je šla igra fantazije, dokazujejo tudi povsem samovoljne barve (Kristusove roke so rdeče, noge modre, lasje rumeni).

Pri vseh teh rokopisih se človek ne more ubraniti vtisa, da pisarjem in iluminatorjem ni šlo samo za lepoto, ampak za veliko več. »Sancta sanctis!« (sveto za sveto), staro načelo mysticizma, ki je tako blizu magiji, je tu izvedeno do popolnosti. Pri listanju po teh kodeksih se bralec spomni na mikavne svetniške štorijske in čudeže ter na vso magijo, ki je bila s tako knjigo povezana. Nehote nam prihaja na misel prizor iz GOETHEJEVEGA *Fausta*. Ko išče po knjigi skrivnostnih znakov, ki naj bi mu dali magično moč, se Faust ustavi pri eni izmed strani in pravi:

Kako vse v eno tke se, povezuje,
drugo v drugem živo snuje!
Nebeških sil se vrsta spušča, vstaja
in zlata vedra si podaja.
Od blagoslovov krila dehtijo
predirajo zemljo, v vesolju zvenijo
in ga prešinjajo s harmonijo.

Predstava o srednjeveškem iskalcu resnice, ki v svoji duševni stiski sluti v teh prepletelih pisanih ornamentih globlji pomen in morda tudi nadnaravno moč, se nam vsiljuje sama po sebi.

OB KORENINAH KRŠČANSKE UNIVERZALNE EVROPE

Semena in kali za pol tisočletja. Neprestani vpadi bojaželjnih ljudstev v tedaj še polcivilizirani evropski kulturni prostor so hudo prizadeli komaj vzbrstele poganjke mlade enotne krščanske kulture. Z juga so napadali Arabci, ki so ogrožali Francijo in Italijo, s severa so pridrveli Normani in razdejali ter opleniili nešteto samostanov, škofij in mest posebo po Irski, Škotski in Angliji, z vzhoda pa so pustošili Madžari in prodrli prav do žarišč nove kulture, do *Fulde* in *St. Gallena*.¹¹⁸ Pri tem je propadlo mnogo dragocenih knjig. Le redkokdaj jih je bilo mogoče rešiti v bolj skrite in odročne kraje (npr. iz *St. Gallena* na otok *Reichenau*). V pretresljivi kroniki, ki jo je kakih sto let po madžarskem napadu na *St. Gallen* (926) napisal menih EKKEHARD IV. (ok. 980—ok. 1060), beremo, kako so se menihi tedaj spremenili v vojščake in kako so reševali svoje bogastvo pred divjimi napadalci. Opat ENGILBERT je vzel obrambo energično v svoje roke, oborožil krepkejše menihe in zgradil nedaleč od samostana močno utrdbo. Celó njegov poveljniški govor, ki zelo slikovito označuje dobo in razmere, nam je kronist ohranil: »Prosimo Boga, da bomo hudiču, zoper katerega smo se doslej s popolnim zaupanjem v Boga vojskovali v duhu, pokazali svojo silo tudi z močjo svojih rok.« — Zanimivo je mesto, ki govori o usodi knjig. V dobro zavarovano utrdbo so iz samostana znosili ves cerkveni zaklad, »razen knjig, ki so stale na policah. Te je opat — brez posebnih jamstev — predal samostanu na otoku *Reichenau*; ko pa so jih prinesli nazaj, se je število sicer ujemalo, niso pa

se ujemale same knjige.« — Zdi se, da dobri menihi niso pomislili na predajno-prevzemne sezname, ki so danes celo v okviru ene same knjižnice v navadi . . .

Sicer pa so samostani kot kulturna žarišča s svojim avtarktičnim gospodarstvom in s svojo na vse strani povezano knjižno kulturo zaradi svoje samostojnosti vendarle preživeli in se na celini vedno znova obnavljali. Bili so kot semena, ki so vzkalila tudi v najbolj pusti pustinji celo tedaj, ko so bile njihove matične celice že davno v razvalinah: *Lindisfarne* 793, *Wearmouth pri Jarrowu* 792 — tu je živel in deloval veleučeni BEDA VENERABILIS (Častitljivi, 673 do 735), pisatelj in zgodovinar, ki je opustil štetje let od začetka sveta in se odločil za »inkarnacijska« leta (leta po Kristusovem učlovečenju) — nadalje: *Iona* 806 itd.; o usodi *Monte Cassina* pa smo že govorili.

Posebej je treba omeniti južnoitalijanske samostane *Grottaferrata*, *Casoli* in posebno *Rossano*, kjer je nastal znameniti na škrlatnem pergamentu s srebrnimi in zlatimi črkami pisani *Codex Rossanensis*. Ti vazilijanski (grško-rimski) samostani so veliko prispevali k širjenju klasične izobrazbe.

Na drugi, na posvetni strani pa se je sprožil samoobrambni mehanizem vojaške organizacije. Ta se je s časom okreplil, da je kulturo lahko obranil, zavaroval in — tudi to spada med zgodovinska protislovja — celo pospeševal.

Težka konjenica z oklepnim konjem in oklepnim konjenikom, ki se je lahko postavil v stremenu in imel tako oporo za sunek in udarec, je bila sicer zelo draga, a neverjetno uspešna vojaška formacija v tistem času.¹¹⁹ V življenje jo je poklical — pač po bizantinskem zgledu — KAREL MARTEL (r. ok. 688, u. 741) za obrambo pred Arabci. Ta konjenica je postala temelj evropskega fevdalizma, tega kompliciranega družbenega in gospodarskega sistema, ki je z natančno opredeljeno hierarhično lestvico povezoval vojaške obveznosti z zemljiško posestjo. Vzdrževanje take vojske je bilo namreč zelo drago in je zahtevalo velika gmotna sredstva. Za začetek jih je brez posebnih pomislekov pridobil KAREL MARTEL s sekularizacijo cerkvenih posestev in menda celo s plenjenjem cerkvenih zakladov. Sicer pa niti on, niti nje-

gov vnuk KAREL VELIKI (768—814), še manj pa njegov pravnuk LUDVIK POBOŽNI (814—840) niso imeli namena, da bi prišli s Cerkvijo navzkriž. Nasprotno. Brž ko se je vojska lahko sama vzdrževala (iz zemljiške rente, iz delovnih presežkov tlačanov), so se s Cerkvijo najtesneje povezali, saj so se zavedali, da imata tako Cerkev kakor vladar iste koristi.

Cerkev in cesarstvo. Čeprav je bila cerkev v frankovski državi vladarju pravzaprav podrejena, saj je obveljala v glavnem cesarjeva volja tudi v cerkvenih zadevah, je bilo vse posvetno in cerkveno tako prepleteno, da skoro ni bilo mogoče potegniti jasne ločnice med obema območjema.

V novem redu so imenovali Boga očeta »gospodarja nebeške trdnjave«, torej vrhovnega fevdalnega gospoda, ki so si ga predstavljali v cesarski opravi in v cesarskem blesku.

Ta »fevdalizacija« božjega kraljestva odseva tudi iz čudovitega *Godeskalkovega evangelistarja*, ki je bil namenjen KARLU VELIKEMU in njegovi ženi HILDEGARDI. Pisan je z zlatimi črkami na škrlatnem pergamentu. Pisar in verjetno tudi iluminator rokopisa menih GODESKALK (Godescalcus) je to svojo odločitev razložil v pesmi, ki je bila knjigi priložena: zlate črke pomenijo blesk nebes in večnega življenja. V freskah cerkvice *Sta. Maria in Valle v Čedadu* so odkrili sorodnost s tem rokopisom, ki bi kazala na neposredni vpliv kodeksa na stensko slikarstvo.

Vedno bolj se je pričela uveljavljati predstava o hierarhični piramidi z blaženimi, svetniki, angeli in nadangeli ter Bogom na vrhu. Te piramide pa niso videli kot zrcalno sliko zemeljskega reda, ampak so bili prepričani, da je ta nebeška ureditev neizpremenljiv zgled za cesarja, fevdalno gospodo, podložnike, tlačane in sužnje na zemlji. (Mnogo pozneje, ko je ta fevdalna piramida dobila že prva špranje in se pričela ponekod že rušiti, srečamo skoro isto predstavo v DANTEJEVI *Božanski komediji* kot nebeški pa tudi peklenški stožec.)

Polpismeni pobudnik pisanja in kulture. Življenjepisec KARLA VELIKEGA, frankovski pisatelj in arhitekt EINHARD (Einhartus, Einhardus, ok. 770—840), poroča o svojem kralju, da je bil deležen sicer zelo temeljite telesne vzgoje, da je bil odličen plavalec, strasten lovec in seveda nenadkriljiv vojak, da pa pisati ni znal. Vsa njegova izobrazba je bila nekaj latinščine, poznavanje glavnih verskih nauk in menda tudi najpreprostejših računskih operacij. Tem bolj presenetljivo je, da se ima Evropa prav temu »barbaru« in njegovim izrednim organizacijskim sposobnostim zahvaliti za svojo prvo, za »karolinško renesanso«, predvsem pa za temelje srednjeveške kulturne politike, ki je preživela več obdobji upada in nemoči, a se je iz teh temeljev vedno znova pomlajevala.

Kot bi bil slutil, da ga njegova veličastna misel ene velike evropske države ne bo preživela — njen razpad je bil prvi začetek narodnih držav in narodnih kultur (prim. *strasburško prisego*, prvi dokument v stari francoščini in starovisokonemščini) — je hotel postaviti kar se da trdno, vse povezujočo ideološko stavbo. Zato si je ves čas svojega vladanja prizadeval, da prepreči vsak še tako neznamen odklon in — če treba tudi s prisilo — uveljavi popolno enotnost na verskem, oziroma cerkvenem področju.

Kulturnih, predvsem versko organizacijskih nalog, ki so bile za tako enovito in celovito ideološko stavbo potrebne, se je KAREL VELIKI lotil s preudarnostjo vojskovodje, ki si zna pridobiti sposobnih sodelavcev in jim dati v izdelavo smotrni, jasno premišljen načrt. Težko je reči, do katere mere je bil ta načrt cesarjevo, koliko pa delo njegovega »kulturnega glavnega stana«, če ga smemo bojevitemu času in bojevitemu ustanovitelju ustrezno poimenovati z vojaškim izrazem.

Vsekakor pa je bil izbor »kulturnih generalov«, ki jim je ta, skoro bi rekli, prvi razsvetljeni vladar v Evropi zaupal vodstvo kulturne akcije v svoji državi, tako uspešen in srečen, da ga nikakor ni mogoče pripisati naključju. Frankovski

vladar se je očitno zavedal, da mora nova univerzalna kultura zajemati iz vseh kulturno ustvarjalnih področij zahodnega sveta.

Glavni stan kulturne akcije. Najaktivnejši propagator, duša novih izobrazbenih prizadevanj, je bil Anglosas ALKUIŃ (Alcuin, 737—804). Prišel je z znamenite; leta 676 ustanovljene škofijske šole v *Yorku*, ki jo je sam ponosno imenoval »studeneć izvrstnosti in izobrazbe za ves naš rod.« V deželi Frankov je hotel zgraditi »nove Atene, mnogo imenitnejše od starih.« Na dvoru KARLA VELIKEGA je prebil devet let. Za njegovo zvesto službo ga je radodarni vladar nagradil z mnogimi samostani. Med njimi je najslavnejši *Sv. Martin v Toursu*, ki je pod ALKUIŃOVIM vodstvom postal eden najpomembnejših kulturnih centrov frankovske države. Njegov skriptorij je odločilno vplival na razvoj celotne meniške knjižne kulture v zgodnjem srednjem veķu. ALKUIŃ, ki je prišel iz Anglije z enim samim tovarišem, je bil ob koncu svojega življenja gospodar nad 20 000 ljudmi. Kot svetomartinski opat je lahko prepotoval ves KARLOV imperij po dolgem in počez, ne da bi moral kako noć prenoćiti v hiši, ki ne bi bila »njegova«. Ohranjenih je 232 pisem, ki jih je pisal svojemu kralju. Ta pisma, ki govorijo o tedanji kulturni in cerkveni politiki (kar je bilo tedaj, kot že rećeno, eno in isto), so izredno zanimivo gradivo za zgodovino njegove dobe. Posebno pomembno je bilo njegovo delo na tekstni reviziji latinske biblije — ALKUIŃOVA biblija.

Iz Italije je prišel PAVEL DIAKON (Paulus Diaconus, 720—799). Njegovo srećanje s KARLOM VELIKIM ni brez romantićnih, moćno ćustvenih nagibov. Odpotoval je namreć k zmagovalcu nad Langobardi, da si izprosi svobodo za svojega brata, ki je v tej vojni prišel v frankovsko ujetništvo. Videti je, da se je vladarju izredno prikupil. Vsekakor je ostal na KARLOVEM dvoru već kakor deset let. Razen zgodovine Langobardov, ki je zelo tehten vir tudi za zgodnjo slovensko zgodovino; je napisal već pesmi, med njimi tudi

ljubezenskih, ki so posvečene hčerki zadnjega langobardskega kralja. Pred smrtjo se je vrnil v samostan *Monte Cassino*.

Velik pesnik je bil španski emigrant, ki se je umaknil pred Arabci, Got TEODULF (Theodulf, ok. 760—821), poznejši škof orleanski. Tudi on ni prišel praznih rok na KARLOV dvor v Aachen, saj je prinesel s seboj bogastvo španske kulturne tradicije. Po KARLOVI smrti je bil ta ostri kritik tedanjih cerkvenih razmer obdolžen veleizdaje in zaprt v samostanu. Baje si je pridobil svobodo s himno *Gloria, laus et honor* (Slava, hvala in čast), ki jo še danes pojo po katoliških cerkvah.

Domačo, nemško tradicijo je zastopal ALKUINOV učenec HRABAN (Hrabanus, Rabanus Maurus, 780—856). Za njegovega opatovanja v Fuldi (822—842) je ta samostan v svojem skriptoriju zaposloval 40 pisarjev in se razvil v kulturno središče prvega reda. HRABANOVA enciklopedija *De universo* (o vesolju) šteje v osnovni fond srednjeveških samostanskih knjižnic.

Iz naše neposredne bližine je bil pesnik in gramatik PAVLIN (Paulinus II., rojen ok. 750 ali 735 v Čedadu, torej na meji slovenskega ozemlja in je morda znal slovenski; umrl je 802 v Ogleju). Udeleževal se je pokristjanjevalnih pohodov med Furlani, Karantanci in Avari. 781 je postal oglejski patriarh s sedežem v Čedadu. Rudolf KOLARIČ¹²⁰ mu pripisuje odločilno pobudo, če že ne avtorstvo Brižinskih spomenikov in se v tem razlikuje od drugih slavistov. Med številnimi PAVLINOVIMI bogoslovnimi deli in pesmimi je zanimiva njegova žalostinka za prijateljem, furlanskim mejnim grofom Erikom, ki je padel v bitki proti Hrvatom. Slika nam ideal fevdalnega viteza, ki ga krasijo: velikodušnost in radodarnost, posebno do cerkve, zaščita vseh, ki ne morejo nositi orožja, plemenitost in prijateljstvo do ljudi njegovega stanu, posebno do duhovščine plemenitega rodu, hrabrost v boju, prožnost duha in — politična premetenost.¹²¹

Poleg naštetih pobudnikov je tu še precejšnje število drugih kulturnih delavcev. Drobno delo v tej kulturno-religiozni ekspanziji pa je opravila armada irskih, oziroma anglosaških misijonarjev, ki so se na umiku pred Vikingi, pa tudi

zaradi svoje apostolske vneme razkropili po vsej frankovski državi.

Mikavna je anekdota, ki pripoveduje o svetobežni neizkušeni teh kulturonoscev. Iz Irske sta, kot pripoveduje zgodba, prišla dva meniha na celino, kjer sta kmalu spoznala, da se ljudje zanimajo samo za stvari, ki imajo svojo ceno. Zato sta po zgledu pouličnih prodajalcev ponujala same sebe in klicala: »Kdor si želi modrosti, naj pride k nama in jo prejme iz najinih rok. Imava modrost na prodaj!« Baje se je sam kralj pogajal z njima. Izkazalo se je, da je bila njuna cena zelo nizka: samo najnujnejše jedi in obleke. Tudi če je ta anekdota izmišljena, je vsekakor mogoča. Taki so bili ljudje, ki so nam ohranili dobršen del antične tradicije in v viharnih časih postavili temelje današnje zahodne kulture.¹²²

Problem jezika in pisave. Če je hotel KAREL VELIKI svojo državo trdno upravno povezati in ji zagotoviti skladen kulturni razvoj, je moral poskrbeti za enoten jezik in enotno pisavo. Stara klasična latinščina je namreč tudi v Italiji že davno umrla. Še bolj pa se je spremenila v drugih romanskih deželah. O neki enotnosti ni moglo biti govora. Za slovnično pravilnost in za pravilno izreko je bilo treba seči tje, kjer so staro tradicijo še najbolj skrbno negovali — na Irsko. Da pa se tudi v bodoče od klasične latinščine ne bi preveč oddaljili, so se zatekali k antičnim delom, k OVIDOVIM *Metamorfozam*, posebno pa k VERGILOVI *Eneidi*, ki je postala izredno priljubljeno branje, predvsem pa k CICERONOVIM govorom. Tako so dobili v vsej zahodni Evropi — pač iz Irske — tista dela, ki so za dolga stoletja ostala vzor in vzorec za nego čim bolj čistega latinskega jezika.

Tudi glede pisave,¹²³ ki se je v raznih skriptorijih in med raznimi narodi razvila in razdelila v posebne nacionalne pisave (špan.: *visigotica*, ital.: *beneventana* in franc.: *merovingica*) ter oddaljila od antičnega duktusa, so postale potrebne neke splošno veljavne, enotne norme. Danes sicer vemo, da *karolinška minuskula*, ki se je vedno češče upo-

rabljala in je postala osnova za srednjeveško in z njo današnja latinico, ni nastala niti kot stvaritev KARLA VELIKEGA — to že zaradi njegove pomanjkljive izobrazbe ni bilo mogoče — niti po njegovih navodilih. Pač pa se je ta izredno enakomerna in lahko čitljiva pisava z enotno minuskulno abecedo, s samostojnimi črkami in opuščanjem *ligatur* (povezav med črkami) ter z redkimi *abreviaturami* (krajšavami z izpuščanjem posameznih črk), posebno s prilagoditvijo na štirinačrtni sistem uspešno vključila v KARLOVO kulturno politiko. Razen na Irsko, kjer se je otoška nacionalna pisava (*insularis*) ohranila kot dokaz irske narodne individualnosti do današnjega dne, se je karolinška minuskula razširila najprej po vsej Franciji, potem pa po Nemčiji, Švici, gornji Italiji, Skandinaviji in Angliji ter je končno prodrla celo v južno Italijo in izpodrinila beneventano. (Tudi naši *Brižinski spomeniki* so pisani v karolinški minuskuli.) Enotni interesi duhovščine, ki so tudi po razpadu frankovske države segali preko meja, so pospeševali in utrjevali enotno pisavo.

Vse to je imelo svojo idejno, ali boljše: ideološko utemeljitev, ki jo poznamo še iz KASIODOROVIH časov. Posebno jasno je izražena v KARLOVEM pismu, ki ga je 797 pisal opatu v Fuldi:

»V zadnjih letih smo iz več samostanov dobili pisanja, iz katerih se da razbrati, da so nam bratje iskreno naklonjeni, da pa se ne znajo izražati kot izobraženci. Tako se je zbudila v nas skrb, da bi se modrost in razumevanje svetih knjig prav tako in morda še hitreje izgubili, kakor bi popuščala spretnost pisanja. Vsi pa prav dobro vemo, da so zmote v besedah nevarne, še nevarnejše pa so zmote v pomenu. Zato vas opominjamo, da ne zanemarite znanstvenih študij, ampak da jih opravljate vneto in vdano ter tako laže in pravilneje prodirate v skrivnosti svetih knjig.«¹²³

Kulturni program karolinške renesanse. Nekakšna krona KARLOVE izobraževalne politike — če pričnemo pri vrhu — je bila *palatinska akademija* (iz lat. *palatium* — palača,

dvor) na kraljevem dvoru. Ta akademija, katere začetek se ne da datirati, ni bila uradna ustanova in so jo tako krstili zgodovinarji šele mnogo pozneje, bila pa je temu, kar danes pod to besedo razumemo, zelo podobna. Gre za nekakšen krožek znanstvenikov in pisateljev, ki jih je KAREL VELIKI zbral okoli sebe. Ti »akademiki« so si prav tako kakor v akademijah evropskega baroka in razsvetljenstva nadeli celo znanstvene psevdonime: KAREL VELIKI je bil npr. David, TEODULF — Pintar, pesnik ANGILBERT (ok. 740—814), ki je v svojem samostanu Centula-St. Riquier zaposloval 300 menihov in 100 posvetnih duhovnikov, da so brez prestanka molili za zveličanje in dolgo vlado njegovega »nezakonskega« tasta KARLA VELIKEGA, pa se je imenoval — Homer.

Morda bi še najbolj zadelo bistvo akademijske dejavnosti, če bi jo zaradi vloge, ki jo je imela, imenovali nekakšen Svet za kulturo in prosveto v KARLOVI administraciji. Sestajali so se sicer le občasno, toda vprašanja, ki so jih obravnavali, so obsegala vsa področja tedanje kulturne politike. Razume se, da se je teh sestankov, kadar so mu državni opravki to dovoljevali, udeleževal tudi sam kralj, ki ga hvalježni in dobro nagrajevani »akademiki« niso nehali slaviti in častiti. Imenovali so ga »doktorja gramatike«, »učitelja retorike« in »najboljšega dialektika na svetu, večjega od KATONA, CICERONA in HOMERJA«. ¹²⁴

Vse kaže, da se izobraženci že od aleksandrinskih časov pa do znamenitih baročnih in razsvetljenskih akademij takemu hvalisanju niso mogli izogniti. Kot da je bil ta davek človeški nečimrnosti cena za vladarjevo pripravljenost, da podpre njihova kulturna prizadevanja... Sicer pa je zanimivo, da ta družba na dvoru tudi izobraženih žensk ni pogrešala. Poročajo, da je bila med njimi tudi hčerka orleanskega škofa TEODULFA — GISLA, ki se je udeleževala akademijskih sestankov ob strani svojega očeta.

Prav tako kakor akademija in morda še koristnejša je bila *palatinska šola*, ki je bila namenjena predvsem plemiškim otrokom. Vzgojila naj bi elito za višje cerkvene, oziroma upravne službe v državi. O tem namenu nam priča po-

ročilo o cesarjevi inšpekciji in o njegovem spodbujanju dobrih ter grajanju slabih dijakov. Značilna je njegova pretnja, češ, če se ne boste učili, bom dal višje službe otrokom nižjih slojev. In to — kot je videti — nikakor ni bil cesarjev prvotni namen.

Ob šoli je bila seveda tudi *knjižnica*, ki so jo glede na njeno vlogo imenovali prvo dvorno ali celo državno knjižnico v Evropi. Sem so se stekale knjige z vseh strani. Nekaj dragocenih knjig so prispevali papeži, za nekatere so posredovali »akademiki«, ki svojih zvez z domovino nikoli niso pretrgali, nekaj pa je bilo tudi posvetilnih izvodov, ki so jih poklanjali učenjaki — podobno kakor danes — v zahvalo za gostoljubje v knjižnici.

Posebno važen je bil *skriptorij*, v katerem so npr. izdelali 15 prepisov zakramentarja (danes bi rekli: misala) GREGORJA VELIKEGA, ki je postal obvezen za vso državo. Tu so poskrbeli tudi za zveste prepise posebno iskanih del, npr. BENEDIKTOVE *Regule*, katere original se je bil izgubil. Najpomembnejše delo, ki je izšlo iz tega skriptorija, oziroma iz kroga akademije, je bila ALKUINOVA biblija — revizija Vulgate, ki jo je naročil KAREL VELIKI. O nekaterih krasotnih izdajah, ki so tu nastale, bo še govora.

Pri razpravljanju o palatinski knjižnici ne smemo prezreti, da zavest o trajnem pomenu in o važnosti nepretrganega knjižničnega razvoja tedaj še ni bila povsem trdna. Kako bi si sicer mogli razložiti, da je ta kraljevski bibliofil volil re-vežem izkupiček knjig, ki naj bi jih po njegovi smrti razprodali. Čeprav nekateri menijo, da gre za njegovo zasebno knjižnico, saj se palatinska knjižnica omenja tudi pozneje, ne smemo pozabiti, da ta doba razlike med kraljevo zasebno in državno lastnino še pravzaprav ni poznala.¹²⁵

Vsekakor je bilo za KARLOVEGA življenje pa tudi še po njegovi smrti sodelovanje akademije, šole, knjižnice in skriptorija vzorno in je omogočalo smotrno kulturno politiko za vso državo, saj so se po zgledu palatinskih kulturnih prizadevanj in po navodilih, ki so prihajala od tam, ravnale šole in knjižnice po samostanih v »provinci«.

Pisanje »brez črk« pri Slovencih. Slovenski knez INGO je bil kot pripoveduje spis *O pokristjanjenju Bavarcev in Karantancev* zaradi svoje modrosti tako priljubljen, da je vsakdo ubogal njegovo naročilo, tudi če je prišlo do njega »pisanje brez črk«. Verjetno gre za pravni običaj, po katerem se, kot razlaga Milko KOS, »že nepopisani pergament, na katerem bo listinski tekst šele napisan, more uporabljati pri pravnem poslovanju na pravnoveljaven način«, ¹²⁶ saj germanska plemena tako niso razumela latinskega jezika. Slovenci seveda tudi ne.

Vsekakor je misel o neki necerkveni administraciji, ko je poleg nepopisanih moralo biti tudi nekaj popisanih listin, zanimiva, čeprav si je težko zamišljati slovenskega kneza, ki bi bil v času, ko se je še KAREL VELIKI s težavo učil pisati, pismen.

Najstarejši knjižni katalogi. Iz dolge vrste karolinških, oziroma otonskih (po cesarjih OTONU I., II. in III.) samostanov in škofij, ki so slovele kot šole in knjižnice, naj omenimo le nekatere:

Fulda je postala najpomembnejša samostanska šola v Nemčiji. Zaneseni verzi, v katerih slavi njen opat HRABAN svojo knjižnico, češ da se v njej najde vse, kar je posvetnih in duhovnih spisov, so seveda močno pretirani. Priznati pa je treba, da so v fuldovskem skriptoriju posvečali posebno pozornost antičnim delom. Tu so našli tudi najstarejši nemški ep o *Hildebrandu*. — Zelo dobro smo poučeni o knjižnem bogastvu samostana na otoku *Reichenau*. Stvarni katalog, menda najstarejši, kar jih poznamo, je leta 822 sestavil bibliotekar REGINBERG (800—847). 415 del je razporejenih po teh strokah: biblije, cerkveni očetje, življenja svetnikov, zakoniki, zgodovinska dela, popisi dežel, zdravstvo, liturgija, pridige, pasijoni, slovarji, slovnice in poezija. — Še danes je znan po svoji dragoceni knjižnici samostan *St. Gallen* v Švici. Katalog iz leta 880 navaja 362 zvezkov. Tu so dobe-

sedno noč in dan — celo v času med nočnimi molitvami — pisali in slikali. Tako se ni čuditi, da so do leta 1100 našli že 1000 zvezkov. Ta samostan je posebej zanimiv, ker se nam je iz leta 820 ohranil tloris, ki kaže na vzhodni strani prezbiterija dva prostora drugega nad drugim za skriptorij in knjižnico. — Za samostan *Lorsch* so znani celo trije katalogi iz zgodnjega srednjega veka. Eden iz 10. stoletja zajema 590 strani. — Najstarejši katalog v Franciji je ohranjen iz samostana *St. Riquier* v Pikardiji. Leta 831 navaja 256 zvezkov. — Zelo bogat z rokopisi je bil že omenjeni samostan v *Bobbio*. V 9. stoletju je imel 700 kodeksov, kar je za tisti čas izredno veliko.¹²⁷

Med mnogimi škofijskimi knjižnicami je najzanimivejša knjižnica ob stolnici v *Veroni*, ki deluje še danes. Najstarejši rokopisi iz lastnega skriptorija segajo do 6. stoletja. Imamo jo torej lahko za najstarejšo neprekinjeno delujočo knjižnico današnjega časa. Za nas je pomembna knjižnica v *Freisingu*, kjer so našli *Brižinske spomenike*. Škof ABRAHAM (u. 957), ki mu nekateri avtorji pripisujejo ne le slovenski rod, ampak celo avtorstvo tega najstarejšega slovanskega besedila v latinici, je bil kot vse kaže, tudi velik knjigoljub. Neko poročilo pravi, da je opremil cerkev *na Otoku ob Vrbskem jezeru* s knjigami. To je verjetno prvo poročilo o knjigah na slovenskem ozemlju. Morda so prepisovali slovenske tekste tudi v Čedadu, kjer sta se stikala slovenski in furlanski svet. Ohranjenega pa ni nič razen nekaj imen slovenskih romarjev, ki so se podpisovali v Čedadski evangelij.

Knjige za zakladnice in zakristije. Obdobje med 9. in 12. stoletjem bi po vsej pravici lahko imenovali zlato dobo srednjeveških kodeksov, saj ta doba ni samo bogata s kodeksi, ampak so tudi kodeksi bogati z zlatom.

Ko je nicejski cerkveni zbor (787) obsodil bizantinsko ikonoklastično gibanje, se je KAREL VELIKI iz »ljubezni do Boga in svetnikov« opredelil za češčenje podob in tako

spodbudil umetniške sile na področju knjižne iluminacije. Temu se je pridružila njegova in njenih naslednikov prislovična darežljivost, ki je kot izraz posebne cesarjeve naklonjenosti poklanjala dragocene rokopise raznim samostanom in škofijam. Glavni nagib pri tem je bila želja, da bi dobilo cesarstvo z naslonitvijo na antiko in antične vzorce, posebno pa z razkošjem in monumentalnostjo svoje umetnosti novo avtoriteto kot nadaljevanje rimskega imperija.

Velik vpliv so imeli gotovo tudi bizantinski umetniki-emigranti, ki so se pred ikonoklastičnim preganjanjem zatekli na Zahod, kamor so prinesli »modo« dragocenih avličnih (dvornih) rokopisov. Ta vpliv se je posebno uveljavil, ko je prišla na cesarski dvor bizantinska cesarica TEOFANO (Theophano, ali Theophanu), ki se je poročila z OTONOM II. (973—983) in je kot regentinja (983—991) vladala namesto svojega sina OTONA III. (983—1002). Njena velika knjižna kultura, ki jo je prinesla že z doma, je vplivala na vso njeno dobo.

Menih-pisar in njegova vest. Po samostanih je nastala prava »zlata mrzlica« v prepisovanju verskih pa tudi antičnih tekstov, ki so jih s simboličnimi razlagami poganskih mitologij prilagajali kot alegorije krščanskih čednosti ali celo kot napovedi Mesije. Pri tem si je danes kar težko zamišljati meniha ob prepisovanju včasih precej spotekljivih mest pri starih lirikih ali celo komediografih. (Katalog stolnice v *Orviedu* iz leta 882 navaja med 42 rokopisi celo JUVENALA, ki so ga kljub zelo visoko izpodrečanemu opisovanju rimske nemorale kot strogega moralista visoko cenili.) — To krščansko-pogansko nasprotje nam bo še očitnejše, če si zamislimo duha, ki je vladal v samostanskem skriptoriju. Zaradi popolne tišine, ki jo je zahtevalo delo, so se morali posluževati dogovorjenih nemih znamenj: če je pisar potreboval pogansko knjigo, ki je po vsej verjetnosti stala ločeno od krščanskih, je najprej kot splošen znak za knjigo posnel listanje,

potem pa se je, da bi označil poganstvo, popraskal za ušesi — kot pes.

In vendar se imamo za večino tega, kar nam je ohranjenega iz antike, zahvaliti prav tem menihom, ki so marsikdaj morali tako ali drugače opraviti s svojo vestjo. Morda pa so se s posebno vnemo in ljubeznijo pri prepisovanju svetih knjig skušali odkupiti za kakšno grešno misel, ki se jim je kdaj porodila . . .

Iz 12. stoletja nam je v rokopisu iz Durhamske katedrale ohranjena pridiga »*Audivi vocem de coelo*« (Slišal sem glas z nebes), v kateri nam tak menih pripoveduje o svojem delu:¹²⁸

»Zdaj pa poglejmo, kako lahko postanemo pisarji. Gospodovi! Pergament, po katerem pišemo, je zanj čista vest, na njej so zabeležena s peresom spomina naša dobra dela; zaradi njih smo vredni, da nas Bog sprejme. Nož za strganje pergamenta je strah božji, ki s kesom postrga z naše vesti vse hrupavosti greha in slabosti. Plovec, s katerim je bil pergament zglajen, je strogost blaženih želja . . . Apno, katerega drobni delci so pergament pobelili, pomeni vztrajno razmišljanje svetih misli . . . Ravnilo, ki zarisuje črto, da lahko pišemo ravno, je božja volja . . . Orodje, ki drsi ob ravnilu, da naredi črto, je naša predanost naši sveti nalogi. Pero, ki je preklano na dvoje, da lahko pišemo, je naša ljubezen do Boga in do bližnjega . . . Črnilo, s katerim pišemo, je sama ponižnost . . . Razne barve, s katerimi je knjiga poslikana, niso nevredne, da ponazorijo raznolike milosti nebeške Modrosti . . . Pisalnik, na katerem pišemo, je srčni mir . . . Primerek, po katerem pišemo, je življenje našega Odrešenika . . . Prostor, v katerem pišemo, je naše zaničevanje reči, ki jih ponuja ta svet.«

Kakor vsak trud je bilo tudi prepisovanje kodeksov delo zasluženja in pokore s pravcatimi »tarifami« odpustkov. Šteli so črke, besede in strani za plačilo s skrajšanjem — napake pa, ki jih je pisar zagrešil, za kazen s podaljševanjem trpljenja v vicah. Toda tak kodeks ni imel samo duhovne vrednosti kot pripomoček za pisarjevo, oziroma slikarjevo bližnjico v nebesa, ampak tudi svojo otipljivo materialno ceno v umetelno izdelanih platnicah iz zlata, srebra, draguljev,

biserov in emajla, če že ne štejemo truda, potrpljenja in umetniške spretnosti, ki so jih potrebovali pisarji, slikarji in zlatarji za izdelavo dragocenih kodeksov.

Medtem ko so se menihi morali v glavnem zadovoljiti s čisto vestjo in natančno — kakor pri dninarjih — odmerjenimi dnevi odpustkov, so drugi s takimi kodeksi lahko kar lepo zaslužili in je le izjemoma odpadlo tudi kaj za same ustvarjalce teh dragocenosti.

Iz 11. stoletja sta nam znana dva taka primera. Leta 1043 sta barcelonski škof GISLIBERTUD in njegov kapitelj dala židu REMUNDU hišo in polje za PRISCIANOV rokopis, ki ga še danes hranijo v Barceloni. — Drugi primer pripoveduje o grofu ULRIKU Bólcanskem, ki je (1074) dal menihu ULRIKU iz samostana Benediktbeuern na Bavarskem celo vinsko gorico za lepo spisan in iluminiran misál.

Kdo je vse to plačal? Če so bili že sami rokopisi, ki naj bi s svojo razkošnostjo pričali o veljavi in ugledu države in cerkve, tako dragi, se odpira vprašanje, odkod je dobila dežela, ki je bila po preseljevanju narodov opustela in zaradi primitivnih pridelovalnih načinov na robu gladu, tista sredstva, ki so bila potrebna za postavljanje in vzdrževanje izobraževalnega in kulturnega sistema, znanega kot karolinška renesansa?¹²⁹

Kakor že prej in pozneje v zgodovini so imele tudi KARLOVE vojne svoje politično in ideološko opravičilo — zavarovanje krščanske civilizacije in širjenja krščanstva med pogani. Seveda pa so bili tudi to v veliki meri, če že ne predvsem, navadni roparski pohodi. Toda prav v tem je novost: Medtem ko so si po saksonski vojni (722) frankovski velikaši zaklad iz *Irminsula* prisvojili in razdelili, so velikanski plen, ki so ga dobili v avarski vojni (795/6) v znamenitem »ringu«, avarski prestolnici, v celoti prenesli v Aachen. Del so sicer — verjetno iz političnih razlogov — poslali v Rim, toda, kar je ostalo in kar se je »nabralo« tudi od drugod, je bilo še

vedno dovolj, da so bili frankovski vladarji na ta račun še dolgo darežljivi in širokosrčni. Če upoštevamo poročilo, da je bilo potrebnih 15 voz, ki jih je vleklo po četvero volov, da so »avarski državni zaklad« prepeljali v *Aachen* in da so bili ti vozovi do vrha naloženi z zlatom, srebrom in dragocenimi oblačili, si to bogastvo vsaj približno lahko predstavljamo.

Sicer pa tudi Avari tega zlata niso sami nakopali in »pridelali«. Dobili so ga od Bizantincev, ki so si z velikimi letnimi davki v zlatu in srebru odkupovali mir na svojih mejah z Avari. Tako se je po ovinku prek Avarov lep del bizantinskega bogastva prelil na Zahod za osnovo tiste kulture, ki je bila tudi sicer oplojena po Bizantincih. Mikavna je misel, da je bilo zlato zlatih kodeksov (in seveda tudi monštranc ter kelihov) pretopljeno iz zanimivih avarsko-skitskih z živalskimi ornamentami okrašenih posod in iz »barbarskega« nakita, ta pa zopet iz bizantinskih zlatarskih izdelkov. Morda se da tudi tako razložiti potovanje nekaterih motivov.

In še nekaj! V pohodu proti Avarom so sodelovali tudi Slovenci pod knezom VOJNOMIROM in tako prispevali svoj delež za KARLOVO kulturno akcijo.

Kakorkoli so se že pretakala bogastva in kulturni tokovi, čudoviti kodeksi so še danes ponos starih knjižnic in cerkvenih zakladnic.

Poglavje iz umetnostne zgodovine. Če se je v času irskih menihov knjižna zgodovina zrcalila predvsem v čudežev polnem, z anekdotami bogatem življenju svetnikov, jo bomo zdaj najlaže zasledovali v zgodovini umetnosti. V tej dobi je namreč iluminirani kodeks najzanesljivejši dokument za proučevanje umetniških struj, saj se je ohranil mnogo čisteje kot npr. stensko slikarstvo ali arhitektura, ki sta se zaradi preslikav in prezidav često spreminjali po spreminjajočem se časovnem okusu. Tudi pustošenjem in razdejanjem so se lahko prenosne knjige uspešneje umikale kot stavbe.

Največjo ustvarjalno svobodo so ponujale umetniku *inicialke*, saj ga vsebinsko niso prav nič, prostorsko pa skoro nič vezale. Spomnimo se samo irskih rokopisov, kjer so često segale kar čez celo stran. Duh dobe, umetnikov temperament, ki ga je krotila samo njegova večja ali manjša odvisnost od zgledov in predlog, seveda pa tudi njegove morda podzavestno prisotne prastare predstave — vse to se je tu sproščeno razodevalo.

Iz *geometrijsko-vitične ali floralne* (cvetlične) ornamentike se že v merovinški dobi razvijejo *ornitomorfni* (ptičji) in *ihiomorfni* (ribji) motivi, povezani s pletenico. Kasneje se *zoomorfni* (živalski) motivi sprevržejo v *teratološke* (pošastne, spakaste) oblike, ki so tako značilne za romaniko, pa tudi za poromansko umetnost. BERNARD iz Clairvauxa (ok. 1090 do 1153) jih je ogorčeno obsojal:

»Tu se drži četveronožnega trupla kačji rep in tam ribe glava četveronožca. Tu je žival od spredaj konj, v drugi polovici pa koza in tamkaj vleče rogati sprednji del konjski zadek za seboj. Vsepovsod se kaže tako bogata in raznovrstna mnogoličnost podob, da bi rajši brali kamenje kot kodekse in ves dan to podrobno ogledovali, kot o božji postavi razmišljali.«¹³⁰

O duhu, ki ga te besede napovedujejo in ki je usodno vplival na razvoj knjižnega slikarstva, še preden ga je izum tiskarstva do kraja zavrl, bo še govora.

Za sedaj pa smo še sredi najbogatejšega razcveta iluminiranega kodeksa, ki ga označujeta dve umetniški usmeritvi: starejša karolinška in mlajša otonska.

Med iluminatorskimi šolami karolinške dobe,¹³¹ ki jih naštevajo umetnostni zgodovinarji, so posebno sloveli sledeči skriptoriji: palatinski v Aachnu in šole v *Toursu*, v *Metzu*, *Reimsu*, *St. Denisu*, v *Corbiéju*, *Orléansu*, *Fuldi* in *St. Gallenu*.

Naj omenimo samo nekaj kodeksov iz te dobe, ki se je zaradi KARLOVIH prizadevanj močno naslanjala na poznoantično slikarsko tradicijo:

Adin evangeliar, imenovan po naročnici ADI, sestri KARLA VELIKEGA, je pisan z zlatimi črkami. Na celostranskih slikah so upodobljeni evangelisti pod arkadami s svojimi simboli nad glavami. Obkrožajo jih perspektivično nerealne, a dinamične arhitekture. Človeška postava je sicer močno stilizirana, a ostaja v resničnih razmerjih. Platnice krasi gema iz 4. stoletja. — Za *Ebonov evangeliar* (Ebo je bil od 816—835 nadškof v Reimsu) so značilne zelo razgibane, skoro razburjene, od božjega navdiha prevzete postave z nekaterimi realističnimi posameznostmi. — Umetniško najbolj dovršena stvaritev tega obdobja je *Utrechtski psalter*, ki je nastal ok. 832 v Reimsu. Krasi ga 165 krokijev — bežno narisanih risbic, raztresenih brez okvirov med tekst, ki ga samo približno ilustrirajo. Že na prvi pogled se nam tu razodeva delo izredno talentiranega risarja, ki mu v njegovem času pa tudi pozneje ne bi mogli najti tekmeča. Skozi vse te risbice veje vedro antično veselje do življenja, ki se drzno oddaljuje od srednjeveške idealistične askeze. S prav brezskrbno lahkotnostjo izbira iz pobožno vznesenih hvalnic prispodobe, ki se komaj narahlo dotikajo zvišenega teksta (kozlički, žrebiček ob kobili, lev). Ta hvalnica življenja, ki se med vsemi deli karoliške renesanse antiki morda še najbolj približuje, je med idealističnimi upodobitvami vendarle izjema. Njena ljubezniva razgibanost se prijetno razlikuje od nekam toge svečanosti, ki je v umetniškem snovanju vedno znova prevladovala.

Otonska doba, doba visoke romanike, zahteva povsem drugačne umetniške kriterije. Realnost stopa zopet v ozadje, poseben poudarek dobiva simbol. Človeška postava je sicer često močno razgibana, obleke so bogato nagubane, a ozadja so strnjena v obrazec ali sploh samo abstraktna, često enobarvna, zlata. Posebno značilne so oči, ki široko razprte strnijo v bralca.

Zdaj se uveljavijo nova središča, nove iluminatorske šole: *Reichenau*, *Trier*, *Echternach*, *Mainz*, *Köln*, *Regensburg*, *Hildesheim* in nam najbližji: *Salzburg*.

Tudi tu se bomo omejili samo na nekaj značilnih kodeksov: *Geronov kodeks* (knjiga perikop — svetopisemskih

tekstov za bogoslužje) je bil napisan in iluminiran (969) po naročilu poznejšega kölnskega nadškofa GERONA (sodobnika mejnega grofa GERONA, ki ga poznamo iz *Tugomera*). Ta kodeks, ki spominja na iluminacije Adinega kodeksa, se odlikuje po elegantnih v zlatu izdelanih inicialkah z bogato stilizirano rastlinsko ornamentiko. — *Egbergov psalter* (po trierskem nadškofu EGBERTU, u. 993) je napisal menih RUODEPRECHT iz Reichenaua, ki je med svečanimi, togo se držečimi svetniki upodobil tudi samega sebe, ko ponižno sklonjen poklanja svoj kodeks. Madžarska kraljična sv. ELIZABETA (1207—1231) ga je darovala čedadski stolnici, kjer je še danes. — *Utin evangeliar* je najslavnejše delo regensburške šole. Tu se umetnost — daleč od vsega realnega — izživlja v čistih simbolih, ki so izraz abstraktnih teoloških dogem. Umetnica, opatinja UTA iz Niedermünstra, je kot predhodnica sholastike opremila slike z napisi, ki filozofsko komentirajo posamezne upodobitve. — Med mnogimi dragocenimi, razkošno opremljenimi poklonitvenimi kodeksi je za nas najzanimivejši *Evangeliarij* OTONA III. iz Bamberga. Iluminacije niso več kombinirane s tekstom ampak zavzemajo cele strani. Na dveh takih nasprotnih straneh je upodobljen OTON III. na prestolu. Tu v vsej svoji slavi v prisotnosti duhovske in posvetne gosposke sprejema poklonitev štirih kronanih žena z napisi nad glavami: Roma, Gallia, Germania in — *Sclavinia*.

Z naštevanjem kodeksov bi lahko še nadaljevali. Naj navedemo samo še nekaj motivov,¹³² ki govorijo o tedanji miselnosti, v katero se sodobni človek danes le trudoma vživlja.

Papež GREGOR VELIKI sedi ob pisalniku z golobom (sv. Duhom) na ramenu. Ta mu očitno prišepetava, kar papež narekuje ponižno sklonjenemu menihu, ki drži v roki pisalo in tablico (*Trierska šola*). — Evangelist Janez, že belolas stavec, sedi med dvema pisalnikoma, na enem je zvitek, na drugem kodeks, nad njim sedi oreš — njegov simbol — s svetniškim sijem okoli glavice in s knjigo v krempljih (*Evangeliar iz Reichenaua*). — Kristus predaja sv. Petru ključ, ki ga ta ne upa vzeti v gole roke, ampak ga prime s plaščem. Za njim pa stojijo apostoli, ki nič kaj prijazno, skoro pre-

strašeno opazujejo to dejanje (Evangeliar HENRIKA II. iz *Echternacha*). — Večkrat je upodobljen tudi binško čudež z ognjenimi jeziki. Na eni teh slik sedijo apostoli, od katerih ima vsak drugi svojo knjigo v rokah — morda jih ima tudi drugih šest, a se na sliki ne vidijo. (*Trier* ali *Echternach*). — Posebno učinkovita varianta binšnega čudeža z elegantno, rekli bi negovano božjo roko v krogu s padajočim golobom, ki bruha ogenj, ta pa se nad glavami apostolov razdeli na posamezne zublje (*Winchestrska šola*). — V inicialki D stoji Kristus s knjigo v roki, pod njim pa leži menih, ki mu je padla knjiga iz rok: predstavlja pa ta slika poklonitev knjige (ILDEFONZOVA — Alfonzova razprava o devištvu Marije; danes v *Parmi*). — Podoben motiv poznamo v seveda mnogo mlajšem kodeksu tudi pri nas. V bistriškem rokopisu AVGUŠTINOVE *Božje države* (iz leta 1347) je v majhnem medaljonu naslikan sv. AVGUŠTIN z odprtim kodeksom, pod njim pa se zvija bistriški opat HERMAN prav tako s kodeksom v roki. To sličico bi lahko imenovali prvo tekočo slikanico (»strip«) na Slovenskem. Teksta v kodeksih si namreč odgovarjata — seveda ne z »oblačkom«. HERMAN pravi AVGUŠTINU: »Rotim te, prosi zame, prosi za moje!« Avguštin pa mu odgovarja: »Naj se vas usmili vsemogočni Bog! Amen!«¹³³ — Za naše pojmovanje je vsekakor nenavadno prikazovanje vstajenja od mrtvih z dvanajstimi grobnicami, pri katerih mrličii — kot v nekakšni prav zaresni grozljivki — odmikajo nagrobne plošče in skoro povsem goli prihajajo na plan (*Vyšehradski evangeliar*). — Slikovita je vlačuga Babilonka na konju, katerega rep je kača. No, posebno zapeljiva ta žena ni, pač pa je lepo, do skrajnosti stilizirano drevo, ki spominja na stare poganske upodobitve drevesa življenja (*Mozarabska* — špansko-krščanska šola) — Na egiptovske bogove z živalskimi glavami spominja sv. Lukež, ki ima volovsko glavo in sedi za pisalnikom ter piše. Za naše današnje pojmovanje učinkuje ta inicialka prej komično kot pobožno. (*Biblija sv. Benigna*: ok. 1140. Danes v Dijonu.)

In prav v tej sliki se nam razodene, da se z današnjimi merili in z današnjim racionalizmom ne moremo približati umetnosti, ki tako zvesto izraža duha svojega časa. Vsa ta

nepregledna zmes svečanega zanosa, zamaknjene predanosti, skrivnostne, z magijo prepletene simbolike, globoke in iskrene vere, življenjske tesnobe pa tudi radosti, nepremagljivega vraževerja, preprostega smisla za vsakdanji, včasih že kar realistični detajl in vrh vsega še neznanska mera naivnosti — to so temelji miselnosti, iz katere se je v mukah porajala zavest o svobodnem človeku.

Nitke in tkivo. Namenoma smo se pri samostanski knjižni kulturi dalj časa ustavili. Hoteli smo pravično oceniti ljudi in dobo, ki jo je (ok. 1170) GOTTFRIED iz St. Barbe-en-Auge kratko in točno označil z geslom: »Clastrum sine armario quasi castrum sine armamentorio« (samostan brez knjižne omare je kakor trdnjava brez orožarne). Zavedamo se seveda, da J. S. MACHAR¹³⁴ pod vplivom bojevitega liberalizma močno pretirava, ko pravi: »Menihi v samostanih so gojili nekoliko te znanosti, grelji svoje mrzle, uboge duše na sončni svetlobi rimskih klasikov in slikali inicialke v brevirje in molitvene knjige, res je. To je bilo beraško nadomestilo za veliko antično kulturo, uničeno od krščanstva.« — Na drugi strani pa med navdušenjem za čudovite kodekse ne smemo pozabiti, da je ta doba antiko in kar je slikarskega od antike ostalo po sugestivni sili in vplivu na bralce sicer prekašala, da pa je postal izobrazbeni sloj mnogo tanjši, kot je bil v antiki. Vemo, da tudi v antiki preprosti bralec ni prebiral samo HORACA. Toda vse samostanske knjižnice Evrope skupaj še od daleč niso imele toliko in tako različnih knjig kot jih je imela ena sama antična: muzeionska. Predvsem pa je bila knjiga v katerikoli stari rimski ali provincialni knjižnici dostopna neprimerno širšim družbenim slojem.

Menihom gre zasluga, da so raztrgano tkivo antične kulture po nitkah zopet zbirali in kdaj pa kdaj tudi kako pisano nitko spredli. Toda morali so priti čisto drugi tkalci, ki so iz teh in novih nitk stkali preprogo današnje svetovne kulture.

RAZPOKA V BOŽJI TRDNJAVI

Kamnita knjiga. Najveličastnejši, najpomembnejši in najlepši spomenik iz srednjega veka, ki je prišel do nas, je gotovo *gotska katedrala*. Res je, moralo je preteči več stoletij, preden je človeštvo zopet doumelo in doživelo lepoto v razgibanem kipenju sloga, ki ga je njemu sledeča renesansa razglasila za barbarskega — gotskega.

In vendar nam prav gotska katedrala s svojimi vitkimi stebri, ki se poganjajo kvišku in vodijo gledalčevo oko in misel navzgor, katedrala z ozkimi šilastimi oboki, ki se dvigajo do ene same stične točke kakor v molitev sklenjene roke, katedrala z velikimi in visokimi živo barvastimi okni, ki preplavljajo ves neomejeni breztelesni prostor z mistično, nadzemsko svetlobo, ta katedrala govori o duhu dobe bolj razločno in razumljivo govorico, kakor debeli folianti učeniških razprav in neskončne ure zagrizenih disputacij, ki so tisti čas razburjale študente in učitelje po predavalnicah.

Sicer pa sama beseda »*katedrala*« (iz gršč. »*káthedra*« — stol) ne spominja samo na sedež nadškofa ali škofa, ki je tam »stoloval«, ampak tudi na »*stolico*«, na univerzitetno katedro, ki se je tedaj razvijala iz katedralnih, »*stolničnih*« šol.

In navsezadnje: kaj je bila katedrala drugega kakor šola? Šola za vse ljudi, velika odprta knjiga, iz katere so brali tudi neuki in nepismeni.

Vernik, ki je vstopil, se je že ob vhodu srečal z upodobitvami vesoljne sodbe, s prizori iz Marijinega življenja in iz življenja svetnikov. Še prav posebej pa mu je notranjščina cerkve s ponazoritvami svetopisemskih zgodb in s preprostimi

prisposodobami cerkvenih dogem ponujala dovolj snovi za razmišljanje, za »branje«. (Kot primer take kamnite knjige naj navedem samo bogato poslikavo naših podeželskih cerkvic, recimo v *Hrastovljah*.) Vse to je bila — s spremljavo slikovite in ognjevite pridigarjeve besede — prava avdiovizualna metoda za vzgojo in izobrazbo.

Kako tesno je bila taka cerkev povezana s pravo šolo izpričujejo upodobitve sedmerih svobodnih umetnosti npr. v *Chartresu* ali *Parizu*. Verjetno se je nanašal na učenjaško razpravljanje relief ARISTOTELA, ki ga jaše ALEKSANDROVA ljubica KAMPASA, pač odmev na literarno predlogo ali pa na kako opazko v sholastičnem disputu (*Lyon*). Za okenske slike v chartreski katedrali, ki prikazujejo pritlikavce na ramenih velikanov, se da literarna predloga celo natančno ugotoviti. Gre za izrek francoskega sholastika BERNARDA iz Chartresa (Bernardus Carnotensis, 12. st.): »Pritlikavci smo, ki smo se povzpeli na ramena velikanov.« (Mišljeno je sklicevanje na starokrščansko tradicijo, ki je, kot bomo videli, postala glavno geslo tega časa.)

Sicer pa podobe po cerkvah (v chartreski katedrali so jih našli, naslikanih in kamnitih, nič manj kot 8000) niso govorile samo o verskih naukih. Povsod si lahko opazil drobnosti iz vsakdanjega življenja: kmečka in obrtniška opravila, lov ipd. Polno je bilo tudi poudarjeno posvetnih, kar spotekljivo posvetnih prizorov, ki so skriti na kakem stebrskem glaviču ali sklepniku govorili, da življenje tudi tedaj ni bilo ena sama molitev in da je za pravi, skrušen kes kdaj pa kdaj potreben tudi — greh. Iz upodobitev menišičev in nunic pa diha ponekod že ostra obsodba samostanskega življenja.

Okamnella sholastika. Tako so imenovali gotsko katedralo in dokazovali notranjo sorodnost med zidano cerkvijo in filozofsko-teološkimi strujami srednjega veka. Učeno se je temu reklo: »Ecclesia materialis significat Ecclesiam spiritualementem« (Snovna cerkev označuje duhovno Cerkev). — Opat

SEGUR (Suitgerus, 1081—1151), ki je leta 1143 dokončal cerkev v *St. Denisu* blizu Pariza — prvo cerkev v novem slogu — je svojo stavbo v tem smislu tudi razložil: »Dvanajstero stebrov, ki v sredini dvigajo cerkev, pomeni dvanajstero apostolov, dvanajstero stebrov v stranskih ladjah pa dvanajstero prerokov.« Sklicujoč se na apostolove besede, govori SEGUR celo o Jezusu kot o »ogelnem kamnu, ki združuje oba zidova« (pač novi in stari zakon). Iz njega »raste vsaka duhovna pa tudi snovna stavba v pravi tempelj Gospodov«. ¹³⁵

Še jasneje in določneje povezuje cerkev in cerkveno filozofijo naš umetnostni zgodovinar Izidor CANKAR: »Čudoviti umski sistem, v katerem se vera in veda združujeta v nebotično stavbo, se mora podreti, če ji izpodmaknemo božje razodetje, kakor se morajo fantastično rastoči, skrivnostno se noseči oboki gotske katedrale sesuti, če poderemo zunanje opornike zgradbe.« Ali še bolj preprosto in poenostavljeno: mistična zamaknjenost v notranjosti na eni ter strogi, na statičnih računih, na razumskih sklepih zgrajeni od zunaj vidni oporniki na drugi strani.

Res zvesta prispodoba srednjeveške dvojnosti med čustvom in razumom, med vero in vedo, dvojnosti, ki so jo v sholastični filozofiji prvič spoznali in poslednjič skušali strniti v enoten miselni sistem.

Da se je ta dvojnost, oziroma razdvojenost odražala v vsem javnem življenju in seveda tudi v knjigi, v njeni vsebini in obliki in sploh v njeni usodi, se razume samo po sebi.

Za oblast nad dušo in telesom. Sprva je bilo videti vse tako preprosto: vera je zajemala vse javno in seveda še bolj vse notranje življenje srednjeveškega človeka in kazalo je, da se bo zdaj zdaj uresničilo svetopisemsko prerokovanje o enem hlevu in enem pastirju. — Toda ko je bila ta doba tako rekoč že pred durmi, je prišlo vse drugače. Povsem drugače, kakor so si to zamišljali in kakor so morda sanjali prvi kristjani, ki so zaničevali dobrine tega sveta in prezirali smrt.

Cerkev, ki bi se po takih predstavah morala zavzemati predvsem za duhovne dobrine, se je znašla v sponah posvetnosti in se navzela nekaterih zelo posvetnih navad. V 13. stoletju je posedovala malone eno tretjino evropske zemlje na Zahodu kot fevd s tlačani, tlako in drugimi prav nič duhovnimi pravicami.

Za kritično presojo njenih napak nam ni treba posegati po MACHARJEVI obsodbi krščanske kulture, ki je najbrž ne bomo tako lahko odpravili kot pristransko in krivično, če jo primerjamo z nekaterimi sodobnimi viri. Naj navedemo samo lincolnskega škofa Roberta GROSSETESTA (Grosseteste, 1175—1253), ki je na koncilu v Lyonu (1245) izjavil: »Vir vsega zla je rimska Cerkev, ker z darovnicami in podeljevanjem služb ob belem dnevu imenuje ljudi, ki vplivajo pogubno in sploh niso pastirji.«¹³⁶ Še hujše očitke je moral nekoliko pozneje poslušati papež ALEKSANDER IV. (1254 do 1261) češ, Gospod je naročil sv. Petru, naj njegove ovce pase, ne pa striže.

Klic po obnovi Cerkve je prišel najprej iz burgundskega samostana Cluny (ustanovlj. 910), kjer so hoteli temeljito poglobiti samostansko življenje, ki se je od BENEDIKTOVIH časov hudo izpridilo. Zahtevali so »resnično apostolsko življenje« v revščini prvih kristjanov. S časom pa se je clunyska reforma razširila čez vso Cerkev, ki so jo hoteli prenoviti, osvoboditi izpod cesarjevega varuštva in to cesarstvo podrediti papeški oblasti. Tako so Clunyjci odločilno posegli v boj za investituro — pravico postavljanja cerkvenih dostojanstvenikov, ki se ji cesarji nikakor niso hoteli odreči. Neodvisnost, ki si jo je Cerkev v tem boju s krvavimi vojnami, dvomljivimi zaveznitvi in z izrekanjem cerkvenih prekletstev proti svojim političnim nasprotnikom pridobila, pa je morala kljub oblasti in sijaju plačati z izgubo svojega ugleda. Rekli bi celo lahko, da so že v tej dobi pognale korenine za nepomirljivo kritiko, ki jo je pozneje izražala reformacija. Zdaj pa je celo samostan v Clunyju, ki so mu pripisovali večjo moralno moč kot samemu papežu, šel v svojem zmagoslavju predaleč. Med leti 1088 in 1130, torej že ob upadanju romanike v Evropi in le nekaj let pred prvo gotsko

katedralo, so v Clunyju sezidali velikansko romansko baziliko, pravo božjo trdnjavo, ki je daleč prekosila vse krščanske cerkve svojega časa. Pričala naj bi o slavi, časti in moči samostana, pa je za to svoje prvenstvo žela le ostro obsodbo novih obnoviteljev, ki jih ni bilo mogoče utišati.

Mistični protestniki. Zamaknjena mistika, kakor se nam razodeva v skrivnostnem vzdušju gotske katedrale, se je pred koncem srednjega veka naravnost bohotno razcvetela in navdala množice vernikov s svojim opojnim, omotičnim duhom.

Ta duh pa ni prišel iz starih bogatih samostanov, ampak iz na novo ustanovljenih redov, ki so clunyjsko reformo nadaljevali in stopnjevali. Posebno so se pri tem odlikovali *kartuzijanci*, ki jih je daleč v hribih v alpskem kraju *Grande Chartreuse* ustanovil sv. BRUNO (ok. 1035—1105), in *cistercijanci*, imenovani po latinizirani obliki samostanskega sedeža v kraju *Cîteaux* (ustanovlj. 1112). Njihov najpomembnejši predstavnik je bil eden največjih mistikov srednjega veka, že omenjeni sv. BERNARD (1090—1154) iz *Clairvauxa* (po samostanu, ki ga je 1115 ustanovil in ki mu je bil opat). Bil je gotovo ena najmočnejših osebnosti svojega časa, ki je znal prepričevati oblastnike, z ostro kritiko pobijati nasprotnike in navduševati množice. S svojimi pridigami je zagrel zahodni svet za drugo križarsko vojsko. Zaradi izrednega govorniškega daru so ga imenovali »*doctor mellifluus*« (medenousti učitelj). Sočasni rokopis iz Stične zatrjuje, da so se ga bali »ošabni kralji, knezi in tirani, posvetni vojaki in razbojniki«. ¹³⁷ Pomembna je njegova vloga v sporu med »črnimi« (clunyjskimi) in »belimi« (kartuzijanskimi) menihi. V korespondenci s clunyjskim opatom PETROM ČASTITLJIVIM (Petrus Venerabilis, 1092—1156), ki ga poznamo kot pobudnika za latinski prevod korana, ostro obsoja razsipnost v oblekah in hrani, bogastvo in sijaj clunyjskih cerkva in cerkvenih obredov ter izžemanje njihovih tlačanov. ¹³⁸

V svojem odporu proti vsemu posvetnemu je BERNARD načelno odklanjal tudi vse bogato okrasje in razkošje srednje-

veških kodeksov ne le v vezavi, ampak tudi v poslikavi. Pod njegovim vplivom je nastalo geslo: »Litterae unicolors fiant et non depinctae« (črke naj bodo enobarvne in neposlikane)! Zlate črke služijo samo poželjivosti oči, zato je slikanje z zlatom in krašenje inicialk »najbolj nepotrebno in nespartmetno opravilo«. ¹³⁹

Taka knjižni iluminaciji neprijazna miselnost, ki jo je s tolikšno odločnostjo izrazila v tistem času skoro absolutna in nesporna avtoriteta »medenoustega učitelja«, bi morala delovati naravnost prazno na vso knjižno kulturo, ki so jo skozi stoletja gojili po samostanih Evrope z naravnost ganljivo prizadevnostjo in vnemo. Če pa lahko — res precej pozneje — govorimo o novem razcvetu te umetniške dejavnosti, tega verjetno ni mogoče razložiti z upadanjem BER-NARDOVEGA vpliva zaradi strahotnega neuspeha druge križarske vojne, ki jo je tako strastno zagovarjal. Ta novi razcvet je nasledek dejstva, da se je, kot bomo videli, težišče knjižne kulture in kulture sploh premaknilo iz samostanov na druge, nove družbene dejavnike.

Tudi drugi veliki organizator meniškega življenja, ustanovitelj prvega beraškega reda sv. FRANČIŠEK ASIŠKI (Francesco d'Assisi, pravzaprav Giovanni Bernardone, 1182 do 1226) ni posebej pospeševal knjižne kulture. V njegovi *reguli* (1223) je celo rečeno, da »naj se bratje ne ukvarjajo s poučevanjem nepismenih, ampak naj se trudijo vzbuditi hrepenenje po duhu Božjem in njegovih delih«. ¹⁴⁰

S temi načeli, ki so vsaj na prvi pogled neugodna za izobraževanje, pa je v očitnem nasprotju veliko število zgledno učenih frančiškanov, ki so s svojimi novimi in izvirnimi idejami stali sredi živih filozofskih diskusij in prav gotovo zelo mnogo prispevali k razvoju evropske znanstvene misli ob koncu srednjega veka.

Zdi se, da frančiškani svojega protesta proti cerkvenemu razkošju niso izražali samo z odklanjanjem zasebne lastnine in s prepovedjo sprejemanja denarja, niti samo s poudarjanjem lastnosti kot so: blagost, miroljubnost, skromnost, hvaležnost in ponižnost. Če so se v svetu, ki jih je obdajal, hoteli kot potujoči pridigarji uveljaviti, so se morali stalno izobra-

ževati. Njihov način življenja in njihovo poslanstvo, ki so ga opravljali med ljudmi, pa je zahtevalo nove organizacijske oblike tudi na področju knjižničarstva.

Prvi centralni katalog. Nekakšen organizacijski višek srednjeveškega samostanskega knjižničarstva je bilo gotovo prizadevanje za prvi doslej znani splošni centralni katalog knjig in knjižnic. Sestavili so ga verjetno na temelju ankete angleški frančiškani med leti 1250 in 1296. Njihovo avtorstvo sicer nikjer ni izrecno omenjeno, vendar lahko z gotovostjo sklepamo, da je ta katalog, ki ima naslov: *Registrum librorum Angliae*¹⁴¹ njihovo delo. To dokazuje razdelitev Anglije na osem »kustodij« (Custodia), razdelitev, kakršno so tedaj poznali samo frančiškani. Ta katalog je bil posebno koristen prav za potujoče beraške menihe, saj jim je povedal, kje lahko dobijo kakšno knjigo, ki so jo kot pridigarji potrebovali. Ta seznam, ki je menda nedokončan, je zajemal 183 samostanskih knjižnic in obveščal o delih 94 avtorjev.

Nekaj mlajši je najbrž podoben katalog, ki se imenuje: *Tabulae septem (!) custodiarum super bibliam*. (Številka sedem je najbrž pomota, moralo bi stati osem.) Zajema kakih 80 avtorjev, ki so prvič v zgodovini urejeni po abecedi.

»**Gospodovi psi**«. Drugi beraški red srednjega veka so bili *dominikanci*, ki jih je (med 1216 in 1221) ustanovil sv. DOMINIK (Dominicus, ok. 1170—1221, iz španske rod-bine Guzman). Prva naloga reda je bila ob ustanovitvi boj proti *krivovercem*, ki so se v glavnem z Balkana, predvsem iz Bosne in Bolgarije, zelo naglo širili po vsej krščanski južni Evropi. Imenovali so jih *Albižane*, *katarene*, *patarene*, *bugre*, *bogomile* ali *valdenze* (po ustanovitelju Petru WALDESU iz Lyona) in jim nadevali še mnogo drugih imen, pri čemer je šlo verjetno za več zelo sorodnih struj. Njihovi bolj ali

manj skupi idejni temelji so bili v maloazijskem manihejskem dualizmu z enako močnima počeloma dobrega in zlega, družbena osnova pa odpor proti fevdalni ureditvi od najprimitivnejšega posnemanja in razlaganja prakrščanskih lastninskih skupnosti pa do meščanskih in maloplemiških puntarskih ali celo že revolucionarnih tendec.

Zoper taka, za njene verske dogme, politične cilje in družbene usmeritve izredno nevarna gibanja se je Cerkev bojevala z vsemi sredstvi: spodbujala je križarske vojske, ki so se jih plena željni fevdalci radi udeleževali, uvedla je obvezno osebno izpoved (1215 na 4. lateranskem koncilu) — s tem je dobila nadzor in oblast nad skritimi mislimi svojih vernikov — ter (1233) ustanovila inkvizicijo, ki je s »strogim izpraševanjem« gotovo najuspešneje zatirala vse svoje prave pa tudi namišljene nasprotnike.

Glavno breme ideološkega prepričevanja pa tudi preganjanja so imeli kot pridigarji, spovedniki, izpraševalci in zasliševalci prav dominikanci, ki so si s tako dejavnostjo — ne brez ponosa — nadeli k svojemu latinskemu imenu nov pomen: »*Domini canes*« — Gospodovi psi.

Grd madež na slavi tega reda, ki šteje med svoje pripadnike najznamenitejše učenjake srednjega veka, pa sta dva avtorja, Henrik INSTITORIS in Jakob SPRENGER, ki sta tik pred koncem srednjega veka napisala knjigo *Malleus maleficarum*¹⁴² (kladivo čarovnic). S to knjigo sta prizadejala popolnoma nedolžnim žrtvam srednjeveške zaslepljenosti nezaslišano trpljenje, saj gre za zbornik najbolj zadržanih vraž in prekanjeno, brezvestno navodilo za preganjanje »zločinov«, ki jih sploh ni mogoče izvršiti. Značilno je, da je ta knjiga, ki je dobila zakonito moč kot procesualni postopek, po iznajdbi tiska kot prava uspešnica doživela nič manj kakor 29 izdaj.

Novе knjige za študente, krivoverce in bogoslovce. Toda vrnimo se zopet za dobro stoletje nazaj! V tej dobi je dobila knjiga nov pomen in novo vlogo. Na eni strani jo je uporab-

ljala Cerkev kot pripomoček, npr. kot navodilo za spovednike, ali kot priročnik za znanstvenike in študente, na drugi strani pa krivoverci za širjenje svojih nauk — a ta literatura je do malega vsa uničena. Še največ je ohranjenega iz bogomilske književnosti, seveda samo teksti, ki niso bili sumljivi: *Nikoljski, Daničičev, Grujičev in Kopitarjev bosenski evangelij* (danes v NUK) ter *Hvalov zbornik*. Vsi ti rokopisi so okrašeni s preprostimi slikami, z ornamentami in simboli evangelistov, le izjemoma s portreti. Zanimivo je, da se vsem tem rokopisom, ki so danes v cirilici, pozna, da so bili prepisani iz glagolskega izvirnika.

Sicer pa bomo o usodi knjig in knjižnic v tem času lahko povedali kaj več šele, ko se bomo vsaj na kratko seznanili z miselno zgradbo sholastike, ki je imela nalogo, da kot »ancilla theologiae« (dekla teologije) podobno kakor oporniki in služniki podpirajo snovno, podpre duhovno Cerkev.

Kako ji je to uspevalo in kako so se v te opornike in služnike prikradli tudi manj trdni elementi, šteje med najzanimivejša poglavja v zgodovini srednjeveške filozofije, pri kateri mora tokrat zgodovina knjige paberkovati.

Sholastika — »barbarska filozofija razuma«. Ta oznaka, ki opredeljuje vsaj eno plat te srednjeveške duhovne usmerjenosti, izhaja izpod peresa Georga Wilhelma HEGLA (1770 do 1831), ki našteva celo vrsto nesmiselnih sholastičnih »problemov«, npr.: »Kje je bil Bog pred ustvarjenjem sveta?« — »Zakaj je bila Eva ustvarjena iz Adamovega rebra in ne iz katerega drugega dela telesa?« — »Ali bi se Sin lahko učlovečil v ženo?« — In podobno. Vzrok za vse te nesmisle vidi HEGL v dejstvu, da je bila »neskončna resnica zaupana narodu barbarov«. ¹⁴³

Kakorkoli že danes sodimo o takih filozofskih dlakocepstvih, moramo priznati, da so vse te »raziskave« imele sicer že v naprej določen rezultat, ki se ni smel oddaljiti od katoliških dogem, da pa so prav v iskanju novih poti za potrditev

teh dogem prišle na dan prvine, ki so napovedovale možnosti tudi drugačnih rezultatov. Morda najvažnejša pridobitev tega časa je dejstvo, da se je človek po dolgem času zopet naučil uporabljati svoj razum kot orodje bodočih miselnih pustolovščin.

Že Johannes SCOTUS ERIGENA (ali Eriugena, ok. 800 do 870), ta izvirni in drzni mislec srednjega veka, ki ga je samo prijateljstvo s KARLOM PLEŠASTIM (Charles le Chauve, 823—877) rešilo pred cerkveno obsodbo — ta je sledila šele po smrti obeh: zaščitnika in varovanca — je pri svojem iskanju resnice naletel na razum, ki ga dotlej niso kdo ve kaj v misel jemali še manj pa cenili. Domišelni Irec ni mogel slutiti, da se bo ta njegov najdenec kakor jež ugnezdil v zavest mislečega človeka, kjer bo nekoč skušal izriniti celo vero in bo naredil tudi sicer precej težav, ker se nikakor ne bo dal več pregnati. Za ERIGENO sta bila razum in razodetje še neodvisna vira resnice, ki sta tedaj še družno, ne da bi si nasprotovala, podpirala stavbo duhovne Cerkve.

Mnogo dalje je šel Bretonec ABELARD (Abelardus, 1079 do 1142), ki je v razpravi *Sic et non* (da in ne) soočil razne protislovne sodbe cerkvenih očetov. V uvodu k delu, ki je zbudilo oster odpor, pravi: »Prvi ključ k modrosti se imenuje raziskovanje, marljivo in vztrajno... Dvomi vodijo k poizvedbam, po poizvedbah pa spoznamo resnico.« Značilno je, da je BERNARD iz Clairvauxa, ki mu je bil razum samo toliko vreden, kolikor podpira pobožnost — vse drugo je zanj samo »sramotna radovednost«,¹⁴⁴ takoj spoznal nevarnost ABELARDOVE logike za vero in po ostrem spopadu s slavnim učiteljem dosegel obsodbo njegovih nauk.

Višek je dosegla sholastika in z njo vsa srednjeveška filozofija z deli dveh dominikancev ALBERTA VELIKEGA (Albertus Magnus, 1193—1280) in TOMAŽA AKVINSKEGA (Thomas de Aquino, 1227—1274).

ALBERT, ki je kot edini filozof dobil vzdevek VELIKI, se po svojem nadvse obsežnem delu zgleduje po ARISTOTELU, ki je prav tedaj tudi prek Arabcev prišel v evropsko zavest. Ta »*doctor universalis*« (vsestranski učitelj), kakor so

ga imenovali, je kdaj pa kdaj že izrekel kak dvom nad sodbami starih avtoritet z značilnim pristavkom: »... toda to ni potrjeno z izkušnjo.«

Največji med vsemi temi filozofi je gotovo TOMAŽ AKVINSKI — »*doctor angelicus*« (angelski učitelj). Njemu je uspelo na prvi pogled nemogoče: naslanjajoč se na ARISTOTELA je — ne brez sile — uskladil vero in vedo v enoten sistem, v enovit svetovni nazor. Značilen primer take krščansko-poganske sinteze je opravičevanje tlačanstva iz krščanske dogme o izvirnem grehu in ARISTOTELOVIH sodb o sužnjih v človeški družbi. Nauk TOMAŽA AKVINSKEGA, ki ga ima Cerkev v glavnem še danes za temelj svoje teološke filozofije, pa je bil ob svojem času poleg velike slave in priznanja deležen tudi neprizanesljive kritike, ki je veljala predvsem nekaterim njegovim učencem.

Že omenjeni Robert GROSSETESTE npr. očita »modernim«, da delajo iz poganskega ARISTOTELA — katoličana. — Zdi se, da so imeli katoličani z ARISTOTELOM podobne težave kakor arabski komentator AVERROES, ki ga je hotel povezati s — koranom.

Tudi oba frančiškana Johanes DUNS SCOTUS (ok. 1266 do 1308) — »*doctor subtilis*« (bistroumni učitelj), ki se je skliceval na sv. AVGUŠTINA, in ROGER BACON (ok. 1214 do 1294), ki je bil oče eksperimentalne znanosti in zaradi svojih krivoverskih nauk večkrat zaprt, sta nasprotovala naukom TOMAŽA AKVINSKEGA. — Najdlje se je v svoji skepsi povzpел tretji frančiškan VILJEM OKAMSKI (Willim Ocam, pred 1300—1349), ko je izjavil, da nobena verska resnica z umom ni dosegljiva.

Vsi ti znanstveniki so predavali na raznih univerzah, ki so v njihovem času nastale, si priborile precejšnjo neodvisnost, si zagotovile ustrezne življenjske in razvojne možnosti ter zaživele svoje burno življenje, ki se za trajno nikoli več ni povsem umirilo.

Z nastankom univerz je dobila govorjena in napisana beseda povsem nove, ves kulturni svet objemajoče razsežnosti.

SREDNJEVEŠKO MESTO – RAZSADNIK NOVE IZOBRAZBE

Od meniha do študenta. Najbrž si je težko zamisliti večje nasprotje kot: pobožno v svoje delo zatopljeni meniški pisar, ki potrpežljivo niza črko na črko in si tako služi zveličanje, ali vestni knjižničar, ki bedi nad bogatimi, ne samo duhovnimi zakladi samostanske knjižnice ter po preudarku deli zapupane mu kodekse svojim bratom za postna premišljevanja in — nemirni, povsod prizadeti univerzitetni študent, ki se radoživo podaja v najdrznejše pustolovščine v svetu brumnih meščanov in spogledljivih deklet, ali kar je še nevarnejše, v svetu svobode žejnih misli in po spoznanju hrepenečega duha.

Seveda pa se moramo zavedati, da je tudi tu nešteto vmesnih postaj od samostanskih do škofijskih šol, ki so npr. v Canterburyju, Chartresu in Parizu prevzemale šolanje naraščaja v svoje roke; od samostanskih prek katedralnih skriptorijev (npr. v *Léonu* v Španiji) pa do poklicnih pisarjev v bratovščini »clerici de vita communi«¹⁴⁵ (kleriki skupnega življenja); ali od samostanskih do kapiteljskih knjižnic, npr. v *Chartresu*, *Reimsu*, *Parizu*, *Rouenu*, *Veroni* in *Kölnu*.

Kljub tem prehodnim stopnjam pa je ustanovitev univerz z novimi potrebami po knjigah in knjižnicah velikanski prevrat, ki se da razložiti samo z družbenimi premiki. Ti so namreč sprožili bistvene spremembe v celotnem miselnem in z jim v zvezi v izobraževalnem sistemu vsokega srednjega veka.

Mestni zrak osvobaja. Pod tem geslom so rasla stara in nova mesta. Tu so se poleg v cehih združenih obrtnikov in trgovcev zbirali pobegli tlačani, včasih pa tudi ljudje, ki so se morali umakniti pred pravično ali krivično roko pravice. Ta jih namreč v neodvisnih, na svojo svobodo ponosnih mestih ni mogla doseči. Križarske vojske, ki so za leta zaposlovale fevdalno gospodo zunaj doma in redčile njihove vrste, so omogočile mestom, da so zaradi donosne trgovine z Vzhodom naglo bogatela in se razcvetela. Posebno spretno so znala izkoristiti boje med papeži in cesarji ter si s pametnim izrabljanjem političnega položaja pribarantala, izsilila in pribojevala vedno nove privilegije. Najhitreje je šel ta razvoj v Italiji, kjer niti cesarji niti papeži niso bili dovolj močni, da bi si vso deželo podvrgli in jo zedinili.

Nastal in uveljavil se je nov razred, ki se je v svojem načinu življenja, v svojih življenjskih pričakovanjih in ciljih bistveno razlikoval od plemstva. Ker si je svojo veljavo zagotovil z bogastvom, ki si ga je sam pridobil, mu ni bilo mar slavnih rodovnikov, predvsem pa so mu bili tuji ideali plemstva, ki se je gnalo za nevarnostmi in bojno slavo. Zbrani v tesno zbitih množicah za bolj ali manj trdnimi obzidji so meščani ljubili varnost in mir, ki sta zagotavljala uspešne kupčije in nemoteno ustvarjalno delo obrtnikov.

Nezaslišana pravica, da so lahko svobodno razpolagali s svojo lastnino, da so si lahko izbirali družice, ne da bi morali na grad ali v samostan po dovoljenje, predvsem pa osebna svoboda, da so šli, kamor so hoteli — za bodoče mojstre je bilo potovanje celo dolžnost — vse to je dalo meščanom zavest velike moči in veljave, ki je s časom postajala vzrok za nasprotja z zagovorniki starega in seme za vse večje družbene izpremembe.

Veliki, na daleč vidni zvonik mestne cerkve, ki so jo meščani s svojimi sredstvi sezidali, ni pričal samo o božji slavi, ampak tudi o vplivnem območju in o bogastvu mestnih trgovcev in obrtnikov. — Kadar so meščani celo v sami cerkvi hoteli dokazati, da božja volja ne more biti drugačna kakor njihova, je prišlo do spopadov s cerkveno gosposko. Tako je npr. v Mariboru — da vzamemo zgled iz mnogo mlajše do-

mače zgodovine — moral poseči vmes sam škof in prepovedati maševanje, dokler prevzetni Mariborčani niso odstranili mestnega grba, ki so ga bili vklesali v oltar.¹⁴⁶ Drobna epizoda, ki se je pri nas končala s škofovo žmago. To merjenje moči pa se je marsikdaj, posebno v dobi reformacije, lahko tudi drugače izteklo.

V novih okoliščinah je potreboval meščan zanesljivih informacij o svetu, s katerim je trgoval. Tako zanj izobrazba ni bila samo okras, ampak je kmalu postala nujna potreba, če že ne zaradi večje konkurenčnosti — tudi ta doba se je že napovedovala — pa zaradi ugleda, ki ga je prinašala nova kultura, s katero niso hoteli zaostajati za plebsom.

Med mestnimi poklici — v Parizu so jih v 13. stoletju našli 121 — se je pojavil izobraženec, ki je bil sicer »nesposoben, da bi delal z rokami« in je bil zato »prisiljen, da se poslužuje jezika«, kakor je s komaj prikritim ponosom izjavil eden najslavnejših med njimi ABELARD. *Čigar predavanja je poslušalo tudi po tisoč poslušalcev.*¹⁴⁷

Tu v mestu je samotni mislec-avtor po dolgih stoletjih odmaknjenosti spet našel svoje občinstvo, svoje bralce.

Univerze — univerzalne topilnice idej. Že pri razpravljanju o nastanku srednjeveških mest smo omenili, da je bila Italija prizorišče najbolj ogorčene tekme med papeži in cesarji in da se tu nobena oblast ni mogla povsem uveljaviti. To je dalo razvoju italijanskih mest izreden polet, zato ni čuda, da se je tudi univerza, ta najdragocenejša pridobitev srednjeveške mestne kulture, razvijala v Italiji nekoliko drugače, predvsem pa hitreje kot drugod po Evropi. V nasprotju z univerzami tostran Alp, ki so se razvijale v veliki meri iz katedralnih šol in ki so se posvečale predvsem teologiji in filozofiji, so bile italijanske univerze po svojem nastanku in po svoji poglobitvi usmerjenosti v glavnem — kolikor je bilo tedaj sploh mogoče — posvetne ustanove.

Teško bi bilo ugotoviti, kdaj natančno so se univerze začele, saj imamo tudi za nekoliko poznejši čas kar več letnic, ki to opredeljujejo: ustanovno listino, sprejem prvega statuta in razglasitev glavnih privilegijev, oziroma svoboščin, posebno pa promocijske pravice (podeljevanje doktoratov), ki jo je za vse, tudi najbolj posvetne univerze dal samo papež kot »vrhovni učitelj in varuh resnice«.

Najstarejša visoka šola je bila medicinska šola v *Salernu*, kjer so menda že v 9. stoletju preučevali HIPOKRATOVA in GALENOVA dela. Ta medicina se je seveda močno razlikovala od današnje, saj je še vedno temeljila na tekstih, ne da bi se posvečala anatomiji. Močno pa se je naslanjala na astrologijo, ki je bila njena pomožna veda. Osnova tega medicinskega študija, kakor osnova študija sploh, je bil poleg GALENA, HIPOKRATA in arabskih oziroma židovskih spisov — ARISTOTEL.

Še slavnejša je bila pravna šola v *Bologni*. Tu so pod bizantinskim vplivom razlagali zakone. Nastala je leta 1088 in dobila 1145 svoje univerzitetne privilegije. Ureditev te univerze je dala študentom, ki so bili kot nosilci univerzitetnih pravic tudi njeni precej objestni gospodarji, izredno oblast, ki se je kdaj pa kdaj sprevrgla v oblastnost. Njihov odnos do profesorjev je bil marsikdaj za profesorje poniževalen. Poseben odbor študentov »denuntiatores doctorum« (ovaduhi profesorjev) je bedel nad vsem, kar bi profesorji lahko zagrešili.

Zelo znana je bila tudi univerza v *Napoliju*, ki jo je (1224) ustanovil sicilski kralj in nemški cesar FRIDERIK II. (r. 1194, u. 1250), prvi samosvoj in samovoljni moderni vladar uradniške države, ki ga kot avtorja razprave *O lovju s sokoli* še danes cenijo. Vnetega častilca arabske kulture in spretnega diplomata, ki se je s pogajanjem izognil križarski vojski, so najbrž upravičeno dolžili, da je bil popoln ateist.¹⁴⁸

Precej drugačen duh je vladal na univerzah severno od Alp. Najslavnejša med njimi je bila *pariška*. Od prvih privilegijev (1174) do svoje »charte« (ustanovne listine), ki jo je z bulo *Parens scientiam* (pokoren znanosti — po prvih besedah papeške listine) podelil papež GREGOR IX. (1227 do

1241), si je ta univerza priborila tako rekoč popolno avtonomijo z neodvisnim sodstvom in velik ugled po vsem krščanskem svetu. Postala je vzor za vse univerze severno od Alp. Razvila se je iz katedralne šole in se — v nasprotju z Bologno — organizirala kot »*universitas doctorum*«, nekakšen ceh profesorjev. Kljub prvotnemu nezaupanju v dobi, ko je tam predaval še ABELARD, je kmalu postala branik katoliške pravovernosti. Leta 1253 je dvorni kaplan ROBERT de SORBON (1211—1274) ustanovil za njo prvi od šestdesetih kolegijev, ki jih je imela pozneje. Zato jo še danes imenujejo *Sorbono*. Ta kolegij je bil namenjen revnejšim študentom, ki so tam stanovali. (Danes pozna tak sistem kolegijev samo še Anglija, predvsem od pariške — 1167/8 — odcepljena univerza v *Oxfordu* in njena »hčerka« v *Cambridgeu* — ust. 1209).

Sam študij se je imenoval »*studium generale*«, kar je bila nekakšna oznaka za njegovo splošno po vsem kulturnem svetu priznano veljavo. Šele pozneje je ime cehovskega združenja »*universitas*« prešlo na vso univerzo. Vrhovno nadzorstvo nad poukom je imel »*kancler*« (cancellarius), često škof tistega mesta. Po pomenu pa ga je daleč prekašal »*rektor*«, sprva samo predstavnik štirih »*narodnosti*« (nationes), ki bi jih težko enačili z današnjimi narodi. (V Parizu npr.: Francozi, Pikardi, Normani in »Alemani«, to je Angleži in Nemci.) Pozneje pa je postal rektor pravi predstavnik univerze, vrhovni sodnik in varuh simbola njenih svoboščin — univerzitetnega pečata. — Študij je bil dolgotrajen. Najprej je moral študent končati »*artes*« (mišljene so svobodne umetnosti) in je je postal »*bacalaureus*«. Za to je potreboval štiri ali pet let. Za »*magistra*« še enkrat toliko. Še več pa je potreboval za naziv »*doctor*«, kar mu je (s kakimi petintridesetimi leti) dalo pravico do poučevanja (»*licentia docendi*«) na kateri koli univerzi, kjer so ga s tajnim glasovanjem izvolili. Razen »*artes*«, ki so bile pogoj za nadaljnji študij, je imela univerza še tri fakultete, za katere se je po bakalavreatu lahko odločil: *teologijo, medicino* in *pravo*.

Latinščina, ki je bila povsod razumljivi uradni in pogovorni jezik profesorjev in študentov, predvsem pa sla po širokem svetu s poudarkom na izobrazbeni vrednosti takih

potovanj pa tudi dejstvo, da so naslove ene univerze priznavali na kateri koli drugi univerzi, — vse to so bile osnove, na katerih so postale univerze resnično univerzalne ustanove. Po njih so se ideje bliskovito širile po vsej Evropi.

Izmed kakih 50 univerz prvega obdobja, ki so bile ustanovljene do leta 1400, bi poleg že omenjenih našeli samo nekaj najvažnejših: *Montpellier* (1181), *Orléans* (1229), *Toulouse* (1229; važna za boj proti patarenom), *Salamanca* (1249), *Sevilla* (1254), *Coimbra* (1290), *Grenoble* (1339), *Praga* (1348), *Dunaj* (1365) in *Heidelberg* (1385).

V tolažbo vsem tistim, ki se danes hudujejo nad neugnano mladino na univerzah, je treba ugotoviti, da tudi »svoje dni« ni bilo prav nič bolje. Že od nekdanj so očitali univerzam, da so gnezda krivoverstva, poganstva in posvetnosti. Če človek bere opozorilo študentom pariške univerze, naj ne kockajo na oltarju notredamske cerkve, mora razumeti ogorčeno tožbo iz tistega časa: »Išči teologijo v Parizu, pravo v Bologni in medicino v Montpellieru, a nikjer ne boš našel življenja, ki bi bilo Bogu všeč!«¹⁴⁹

Seveda pa študentje niso samo kockali, kvantali, popivali, ljubimkali, kvantali in preklinjali — o vsem tem nam dokaj zgovorno poročajo sočasni viri — ampak tudi pridno študirali, čeprav jih najbrž ni bilo mnogo, ki bi vsako leto »imeli pogoje« in svoj dolgi študij v rednem roku končali. Za študij pa jim je bila predvsem potrebna knjiga.

Kako do skript in knjig? To vprašanje je že od nekdanj vznemirjalo študente. In za dolga leta študija je bilo potrebno veliko knjig. Slušatelj je bil lahko še tako vesten in marljiv, vsega prav gotovo ni mogel obdržati v glavi, posebno, ker so mnogi predavatelji vztrajali pri dobesednih definicijah. Sami zapiski, ki jih je bilo treba pisati v neudobnih, prenapolnjenih predavalnicah — glede tega je bil položaj ponekod še slabši kakor danes — tudi niso bili vedno zanesljivi, saj ni bilo lahko slediti predavateljevim izvajanjem. Tudi »učni

programi« — če jih lahko tako imenujemo — prav tako kakor danes niso bili trdni in nespremenljivi. Ta profesor je hotel to, drugi zopet je prisegal na drugega avtorja.

Skoro brez izjeme je bil za začetek pa tudi za nadaljnji študij potreben ARISTOTEL. Za splošno izobrazbo so rabili razne enciklopedije; o nekaterih smo že govorili. Vse so bile močno filozofsko obarvane. Zdaj so jih imenovali *speculum* (zrcalo), pa najsi je šlo za *speculum morale, historiale, naturale* ali *doctrinale*. Za teologijo je bil obvezen TOMAŽ AKVINSKI s svojo *Summo* (skupek celotnega znanja). Tudi ALBERTOVA *Summa* je bila priljubljena zahteva profesorjev. Cerkveno pravo so študirali po znameniti GRATIANOVI (Gratianus, u. 1141) knjigi *Decretum Gratiani*. Za civilno pravo so rabili *Pandecta*, za medicino pa HIPOKRATA in GALENA. In še in še. Ubogega študenta je moralo biti prav groza, ko se je zavedel, kaj vse mora prebrati in znati.

Če smo rekli »ubogega«, smo mislili pri tem tudi na dobesedni pomen te besede, kajti v tej dobi se v sloj intelektualcev vključujejo tudi »nižji« in »srednji« razredi, ki jim mestna kultura, mnogo bolj kakor meniška z opati iz bogatih plemiških družin, dovoljuje, da se v vedno večjem številu udeležujejo kulturnega življenja.

Priznati je treba, da je univerza, ne samo tista, ki so jo imeli študentje v rokah, za učne knjige kar dobro poskrbela. Knjižna produkcija — zdaj zopet lahko govorimo o pravi knjižni reprodukciji — je bila trdno pod univerzitetno kontrolo. In že tedaj so vedeli, da je treba to produkcijo varovati in pospeševati. Gre za produkt, ki se da — po dolgih stoletjih — zopet kupiti in ni več nedosegljiv. Cena je bila namreč natančno normirana. Enota je bila ena »pecia«, na štiri zgibe preganjen kos pergamenta, ki je imel npr. v Parizu 16 kolon po 62 vrstic na eni strani, vsaka vrstica pa po 32 črk. Povprečno seveda.¹⁵⁰

Tekst je po zapiskih (»*relationes*«) posebna komisija »*petarijev*« natančno pregledala in določila »*exemplar*« — prototip, prvi primerek, po katerem so »*stationarii*« (knjigar-narji; odtod beseda »štacunar«) izdelali več izvodov. Ti »*stationarii*« so bili združeni v posebnem cehu, ki je bil podvržen

univerzitetnemu sodstvu. Iz let 1259 in 1342 so ohranjeni predpisi, ki so poleg cen med drugim zahtevali, da mora imeti tak knjigarnar cenik svojih izdelkov obešen na vidnem mestu — v oknu. Zdi se, da si današnja tržna kontrola ni znala izmisliti nič drugega kot pariške univerzitetne oblasti. Pariška davčna knjiga iz leta 1292 našteva celih 17 iluminatorjev. O njih bomo še govorili.

Pod univerzitetnim nadzorstvom pa so bili tudi »pergamentarji«, ki so morali izdelovati in dobavljati kakovostno blago, pa tudi *knjigovezi*, ki so knjige vezali v usnje in z železom vtiskovali v usnjene platnice razne ornamente in risbe. Tudi ta spretnost je prav tako kakor pozneje papir prišla iz arabske Španije. Za knjige se vedno bolj uveljavlja najtanjši pergament — »*velin*«, saj za učne knjige veliki folianti z debelim pergamentom niso bili več primerni. Tanki velin je namreč omogočal mnogo manjše formate. Kmalu pa je veliko cenejša pisna podlaga začela izpodrivati tudi velin.

Mnogo bolj kot »zamrznjene cene« pri »stationarijih« je pripomogla k pocenitvi knjižne produkcije iznajdba, ki smo jo po dolgih ovinkih dobili iz — Kitajske.

Tisoč let dolga pot papirja. Do nedavnega je veljal kot iznajditelj papirja kitajski dvorni uradnik ali celo minister TSAI-LUN. Dal je nekatere vlaknaste rastline, pač konopljo in lan, pomešati s cunjami, prepočiti z vodo in v možnarjih stolči v precej gosto kašo. S tresočim se sitom je dal vodo odcediti in gmoto, v kateri so se nagnita vlakna sprijela, počasi sušiti. Tako je dobil papir. To naj bi se bilo zgodilo leta 105 n. š.

Kot vse kaže pa to poročilo ni točno. Najnovejše najdbe (predvsem one iz leta 1957) v nekaterih grobovih dinastije HAN namreč pričajo, da so papir, ki so ga tam našli v precej velikih kosih, poznali že mnogo prej, celo že v času, ko je vladal znameniti cesar-pesnik VU-TI¹⁵¹ (140—87 pr. n. š.).

Davno pred Evropejci so Kitajci uporabljali papir za *bankovce*, ki so jih opremljali s pečatom velikega kana. Sve-

tovni potnik MARCO POLO (1254—1324) se je taki »alchemiji« (ki je pravzaprav podobno kot klasična »znanost« srednjega veka izpreminjala brezvredne papirje v cekine) silno čudil, še bolj pa so se čudili nezaupni bralci njegovih štorij.¹⁵²

Zanimivo je, da se je ta za človeško kulturo tako pomembna iznajdba nove pisne podlage širila res le korakoma. Do sosednje Koreje je potrebovala več kakor pol tisočletja, saj jo tam omenjajo šele v 6. stoletju. — Japonci pa so papir že v 7. stoletju uporabljali za — tisk. Njegovo izdelavo so izpopolnili in poplemenitili tako, da ima »japonski papir« še danes veliko ceno. — V Evropi se je papir pojavil še kasneje, šele po posredovanju Arabcev. Ko so se ti v svojih prodiranjih v Aziji leta 751 vzhodno od Sir Darje spopadli z odredom kitajske vojske, so med jetniki, ki so jih zajeli, dobili nekaj izdelovalcev papirja, ki so si z izdajo skrivnosti verjetno kupili svobodo. In Arabci so v bližnjem *Samarkandu*, ki so ga bili nekaj prej zavzeli, postavili prvi mlin za papir. Tako imenujemo izdelovalnice papirja, ker jih kakor druge mline poganjajo vodna kolesa, kdaj pa kdaj tudi kolesa na veter — ti prvi znanilci tehnike in mehanizacije na področju kulture in izobrazbe.

Toda celo pri Arabcih razvoj ni šel tako naglo, kot bi pričakovali. Čeprav so tedaj krščansko Evropo kulturno prekašali, je pač minljivost nove pisne podlage še zadrževala njeno splošno uporabo. Tudi tedaj namreč ljudje niso dvomili o trajni vrednosti tega, kar so napisali. No, pod konec 8. stoletja so papir že uporabljali v *bagdadskih* pisarnah (prvi papirni mlin: 794) in z gotovostjo lahko trdimo, da ga je HARUN AR RAŠID že uporabljal. V 10. stoletju se je papir udomačil v *Damasku* in *Kairu*; v 11. pa se prvič omenja na normanskem dvoru v *Palermu*. Normani so bili namreč že pred FRIDERIKOM II., ki ga je verjetno sam uporabljal, a za listine prepovedal, v zelo tesnih stikih z Arabci. Prvi mlin za papir v Evropi je bil najbrž v *Xativi* ali *Jativi* blizu Valencije v Andaluziji (1100?) — več kakor 12 stoletij po njegovi iznajdbi! Sledil je *Fabriano* blizu Ancone (1276), *Troyes* v Franciji (1338), *Nürnberg* (1389/90) itn.

Najboljši papir so izdelovali v Italiji, kjer so z vodnimi znaki označevali njegovo provenienco. Tako se je pri papirju uveljavil nov dejavnik dobe, ki se je s kapitalistično proizvodnjo napovedovala: *zaščitni znak*. Zmagoviti pohod papirja pa je bil prav zaradi zgodnjekapitalističnega monopolizma močno oviran. Iz 14. stoletja je ohranjeno sporočilo o prisegi strokovnjaka za papir, ki se je moral obvezati, da bo ostal pri gospodarju in pri njegovih dedičih.¹⁵³

V Slovenijo je prišel papir sorazmerno zgodaj. Med sedmimi srednjeveškimi kodeksi iz 14. stoletja, ki so pisani na papir, je verjetno najstarejši nekakšen zbornik raznih verskih spisov — med njimi *Čudeži Marije Device* — ki ga hranijo v škofijski knjižnici v Mariboru.¹⁵⁴

Prvi papirni mlin v Sloveniji je postavil znani protestant Janž KISEL (Khisl, u. 1587) v *Fužinah* pod Ljubljano (1572?, 1579?). Izdelovalec je bil KISLOV podložnik mojster PAN-KRAC.¹⁵⁵

Pri stari, trajnejši pisni podlagi je najdalje vztrajala papeška pisarna s svojimi pergamentnimi bulami.

Mala »velika« in velika »mala« knjižnica. Toda vrnimo se spet k študentom! *Stationariji* so knjige tudi posojali, toda vse to kmalu ni več zadostovalo znanja željnim študentom. *Prva in za dolgo edina univerzitetna knjižnica* je bila na pariški *Sorboni*. Prva splošna univerzitetna knjižnica pa to ni bila, saj je pripadala samo enemu izmed kolegijev. Nastala je ob njegovi ustanovitvi, torej tri četrt stoletja po začetku pariške univerze. Njena ureditev je postala zgled tudi za druge knjižnice. Vse knjige so bile v dveh oddelkih, ki so ju imenovali »*Libraria magna*« (velika knjižnica) in »*Libraria parva*« (mala knjižnica). Toda oba pridevnika zavajata v zmoto. V »veliki« knjižnici namreč nikakor ni bilo več knjig kakor v »mali«. Velika je bila najbrž priročna (danes bi rekli »referenčna«) knjižnica s študijskim gradivom za posamezne učne programe. Morda bi bilo sploh bolje, da bi za njo

uporabili besedo »čitalnica«. Tu so stale knjige na pultih, ki so jih kasneje nameščali nad mizami. Da jih ne bi odnašali, so bile priklenjene z verižico na poseben železen drog (»*libri catenati*« — priklenjene knjige). Čeprav take priklenjene knjige omenjajo v Oxfordu že leta 1320, je vendar skoro gotovo, da omemba pariških priklenjenih knjig v statut iz leta 1321 le slučajno mlajša, saj se je Oxford tedaj kakor toliko drugih univerz in knjižnic ravnal po Parizu. Zanimive so bile verižice, ki so bile umetelno in kdaj pa kdaj za vsako knjigo drugače izdelane (npr. zbirka *Amploniana* v stari univerzitetni knjižnici v Erfurtu). Ob vsakem pultu je bil seznam knjig, ki so se tam nahajale. V pariški čitalnici jih je bilo 26, z verižico pripetih pa so imeli 330 knjig. — Mnogo večja je bila Mala knjižnica, ki je tedaj štela 1091 zvezkov. Po VLEESCHAUERJEVEM¹⁵⁶ mnenju je obsegala predvsem raziskovalno gradivo, ki so ga proti zastavljeni vrednosti knjige posojali tudi na dom. Po drugem mnenju je bilo to samo skladišče, v katerem so bile predvsem dvojnice. Knjižnica na Sorboni je izredno hitro naraščala. Pol stoletja po ustanovitvi so imeli v njej že več kakor 1700 zvezkov. — Zelo pomembna je bila na pariški univerzi tudi knjižnica kolegija iz Navarre. Nameščena je bila v prvem nadstropju stavbe, ki je stala vzporedno s samostanom, okoli katerega so stale še kapela in domovi za študente. Bila je 36 m dolga in 10 m široka ter je dobivala svetlobo od 19 oken na vsaki strani. Porušena je bila šele leta 1875.¹⁵⁷

Ker so bili pulti postavljeni povsod na sredini dvorane, so pridobili prostor na golih stenah, ki so jih krasili s slikami in napismi. Pri tem ne smemo pozabiti, da so bila za slike na voljo tudi okna, ki so — pač z alegorijami svobodnih umetnosti — vzbujala znanstveno vzdušje. Žal se nam prav iz srednjega veka od vsega tega ni ohranilo prav nič. Vse, kar je prišlo do nas, je mnogo mlajše.

V univerzitetnih knjižnicah so vodili točen seznam darovalcev in tudi mnogo drugih podatkov: vrednost knjige, natančno vsebino knjige ter začetek drugega in tretjega lista. Tako lahko rečemo, da so bili sezname z gledno in skoro moderno sestavljeni.

Tudi sicer je bilo delovanje knjižnic urejeno po natančnih predpisih. Knjižničarja je volil ves učiteljski zbor za eno leto — torej prava sodobna reelekcija! — Njegova skrb je bila predvsem vodenje natančnega seznama izposojenih del. Precejšnje izgube pa kažejo, da bralci tudi tedaj niso bili mnogo bolj disciplinirani od današnjih, zdi se, da priklenitev knjig ni zagotavljala samo, da se knjige ne bi pomešale . . .

Zanimivo je, da se ta sistem v Italiji in Španiji, kjer so vztrajali pri stationarijih, dolgo ni mogel uveljaviti. Pač pa so pariškemu zgledu sledili predvsem Angleži in nekoliko pozneje tudi Nemci.

Zelo lepo knjižnico je imela ~~praška~~ univerza, ki ji je njen ustanovitelj KAREL IV. (r. 1314, u. 1378) s posebnim kolegijem (»Collegium Carolinum«) leta 1366 podaril tudi 114 rokopisov. V začetku 15. stoletja je imel kolegij češkega naroda — tudi tu so bili na univerzi razdeljeni na štiri narodnosti — 1866 rokopisov.

Mnogo mlajša je bila knjižnica *dunajske univerze*, ki je dobro stoletje po ustanovitvi — že na pragu novega veka 1473 dobila posebno poslopje.

Gotica — pisava nove družbe. Nove potrebe, novo pisalo in novi nazori o lepoti so že pod konec 11. stoletja zbudile novo pisavo, ki se je od normansko-angleškega kraljestva prek Francije in Nemčije razširila čez ves krščanski Zahod. Za hitro pisanje, ki se je z univerzami, s trgovino in z uvedbo cenenega papirja naglo širilo, stara okrogla karolinška minuskula ni več ustrezala. Poleg tega pa je — podobno kot nekoč glinasta podlaga in stilus — močno vplivalo na novi duktus novo pisalo — *gosje pero*, ki je sredi 13. stoletja izpodrinilo preklano trstiko.

Ozko stisnjene črke s krepkejšimi pokončnimi in tenkimi diagonalnimi veznimi črtami, ki so združevale cele zloge ali besede, predvsem pa dolge šilaste priostrene gornje in dolnje zanke ter nalomljeni, v poznejši dobi celo dvakrat nalom-

ljeni loki živo spominjajo na gotsko arhitekturo. Ta pisava, ki so jo humanisti pozneje zaničljivo imenovali »gotica«, zaradi stisnjenosti in številnih abreviatur nikakor ni lahko čitljiva. Z njo se prvič po antiki pojavi izrazito kurzivni gladko tekoči duktus, ki je bil posebno primeren za nagle zapiske študentovskega in trgovskega življenja.

Gotica se je glede na uporabo v mnogih značilnostih razlikovala in delila na posebne podskupine. O knjižni ali liturgični pisavi govorimo, kadar gre za knjižni tekst. Imenovali so jo »teksturo«, morda zaradi tega, ker gre za tekste, lahko pa tudi, ker je bila pisana stran podobna mreži, ali tekstilu. — Nekatere različice so bile odvisne od pokrajine, v kateri so jo uporabljali. V Italiji, kjer se tudi gotski slog ni mogel udomačiti v vseh svojih doslednostih, so pisali nekoliko bolj okroglo »rotundo«. Drugo ime za njo je »gotico-antiqua« ali »scriptura fere humanistica«, ki že napoveduje novo dobo.

V tem času dobi knjiga nekatere sodobnejše črte in je zdaj tudi mnogo smotrnejše urejena: vedno več je tabel, snov je v kazalih često že urejena po abecedi, štetje listov sicer še ne teče zdržema, vendar so pole, oziroma »peci« razporejeni in označeni tako, da se človek lahko znajde in da so pomote v vezavi redkejše; tudi sezname krajšav se že pojavljajo. Komentarji, ki jih je v sholastičnih tekstih mnogo, so že vidno ločeni od glavnega besedila. Bistveno se knjiga tudi po iznajdbi tiska ne bo več izpremenila.

JESEN SREDNJEGA VEKA

Pero ali plug? Ko je nizozemski kulturni zgodovinar Johan HUIZINGA označil 14. in 15. stoletje v Franciji in na Nizozemskem kot »jesen srednjega veka«, je s tem izrazom zajel pravzaprav vso zahodno Evropo, saj je bilo — kljub razlikam, ki so nastale z nastankom nacionalnih monarhij — življenjsko občutje na vsem kulturnem svetu enako.

Pri jeseni pomislimo v smislu ustaljenih pesniških prispodob najprej na uvelost in umiranje, manj pa na dozorelost in — na jesensko cvetje. A prav ta slika se nam vsiljuje, ko listamo po gotških in zgodnje renesančnih poslednjih pisanih in slikanih kodeksih te v bleščečem sijaju umirajoče kulture.

Zdi se, da asketsko strogi nazori BERNARDA iz Clairvauxa vendarle niso povsem udušili glasu njegovega umirjenega in strpnega nasprotnika PETRA ČASTITLJIVEGA, ki je svetoval nekemu puščavniku: »Bolj zaslužno je, če držiš v roki pero kakor plug, če razporejaš božje besede v vrste po pergamentu, kakor da poteguješ brazde čez polja.«

Da se je samostan v Clunyju še dolgo držal navodil velikega opata, dokazuje knjižnica, ki je imela leta 1562, ko so hugenoti izropali samostan, še vedno 2000 rokopisov, med njimi zelo mnogo klasičnih del.

V celem, sodijo, je bilo v 15. stoletju v Evropi kakih *tisoč samostanskih knjižnic*. Med njimi je bila verjetno najbogatejša knjižnica v že omenjenem *Benediktbeuernu* s 40 tisoč knjigami.

V tej samostanski kulturi tudi naši kraji nikakor niso zastajali, saj so bile slovenske in hrvaške pokrajine precej na

gosto posejane s samostani. Kartuzijanski samostan v *Žičah* je bil med papeško shizmo (razkol), ko sta dva, oziroma trije papeži drug drugega preklinjali in izobčevali, od leta 1391 do 1410 celo evropsko središče kartuzijanskega reda, njegovi priorji pa generali tega reda. Tako se ni čuditi, da padajo v to dobo tudi najlepši kodeksi iz našega kulturnega prostora.

Od skriptorija do ateljeja. Isti zanos, ki je gradil gotsko katedralo z njenimi mističnimi in razumskimi prvina, je na prehodu srednjega v novi vek pognal najbujnejši, naj-sijajnejši a obenem tudi zadnji cvet v iluminiranem kodeksu predtiskarskega obdobja. Vsa ta slikarija s sličicami, ki so z arhitekturnimi obrobki ostro ločene druga od druge spominjale na svetniške niše v oltarjih, še posebej pa uporaba bleščečih živo sijočih barv, ki so tekmovala s cerkvenimi *vitraji* (iz raznobarvnih stekel z zlato se lesketajočimi bakrenimi opilki sestavljenih oken) — vse to svojih pobud iz gotske cerkvene arhitekture ni moglo in najbrž ni hotelo prikriti. Poseben primer takega naslanjanja na arhitekturo je *psalter* LUDVIKA XI. (Louis, r. 1423, u. 1483) z 78 slikami, v katerih se dajo zaslediti elementi prav določene cerkve — *Sainte Chapelle* v Parizu. (Zgradil jo je dvesto let prej LUDVIK IX. SVETI.)

V pobožnih iluminiranih knjigah, ki so jih kot nekakšne majhne zasebne katedrale dostavljali naročnikom na dom, so hoteli doseči isti vtis kot ga izžarevajo cerkvena okna ali oltarne slike na množice srednjeveških vernikov, da se potopijo v pobožno zbranost. Morda je prav v tej neenaki, v naprej brezupni tekmi med individualnim in kolektivnim tudi napoved zmage, ki jo je pozneje izvojevala tiskana knjiga z razmnoženimi za množični okus prirejenimi lesorezi nad to intimno le enemu, ali vsaj najožjemu krogu namenjeno enkratno umetnino.

Toda zdaj obvladujejo knjižni trg, če ga zaradi individualnih naročnikov smemo tako imenovati, poslikane knji-

žice, razne *Zelo lepe ure Naše Gospe, Velike ure, Zelo bogate ure* — vse samo pobožna premišljevanja z molitvami in psalmi — *Apokalipse, Psalterji, Moralizirajoče biblije* (svetopisemske zgodbe z dobrimi nauki) in — kot posebna, v tem času nova oblika svetopisemske literature *Biblia pauperum* (biblija za reveže), ta bogato ilustrirana biblija s kratkimi, včasih kar današnjim tekočim slikanicam podobnimi besedili, ki jih je lahko — kakor otrok slikanico — »bral« tudi nepismeni poslušalec. Ta si je zgodbo zaradi slik lažje zapomnil, ali se z njo celo naučil brati. — Zanimivo je, da je prav ta knjižna zvrst zaradi svoje izredne priljubljenosti verjetno prva prebila pregrado med individualno in množično proizvodnjo ter dala pobudo ali vsaj povod za razvoj knjige kot množičnega občila.

In vendar vsa ta umetnost, katere osnovni namen naj bi bil, da bi služila pobožnosti, že od 13. stoletja naprej ni bila več izključno samostanska domena. Umetniki, ki so bili sprva samo zunanji sodelavci, so se kaj kmalu osamosvojili in osvobodili samostanskega vpliva. Na poti od samostanskega skriptorija do *poklicnega ateljeja* so knjige izgubile svoj magični značaj, saj se ti novi iluminatorji niso več trudili toliko za nebeško kot za tostransko, zemeljsko nagrado. Neizprosni konkurenčni boj jih je prisilil, da so zapuščali ustaljene vzorce in si skušali izmisliti vedno kaj novega, nekaj, česar drugi ateljeji še niso poznali. Najslavnejši iluminator tega časa je bil Jean PUCELLE (prva polovica 14. stol.), ki je uvedel v iluminiranje svojih knjig več novosti: njegovi človeški liki so vsaj do neke mere že individualizirani, na drugi strani pa kot prvi ponazarja mesece s samo upodobitvijo narave brez človeških opravil, verjetno je bil tudi prvi, ki je uporabljal *drolerije* (franc.: »drolleries«), drobne, često šaljive, satirične ali celo groteskne risbice ob robu rokopisa. Znak njegove delavnice je bil *kačji pastir* (franc.: »pucelle«). — Sicer pa je sedaj iluminatorska umetnost prišla tako zelo v modo, da so Flamci, ki so imeli v Parizu svojo »šolo«, znano po flamskem naturalizmu, komaj dohajali z izvrševanjem številnih naročil.

Vsi ti novi iluminatorji so bolj kakor že prej njihovi meniški tovariši po načelu »vse stvarstvo je od Boga« vtihotapljali vedno več vsakdanjih motivov v svete knjige.

Čeprav so bile pri nas družbene razmere nekoliko drugačne, se ves ta razvoj zrcali tudi v naših srednjeveških rokopisih.

Dediščina srednjeveške ustvarjalnosti. Čeprav omenja sv. HIERONIM menihe na dalmatinskih otokih že na prehodu četrtega v peto stoletje, torej še pred BENEDIKTOM, in čeprav so benediktinci v Dalmaciji izpričani že v 9. in 10. stoletju, se je samostansko življenje s svojo kulturno vlogo razmahnilo šele mnogo pozneje, v 13. in 14. stoletju. Benediktinski samostan *sv. Krševana v Zadru* se omenja sicer že leta 1042 kot zbirališče knjig, saj je tedaj prejel od bana STJEPANA 18 kodeksov v dar, vendar so omembe knjižnic mnogo mlajše, prvi ohranjeni katalogi pa segajo celo šele v dobo, ko so samostane že razpuščali.

O benediktinskem samostanu, ki je bil leta 1140 ustanovljen v *Gornjem gradu*, izvemo največ šele ob njegovi prisilni vključitvi v komaj ustanovljeno ljubljansko škofijo (1461). Tedaj so se namreč menihi uprli ter samostan z listinami in knjigami raznesli, oziroma njegove dragocenosti poskrili. Dve leti pozneje sta se opat in škof menda pobotala, knjige pa, ki se med tem niso izgubile, so prešle v last škofije. Kar je od njih ostalo in kar so dodajali razni škofje iz svojih zasebnih knjižnic je bilo v 18. stoletju predano tedanji ljubljanski licejski knjižnici. Med temi večidel bogoslovnimi knjigami je tudi latinski slovar (*Lucianus*) in *razprava o astronomiji* (iz zapuščene Tomaža in Andreja HRENA).¹⁵⁸

Kot izrazita kulturna središča na slovenskih tleh so se zelo zgodaj pojavile kartuzije v *Žičah* (1164), *Jurkloštru* (1170), *Bistri* (1260) in mnogo pozneje v Pleterjah (1406). Bile so sicer združene v nekakšnem bratstvu (»conventus domorum sclavoni(a)e«), toda kartuzijanci so bili Slovencem

sicer fevdalni gospodje in dušebrižniki, v svoje kulturno delo pa jih nasploh niso pritegovali. Mnogi stari rokopisi, ki so jih hranili v svojih knjižnicah, pa pričajo, da se niso odlikovali samo kot zbiralci, ampak tudi kot iluminatorji in pisarji ter celo kot avtorji srednjeveških rokopisov.

O knjižnici v *Žičah* smo kar dobro poučeni. Iz leta 1487 je npr. ohranjeno poročilo Pavla SANTONINA (Paolo Santonino, ok. 1440—ok.1508), ki pravi: »Potem (po obisku cerkve) smo šli po skrivnih stopnicah v biblioteko in drugo cerkev, zgrajeno nad oboki spodnje cerkve. V knjižnici je kakih 2000 in več zvezkov, knjige z vseh področij znanja in večinoma napisane na pergamentu. Tudi stare so med njimi, pisane s trsom in ne tiskane, kakor je danes navada.«¹⁵⁹ — Če upoštevamo, da v Clunyju tri četrt stoletja pozneje niso imeli več knjig, moramo priznati, da so bili žički menihi po bogastvu svoje knjižnice na evropski višini.

Knjige obeh štajerskih samostanov so po razpustu (Žiče 1782, Jurklošter 1569, oziroma 1591) prešle po večini v Gradec.

Ker so kartuzijanski samostani knjige živahno menjavali, so po naključju ostali trije jurkloštrski rokopisi v Sloveniji, v *Bistri*. Med njimi je najznamenitejša RAJMUNDOVA (Raimundus de Vineis) *Legenda o sv. Katarini iz Siene*, ki jo je prepisal brat BERNHARD, z opombami pa opremil KATARININ prijatelj, spremljevalec in rojak, žički prior STEPHANUS MACONI. Rokopis, ki ima v inicialkah tri prizore iz KATARININEGA življenja, je točno datiran: 20. maj 1401 ob 7. uri. Končuje se s pisarjevim »Deo gratias!« (hvala Bogu). — Tudi rimani *Versiculi* (majhni stih) o ustanovitvi jurkloštrskega samostana, ki jih je napisal SIGFRID ŠVABSKI (Seyferidus Swevus) so originalno delo. — Med 11 rokopisi iz samostana v *Bistri*, ki so po ukinitvi 1782 prešli v tedanjo ljubljansko licejsko knjižnico, je že omenjeni razkošno iluminirani rokopis AVGUŠTINOVE *Božje države*. — Iz *Pleterij*, ki so leta 1595 prešle v last ljubljanskih jezuitov, sta v NUK ohranjena samo dva rokopisa iz 15. stoletja, eden je bogato iluminiran z mnogimi inicialkami.

— Današnja knjižnica v obnovljenem pleterskem samostanu je prejela svoje knjige iz kartuzije v *Nançyju*.

Še pomembnejši od kartuzijanskih so bili pri nas cistercijanski samostani. Najstarejši med njimi je samostan v *Stični* (ustanovlj. 1136, torej še za življenja BERNARDA iz Clairvauxa). V NUK se nahaja katalog knjig iz stiškega samostana iz leta 1790, ko je knjige, kolikor jih je ostalo po raznih turških napadih in drugih nesrečah, prevzela tedanja licejska knjižnica. Od 37 kodeksov, ki jih ta seznam navaja, so jih 12 kot dvojnice (!) verjetno na dražbi prodali. Ostalih 25 pa štejemo med posebno dragocene srednjeveške dokumente pri nas. Ti rokopisi so bili napisani in poslikani v skriptoriju s svojo iluminatorsko šolo. Ta je, kakor pravi Fr. Stele, »v splošnem sorodna salzburški, da pa moramo vseeno računati z deloma samostojnim razvojem v krogu, iz katerega je svoje elemente prevzela stiška delavnica.«¹⁶⁰

Inicialke z značilnimi zmaji, psi, pticami in trtami z listi in viticami, ki jih spajajo obročaste sponke, opremljene z glavicami žeblicev, so dokaz velikega znanja in sodobnega, na romanskih elementih temelječega okusa.

Zelo lepo je opremljen rokopis, ki bi ga lahko imenovali *pravilnik ob izvolitvi novega opata*. Tu so inicialke po načinu francoskih iluminatorskih šol zlate črke v četverkotnem okviru (z obrobno rastlinsko živobarvno ornamentiko). Pri vsaki inicialki sedi na ornamentalnih vejicah po en ptič (taščica, lišček, čuk in škrjanček).

Posebno bogat z *drolerijami* (bolj ali manj šaljivimi, vsakdanjimi risbicami) je rokopis kanoničnega prava (*Summa de jure canonico*). Nekatere se rahlo naslanjajo na tekst, mnoge pa pričajo o pisarjevi neugnani fantaziji. Sličica s pegazom, ki se vzpenja na visoko goro, je postala signet (tiskarsko, založniško znamenje) za izdajo *Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev*.

Zanimivo je, da je med temi kodeksi nekaj latinskih pravnih učnih knjig, ki so prišle v samostan iz zapuščine pravnika Jurija ZAULE (Georgius Zaulus). Verjetno jih je uporabljal pri študiju na eni izmed italijanskih univerz.

Po vsebini je kulturnozgodovinsko mikaven pozneje prečrtani zagovor zoper zobobol. — Verzi za pouk glasbe, zapiski o turških vpadih in najrazličnejši drobiž, s katerim je pisar polnil prazne strani, ki so mu ostale, vse to je še danes zanimivo branje.

Za slovensko literaturo pomemben je kodeks, ki ga danes imenujemo *Stiški rokopis*. Vsebuje namreč nekaj slovenskih drobcev (prevodi besed pri latinski pridigi, molitev pred pridigo, velikonočna pesem in splošna izpoved). Napisala sta jih češki menih, ki je pobegnil pred husiti, in njegov učenec v prvi polovici 15. stoletja. Značilno je, da je tudi ta slovensko napisani cerkveni tekst napisal tujec, ki se je od svojih nasprotnikov husitov navzel spoštovanja narodnega jezika. O slovenščini v tem in podobnih rokopisih sodi Ivan GRAFENAUER: »Tudi sicer se je ohranil v rokopisih raznovrsten slovenski drobiž — cenejša pisalna snov je povzročila, da je piscem za to ni bilo žal.«¹⁶¹ Bridka sodba o odnosu do jezika in naroda, med katerim so ti menihi živeli.

Še eno posebnost stiških knjig moramo omeniti: večina je vezana v enotno belo usnje z zlatim napisom na črni nalepki. Najbrž je to zasluga opata Maksimilijana MOTTOCHA (1661—1680), ki je »sebi v trajen spomin in svojim naslednikom za zgled« prizadevno skrbel za knjižnico.

O knjižnici cistercijanskega samostana v *Kostanjevici* (ustanovlj. 1231), ki je bil v tesnih zvezah s sosednjo Hrvatsko, posebno s samostanom *sv. Marije v Zagrebu*, vemo le malo. Sedem rokopisov, ki so danes v NUK in je zanje ugotovljeno, da prihajajo iz tega tolikokrat od Madžarov in Turkov napadenega samostana, obravnava cistercijanske statute in pravila ter razne teološke knjige. Za *pontifikalno* (škofovsko obredno) knjigo se da dokazati, da je bila napisana za bolonjskega nadškofa. Ko je prišel rokopis v druge roke, je bil stavek o bolonjski cerkvi prečrtan. Pri litanijah pa so bili nekateri svetniki izpraskani in nadomeščeni z drugimi, s svetniki, ki so jih posebno častili v Istri in Trstu.

Na Hrvatskem so znani cistercijanski samostani s knjižnicami v Topuskem (od 1211 do 1558, ko preidejo njegova

posestva v last zagrebške škofije), v Zagrebu (od. 13. do 15. stoletja) in samostan v *Petrovaradinu* (ustanovlj. 1237).

Knjige *ormoškega* samostana (ust. 1493), kolikor jih po razpustitvi niso spravili v Gradec, so odnesli menihi s seboj v Varaždin, kamor so se preselili.

Med dominikanskimi samostani je bil na našem ozemlju najstarejši *ptujski* (ust. 1230, torej komaj kakih 15 let po ustanovitvi dominikanskega reda). Seznam s knjigami vred (8 rokopisov) je prišel po razpustitvi v Gradec.

Knjižnica dominikank v *Velesovem* (ust. 1238) je baje tekmovala s stiško. Ohranjen pa ni niti seznam knjig, ki so jih nune baje tako marljivo prepisovale.

Tudi o knjigah samostana v *Mekinjah* (ust. 1300) ni več sledu.

Precej bogate knjižnice so imeli minoritski, oziroma frančiškanski in kapucinski samostani. Med petimi rokopisi knjižnice, ki je danes v *frančiškanskem samostanu v Ljubljani*, sta dva *graduala* in en *antifonar* (razni liturgični spevi). Vsi trije so opremljeni z lepimi slikovitimi inicialkami. — V papirnatem kodeksu iz 15. stoletja, ki zajema več tekstov (pisma sv. Pavla idr.) je genljivo posvetilo HIMBERTU, ki ga je napisal »najneznatnejši brat, čigar imena ni treba menovati«.

O knjižnicah minoritov v *Ptuju*, frančiškanov v *Celju* in *Mariboru* ni objavljeno ničesar. V frančiškanskem samostanu v *Novem mestu* sta ohranjena dva iluminirana rokopisa. Eden je *Knjiga ur*, ki se dostojno uvršča v časovno modo takih molitvenikov.

V glavnem lahko rečemo, da so bile knjižnice samostanov po Slovenskem najbrž precej bogate in da so bili ti samostani več sto let kulturno živi. Žal se je mnogo knjig iz teh knjižnic izgubilo, velik del je dobila Avstrija, vse štajerske Gradec kot središče celotne vojvodine Štajerske, nekaj »boljših«¹⁶² pa Dunaj.

Naša pokrajina v srednjem veku ni bila kulturno gluha provinca, čeprav moramo ponovno ugotoviti, da slovenski kmetje tega kulturnega življenja niso bili deležni. Tudi med pisarji, ki so tu in tam imenoma izpričani, najbrž ni bilo mnogo Slovencev, razen če končnega pristavka v nekem ro-

kopisu: »Explicit hic totum in funde, da mihi potum!« (Zdaj je vsega tega kraj, zato mi brž pijače daj!) nimamo za dokaz, da gre za žejnega Slovenca . . .

Pri obravnavanju knjig in knjižnic na našem kulturnem prostoru smo segli daleč nazaj v srednji vek, v obdobje, ki smo ga pri razpravljanju o razmerah v Evropi že v prejšnjih poglavjih končali. Čeprav se je namreč vsebina in zunanja oblika teh knjig pri nas zaradi živahne menjave med samostani sorazmerno naglo prilagajala časovnemu okusu in slogu, so se družbene razmere od zahodnih vendarle v marsičem razlikovale. Tako na primer nimamo pri nas vladarskih hiš, ki bi s svojim bibliofilstvom miniaturno slikarstvo tako pospeševale kot, recimo, francoska vladarska rodbina *Valois* s svojim burgundskim dvorom, ki je zaradi svojega prislovičnega mecenstva bistveno sooblikovala evropsko knjižno kulturo 14. stoletja. Kljub temu pa se bomo seveda v mnogo manjši meri tudi pri nas srečevali z rokopisi, ki jih že ni več mogoče šteti med samostanske knjige, čeprav se od religiozne tematike še ne oddaljujejo tako kot druge knjige tega radoživega v tostranstvo usmerjenega časa. Pri tem ne smemo pozabiti, da stalna vojna nevarnost tudi pri nas knjištvu ni bila naklonjena.

Po slogu in nastanku segajo v novo dobo nekateri rokopisi iz *Kranja*, ki se danes nahajajo v nadškofijskem arhivu v Ljubljani. To so: *Moralia beati Gregorii papae, misal* in dve knjigi *antifonarja*. Vse kaže, da so bili ti kodeksi napisani pri nas za našega naročnika.

Pisar Jakob CHACZPEK izrecno zatrjuje, da je knjigo *Moralia* napisal za KOLOMANA iz Manswerda (Cholomanus de Manswerd, u. 1534), pri čigar mizi je bil stalen gost. Bogati in kvalitetni inicialni okras tega dela je po ugotovitvah Fr. STELETA¹⁶³ delo Heinricha AUERHAYMA, ki je v tem času delal tudi za nadvojvodo ERNSTA ŽELEZNEGA (1414 do 1424; to je tisti, ki se je dal zadnji ustoličiti na gosposvet-skem vojvodskem prestolu.) AURHAYM je prav tako kakor iluminator kranjskega misala pripadal mednarodnemu got-skemu »mehkemu« slogu, katerega vodilno središče je bila Praga. — Tudi za *antifonar*, ki je bil 1491 pisan v Kranju,

poznamo pisarja, ki se je podpisal: JACOBUS VON WERD de Augsburg. Verjetno je bil tudi iluminator naturalistično občutenih elementov, ki spominjajo na Nizozemce.

Posebej moramo omeniti še *koral*, ki ga je v začetku 15. stoletja napisal in skoro gotovo tudi poslikal Koprčan NAZARIUS de Justinopoli. Spominja nas na slikarsko šolo italijanskega slikarja PISANELLA (Antonio Pisano, ok. 1395 do 1455), enega poslednjih predstavnikov takega slikarskega sloga.

Če bi zdaj ob koncu tega bežnega pregleda hoteli podati popis nahajališč in del, bi ugotovili, da je v Sloveniji 106 iluminiranih rokopisov: 94 latinskih, 4 latinsko-nemški, 5 cirilskih in 3 glagolski. V NUK jih je 35, v cerkvenem arhivu v Kopru jih je 21 (iz samostana sv. Ane), v škofijskem arhivu v Mariboru (prišli so k nam ob preselitvi lavantinske škofije) 12, v kartuzijanskem samostanu v Pleterjah 6 (iz Francije), v nadškofijskem semenišču v Ljubljani 4, v Državnem arhivu v Ljubljani 4, v frančiškanskem samostanu v Novem mestu 4, na občini v Piranu 4 (iz minoritskega samostana), v frančiškanskem samostanu v Ljubljani 3, v župni cerkvi v Izoli 3, v Pokrajinskem muzeju v Mariboru 1. 3 glagolski in 5 cirilskih rokopisov v NUK so iz zapuščine Žige ZOISA in Jerneja KOPITARJA.¹⁶⁴

Knjige med Vzhodom in Zahodom. Ločnica med vzhodnim in zahodnim političnim ter kulturnim območjem, ki je dolga stoletja tekla prek Balkanskega polotoka, nikoli ni bila jasno opredeljena in je v predstavah ljudi često nihala: od stare jezikovne meje med latinščino in grščino, ki se je vlekla nekako od Drača v Albaniji poševno čez današnjo Srbijo do izliva Donave v Črno morje pa do obrambne črte, ki si jo je zamislil LEONARDO DA VINCI (1452—1519) nekje v Vipavski dolini, ko je za Benetke načrtoval sistem utrdb proti Turkom. (Mimogrede: ta črta je Slovence potisnila na Vzhod.) Tudi kadar se je ločnica ujemala s politično mejo, nikoli ni

bila tako ostra, da bi za stalno zastavljala pot knjigi, ki je često prek našega ozemlja, kdaj pa kdaj tudi bolj na severu prebijala to nevidno pregrado in pričala o vedno tesnejših stikih med kulturnimi ustvarjalci enotnega človeštva. Ker smo o tem že govorili, se ne bi ustavljali ob helenističnih kulturnih tokov, niti ob misiji solunskih bratov, ali ob vijugasti poti papirja iz Kitajske v Evropo.

Naj navedemo samo nekaj takih vzhodno-zahodnih stikov, kakor nam jih skoro simbolično ponazarja usoda nekaterih knjig iz tega prehodnega časa.

Posebno zanimiva je »življenjska pot« *biblične slikanice*, ki so jo (ok. 1250) napisali in poslikali v Parizu. Okoli 1300 jo že vidimo na francoskem dvoru v Napoliju, kjer je verjetno ostala kakih dvesto let, dokler se ni znašla v zbirki krakovskega škofa Bernarda MACIEJOWSKEGA — po njem se imenuje »*Maciejowskega kodeks*«. V prvih letih 17. stoletja jo je ta nameril kot dar perzijskemu šahu ABBASU VELIKEMU (r. 1557, u. 1629), ki jo je prejel po papeškem poslancu. Šah je dal slike natančno popisati in opremiti z arabskimi številkami. V začetku 19. stoletja jo je neki Grk v Londonu prodal Angležu Thomasu PHILIPPSU. Danes je 43 od 46 pergamentnih listov v knjižnici Pierpont Morgan v *New Yorku*. 2 lista sta v *pariški Nacionalni biblioteki*, eden pa je v zasebni lasti v *Aachnu*.

Še bolj nenavadna je usoda *Reimskega evangelistarja*¹⁶⁵ — Francozi mu pravijo *Texte du sacre* — ki se danes nahaja v mestni knjižnici v Reimsu. To je staroslovanski rokopis, ki je sestavljen iz dveh delov. Prvi obsega 16 listov, napisanih v cirilici, in je nastal v 11. ali 12. stoletju v jugovzhodni Rusiji. V njem se dado spoznati bolgarski in srbski jezikovni vplivi. Zanimivejši je drugi del na 31 listih, ki so bili napisani (1395) v glagolici — verjetno v samostanu Emavsu v praškem predmestju na Slovanech. Ta samostan je ustanovil KAREL IV. (r. 1314, češki kralj 1346, nemški cesar 1355, u. 1378), ki je sem poklical glagoljaše z Senja. Pisec kodeksa je bil menda Čeh, ki se je naučil glagolice, a vnesel v besedilo nekaj čeških besed.

Okrog knjige se je v teku stoletij splel cel venec legend. Cirilski tekst naj bi bil napisal sv. PROKOP, opat Sazavski (1033), glagolski pa sam sv. HIERONIM, o katerem so hrvaški glagoljaši verovali, da je izumil glagolico. Še imenitnejše pa je sporočilo, da so na ta kodeks prisegali francoski kralji, ki so slepo zaupali svetosti starega kodeksa, saj o tem, kar je bilo napisano, niso mogli imeti pojma. Francozi so bili dolgo časa celo prepričani, da je pisan z »indijskimi črkami«. Cirilske črke so spoznali leta 1717, ko je prišel v Reims car PETER VELIKI (1672—1725) s svojim spremstvom. Glagolske črke pa so spoznali šele leta 1798. Knjiga, ki je po legendi prišla iz HIERONIMOVE knjižnice v Carigrad, je na nepojasnjjen način pristala v rokah lorenskega kardinala, ki jo je poklonil reimski katedrali. A tu še ni našla miru. Med francosko revolucijo je bogato vezani kodeks izginil in se pojavil šele po NAPOLEONOVEM dekretu, da je treba oddati vse stare knjige v mestne knjižnice. Tedaj pa že ni imel več svoje dragocene vezave. Zlato in srebrno okovje, ki je nekoč pričalo o svetosti in magični moči knjige, je postalo plen človeškega pohlepa. Za nas pa je ta knjiga, če legenda o priseganju francoskih kraljev ne laže, nov dokaz, da je že sama zunanja podoba in zavest, da gre za božjo besedo, zadostovala za obred pri kronanju. Izšla je 1845 s KOPI-TARJEVIM uvodom.

Ena najzanimivejših knjig, ki zrcalijo vso zapletenost odnosov med Vzhodom in Zahodom, je gotovo *Hrvojev misal*.

Že sam naročnik bosenski ban in splitski vojvoda HRVOJE VUKČIĆ Hrvatinić (u. 1416) je zanimiva osebnost prehodnega območja in obdobja. Bil je premeten politik in vpliven fevdalni vladar, za čigar naklonjenost so se potegovali vsi, ki so si hoteli zagotoviti politični vpliv na tem strateško važnem ozemlju. Po prepričanju je bil bogumil, ki pa se ni pomišljal sklepati kompromise s katoličani madžarske ali napolitanske oblasti prav tako kakor s Turki, ki jim je bil zdaj nevaren in junaški nasprotnik, zdaj zopet zaveznik, kakor je pač kazalo njegovim koristim.

Misal je leta 1407 napisal v glagolici »pisec BUTKO«, ki se v knjigi priporoča za molitev: »tu pomeni (se spomni)

žive, ke hoč' i but'ka pisca«. Prav tako kakor že prej (1404) »Hvalov ali bolonjski zbornik« (danes v Bologni), ki ga je za HRVOJA napisal v cirilici HVAL »krstjanin«, kakor so sami sebe imenovali bosenski bogumili, je bil razkošno iluminirani »Hrvojev misal« bolj izraz HRVOJEVE z Zahodom računajoče politike kakor njegovega knjigoljubja. (Neznani iluminator je pripadal toskanski slikarski šoli.) S kakšnim valoiškim princem ga sicer ne moremo primerjati, vendar tudi njega ne smemo imeti za polpismenega barbara, saj je to doba, ko si Turki Balkana še niso povsem podredili. HRVOJEVA zgodovinska tragika je, da jim je pri njihovih načrtih pomagal.

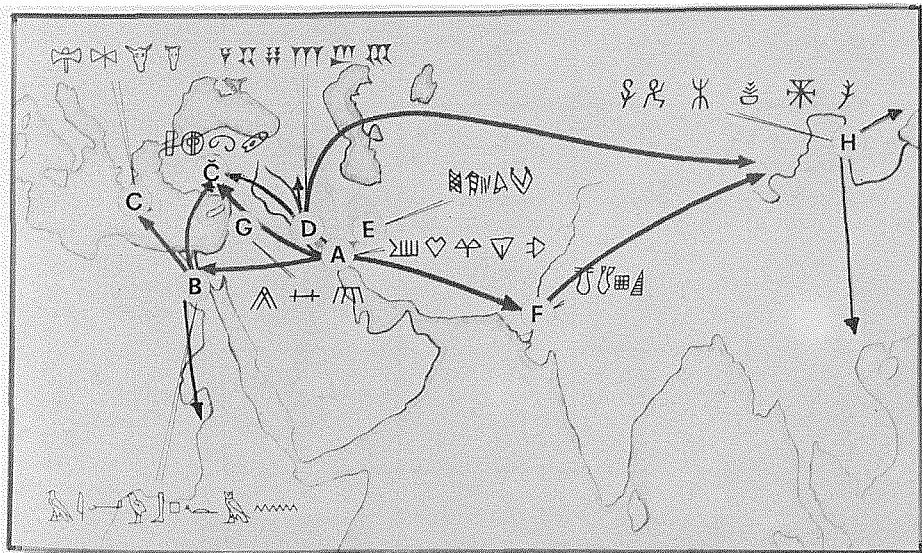
Hrvojev misal je glagolski kodeks na 247 pergamentnih listih s 94 miniaturami in 38 inicialkami. Skozi vso knjigo se kaže dvojnost vzhodno-zahodnih vplivov: na eni strani so miniature, ki spominjajo na bizantinske ikone, na drugi strani pa je značilno, da so npr. vojaki opravljeni kakor francoski križarji. Tudi pletenine in listi ob inicialkah, predvsem pa arhitektura, ki obdaja nekatere prizore, živo spominjajo na italijanske iluminacije. Nekateri prizori iz domačega življenja v oznakah mesecev pa bi govorili o samoraslih domačih pobudah. Posebnost kodeksa je kasnejše armensko štetje, pač pripomoček carigrajskih armenskih knjigovezov, ki so v 19. stoletju dobili kodeks v ponovno vezavo.

Usoda knjige je namreč značilna za razmere, pokrajino in čas, ko je nastala. Danes se nahaja v carigrajski knjižnici Eski saraj. Kako je ta kodeks prišel sem, lahko samo uginamo. Ali so Turki ta tedaj dragoceno vezani rokopis uplenili na Hrvaškem, oziroma v Dalmaciji, ali pa so ga pridobili šele po bitki pri Mohaču (1526), ko so zavzeli Madžarsko in z njo v Budimu kot vojni plen zasegli KORVINOVO knjižnico, v kateri se je morda nahajal — še ni ugotovljeno. Vsekakor se je do 1889 nahajal v Carigradu. Tedaj so ga posodili na Dunaj in v Budimpešto, kjer so JAGIĆ, THALLOCY in WICKHOFF napisali o njem odlično z ilustracijami opremljeno monografijo (izšla 1891). Potem je dolgo časa veljala knjiga za izgubljeno, dokler pred

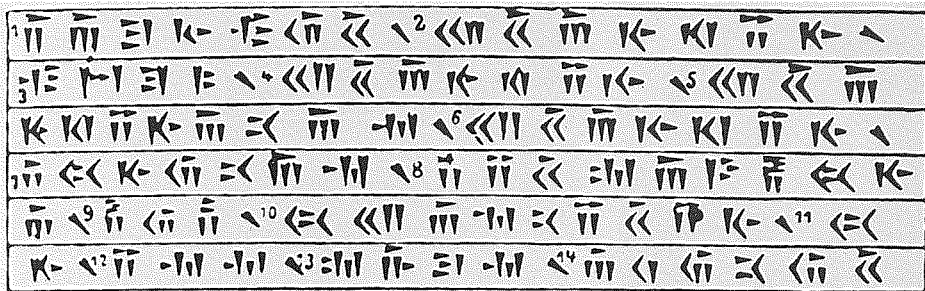
Quipu

Razprostranjenost
starih pisav
in morebitni vplivi

- A Sumer
- B Egipt
- C Kreta
- Č Hetitski imperij
- D Babilonija
oziroma Asirija
- E Elam
- F Dolina reke
Indus
- G Fenicija
- H Kitajska

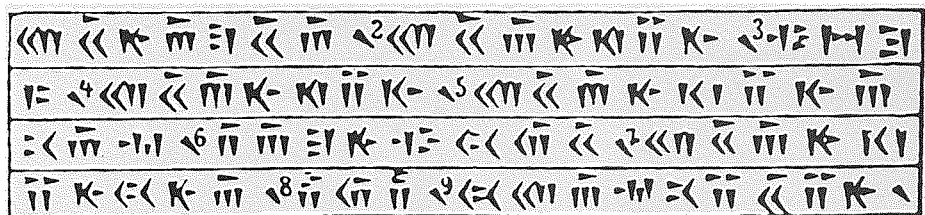

sličica	prevrnjena sličica	zgodnje babilonsko	asirsko	prvotni pomen
				ptič
				riba
				osel
				vol
				sonce ali dan
				žito
				sadovnjak
				orati
				bumerang vreči — prevrniti
				stati — hoditi

Darajavauš kšajathija vazrka kšajathija kšajathijanam kšajathija dahjunam Vištaspahja pusa Hakhamanišija hja imam tačaram akanauš.

Prevod: Darij, kralj veliki, kralj kraljev, kralj dežel, Histaspesa sin, Ahemenid, ki je zgradil to palačo.

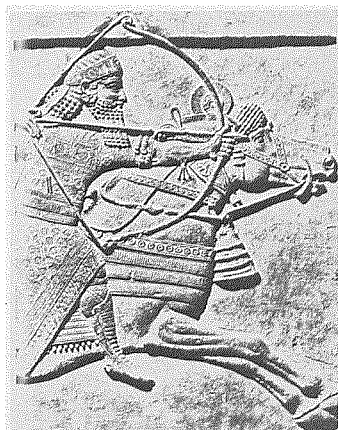

Kšajarša kšajathija vazrka kšajathija kšajathijanam Darajavauš kšajathijahja pusa Hakhamanišija.

Prevod: Kserkses, kralj veliki, kralj kraljev, Darija kralja sin Ahemenid.

Opomba: Zaradi pomanjkanja diakritičnih znakov je transkripcija samo približna.

Razbiranje perzijskega klinopisa (kraljevska titulatura).

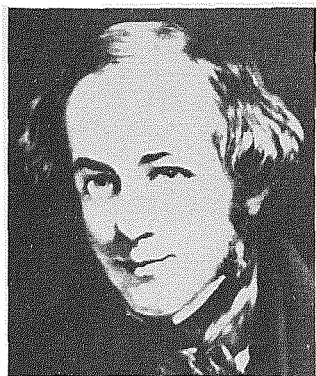

Asurbanipal

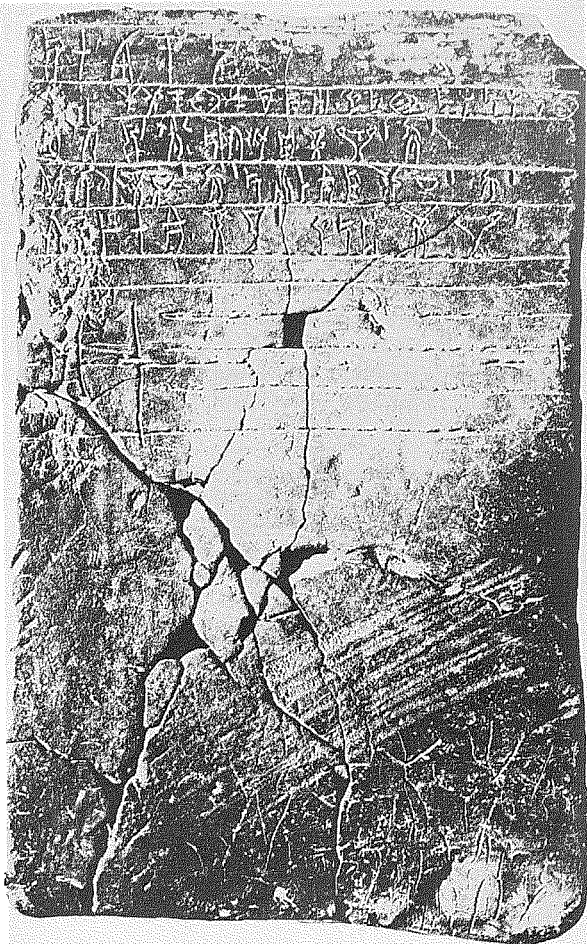
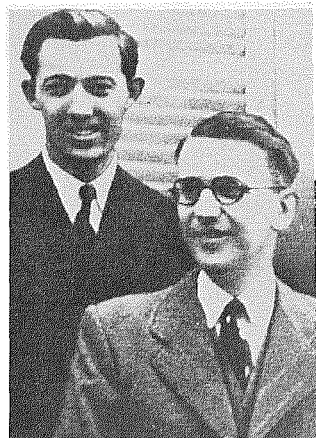

Georg Grotefend

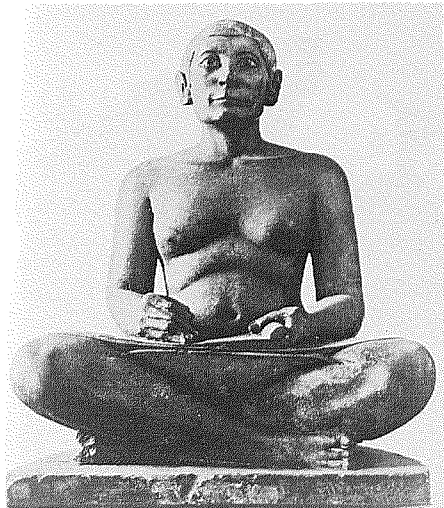

Henry Creswicke
Rawlinson

Zadnja stran tablice iz Pylosa v linearni pisavi B. Naštetih je 13 božanstev. Razen zlate posode, ki jo dobi vsako božanstvo, je treba žrtvovati po enega moža vsakemu izmed dveh vrhovnih bogov in po eno ženo vsaki izmed osmih vrhovnih boginj. Tablica je bila napisana v naglici, verjetno pred katastrofo, ki je zadela deželo.

Michael Ventris in John Chadwick na kolokviju o mikenski kulturi 1956.

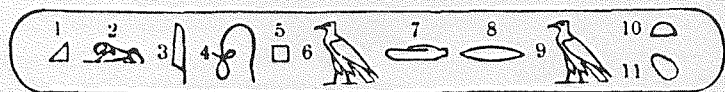
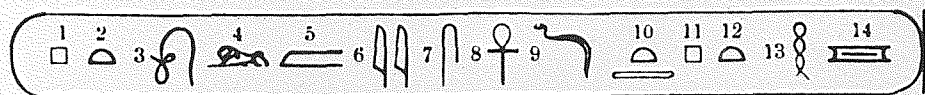

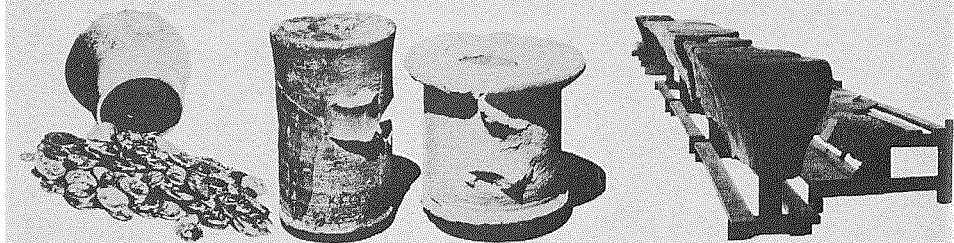
Egiptovski pisar.

Egiptovski bralec, faraon
Haremhab, eden od
Eknatonovih naslednikov.

Imeni Ptolomej in Kleopatra. Številke kažejo iste in različne znake, na podlagi katerih je Champollion razrešil nekatere hieroglife.

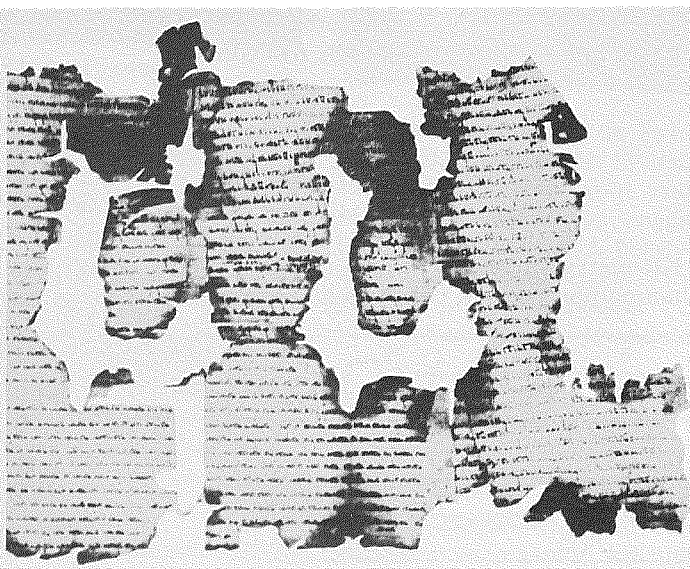

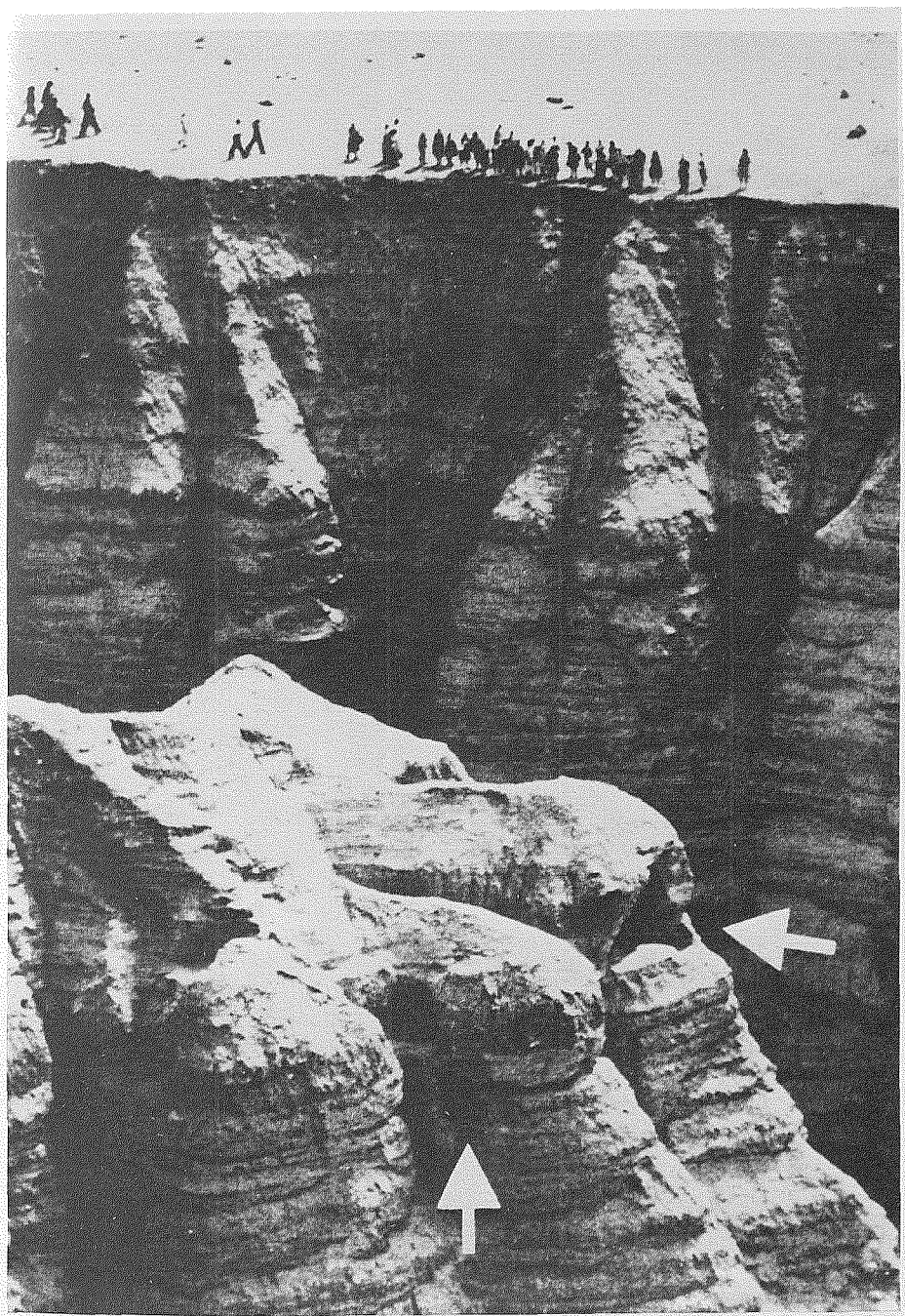
Najdbe iz Kirbet Qumrana. Novci, črnilniki in klopi.

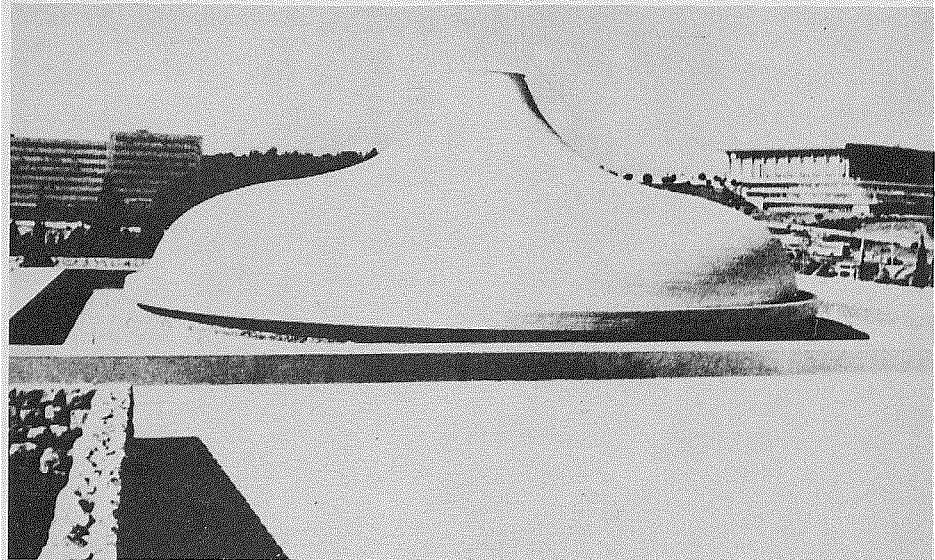
Mohamed ed Dib —
v poznejših letih.

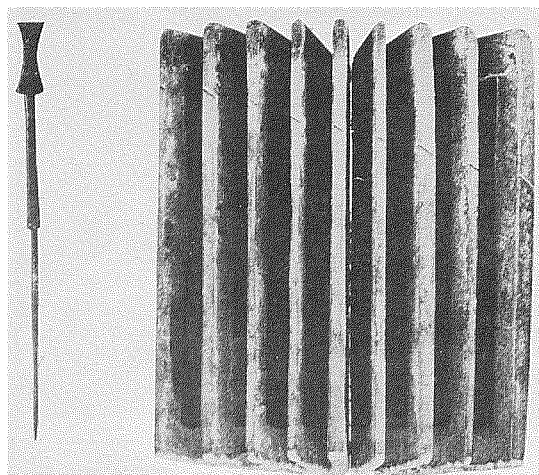
Zvitki iz Mrtvega morja.

Wadi Qumran z vhodi v jame.

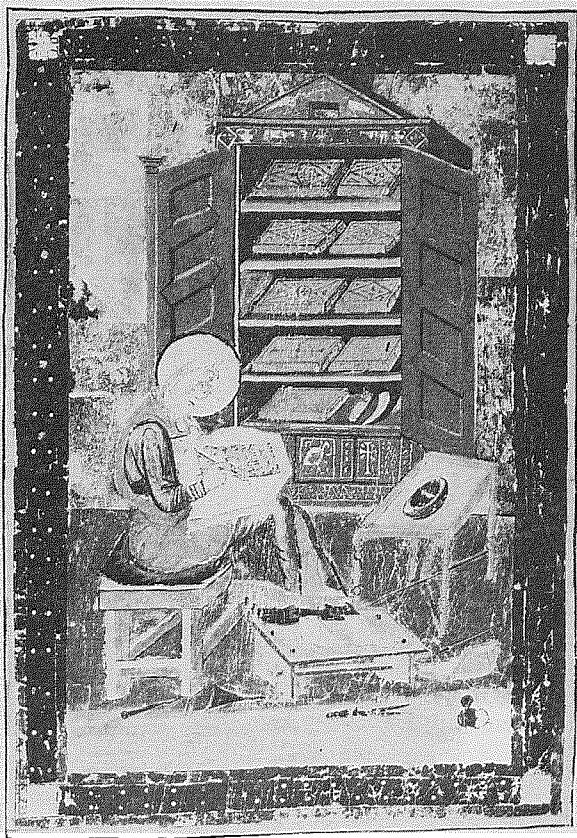

Muzej za mrtvomorske
rokopise v Jeruzalemu.

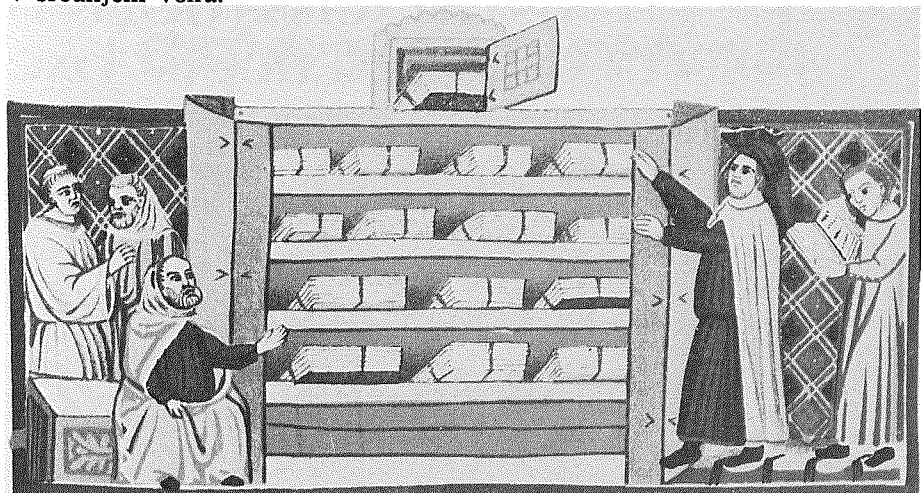

Povoščena tablica,
stilus in poliptih.

Srednjeveški menih
pred omaro s knjigami.

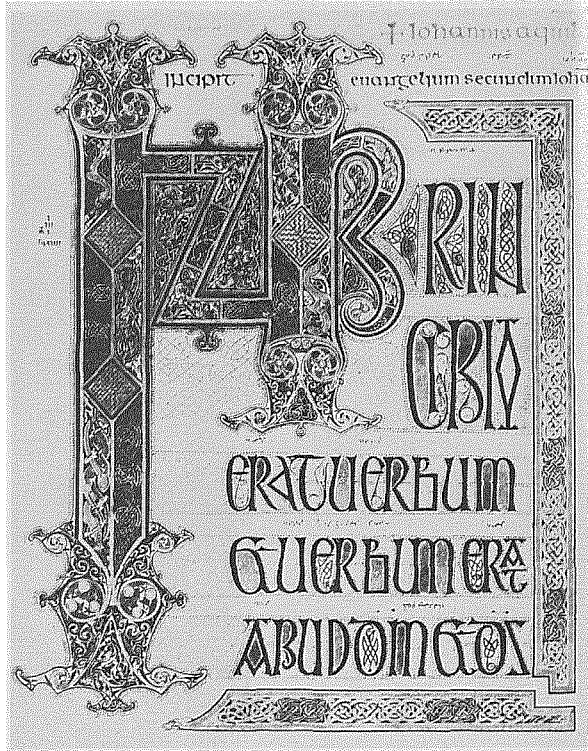

Omara s knjigami
v srednjem veku.

Tak je bil najbrž Duhovni iz Prešernovega »Krsta«. Irski menih, kakor ga je narisal današnji risar. Manjka pa mu zvonec, s katerim je odganjal hudobne duhove.

OMNIA ERGO QUI ECCE
TIS UT FACIANT VOBIS H
ET VOS FACITE EIS HÆ

Mlajša rimska kurziva iz začetka 6. st.

υβηδιδουμπρεβηιδυ
In abbasque p...
βασταμυμχιμυγυβη

Unciala iz 8. st.

Lindisfanrnski evangelij. Začetek Janezovega evangelija: »In principio erat verbum et verbum erat apud d(eum) et d(eu)s...« (zgoraj desno).

Ɔriſtalaſauobir dīr Ɔtae
ƆƆaolndīcaut; nō Ɔon
uƆerī Ɔruca mlaborīr dƆ

Anglosaksonska pisava iz 1. polovice 8. st.

IN LIBRO PRIMO
ua cu. Ɔa Ɔurta Ɔelut: Ɔi d Ɔe Ɔaon
ua cu. cu Ɔurta Ɔiua: Ɔna h m Ɔa cu.

Visigotika iz 1. polovice 8. st.

quicebini ito ttenſierunt.
inſcriptalibus gentium
et Ɔerſicam iterum di

Merovinška pisava 8. st.

DIXIT QUOQ. ƆS. PRO Ɔ
terra animā uiuentō in gener
et repalia Ɔbeſia Ɔ terrae ſeur
ſuaſ. factūq. ē. ita. et fecit d Ɔ b

Karolinška minuskula (pisava brižinskih spomenikov).

Constitutiones incliti regis ungarie

Matija Corvin sprejema knjigo.

»Biblija revnih«.

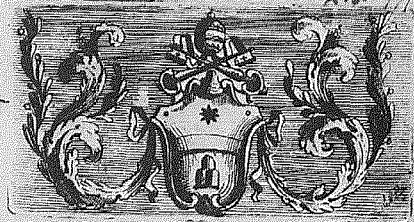

Podobica
sv. Krištofa
iz leta 1420.

Christofon fannur dar quannur ams :: nllamo fere
Julanmyr du moer mala non moaris :: 33 mmo <

INDEX
LIBRORUM
PROHIBITORUM
Usque ad Annum M. DCCXI.
 REGNANTE
CLEMENTE XI.
Printed by P. O. M. 1711

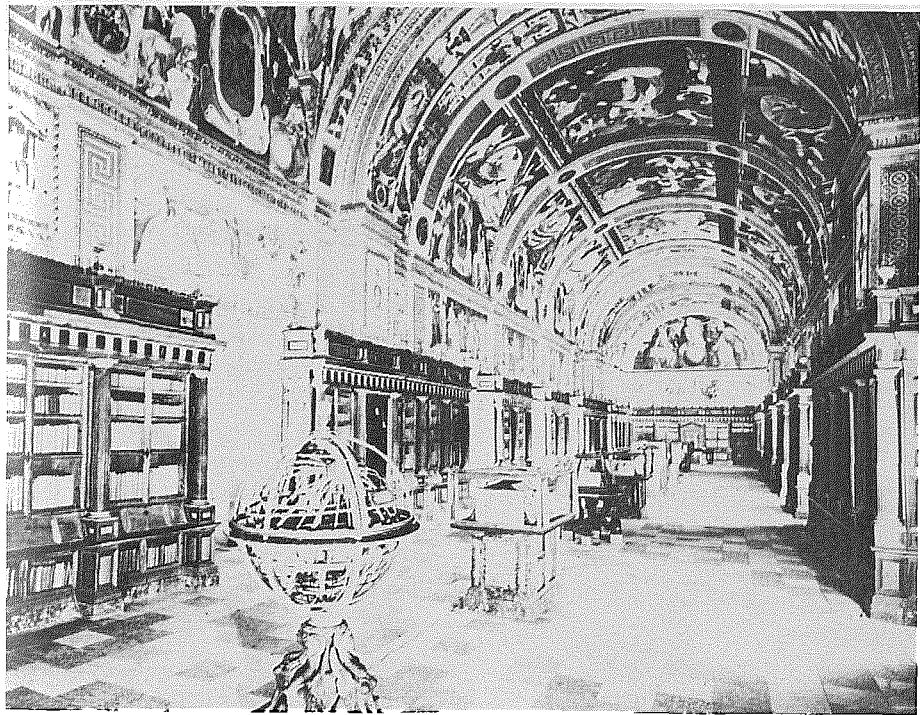

R O M Æ,
 Ex Typographia Rev. Cam. Apost. 1711.
 CUM PRIVILEGIO.

Ena izmed izdaj »Indeksa prepovedanih knjig«.

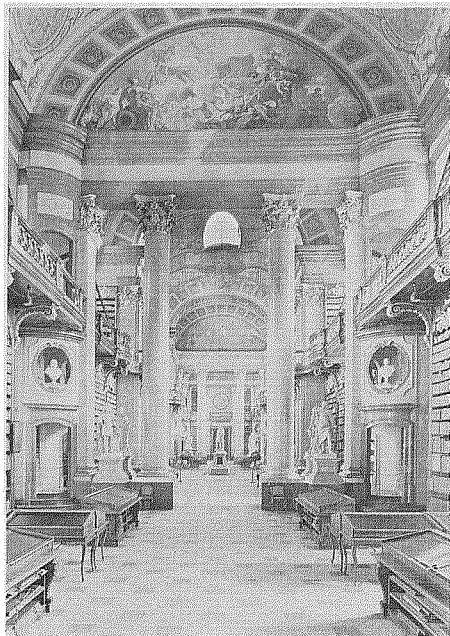
Dürerjev portret
Erazma Rotterdamskega.

Knjižnica v Escorialu.

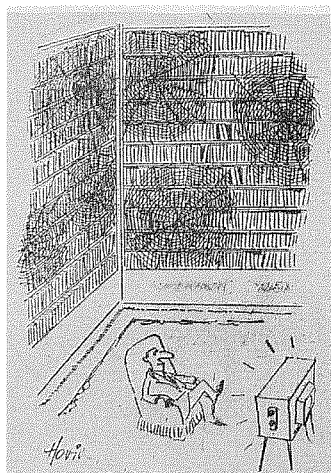
Prevažanje
knjig v sodih.

Dunajska nacionalna biblioteka.
V njej hranijo edini primerek
prve slovenske knjige.

Prva izdaja »Komunističnega
manifesta«. Knjižica, ki je
pomagala spremeniti svet.

kratkim ni prišla zopet na površje. Leta 1973 so izdali izredno zvesto novo faksimilirano izdajo.

Še en kodeks moramo omeniti: *Misal Jurja de Topusko*. Napisan je bil leta 1495, torej že v novem veku in po iznajdbi tiska za čazmanskega prošta JURJA DE TOPUSKO (Georgius de Topusko), iluminiran pa med leti 1495 in 1498 v Zagrebu in med leti 1519 in 1526 v Budimu. Tik pred mohaško katastrofo se je rešil v Zagreb na dvor škofa Simona ERDÖDYJA. Še danes ga imajo za najbolj razkošnega izmed vseh sicer tako bogato iluminiranih kodeksov v zakladnici zagrebške nadškofije. Prvi del je iluminiral po vsej verjetnosti Joannes ALMANUS, ki je v tem času deloval v Zagrebu, drugega pa morda celo Julij KLOVIĆ (Julio Clivio de Croatia, 1498—1578), ki so ga še za življenja imenovali »MICHELANGELO miniature«.

Morda najbolj znana slika tega rokopisa je *sv. Jurij*: mladi vitez na belem konju, ki se je bil vzpel na zadnje noge, je ubil strašnega zmaja in ga kakor razcefrano zastavo na sulici dvignil v zrak. Tako je osvobodil iz stiske mlado damo, ki bogato oblečena, s krono na glavi in jagnjetom ob nogah hvaležno zre v svojega rešitelja.

Viteštvo, ki kljub napredujočemu meščanstvu še ni zapustilo zgodovinskega prizorišča, je našlo v tej miniaturi na skrajnem robu zahodnega sveta prepričevalen simbol.

Vdanost vladarju in druge zvišene viteški vrline. Kakor nobena družba tudi fevdalna ni mogla sloneti na golem nasilju. Potrebovala je ideologijo, ki jo je utemeljevala, opravičevala in zagotavljala višje sankcije. Izdelala si je moralni kodeks z likom idealnega viteza. Ta je moral biti zvesto vdan svojemu fevdalnemu gospodu, če treba tudi s krvjo braniti svojo čast in se maščevati za vsako krivico, ščititi šibke, ki so v stiski, zlasti seveda pripadnike in pripadnice svojega razreda, izpolnjevati vsaj formalne, predvsem pa vojaške obveznosti, ki jih je nalagala Cerkev, spoštovati ali celo obo-

ževati damo, se pravi predstavnico »visoke družbe« ter se obnašati po točno predpisanih pravilih, ki se jim novinec, če bi prišel »od spodaj«, ne bi mogel lahko priučiti.¹⁶⁶

To je vzdušje, ki navdaja junaško epiko in do neke mere tudi viteško, predvsem ljubezensko liriko fevdalne dobe. Ker plemič izobrazbe za svoje vsakdanje življenje ni tako nujno potreboval kakor meščanski intelektualec, je ta literatura prej kakor meščanska zapustila hodulje latinščine in se pričela posluževati ljudskega jezika. Ta viteška književnost, ki opeva fevdalne ideale, pa nikakor ni bila samo na togih predpisih sloneča branilka nedotakljivega družbenega reda — tudi tega je bilo seveda mnogo — ampak kdaj pa kdaj prav sveža umetnina iskrenih čustev, silnih strasti in globoke življenjske modrosti, kakršen je pač bil večji ali manjši talent pesnika.

Čeprav je bila snov viteške epike zajeta iz obdobja zgodnjega ali vsaj visokega srednjega veka — sodobnih tem, križarskih vojsk in krvavih bojov za investituro se je izogibala — so pisani viri ohranjeni v mnogo mlažjih rokopisih, predvsem iz dobe, ko je viteštvo že umiralo. Tu se bralec le težko znebi vtisa, da je za vsem tem želja, ki skuša s prikazovanjem viteškega sijaja in slave zadržati razvoj in ustaviti čas.

Med številnimi snovmi, ki so za čuda po večini vzete iz stare keltske mitologije, oziroma mitov, so najbolj znane čudovite prigode, ki so jih doživljali vitezi omizja na dvoru kralja Arturja, Parcivalove blodnje za skrivnostnim in čudežnim kelihom Kristusove krvi Gralom, tragična ljubezen Tristana in Izolde ter Cidovi boji z Arabci, junaška zvestoba Rolanda in še mnogo drugih, ki so se kljub različnim jezikom širili po zahodni Evropi. S povsem drugega konca krščanskega sveta bi sem lahko šteli tudi pohod novgorodskega kneza Igorja proti Polovcem ter njegovo ujetništvo. Vse to nam je ohranjeno v mnogih starih prepisih.

Zaradi izrednega pomena, ki ga je imela za nemško nacionalno samozavest, bi posebej omenili *pesnitev o Nibelungih*, saj so jo od romantike sem primerjali s samim HOMERJEM. Danes sodijo o delu, ki mu je mogoče ugotoviti razne starostne plasti, mnogo bolj zadržano kot nekoč. Neznanemu avstrijskemu avtorju namreč ni uspelo, da bi strnil stare

krvave pogansko-germanske prvine s krščanskimi viteškimi, ki pokrivajo vse delo z le pretenko plastjo prozornega laka.

Slepa vazalska zvestoba zvezana z izdajstvom, pohlepom, predvsem pa s strastnim krvi žejnim maščevanjem so značilnosti družbe, ki jo nemški literarni zgodovinar EGGBRECHT¹⁶⁷ primerja skupinskim instinktom volčjega krdela. Najbolj znana je epizoda Siegfriedovega boja z zmajem — ena izmed svetojurjevskih variant srednjeveške literature.

Ep, ki je nastal v 12. stoletju, je ohranjen v 34 ne povsem enakih rokopisih, od katerih je tako imenovani C najdaljši (danes v knjižnici knezov FÜRSTENBERG v Dodaueschingenu), rokopis B (sanktgallenske samostanske knjižnice) pa je najbrž najzvestejši nekdanjemu originalu. Samo eden, »hundeshagenski«, je bogato iluminiran.

Mnogo bližja našemu današnjemu občutju je viteška lirika, ki je cvetela posebno v Provansi, kjer so pesnike imenovali *trubadurje* (»troubadours« — iznajditelji, ker so »iznašli« vedno nove melodije) v severni Franciji, kjer so jim rekli *troverji* (»trovères«) in v Nemčiji, kjer so se imenovali »*pevci ljubezni*« (»Minnesänger«). Na sploh je to aristokratska umetnost, družabna zabava s petjem v čast ženam. Opevali so predvsem platonično, duhovno ljubezen, ki je rasla iz češčenja Marije pa tudi po zgledih iz arabske Španije. Morda je pri tem vplivala tudi albižanska vera, da je vse telesno le delo hudiča, saj je bila Provansa prava trdnjava te »kri-ve vere«.

Pesniki so bili pravi mojstri oblike, ki so jih delili na razne zvrsti in podzvrsti točno po določenih shemah. Le redki, posebno samonikli pesniki, so te sheme prestopali in ustvarjali kdaj pa kdaj tudi resnične umetnine, ki jih še danes lahko uživamo.

Po strahotni katastrofi protialbižanske križarske vojske (1209), ki je v pravih krvavih orgijah opustošila deželo do temeljev, so se pevci umaknili v sosednje pokrajine, kjer se je ta poezija silno priljubila.

Prav bohotno se je razcvetela v Nemčiji, kjer so ji nekateri pomembni pesniki pripomogli do velike veljave in umetniške moči. Njihove pesmi so nam ohranjene v edinstvenem

rokopisu izredne literarne in likovne vrednosti. To je zbirka, ki je pod naslovom *Manessejev rokopis pesmi* (»Manessische Liederhandschrift«) zaslovela v zgodovini knjige in književnosti. Krasotni kodeks se danes nahaja v heidelberški Palatini. Svoje ime je dobil po züriškem mestnem svetovalcu Rüdigerju MANESSEJU (u. 1304) in njegovemu sinu Johannesu (u. 1297), ki naj bi bila prva lastnika te dragocene knjige. Izkazalo se je sicer, da gre pri tem najbrž za drugi manjši in neposlilan rokopis, ime pa je kljub temu ostalo.

Zgodovina tega kodeksa je neverjetno burna. Že zgodaj je zapustil »svoje rodno mesto« Zürich in se že leta 1490 pojavil na palatinskem dvoru v Heidelbergu. Od tedaj je večkrat menjaval lastnike, se ob TILLYJEVI zmagi nad protestantskim Palatinatom (latinsko ime za nemško Pfalz) še ravno pravočasno umaknil na Nizozemsko, da ga ni zadela usoda palatinske knjižnice, ki so jo kot vojni plen v tridesetletni vojni darovali papežu. Na Nizozemskem je Elizabeta STUART, vdova po palatinskem volilnem knezu in češkem kralju FRIDERIKU V. (1610—1623) zaradi stalnih denarnih zadreg prodala kodeks dvema bibliotekarjema pariške kraljeve knjižnice, ki sta ga v oporoki zapustila tej knjižnici. Od tod so ga po dolgih pogajanjih v zameno za mnogo srednjeveških rokopisov, ki jih je iz Anglije nabavil heidelberški rojak, vrnil zopet v Heidelberg.

Kodeks sam obsega 426 pergamentnih listov z okoli 6000 verzi 140 viteških pesnikov od druge polovice 12. do zgodnjega 14. stoletja. Posebno vrednost daje knjigi 138 prikupnih, izredno ljubkih, živo poslikanih miniatur, ki predstavljajo te pesnike kot nekaki — prav gotovo ne zelo zvesti, a značilni — portreti z grbi in raznimi viteškimi dejavnostmi, s turnirji, z ribolovom, s sokoljim lovom in z nežnimi ljubezenskimi prizori.¹⁶⁸

Med temi slikami je poleg največjega srednjeveškega lirika WALTHERJA VON DER VOGELWEIDE (ok. 1170 do 1230) in drugih znanih minnesängerjev tudi podoba gornještajerskega pesnika ULRICHA VON LIECHTENSTEIN (ok. 1200—ok. 1275), ki ga poznamo kot avtorja petih slovenskih besed, vpletenih v njegov roman *Frauendienst* (služba

gospej). Pozdrav koroškega vojvode: »Buge vaz primi gralva (kraljeva — kraljica) Venus« je samo drobna epizoda v delu, ki z nesmiselnim, neprosto voljno smešnim, za današnje občutje neokusnim pretiravanjem stopnjuje vso to viteško sprenevedanje do absurda in kljub nekaterim občutenim pesmim samo dokazuje razkroj vse te plemiške kulture.

Pohujšljiva svežina. Čisto drugega kova je poezija plebejskih »goliardov« (pomenski izvor te besede je še vedno sporen), potujočih faliranih študentov in klateških klerikov, ki so z neverjetno svežino znali zapeti tudi marsikatero hudo spotakljivo in zabavljivo pesmico.

Najznamenitejša zbirka takih pesmi iz začetka 13. stoletja so *Carmina burana* po latinski obliki slavnega samostana Benediktbeuern, kjer so jih ob ukinitvi tega večstoletnega kulturnega središča odkrili. Razkošni rokopis je nastal verjetno na dvoru sekovških škofov. Videti je, da so se te pesmi zaradi prostodušne erotike in vedrega življenjskega občutja zdele tako pohujšljive, da kodeksa v katalogu še omenili niso, s tem pa ni rečeno, da jih niso brali ali celo prepisovali.¹⁶⁹

Poslednji iz rodu potepuških pevcev in prvi že sodobni pesnik je bivši študent Sorbone, njen *baccalaureus* in *magister artis*, klatež, večkrat zaprti in na smrt obsojeni kriminallec, ki je za las ušel vislicam, tat, ki je sodeloval pri ropu blagajne v novarskem kolegiju, kjer je nekoč najbrž sam študiral, pretepač, zvodnik in vlačugar François VILLON (1431—po 1463), čigar pesmi razganjajo pretesne trubadurske oblike in dihajo še naivno pobožno srednjeveško vernost, iskren kes in oster družbeni protest, predvsem pa pričajo o že novodobni, svoje enkratnosti se zavedajoči osebnosti, ki se bogato razdaja v grenkih samoočitanih.

Njegove pesmi so v tistem času tako slovele, da jih je dal svetovalec na dvoru LUDVIKA XI. (Louis, 1423—1483) Louis MALET DE GRAVILLE, ki je VILLONOVO življenjsko pot gotovo dobro poznal, prepisati v lep pergamenten kodeks (danes v berlinski zbirki bakrorezov).¹⁷⁰

KNEZI, KRALJI IN KNJIŽNICE

Neumrljiva in nedosegljiva lepota antike. Leta 1485 se je sredi aprila po Rimu raznesla novica, da so zidarji, ki so kopali na Vii Apii, v stari rimski grobnici odkrili sarkofag z napisom *Julija, Klavdijeva hči*. V tem sarkofagu je ležalo telo mlade Rimljanke, ki se je čas ni dotaknil. Pred davnimi stoletji so jo z nekakšnim mazilom menda znali tako ohraniti, da je bila še zdaj kakor živa. Odnegli so jo na Kapitol in začelo se je pravo romanje. Vsi so jo hotel videti ali celo slikati, kajti »bila je lepa, da se ne da ne z besedo, ne s peresom popisati, a četudi bi jo znal kdo popisati, bi tisti, ki je niso videli, ne verjeli«. — Toda na papežev ukaz so jo neke noči skrivaj pokopali in ostal je samo prazen sarkofag. Verjetno je bilo vse skupaj goljufija z voščeno masko.¹⁷¹ Zgodba pa je kljub temu poučna. Priča nam o naivni in slepi veri, da je vse, kar nam je zapustila antika, lepše in trajnejše od tega, kar je obdajalo Rimljane renesančnega obdobja.

Zaverovanost v antiko seveda nikakor ni bila samo slučajna časovna moda, saj ni bila niti slučajna niti samo moda. Če smo se navadili, da imenujemo dobo, ki je v umetnosti sledila gotiki, »renesanso«, ne smemo pozabiti, da pozna zgodovina umetnosti mnogo obdobj, ko se je okus pričel obračati v preteklost. Pojem renesanse, ki ga običajno slovenimo »prerod« in bi mu morda bolj odgovarjalo »ponovno rojstvo«, ima za nas, odkar smo se naučili gledati na zgodovino kot na zgodovino družbenih prevratov, nekaj svetlih in svežih črt, ki govorijo o resnično novem. Dobro se seveda zavedamo, da se je to novo že prej napovedovalo, zmagalo pa je šele ob

začetku novega veka, ki ga prav tako kakor srednji vek ne smemo zakoličiti, saj so vse take časovne razmejitve samo nasilne zareze v neprekinjenem toku.

O osnovnem razpoloženju, o duhu časa govorita morda bolj jasno kakor definicije in razprave dve umetnini, ki smo si jih izbrali med mnogimi:

Prva je *Pomlad* (»Primavera«), ki jo je (1477 ali 1478) naslikal Sandro BOTTICELLI (1445—1510) in ki predstavlja skupino rimskih boginj v temačnem logu. Osrednji lik je Venera, oziroma Humanitas (človečnost, omika), ki je bila na medičejskem dvoru in sploh v renesančni Italiji simbol ravnovesja med telesno ljubeznijo in duhovnimi dobrinami. Slika, ki jo Ljubo BABIČ imenuje »zares najčudovitejšo pemo, kakršno so sploh kdaj zapeli v slavo Firenc, življenja, mladosti, lepote«,¹⁷² je bila namenjena najslavnejšemu Medičejcu LORENZU (1449—1492), ki so ga zaradi njegovega pospeševanja umetnosti in sploh kulture imenovali IL MAGNIFICO (veličastni).

Izpod njegovega peresa je druga umetnina, ki jo postavljamo na čelo našega razpravljanja o renesansi in humanizmu, pesem, ki s svojo naslonitvijo na antiko (na HORACOV verz: »danes' je tvoj, na ,jutri' ne dajaj posojila«) in s posnemanjem ljudske pesmi izpričuje spajanje preteklega z novim:

O, kako mladost je krasna,
a beži nam venomer!
danes je še čas za pir,
jutri ura bo že kasna.

(Prev. Alojz GRADNIK)

Pomlad in mladost, zavest o koncu ene dobe in o začetku novega časa — to so bile prvine renesanse, ki jih je italijanska meščanska družba in kmalu za njo družba ostale Evrope dvignila na svoj prapor. Meščani cele vrste samostojnih, ali vsaj navidezno samostojnih italijanskih mestnih držav, se niso več hoteli potapljati v anonimnosti raznih tesno vezanih skupnosti, ampak so bili na svojo osebno veljavo ponosni samosvoji posamezniki. In kaj je bilo za te

ljudi bolj naravno, kot da so se sklicevali na antiko, s katero so se v meščanski civilizaciji in v svojem poudarjenem individualizmu lahko primerjali.

Vsa Italija je živela na tanki plasti stoletij, ki je prekrivala slavno preteklost, in je tako rekoč na vsakem koraku spominjala na antiko. Treba je bilo samo malo kopati, samo malo pobrskati po starih samostanskih knjižnicah med zaprašenimi rokopisi, in že je zrasla pred očmi občudovalcev sijajna kultura, ki je čez noč postala merilo vseh stvari. Kar je bilo antično, je bilo lepo, je bilo modro, je bilo pravilno, je bilo zgled in vzorec za sedanjost.

Sprva v tem še ni bilo prav nobenega nasprotja med krščansko tradicijo, oziroma cerkveno-politično dogmatično stavbo na eni ter novo realistično umetnostjo, ki je odkrivala in tolmačila antično umetnost, na drugi strani. Med tremi najbolj bleščečimi središči renesančne umetnosti in humanistične znanosti je bil namreč poleg Firenc in Benetk prav papeški Rim.

Sijaj oblasti. V italijanskih mestih so s časom zavladaile prave meščanske patricijske dinastije, ki so se polastile oblasti z močjo svojega denarja, še češče pa z močjo orožja. V dobi, ko močnih, brezvestnih osebnosti niso utesnjevale nobene moralne norme in ko je bilo nasilje opravičljivo sredstvo za dosego političnih ciljev, je bila za najemniške generale — v Italiji so jih pravili »*kondotieri*« (»*condottiere*«) — pot do oblasti kaj preprosta. Mnogo težje je bilo, obdržati se na takem krvavo pridobljenem prestolu. Ti »knezi«, ki jim je za fevdalni naslov manjkala nasledstvena legitimnost, so to svojo pomanjkljivost skušali nadomestiti z bleščečim zunanjim sijajem, s tem, da so se obdajali s celo plejado umetnikov, pesnikov in znanstvenikov ter s tem, da so radodarno in oberoč razsipno trošili denar za umetnost, literaturo in znanost. Med njimi jih je bilo nekaj, ki so iz resnične notranje potrebe, še več pa takih, ki so zaradi prestižnega tekmovanja zasloveli kot kulturni meceni za vse čase.

Najslavnejši med temi ljubitelji umetnosti in literature so bili gotovo MEDICEJCI, posebno COSIMO in LORENZO IL MAGNIFICO, nadalje rodovine SFORZA v Milanu, D'ESTE v Ferrari, kralj ALFONZ ARAGONSKI (vladal 1435 do 1458) v Napoliju in kondotiere FEDERIGO MONTEFELTRI (1444—1482) v Urbinu. Seveda tudi papeži niso hoteli zaostajati, saj so NIKOLAJ V. (1447—1455), PIJ II. (Piccolomini, 1458—1464), JULIJ II. (1503—1513) in LEON X. (Medici, 1513—1522) prišli v zgodovino kot »renesančni papeži«. Bili so vse prej kakor dogmatično nestrpní (za LUTHRA so bili celo mnogo preveč posvetni). Velikega bibliofila NIKOLAJA V., ustanovitelja nove vatikanske knjižnice, na primer ni prav nič motila drznost njegovega sekretarja Lorenza VALLA (ali Della Valle, 1407—1457), ki je dokazal, da je znamenita KONSTANTINOVA darovnica (*Donatio Constantini*) — dokument, s katerim je Cerkev dolga stoletja utemeljevala svoje pravice na posvetno oblast — le pobožna potvorba.¹⁷³

Vsè to so bile za te posvetno usmerjene vladarje kaj malo važne zadeve v dobi, ko je bila glavna pozornost obrnjena v slavno antično preteklost. Nekatero rimsko družino so se na vse načine sklicevale na sorodstvo znamenitih Rimljanov. PIJ II., ki je bil doma iz Siene, je zatrjeval, da že imena, kot so Aeneas Silvius ipd., pričajo o njegovi pristojnosti v Rim, čeprav iz antike ni znana nobena rodovina PICCOLOMINIJEV.¹⁷⁴ Še bolj nenavadno je bilo »sorodstvo« PAVLA II., ki naj bi bil potomec AHENOBARBOV, torej samega NERONA, »o katerega vladi«, pravi nadvse prizanesljivo papežev življenjepisec, »pisatelji pripovedujejo mnogo nasprotujočih si stvari.«¹⁷⁵ Tako je pobožni avtor zaradi dvomljivega papeževega sorodstva odpustil NERONU celo preganjanje kristjanov . . .

To je bilo vzdušje, v katerem je raziskovanje antične preteklosti z arheološkimi izkopavanji, še bolj pa z iskanjem antičnih rokopisov bujno cvetelo, saj je bila Italija za tako udejstvovanje naravnost idealno prizorišče.

Iskalci in zbiralci. Prav na začetku humanizma, ki se je začel z reševanjem rokopisov iz »samostanskih grobov« in je s tekstno kritiko prerasel v filologijo, torej iz svetovnega nazora v znanost, stoji eno največjih imen italijanske poezije, Francesco PETRARKA (Petrarca, 1304—1374), prvi med renesančnimi brezdomovinci, ki je bil dovršen del svojega življenja na potovanjih. Niti v domu, ki si ga je sam izbral, da bi se lahko predajal svojim humanističnim študijam, v *Vauclusu* blizu sedeža razkolniških papežev Avignona v južni Franciji, ni našel miru. Bil je neutruden iskalec, prepisovalec in zbiralec starih rokopisov, ki se je ogorčeno zgražal nad barbarstvom Liègea, kjer je »le z veliko muko našel malo črnila in še to je bilo podobno žafranu«. ¹⁷⁶

PETRARKI se imamo zahvaliti za morda najlepšo hvalnico knjigam, ki ni značilna samo za humaniste, ampak za knjigoljube sploh:

»Prijateljice imam, katerih družba mi je nadvse draga. Iz vseh dežel in vseh časov prihajajo in čeprav jih je njihova učenost obsula s častmi, je vendarle tako lahko občevati z njimi, saj so mi zmeraj na voljo. Lahko jih sprejemem, ali pa se odповem njihovi družbi, kakor mi je ravno všeč. Nikoli me ne nadlegujejo, vedno so pripravljene odgovoriti mi na vprašanja, ki jim jih postavljam. Ene mi pripovedujejo o dogodkih preteklih dni, druge pa mi odkrivajo skrivnosti prirode. Nekatere me učijo, kako naj živim, druge zopet, kako naj umrem. Nekatere mi odganjajo skrbi in spodbujajo mojega duha, kadar klone, druge pa krepijo moj um in mu modro svetujejo, kako naj ukazujem svojim željam in se postavim na lastne noge. Skratka, odpirajo mi duri k vsem umetnostim in znanostim. In za povračilo ne zahtevajo ničesar drugega kot nekaj prostora v kakem kotu mojega skromnega doma, kjer lahko mirno počivajo, kajti udobneje je uživati družbo teh prijateljic v tišini in miru kot sredi šumne množice.« ¹⁷⁷

Ganljivo je zmagoslavno veselje, ki ga je obšlo, ko je v knjižnici veronske stolnice v starem kodeksu iztaknil CICE-RONOVA pisma ATIKU, BRUTU in KVINTU. (Omenili smo jih že, ko smo govorili o CICERONOVEM odnosu do knjige.

Razumljivo je, da je moral bibliofil PETRARKA zaradi teh pisem CICERONA še prav posebej vzljubiti!)

Ko je, kot pravi legenda, nad starim rokopisom umrl, bi morala v smislu pogodbe z Benetkami preiti njegova knjižnica v last cerkve sv. Marka, kjer naj bi bila vsem na voljo. Nemirni časi so izvedbo tega načrta preprečili in PETRARKOVA knjižnica, za katero je sam napisal katalog (1337), se je raztepla po vsem svetu.

Tudi radoživi pritrjevalec življenju Giovanni BOCCACCIO (1313—1375), ki ni razpolagal s tolikim denarjem kot njegov sodobnik PETRARKA, je bil velik ljubitelj knjig. Svoje knjižnice si ni mogel nabrati z naročanjem in kupovanjem rokopisov, ampak s tem, da je, kot pravi njegov življenjepisec, s svojimi rokami prepisal toliko del, da bi bilo »dovolj in preveč za knjižničarja, ki vse življenje ne bi delal nič drugega«. ¹⁷⁸

Iz njegovih pisem je mogoče razbrati vse navdušenje zaradi najdenih kodeksov (njegova najpomembnejša najdba so TACITOV *Annali* in *Historiae*) pa tudi vse razočaranje zaradi malomarnosti in zanikrnosti, s katero so ponekod hranili knjige.

Njegov prijatelj Benvenuto da IMOLA pripoveduje, kako se je nekoč ves vesel napolnil v znamenito samostansko knjižnico na *Monte Cassinu* in kako jo je »z bolečim srcem in solzami v očeh zapustil, ko je videl, kako so nevedni menihi obrezovali nepopisane robove kodeksov ter iz njih izdelovali podobice za prodajo«. Značilen je Benvenutov sklep: »In zdaj, o učeni mož, si še kar naprej razbijaj glavo in piši knjige!« ¹⁷⁹

Tudi BOCCACCIO je namenil svojo knjižnico javni rabi. Njegov spovednik naj bi jo izročil samostanu San Spirito v Firencah. Toda menihi so se za njo premalo brigali in ob prezidavi samostana (1560) so se knjige porazgubile.

Posebno mnogo sreče in uspehov v svojem strastnem lovu za starimi rokopisi je imel humanistični epistolograf, spretni pisec pisem in teoretični utemeljitelj epistolografije, pisanja pisem kot umetniške zvrsti, Gian Francesco POGGIO BRACCIOLINI (1380—1459), ki je kot tajnik osmih papežev, pa tudi za svoj račun potoval po Evropi. Priložnosti za trgovanje

z rokopisi je našel na cerkvenem zboru v Konstanzu (1414 do 1418), kjer so se poleg cerkvenih dostojanstvenikov zbrali intelektualci iz vse katoliške Evrope. Med svojim obiskom v Sv. Gallenu je tudi on doživel podobno razočaranje kot nekaj pred njim BOCCACCIO na Monte Cassinu:

»Na dnu stolpa, kamor gotovo ne bi vrgli niti na smrt obsojenih,« je našel več latinskih rokopisov, med njimi 12 PLAUTOVIH komedij. Pri tem je, tako pripoveduje, slišal, kako tožijo stari kodeksi: »O, možje, ki ljubite latinščino, ne dajte, da tu propademo zaradi malomarnosti, rešite nas iz temnih ječ teh barbarov!«¹⁸⁰

No, POGGIO se je teh rokopisov prav rad usmilil in jih proti potrdilu »reševal« ter pri tem prav dobro zaslužil. Bil je namreč tudi izredno hiter lepopisec, ki je v kratkih 32 dneh prepisal delo latinskega govornika QUINTILIANA. O POGGIOVIH trgovskih poslih pripoveduje novolatinski erotični pesnik Antonio BECCADELLI (pseudonim: Panormita, 1394—1471): »Kdo je opravil boljši kup, POGGIO ali jaz? On, ki je za nakup vile v Firencah prodal s svojo roko prekrasno prepisanega LIVIJA, ali pa jaz, ki sem prodal posestvo, da sem tega LIVIJA kupil?«¹⁸¹ — Podoben posel je opravil z napolitanskim kraljem ALFONZOM (1416—1458), od katerega je dobil 500 zlatnikov za latinski prevod KSENO-FONTOVE *Kirupedije* (Kirove vzgoje).

Tako se ni čuditi, da kljub veliki množici knjig, ki so šle skozi njegove roke, njegova knjižnica po smrti ni bila kdo ve kako velika. 95 knjig, ki jih je zapustil, je obogatilo medičejsko knjižnico v Firencah.

Znan zbiratelj knjig je bil tudi firenški državnik kancler Signorije Coluccio SALUTATI (1331—1406), ki je uvedel nekatere antične starorimske oblike v javno življenje. Značilna je njegova izjava, da je suženj svojih knjig, ki si jih je bil z dolgoletnim zbiranjem pridobil.

Izrazito renesančna osebnost je bil Nicolò NICCOLI (1363 do 1437). Zaradi precejšnjega premoženja, ki ga je bil podežoval po svojem očetu, uglednem florentinskem trgovcu, se je brez skrbi predajal svoji zbirateljski strasti. Ko pa se je

dediščina končno vendarle posušila, mu je priskočil na pomoč COSIMO DE MEDICI (1398—1437), ki je poravnal njegove dolgove in mu dal skoro neomejena sredstva na voljo. Florentinski knez ga je namreč zelo visoko cenil, saj si je upravičeno obetal, da mu bo priznani literarni izvedenec pomagal pri sestavljanju knjižnice, ki jo je kulturni Medičejec prav tedaj snoval. Knjig na medičejem dvoru menda nikoli ni bilo dovolj.

Zanimiv je literarni portret, ki nam ga je o NICCOLIJU naslikal drugi bibliofil, o katerem bo še govora, Vespasiano BISTICCI. Pripoveduje nam o izbranem razkošju, s katerim se je obdajal: temno rdeča oblačila, dragoceno posodje, iz katerega je po navadi jedel, in pohištvo, ki je krasilo njegov dom. »Firence,« pravi BISTICCI, »niso premogle hiše, ki bi bila lepše opremljena kot njegova, ali bi bila bolj bogata z lepimi predmeti kot njegova. Vsak, ki je vstopil, je našel nešteto reči, ki bi bile vseč najrazličnejšim okusom.«¹⁸²

NICCOLI pa je bil tudi pisatelj, ki je napisal zanimiv popis po Nemčiji (*Commentarius in peregrinationem Germaniae*). Tu so bile navedene knjige, ki si jih lahko našel po nemških knjižnicah. Do smrti je zbral 800 rokopisov, ki jih je zapustil svojim prijateljem. Ti pa so knjižnico, ki so jo cenili na 6000 zlatih goldinarjev, dali COSIMU, ki je polovico teh knjig spravil v samostan San Marco. Pri frančiškanih v Lucci je dokupil še nekaj verskih del in vse skupaj postavil v samostanski knjižnični dvorani, ki jo je zgradil MICHELOZZO DI BARTOLOMEO (1396—1472), florentinski arhitekt, ki ga poznamo kot domiselnega restavratorja porušenega knežjega dvorca v Dubrovniku. Leta 1441 so knjižnico, ki so jo imenovali *Biblioteca Marciana*, kot prvo javno knjižnico v Italiji odprli. Leta 1808, po ukinitvi samostana, so jo združil z *Laurenziano*, o kateri bomo še govorili.

Toda to ni bila edina knjižnica, ki jo je COSIMO ustanovil. V Fiesolu, kjer je Medičejec posebno rad prebival, je bila zbrana prava filozofska — neoplatonska — akademija. Najslavnejši med njenimi učenjaki je bil menda Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA (1463—1494), avtor govora o človeškem dostojanstvu (*De hominis dignitate*), ki bi ga moral

imeti na kongresu filozofov. Ponosne besede o največjem čudežu sveta, ki jih je podkrepil s citati iz arabske in grške literature, posebno pa njegova razlaga o smislu človeškega življenju, zvenijo še danes sveže in morda celo moderno: »A ko je Mojster dokončal svoje delo, si je zaželel, da bi imel nekoga, ki bi njegovo delo spoznaval, ljubil njegovo lepoto in občudoval njegovo razsežnost.¹⁸³

Za take ljudi je bila potrebna bogata knjižnica, saj je bil PICO tudi izreden poznavalec arabske in židovske literature. Za to knjižnico je poskrbel Vespasiano BISTICCI (1421 do 1498). Ta trgovec, kopist in izredno izobraženi mož je dal tedaj svojim 45 pisarjem prepisati 200 rokopisov. Akcija, ki je prava mojstrovina firenske založniške, oziroma knjigar- niške dejavnosti, je bila končana v pičlih 22 mesecih.

BISTICCI je bil nepomirljiv nasprotnik tiskane knjige. To njegovo nasprotovanje gotovo ni temeljilo na konkurenčni zavisti, ampak na nekakšni aristokratski zavesti, ki je tako značilna za tedanjo knjižno kulturo z njenim pospeševanjem vsega enkratnega, neponovljivega.

V veliki meri je bila BISTICCIJEVA zasluga, če jo sme- mo tako imenovati, da so tiskane knjige odklanjali tudi nje- govni renesančni zbiratelji in ustanovitelji knežjih knjižnic, ki so po prvih neuspehih rasle in se vedno bolj množile.

Najimenoitnejši med BISTICCIJEVIMI naročniki je bil ve- liki urbinski kondotiere FEDERIGO MONTEFELTRO (1444 do 1482). Bil je baje edini med italijanskimi knezi, ki si je upal hoditi neoborožen in brez spremstva med svojimi podlož- niki po cestah Urbina. Državnik, ki si je kot v starih samo- stanih dal med jedjo brati LIVIJA, je na svojem dvoru ustvaril veliko in, lahko rečemo, zelo moderno knjižnico. Posebno visoko jo je cenil prav BISTICCI, ki poroča, da »so bile v njej same kakovostne knjige, pisane s peresom; če bi bila tu ena sama tiskana knjiga, bi se v taki družbi morala sra- movati«. ¹⁸⁴

Veliki zbiralec knjig MONTEFELTRO je namreč v raznih krajih stalno zaposloval 30 do 40 pisarjev, ki so prepisovali za njegovo knjižnico. Kot novost bi lahko navedli inventarje drugih velikih italijanskih knjižnic: *Vaticane* v Rimu, *Mar-*

ciane v Firencah, *viskontinske* (po knežji rodovini Visconti) v Padovi in celo *oxfordske* knjižnice. Na tak »centralni katalog« bi bila lahko ponosna tudi marsikatera današnja knjižnica. Urbinci pa so bili še posebej ponosni, ker njihova knjižnica ni zaostajala za nobeno izmed naštetih. Poleg glavnih tedaj odkritih antičnih knjig so imeli tudi najvažnejšo teološko in medicinsko literaturo. Da so bili v tej knjižnici zastopani tudi »moderni« z DANTEJEM in BOCCACCIOM,¹⁸⁵ ni treba posebej poudarjati. Leta 1420 je štela 1120 zvezkov, ki so 1658 prešli v Vaticano.

Kri umirajočih za preporod živih. Med tem ko se je Italija zvijala v porodnih krčih nove dobe, ki je sredi družbenih trenj, prevratov in neprikritega nasilja razglašala nov odnos do sveta, novo življenjsko radost in novo, često brezobzirno slo po uveljavljanju, so se na Vzhodu, v *Bizancu*, množili znaki presmrtno agonije. Klici na pomoč, ki so prihajali iz smrtno ranjenega mesta na Zahod, so sicer vzbujali sočutje in stopnjevali literarno prizadetost, morda celo navdušenje za antično literaturo, pomoč pa, ki bi jo v Bizancu najbolj potrebovali, je bila nezadostna, bolj simbolična kot stvarna, predvsem pa obotavljiva in vezana na tedaj že davno neizpolnjeni pogoj cerkvene združitve, ki so jo na Zahodu videli predvsem v podreditvi rimskemu primatu. Gotovo pa so vzhodno-zahodni stiki, ki so postajali vse pogostejši, pospeševali humanizem v Italiji in mu dajali tudi nekaj doslej morda zanemarjenih grških potez.

Že PETRARKA je svojega HOMERJA sicer visoko cenil, a ga ni razumel, saj latinski prevod, ki ga je bil opravil sicilski Grk, seveda še zdaleč ni mogel pričarati pesniške sile grškega izvirnika. Tako so se morali tudi drugi humanisti zadovoljevati z latinskimi prevodi grških klasikov.

Šele ko je (1391) prišel v Italijo grški učenjak Manuel HRISOLORAS (Crysoloras, 1350—1415), ki ga je poslal bizantinski cesar, da bi izprosil pomoč zoper Turke, so se začele

razmere izpreminjati. Italijanski humanisti so bizantinskega slova pozdravili kot pravega apostola slavne grške preteklosti. HRISOLORAS je postal profesor grščine na firenški univerzi, poleg tega pa je predaval tudi po drugih mestih Italije, Španije, Francije in celo Anglije. Napisal je (1484) prvo grško slovnico za zahodne učence *Erotemata* (vprašanja). Umril je v Konstanzu.

Največje zasluge za grško orientacijo italijanskih humanistov pa si je pridobil bivši nicejski škof Basileos BESSARION (1403—1472), ki se je v smislu obupnih bizantinskih prizadevanj za podporo in pomoč celo pokatoličnil in postal vnet zagovornik cerkvene združitve. Kot nagrado za ta svoj korak je dobil kardinalski klobuk. Predzadnji bizantinski cesar IOANNES VIII. PALEOLOG (1425—1448) ga je namreč vzel s seboj na svoj propagandni pohod po Italiji. Tu je BESSARION kot navdušen rodoljub z neutrudnim iskanjem in zbiranjem grških tekstov ustvaril bogato knjižnico, katere glavni namen je bil zbrati veliko duhovno bogastvo zaslužnjene domovine, dokler ponovno ne bi mogla služiti njegovim rojakom: svetu pa naj bi pričala o geniju grškega naroda. Leta 1468, torej 15 let po padcu Carigrada, je pisal beneškemu dožu Cristoforu MORU, da že za živa zapušča svojo knjižnico mestu Benetkam. S tem svojim darom, je izjavil, hoče pomagati reševanju duhovnih vrednot. Že naslednje leto je prispela BESSARIONOVA zbirka, 746 rokopisov, med njimi 482 grških, v 48 zabojih v Benetke. V zahvalo za ta dar mu je dalo mesto 400 dukatov. (Po nekaterih cenitvah pa je bogati kardinal potrošil za knjige nič manj kakor 30 000 zlatih goldinarjev!) Čeprav je bil BESSARIONOV pogoj, da v smislu humanistične miselnosti postanejo te knjige temelj za javno knjižnico, je bilo tu v začetku precej težav in knjige bi se bile skoro porazgubile. Za nekaj časa so jih celo ponovno spravili v zaboje. Najbrž je bil strah za knjižno bogastvo, za katerega je bilo treba odšteti celih 400 dukatov, razlog za edinstveno birokratsko uredbo, po kateri so se smele te knjige izposojati iz knjižnice samo s pristankom treh četrtin senatorjev.

Šele leta 1553 so knjige našle dostojno mesto v stavbi, ki jo je zgradil arhitekt Jacobo Tatti, imenovan SANSOVINO (1486—1570). Palača — *beneška Marciana* — ki še danes stoji, je eno najlepših knjižničnih poslopij na svetu.

Poleg BESSARIONA pa je bilo seveda še mnogo zbiralcev, ki so se posvetili iskanju grških rokopisov. Giovanni AURISPA (1370—1459), ki se je (1423) vrnil z Vzhoda, je prinesel 238 klasičnih rokopisov — med njimi kodeks z AJSHILOVIMI in SOFOKLEJEVIMI *tragedijami*, ki jih je v svojem zmagoslavju kot nekakšnega sla poslal naprej v Italijo.

Nič manj uspešen lovec na stare grške rokopise ni bil Giovanni LASKARIS (1445—1535), ki je bil celo potomec bizantinskih cesarjev. Na svojih potovanjih po Vzhodu, kamor sta ga pošiljala francoski kralj FRANC I. (François I., r. 1494, kralj 1515, u. 1547) in predvsem LORENZO, je nabral 200 rokopisov (v glavnem z Atosa). Obogatil je medičejsko zasebno knjižnico (Medicea privata, za razliko od Marciane, ki so ji rekli Medicea publica). Ta knjižnica, ki jo deloma po samostanu San Lorenzo, kjer je bila postavljena, deloma pa po njenem velikem pospeševalcu LORENZU še danes imenujemo *Laurenziana*, je morala v začetku prebroditi precejšnje težave. Ko so se pristaši verskega obsedenca SAVONAROLE (1452—1498) polastili vlade v Firencah in proglasili teokracijo (božjo vladu) ter pregnali Medičejce iz mesta, je bila knjižnica z vsem medičejskim imetjem zasežena. Šele Medičejcu GIOVANNIJU, najmlajšemu LORENZOVEMU SINU, je kot papežu LEONU X. (1515—1521) uspelo, da je spravil zbirko v Rim. A tudi tu knjižnica ni ostala. Njegov nečak GIULIO, florentinski nadškof in poznejši papež KLEMENT VII. (Clemens, 1523—1534) jo je zopet vrnil v Firence. Tu ji je postavil MICHELANGELO (1475—1564) čudovit hram, ki pa so ga dogradili šele po mojstrovi smrti. Še danes prištevajo to knjižnico med najznačilnejša MICHELANGELOVA arhitekturna dela.

Zakladi zadolženega znanstvenika na papeškem prestolu.

Tomaso PARENTUCELLI (ok. 1397—1455), od 1447 papež NIKOLAJ V., je bil sin revnih staršev, vendar pa je že zelo zgodaj, na dvoru Medičejca COSIMA sredi najbolj znanih humanistov Italije vzljubil knjige. BISTICCI pripoveduje, da je mladi menih rad govoril o dveh stvareh, za katere bi, če bi mogel, izdajal denar, namreč za knjige in zidavo.

»Tommaso je,« pravi dalje BISTICCI, »trošil za knjige več, kakor je imel. Zanj je delalo mnogo najboljših pisarjev, kar jih je mogel najti, in nikoli ni barantal za nagrado. Zaupal je namreč svoji sreči in upal, da mu nekoč ne bo manjkalo ničesar. Čeprav je bil tedaj še ubog, je poskrbel, da so bile knjige, ki so jih delali zanj, v vsakem pogledu lepe. Tako se je zgodilo, da je učenemu Tommasu zmanjkalo denarja, ki si ga je moral za plačilo lepopiscev in miniatorjev izposoditi in se zadolžiti. Te dolgove je poravnal šele pozneje. Pri firenških knjigarjih je bil Tommaso vsakdanji gost. Ves denar, ki si ga je bil pridobil, je zapravil pri njih... Poznal je vse grške in latinske avtorje in ni bilo pisatelja ali znanstvenika, za katerega ne bi vedel. Zato tudi ni bilo nikogar, ki bi bil bolj primeren kot učeni Tommaso, da bi sestavil in uredil knjižnico, ki je zajemala vse znanosti.«¹⁸⁶

Ko je COSIMO zbiral knjige za svojo knjižnico, se je obrnil nanj in nabavljal rokopise po seznamu knjig, ki jih je bil učeni humanist sestavil kot navodilo za idealno humanistično knjižnico. Tommaso se je sicer sorazmerno pozno odločil za cerkveno kariero, ko pa je spoznal, da se mu tako odpirajo velike možnosti za njegovo ljubiteljstvo, je napredoval izredno naglo: v treh letih je postal škof, kardinal in papež. Zdaj se mu je nasmehnila sreča, saj so mu bila za knjižnico, ki naj bi — podobno kot nekoč aleksandrinska — zajela znanje vsega krščanskega sveta, na voljo dovolj velika sredstva. Po predniku je podedoval kaj skromno knjižnico, komaj 350 rokopisov.

Stari papeški arhiv je namreč že davno propadel, stara knjižnica, ki so jo bili ob shizmi odnesli v Avignon, je po vrnitvi papežev v Rim (1377) ostala v Avignonu. Namesto na

Lateran, kjer so bivali prej, so se zdaj naselili na Vatikanu. Tu so si v teku let sezidali kompleks palač, ki ga imajo za enega največjih na svetu. NIKOLAJ V. je namestil knjižnico, ki je neverjetno naglo rasla, v eni najlepših dvoran, svoje najljubše knjige pa je imel v svoji sobi. V to knjižnico je veliki bibliofil vložil tudi svojo zasebno knjižnico in celo velikanski izkupiček, ki ga je prineslo »sveto leto«, je vložil v svojo ljubljeno »*Vaticano*«. Zapustil je okoli 1200 krasno pisanih, po večini tudi razkošno vezanih in z njegovim grbom opremljenih kodeksov, pač najpomembnejšo knjižno zbirko svojega časa

Njegov naslednik BORGIJEC Kalikst III. (Callixtus, 1455 do 1458) za knjige ni imel prav nobenega smisla. Ker je bil kot pravnik vaje samo spetih spisov, je pri pogledu na krasne vezane knjige vzkliknil: »Glejte, za kaj je zapravljaj cerkveni zaklad!«¹⁸⁷ Le malo je manjkalo, da ni vsega skupaj prodal za financiranje križarske vojske, ki jo je tedaj pripravljaj. Šele SIKST IV. (Sixtus, 1471—1484) se je zopet zavedel, kakšno bogastvo je v tej knjižnici, in jo bistveno pomnožil. S stalnim proračunom, ki ga je določil za knjižnico, je omogočil, da je dobila bolj trdne osnove. Za njegovega vladanja se je knjižnica tudi organizacijsko preuredila: razdelil jo je (1475) na javni in zasebni oddelek. SIKST V. (1585 do 1590) ji je določil nove prostore, ki še danes rabijo kot knjižnična razstavna dvorana. Vse njene stene so poslikane s prizori, ki pripovedujejo o zgodovini knjig in knjižnic. Zgradil jo je Domenico FONTANA (1543—1607). Ob SIKSTOVI smrti je štela *Bibliotheca Vaticana* že 3650 zvezkov in je tako postala splošno znanstvena knjižnica prvega reda, ki daleč presega zgolj cerkvene potrebe.

Kdo je prebudil francoske muze? Ko je francoski humanist, eden velikih poznavalcev grškega jezika v svojem času Guillaume BUDÉ (1468—1540), ki je bil svetovalec, knjižničar in diplomat francoskega kulturnega mecena kralja

FRANCA I., izjavil, da so francoske muze tisoč let spale, je v svoji renesančni vnemi pustil v nemar »zlato dobo srednjeveške Francije«. Kot da je pozabil eno najzanimivejših osebnosti na kraljevskem prestolu LUDVIKA IX. SVETEGA (Louis, 1226—1270), ki je živel sicer še sredi srednjega veka, a je z nekaterimi idejami in dejanji segel za stoletja naprej. Bil je mož, v katerem so se srečevale najrazličnejše prvine lastnega časa pa tudi prihodnosti. Iskreno pobožen je posnemal življenje menihov z ostriženimi lasmi, strogimi posti, prepasan s spokorniškiimi verižicami okoli pasu, je gostil berače pri svoji mizi, jim na veliki četrtek umival noge in se družil celo z gobavci. Kot navdušen bojevnik proti nevernikom je pokazal mnogo osebnega poguma, prišel celo v saracensko ujetništvo in se po sedmi križarski vojski, kjer ga je pobrala kuga, ni več vrnil domov. Vse to so lastnosti, ki nas spominjajo plemiških svetojurjevskih idealov in seveda njegovega velikega sodobnika FRANČIŠKA ASIŠKEGA. Je pa še druga plat, ki nam zveni neverjetno sodobno. Občutek za pravičnost, ki ga je uveljavljal v direktnih stikih s podložniki, skrb za njihovo blaginjo, osvobajanje tlačanov, oziroma sužnjev, predvsem pa prizadevanje za enovito državo ter omejevanje oblasti, ki so jo imeli fevdalni gospodje, in kar je bilo za fevdalno miselnost povsem nesprejemljivo, izdajanje uredb brez pristanka fevdalnih stanov.

Temu razsvetljenemu kralju se ima Pariz zahvaliti za prvo na pol javno knjižnico, prednico kasnejše Kraljevske biblioteke, ki pa jo je zadela ista usoda kot toliko let pozneje knjižnice italijanskih humanistov: po smrti se je razkropila na vse strani. Zanimiv pa je njen nastanek, ki ga opisuje kraljevi kronist Geoffroy BEAULIEU:

»Še ko je bil onkraj morja, je slišal o sultanu Saracenov, ki je dal na svoje stroške skrbno iskati in prepisovati koristne knjige vseh vrst, ki bi lahko koristile znanstvenikom njegove dežele, ter jih postaviti v knjižnico, kjer so bile na voljo vsem, ki so jih potrebovali. Tedaj se je pobožni kralj odločil, da bo tudi on, brž ko se vrne v Francijo, dal na svoje stroške prepisati koristne knjige, predvsem avtentične knjige svetega pisma, kolikor jih je bilo mogoče najti po raznih

samostanih. In res je dal v zakladnici svoje kapele pripraviti primeren prostor in tam zbrati mnogo tekstov... Tudi sam je tam študiral ter rad dovoljeval še drugim, da so z njim študirali...«¹⁸⁸

V to obdobje pada nastanek ene najzanimivejših bibliografij srednjega veka: *Biblionomia*, ki jo je napisal Richard de FOURNIVAL (1201—1260), kancler cerkve v Amiensu. Rokopis, ki je ohranjen v enem samem izvodu iz 15. stoletja na Sorboni, se začenja takole:

»V imenu neustvarjenega, neskončnega, večnega Stvarnika Očeta in Sina in svetega Duha, vsemogočnega, edinega Boga, ki se samo pri njem enači pravičnost in usmiljenje.«

Temu res še srednjeveškemu obrazcu sledi prispevka o vrtiču s tremi gredami in mnogimi lehami, do katerih podaja avtor ključ s celo vrsto naslovov. Med njimi je antičnim knjigam odmerjen zelo velik prostor.

Kakor LUDVIKOVA so propadale tudi druge kraljevske knjižnice, ki niso preživele svojih lastnikov. Šele knjižnica KARLA V. MODREGA (Charles le Sage, 1364—1380) je obstala kot celota, čeprav tudi ona ni ostala v Parizu. O njej smo dokaj dobro poučeni. Leta 1373 jo je namreč sobar (!) Gil MALET popisal v *Inventarju knjig našega gospoda kralja v gradu Lowru*. V knjižnici je bilo 810 knjig in je bila spravljena v »knjižnem stolpu«. Poleg verskih je bilo veliko posvetnih knjig, ki pa so bile razen redkih latinskih prevedene v francoščino. Tudi od teh knjig, ki so bile bogato okrašene in opremljene s kraljevim grbom, jelenom v skoku, se jih je zelo mnogo izgubilo. Leta 1429 jih je za smešno nizko ceno kupil angleški okupacijski komisar v Parizu Jean de LANCASTRE, vojvoda BEDFORDSKI (1389—1435). Le malo teh knjig se je pozneje vrnilo. Vsekakor pa bi ta knjižnica, če bi ostala, lahko tekmovala z najiminenitnejšimi italijanskimi knjižnicami svojega časa.

Čeprav kraljevske knjižnice, kot smo videli, niso imele dolgega življenja, je zbirateljska strast valoiskega dvora končno vendarle ustvarila nekaj trajnega. Že LUDVIK XI. (1423—1483) je načrtno združeval knjige, ki so jih imeli po

raznih kraljevskih rezidencah, in jih namestil v Louvru. Posebno dragocena pridobitev je bila knjižnica bibliofila Jeana de BERRYJA (1340—1406), ki ga imajo za prvega francoskega sodobnega zbiralca, saj mu ni šlo zgolj za znamenite redkosti, ampak za knjižnico kot celoto.

Način, kako je Kraljeva knjižnica (*Bibliothèque du Roi*) naraščala, nas spominja na začetke rimskih knjižnic. Med svojimi italijanskimi vojnimi pohodi so namreč francoski kralji prinašali kot vojni plen domov cele knjižnice italijanskih velikašev. Tako so si prisvojili dve posebno znani knjižnici: knjižnico ALFONZA I. Aragonskega iz Napolija in knjižnico rodovine SFORZA iz Pavije.

Ta že kar bogata knjižnica, ki jo je LUDVIK XII. (1462 do 1515) za nekaj časa spravil v Blois, kjer se je združila s knjižnico njegovega očeta, se je po krajšem »postanku« v Fontainebleauju končno zopet vrnila v Louvre. Tu se je združila s knjižnico, ki jo je FRANC I., ta najbolj renesančni vladar Francije, v svoji vnemi za lepo knjigo sam zbral.

Ker smo to poglavje že načeli z muzami, ki, kot kaže zgodovina Kraljevske knjižnice, med vojno niso molčale, kakor jim predpisuje latinski pregovor, ampak pripomogle k bogatenju knjižnega fonda na francoskem dvoru, naj končamo z muzami, ki so obvladovale dvorno življenje.

Kot prvo moramo omeniti MARGARETO D'ANGOULÊME, D'ORLÉANS (1492—1549), ki jo kot kraljico NOVARSKO in nadvse izobraženo FRANCOVO sestro poznamo tudi kot avtorico duhovite in malce spotakljive zbirke novel *Heptameron*. S kraljevim knjižničarjem, že omenjenim Guillaumom BUDÉJEM in kraljevim »bralcem« DUCHÂTELOM, čigar dolžnost je bila, da je kralju bral, je nagovorila kralja, da je 1530 ustanovil znameniti *Collège de France*, znanstveno ustanovo, ki še danes rabi svojemu namenu: razširjanju znanosti brez akademskih pravic in ambicij.

FRANCOVA snaha KATARINA Medičejska (Catherine 1519—1589), žena njegovega sina HENRIKA II. (Henri, 1547 do 1559), ni bila samo strastna političarka, ki se ni pomišljala dati pobudo za pokol drugoverskih hugenotov v šentjernejski noči leta 1572, ampak je bila — pač po tradiciji medičejske

rodovine — velika ljubiteljica knjig. S svojim neugnanim, nobenim moralnim normam pokornim značajem, je, kakor pravi poročilo, znala priti do knjig tudi na nezakonit način. Tako si je prilastila knjižnico maršala Petra STROZZIJA, češ da gre za staro medičejsko knjižnico, čeprav jo je maršal pošteno kupil.

Še eno žensko knjižnico moramo omeniti: to je knjižnica prelepe DIANE DE POITIERS (1499—1566), ki je z bogato knjižnico svojega očeta podedovala tudi njegovo ljubezen do knjig. O njenih zvezah s kraljem HENRIKOM pričajo nekatere njegove knjige, ki imajo kaj nenavaden, a zelo zgovoren supralibros, v usnje vtisnjen monogram. Tu se ob njegov H na eni strani naslanja C njegove žene Katarine (Catherine), na drugi pa D njegove DIANE.

Philobiblon za bibliofile. Durhamski škof in poznejši varuh angleškega državnega pečata Richard de BURY (po očetu Aungerville, 1287—1345), o katerem je celo PETRARKA sodil, da je »mož vročega duha in velike literarne razgledanosti«, je bil tako zaverovan v knjige, da se je moral za svojo navezanost na tako posvetno stvar, kot so knjige, pred ljudmi in pred samim seboj — smo namreč v predprotestantski Angliji — kot dober katoličan in cerkveni dostojanstvenik — opravičevati. Plod tega njegovega razmišljanja je čudovita knjiga *Philobiblon* (1344), nekakšna avtobiografija bibliofila z mnogimi lepimi mislimi o knjigah, nekakšna visoka pesem knjigoljuba. (Že leta 1473 je izšla v Kölnu prva tiskana izdaja!)

Zanimivo je, da je tudi BURYJEVO bogato knjižnico s 1500 zvezki zadela ista usoda kakor vse zgodnje renesančne knjižnice. Čeprav jo je namenil oxfordski univerzi, se je po njegovi smrti kmalu razgubila. Ohranjeni sta samo dve knjigi: ena je danes v Britanskem muzeju, druga pa v oxfordski univerzitetni knjižnici.

Nekaj let pred BURYJEVO smrtjo se je rodil pesnik, ki ga imajo še danes za enega najbolj angleških avtorjev Geof-

frey CHAUCER (ok. 1340—1400). Njegove rimane novele *Canterbury Tales* (Canterburyjske povesti) so prvo veliko literarno delo v novem angleškem jeziku, ki je nastal po zlitju francosko-normanskega in anglosaksonskega besedišča. CHAUCERJEVA vedrina, njegovo veselje do življenja, predvsem pa njegovo poznavanje italijanske renesančne literature ga postavljajo v vrsto najizrazitejših renesančnih avtorjev na severu Evrope.

Kljub velikemu literarnemu znanju — med drugim je prevedel BOETIJEVO *Tolažbo* v lepo angleško prozo — je dobro poznal mero v ravnovesju med knjižnimi molji in uživalci življenja.

Klasičen je njegov rahlo ironični opis oxfordskega študenta:¹⁸⁹

Kup knjig z vezavo črno ali rdečo
in Aristotela filozofija
ob zglavju mu pomeni večjo srečo
kot plehkkih družb in oblačil norčija.

Saj:

... vse, kar od prijateljev ima,
za knjige, za učenje brž izda.

Mnogo laže je prišel do knjig BEDFORDOV brat HUMPHREY Plantagenet, vojvoda gloucesterski (1391—1447), ki je bil tak dobrotnik oxfordske univerze in njene knjižnice, da so ga (1444), ko jim je daroval 600 rokopisov, imenovali »ustanovitelja« te sicer že obstoječe knjižnice. Med temi rokopisi so bile najbrž tudi knjige iz francoske Kraljevske knjižnice, ki je po BEDFORDOVI smrti prišla v HUMPHREYEVE roke. Ko je mnogo pozneje (1588) bila ta knjižnica izročena svojemu namenu, so se v njej zbrali učeni humanisti, ki jih je spodbujal kralj HENRIK VII. (1485—1509), prvi kralj iz rodovine TUDOR, ki velja za ustanovitelja Stare kraljevske knjižnice (*Old Royal Library*). To bogato zbirko knjig (od 1757 del knjižnice Britanskega muzeja) je podedoval njegov sin HENRIK VIII. (1509—1547), čigar strastna »protipapistična« politika za knjižnice nikakor ni bila srečna.

Kralj Matjaž in njegova knjižnica. Kdo je pravzaprav na koncu zmagal: KRALJ MATJAŽ ali Turki, se sprašuje človek, ko zasleduje nenavadno usodo knjižnice, ki jo je ustvaril s pravljicami ovenčani KRALJ MATJAŽ (Matthias Corvinus, r. 1441, kralj 1458, u. 1490) prvi humanistični mecen tostran Alp.¹⁹⁰ Mož, ki je baje že kot otrok gladko govoril latinski in ki je zbral okoli sebe krog humanističnih gorečnežev, kralj, ki je z napolitansko kraljično BEATRIX priženil kulturno razkošje anžuvinskega dvora, ni bil samo zadnji uspešni branilec pred Turki in kot krotilec objestnih fevdalnih velikašev narodni junak, ampak nenavadno izobražen in široko razgledan vladar. Danes prav gotovo ni lahko reči, čigava je bila ideja o ustanovitvi akademije, univerze in knjižnice v Budimu in kakšen delež so pri tem imeli kraljev vzgojitelj, državnik in diplomat humanist Ivan VITEZ iz Sredne (1400—1472), ali celo VITEZOV nečak, slavni novolatinski pesnik Ivan ČESMIČKI (Janus PANNONICUS, 1434—1472), ki je po enajstih letih študija poln humanističnih idej prišel na MATJAŽEV dvor. Tudi sama kraljica BEATRIX, o kateri je šel sloves, da je zelo izobražena žena, je utegnila pri teh načrtih oziroma pri njihovi izvedbi sodelovati in s svojimi zvezami v Italiji pomagati. Vsekakor je bila vnema, posebno pa širokosrčnost, ki je tej ideji botrovala in jo stalno spremljala, MATJAŽEVA. Menda ni bilo knjižnice v zgodovini, ki bi tako naglo nastala, narasla in zaslovela, pa tudi tako naglo propadla, kot knjižnica v Budimu. V njo so prihajale knjige od vsepovsod. Samo v Firencah so zanjo stalno delali štirje kopisti. Za MATJAŽA pa so seveda prepisovali tudi v Rimu in Napoliju. Da je tudi pri tej knjižnici imel velike zasluge BISTICCI, ki jo je neprestano oskrboval, skoro ni treba posebej poudarjati. Letni proračun kraljevskega bibliofila za knjižnico je znašal celih 33 000 zlatih forintov.

Eden najpomembnejših ljudi na MATJAŽEVEM dvoru je bil zgodovinar, diplomat in strateški strokovnjak za boj proti Turkom Dubrovčan Feliks PETANČIČ (Petancius Ragusinus Dalmata, 1455—1517), ki je bil kot lepopisec in miniaturnist predstojnik budimskega skriptorija. Nekatera svoja turkološka dela je sam okrasil s portretnimi miniaturnimi

v slogu italijanske renesanse. Poleg njega omenjajo viri kot knjižničarja humanista Bartolomea FONTIA (Fontio).

Vsa ta in še nekatera druga imena pričajo, da je bila vloga slovanskih, predvsem hrvaških humanistov na budimskem dvoru izredno velika, če ne odločilna.

Pomen budimske knjižnice, ki jo imenujejo *Corvina* po MATJAŽEVEM imenu, oziroma po krokarju (lat. »corvus«), ki ga je imel v grbu in s katerim so bile MATJAŽEVE knjige označene v exlibrisu ali supralibrosu, so često pretiravali, saj so ji pripisovali kar 50 000 zvezkov. Po novejših ocenah je imela 2000 do 2500 kodeksov in prvotiskov.

Po MATJAŽEVI smrti pa je knjižnica neverjetno hitro propadla. Vdova se je vrnila v Italijo in vzela nekaj svojih zasebnih knjig, morda tudi kako korviniano (tako pravimo tudi tem knjigam) s seboj. Nekaj knjig so si razni bralci izposodili in skoro bi rekli: na srečo ne več vrnili. Zadnji udarec pa je dobila knjižnica z bitko pri Mohaču (1526), ko je prešla vsa Madžarska pod turško oblast. Tedaj so spravili še zadnje korviniane v Turčijo.

Od knjižnice, ki je bila baje najimenitnejša za Vaticano, je ostalo samo kakih 165 knjig v 44 knjižnicah sveta (ena je v zagrebški Nacionalni i sveučilišni knjižnici). Nad MATJAŽEVO vojaško, državniško in kulturno slavo je slavila končno zmago turška sila.

MATI REVOLUCIJ

Med vsemi, ki so poskušali opredeliti pomen tiskarstva za človeštvo, je našel najbolj navdušene besede francoski romantik Victor HUGO (1802—1865), ki je tej iznajdbi posvetil celo poglavje svojega romana »Notre-Dame de Paris 1482« (v slovenskem prevodu »Notredamski zvonar«). V smislu svoje romantične svobodomiselnosti in revolucionarnosti, verjetno pod vplivom vloge, ki jo je imel tisk med reformacijo, se je povzpел celo do misli, da bo tisk ubil Cerkev. Kljub tej zanesenjaški zmoti je zapisal nekaj stavkov, ki jih velja navesti:

»Knjiga ubije stavbo«. »Iznajdba tiska je največji zgodovinski dogodek. Mati vseh revolucij je. Je način človeškega izražanja, ki se povsem obnovi, je človeška misel, ki sleče eno obliko in obleče drugo, je popolna in dokončna levitev simbolične kače, ki od Adama naprej pomeni duha. V tiskani obliki je misel neminljiva kot še nikoli; postala je krilata, neujemljiva, neuničljiva. V dobi arhitekture se je dvignila kakor gora in se polastila časa in kraja. Zdaj pa se je spremenila v ptičjo jato, ki se je razpršila na vse štiri strani sveta in zavzela vesoljni svet. Prej je bila trajna, zdaj je nesmrtna.«¹⁹¹

Črna magija črne umetnosti. Kakor vsaka iznajdba je tudi iznajdba tiska, ki je tako odločilno oblikovala svojo in vplivala na vse njej sledeče dobe, prišla »prezgodaj«.

Res je razredčenost evropskega prebivalstva, ki so jo povzročile vojne in epidemije s pomanjkanjem delovnih rok

pospeševala množično proizvodnjo in silila ljudi v mehanizacijo; tudi je res, da je rojstno mesto iznajditelja in iznajdbe Mainz sam bil dovolj pomembno gospodarsko središče in trgovsko križišče, kjer so se srečevale ob raznovrstnem blagu tudi najrazličnejše ideje; prav tako je res, da so se v Mainzu družbeni spopadi v 15. stoletju posebno zaostri — toda vse to ni dovolj, da bi s tem razložili nastanek tako pomembne in prelomne iznajdbe.

Za ta čas namreč nikakor ni mogoče reči, da bi ljudje potrebo po razmnoževanju literarnih del kakorkoli poudarjali. Mest, kakršno je bilo Mainz, je bilo v Evropi mnogo — tudi pomembnejših in duhovno bolj razgibanih ni manjkalo. Vsa zgodovina italijanskega humanizma pa kaže, da so bili humanisti vsaj v začetku skoro brez izjeme nezaupni do te iznajdbe, kdaj pa kdaj celo sovražno razpoloženi. Tudi ne smemo pozabiti, da so bili prvi tiski vse prej kot humanistični, ampak skoro izključno verski, torej dela, kakršna so italijanski humanisti puščali v nemar, ali pa vsaj niso posebej pospeševali. Še prav posebej pa je treba poudariti, da iznajditelj ni pripadal napredni, puntarski stranki, ki je zahtevala bolj demokratično razdelitev davčnih bremen v svojem mestu, ampak je stal na drugem bregu in moral svojo domovino kot političen emigrant celo zapustiti.

Predzgodovina. Ta iznajdba pa vendarle ni prišla čisto iznenada, ampak je poznala že mnogo predstopenj, da, celo predzgodovino.¹⁹² Tudi tu se moramo ozreti na Daljni vzhod. Najprej na Korejo (751?), potem na Kitajsko (757) in na Japonsko (ok. 770). Posebno Japonska je zanimiva, saj nam je sporočeno, da so tudi tu že tedaj uporabljali ta ne več novi izum za verske namene. Cesarica ŠOTOKU (Shotoku) je tedaj (765 ali 770) dala tiskati neke budistične (po drugih virih čarovniške) tekste v enem milijonu izvodov. Vse to so bili blokovni tiski, podobno kakor lesorezi izrezani iz enega bloka za celo stran. Britanski muzej hrani znamenito *Diamant*

Sutro, ki je datirana: 11. maja 868 n. š. Kitajski anali pripovedujejo, da je leta 1041 kitajski kovač PI-SENG že izdelal premične »črke« (ideograme) iz pečene gline, ki so se dale poljubno zamenjavati. Nekatera novejša poročila govorijo celo o premakljivih tipih, po katerih so menda vlivali naslove že med 800 in 400 pr. n. š. Brez dvoma pa so že v 11. stoletju tiskali s premičnimi znaki na Koreji, ki ji gre prvenstvo, dokler se kitajska poročila ne potrdijo. — Kljub vsej tej predzgodovini ali celo prazgodovini tiskarstva nekih zvez med vzhodno Azijo in Mainzem še niso odkrili.

Več kot ta predzgodovina pa nam povedo razne predstopnje, ki pričajo, da je bilo nekaj takega vendarle v zraku, nekaj, kar bi prej ali slej moralo sprožiti to iznajdbo. Tako so na primer že davno poznali *tiskanje na blago*. Med nekaterimi mlajšimi podatki o tej gotovo precej starejši dejavnosti naj omenimo samo leto 1234, ko je španski kralj Jakob I. (Jayme, 1208—1276) prepovedal nošnjo oblek iz potiskanega blaga. Imenuje ga »*estampados*«; verjetno gre za tiskan brokat, ki se je zdel kralju prerazkošen za njegove podložnike. — Tiskanje na blago zaradi take prepovedi seveda ni prenehalo. Kakšna prepoved bi mogla ustaviti žene, pa tudi može, kadar gre za nečimrno oblačenje po modi!

Zelo zgodaj se pojavljajo tiskarji, ki s koloriranimi lesorezi izdelujejo *igralne karte*. Med njimi se razvije ostra konkurenca, ki vodi do monopolov in prepovedi uvoza (Benetke leta 1441).

Takih vmesnih stopenj bi lahko našli več. Vse dokazujejo, da se v tem času poraja novo prizadevanje, prizadevanje po razmnoževanju duševnih izdelkov, pa najsi so še tako banalni.

Že prej smo omenili, da prve razmnoženine, *tiski z blokom* (nem. »Blockdruck«, franc. »*impressions tabellaires*«), *lesorezi* in *bakrorezi*, s svojo zapleteno tehniko nikakor ne služijo novi humanistični vsebini, ampak verskim potrebam preprosteга ljudstva, za katero se ločitev med verskim in posvetnim še sploh ni izvršila.

Tako nastajajo najprej prostodušne pobožne podobice, ki gredo dobro v denar — spomnimo se samo podobice, o katerih

govori BOCCACCIO ob svojem obisku med domiselnimi menihi na Monte Cassinu! Ker gre za listke, ki pri tedanjih bibliofilih niso bili v posebnih časteh, se jih je seveda le malo ohranilo. Do danes sta najstarejša: *Devica Marija iz Bruslja* (1418) in star sv. *Krištof* (1423). Le-ta je bil posebno cenjen, saj je pogled nanj zagotavljal, da kristjan tisti dan, ko se je ozrl nanj, ne bo umrl nasilne smrti. Razumljivo je, da so posebno žolnirji nosili take podobice kot amulete s seboj.¹⁹³ Odtod velike slike sv. Krištofa po zunanjih zidovih cerkva in ne nazadnje obeski na avtomobilskih ključih.

Potrebne napise na podobicah so sprva pripisali kar z roko, pozneje pa so jih s sliko vred vrezovali v leseni blok in natisnili v kartuši ali v traku, ki je za čuda podoben raznim »oblačkom« (italj. »fumetto«) današnjih tekočih slikanic. Sicer pa naša današnja subkultura ni mnogo zahtevnejša od izobrazbene ravni tedanjih polpismenih ljudi.

To seveda ne more pomeniti podcenjevanja starih lesorezov in bakrorezov. Naj omenimo samo velike mojstrovine Antonia del POLLAIUOLO (1433—1498) in Albrehta DÜRERJA (1471—1528). Oba sta izhajala iz zlatarske obrti. To je obrt, ki zahteva silno natančnost in nadrobnost; zraven pa si z odtiskovanjem pomaga, da dobi več enakih ali vsaj podobnih primerkov.

Najbolj priljubljene blokovske knjige, ki so nastale z združevanjem listov v zvezke in zvezkov v kodeksu podobne knjige, so bile že omenjene *Biblije za siromake*, *Zrcala človeškega odrešenja* in razne *Apokalipse* s prizori ob koncu sveta. Veliko povpraševanje je bilo tudi po *Mrtvaških plesih*, v katerih mrtvak vodi papeža, cesarja, kralja, škofa, opata, trgovca in vse stanove tja do berača na smrtni »rej«, ki se konča z grobom. Motiv, ki verjetno izhaja iz srednjeveške pesnitve, raste v misli: »tudi ti, ki si danes tako mogočen in oblasten, tudi ti boš moral umreti prav tako kakor berač« prek verskega nauka o minljivosti sveta v ostro socialno kritiko. Samo v Franciji je v 15 letih (med 1485 in 1500) izšlo kar 15 takih izdaj. Še starejša od teh francoskih je nemška iz Heidelberga (1465). Najslavnejša umetnina pa je *Mrtvaški ples* Hansa HOLBEINA (1465—1524). Izšel je leta 1525.

Ta motiv se je iz knjig prav hitro preselil na pokopališke kostnice in v cerkve. Z našega ozemlja, kjer je bila zaradi neprestanih vojn, turških vpadov in fevdalnega divjanja po kmečkih uporih smrt nenehno za hrbtom, sta ohranjeni poslikavi v dveh cerkvah: v Bermu pri Pazinu (Vincent iz Kastva 1474) in v Hrastovljah (Janez iz Kastva 1490). Tretji mrtvaški ples v Motnici (Metnitz) na Koroškem je danes že izven sklenjenega slovenskega jezikovnega prostora.

Cerkev je znala misel na smrt kot opozorilo na morebitno kazen, ki tam onstran čaka neskesanega grešnika, prepričevalno spodbujati. Celo avguštinski pisatelj in samostanski korar TOMAŽ KEMPČAN (Thomas a Kempis, 1379—1471) je v svojih delih, polnih iskrene mistične pobožnosti, posebno pa v svojih premišljevanjih (1434) *De imitatione Christi* (pri nas: *Thomasa Kempensarja bukve ... koku en sledni ... ima svoje žiulenie pelati, vižat inu rounati, za Christusam v' pravi brumnosti hoditi* — 1745)¹⁹⁴ svaril svoje vernike: »Cilu hitru bo letukei enkrat po tebi djanu, zatu pogledej koku se ti zaderžiš, zakaj dones je ta človik, inu jutri ga ni več sgledat«. (Razlika z renesančno LORENZOVO hvalnico življenju je več kakor očitna!) — Za priljubljenost pobožnih premišljevanj v dobi in prostoru, kamor renesansa še ni segla, je značilno, da je ta knjiga v prvih petdesetih letih po iznajdbi tiska doživela 59 izdaj. Samo biblija s 100 izdajami jo je v množičnosti prekosila. Tudi pri nas je knjižica — mnogo, mnogo pozneje — v dveh stoletjih doživela več kakor dvajset izdaj, ki so bile »k duhovnemu nucu tim Slovencem v druk dane«.

Nelagodnosti zaradi zavesti bližnje smrti se je pridružil grozljiv strah pred hudičem, zvezan z najmračnejšim praznovanjem in vražarstvom. Med preprostimi ljudmi se je vsa ta histerija razcvetela še mnogo bolj bujno, kot so cvetele znatnosti med vrhno plastjo humanističnih zanesenjakov.

Iznajdba tiska je bila v dobi, ko je vera v čarovništvo slavila svoje kruto in krvavo zmagoslavje, kaj tvegano početje. Če je že iz pisanega kodeksa žarela neka magična sila, ki se ji niti francoski kralji niso mogli ubraniti, ko so čistili knjigo, ki je še brati niso znali, koliko bolj je morala biti

sumljiva knjiga, ki je nastala v skrivnostni delavnici, saj je iznajditelj svojo iznajdbo skrbno varoval pred radovednimi očmi. In potem: toliko in toliko strani, ki so bile povsem enake, na vsaki strani na istem mestu ista beseda, ista črka, celo ista pika! Kaj takega doslej še nikomur ni uspelo. Ne, to ni moglo biti brez hudiča! Tu je morala biti po sredi črna magija kakor pri tistem čudnem učenjaku, o katerem so sto let pozneje imeli povedati toliko strašnega: o doktorju Gregorju FAUSTU (ki je v resnici živel ok. 1480—1540). Tudi on je delal nekakšne poskuse, dokler ga nazadnje ni pobral sam NEBODIGATREBA in ga menda živega raztrgal. — Po neki stari ruski kroniki so približno v tem času tiskarja Jerneja GOTHANA(?) kot čarovnika v Moskvi utopili.

Naloga in njen reševalec. Miselnost tedanjega časa iznajdbi tiska res ni bila naklonjena. Če iznajditelja že zaradi črne magije niso gnali pred sodišče, ni mogel računati na razumevanje, saj se je povprečnemu človeku moralo zdeti njegovo ubadanje z nepotrebnimi rečmi popolnoma odveč: mar ni bilo dovolj pisarjev, ki so krili glavne potrebe redkih pismenih ljudi? Če je ta iznajditelj vendarle našel pomoč in podporo, je moralo vse podjetje obljubljeni precejšnje dobičke, ki so v tem času že pričeli mikati daljnovidnega podjetnega meščana.

Danes, ko se na vsakem koraku zadevamo ob proizvode tiskarske umetnosti, še slutiti ne moremo, pred kako težko nalogo je stal izumitelj:

Treba je bilo iz bolj ali manj različnih pisav izbrati »tip«, črko, ki je družila značilnosti največjega števila pisarskih posebnosti. Število teh črk je seveda daleč presegalo klasičnih 23 (brez šumnikov in brez »j«). Tudi če malim črkam prištejemo 23 velikih, še dolgo nismo rešili naloge. Sem spadajo različne abreviature in ligature, ki so se s časom uveljavile. Zaradi »mesa« — praznega prostora med črkami (primerjaj »i« in »m«!) je bilo treba upoštevati še nekatere posebne po-

vezave. Tako dobimo nič manj kot 290 znakov. Izračunati je bilo treba tudi nekatere razdalje med črkami in besedami, da se vrstice niso samo ob ravni črti začele, ampak tudi končale. Bilo je treba izbrati pravo, dovolj črno črnilo, sestaviti natančno in trdno stiskalnico ter se odločiti za tri različno trde kovine, oziroma zlitine: najtršo za žig ali »punec«, ki ga je bilo treba vtisniti v drugo, mehkejšo zlitino in tako izoblikovati matrico, oziroma negativ ter končno najti lahko topljivo kovino, ki jo je bilo treba vlit v matrico in tako dobiti črko.

Najvažnejše pa je bilo, da je bil izdelek natančno tak kakor najlepši rokopis, saj ga izbirčni zbiratelji sicer že takoj od začetka ne bi priznali. Že tako so se dovolj dolgo upirali.

Takim nalogam je bil lahko kos samo obrtnik, ki je bil umetnik, tehnik in kemik obenem — zlatar, ki je znal meriti in brusiti najtanjše debeline. Predvsem pa je moral imeti iskro navdiha. Kako bi si sicer znal zastaviti in rešiti tako rekoč nerešljivo nalogo?

Bilo bi seveda jalovo ugibanje, če bi hoteli dognati, kako se mu je rodila ideja o izmenljivih črkah. Je slišal kdaj o izkušnjah lesorezca, ki mu je morda čez noč podgana oglodala ogel bloka in je pač iz lenobe, ki je tolikokrat botrovala najimenitnejšim izumom, odločil, da ta blok »zakrpa« in popravi zgolj poškodovano mesto? Kdo bi vedel?

Vsekakor je iznajdba prinesla neverjetne koristi, ki so se dale kar takoj ugotoviti: napake so se dale sproti popravljati, ne da bi bilo treba izdelati celo stran znova, uporabljene črke so se dale ponovno uporabiti, poleg tega pa so bile vse strani enake.

Če iznajditelj Johannes Gensfleisch, po domačiji imenovan GUTENBERG (pred 1400—1468), ne bi imel tako neobvladanega značaja in če bi svoje dolgove vedno pravočasno vračal in če ga na koncu ne bi spravili ob sadove njegovega dela, bi o njegovem življenju vedeli še manj, kakor vemo danes. Tako pa lahko zasledujemo postaje njegovega nemirnega življenja po sodnih obravnavah in aktih, ki so se ohranili.

Že dvajsetleten je zapustil svoje rodno mesto Mainz, ker se verjetno pod stričevim vplivom kot mestni patricij nikakor ni hotel sprijazniti z novim redom, ki so ga izsilili cehi, da bi dosegli pravičnejšo porazdelitev davčnih bremen.

Kot mesto svojega pregnanstva si je izbral Strasbourg, ki je bil po Renu povezan z Mainzem. Tu si sicer ni pridobil polnih meščanskih pravic, a velik ugled, saj so ga kot »constabla« (nekakšnega podčastnika, kar je bil lahko samo patricij) vključili v mestno milico. Ob napadu Armanjakovcev se je za Strasbourg menda celo boril. Ko so se politične razmere v Mainzu toliko umirile, da bi se lahko vrnil, je za nekaj časa vendarle še ostal v izgnanstvu, a si je znal pridobiti prijatelje v domačem mestu. To mu je namreč dolgovalo precejšnjo vsoto, ki jo je po tedanjih postavah skušal izterjati tako, da je dal slučajno v Strasbourgju navzočega mainškega pisarja zapreti. Toda le za kratek čas. Na posredovanje strasbourškega mestnega sveta ga je takoj izpustil in si s to svojo popustljivostjo zagotovil naklonjenost svojega nekdanjega nasprotnika. Pisar je bil namreč eden vodilnih ljudi cehovskega upora.

Iz leta 1436 sta nam znana dva GUTENBERGOVA procesa. Enega si je nakopal zaradi obljube zakona, ki jo je dal dekletu po imenu Ennelin von der ISERIN TÜR — 38-letni kavalir se do svoje Ankice ni prav nič kavalirsko obnašal, ampak se je izvelel s tem, da je pred sodniki ozmerjal pričo, nekega revnega čevljarja, kot lažnjivca in goljufa. — Prav prijeten genialni iznajditelj v navadnem življenju najbrž ni bil. Upoštevati je seveda treba, da se danes ne da več ugotoviti, na kateri strani je bila pravica, in da emigrantsko življenje v bolj ali manj tujem okolju gotovo ni šola mehkih značajev.

V Strasbourgju je bil GUTENBERG močno zaposlen. Najprej je v družbi s tremi meščani Hansom RIFFEJEM, Andrejem DRITZENOM in Andrejem HEILMANNOM izdeloval »zrcala«, ki so imela menda skrivnostno moč in so jih romarji radi kupovali; ali pa gre, kakor sodijo drugi, za tiskan »speculum« (zrcalo), o katerem smo že govorili. Tu bi torej

že imeli poskus pravega razmnoževanja. Ker se je datum aachenske božje poti premaknil naprej, so nestrpni GUTENBERGOVI družabniki naprosili mojstra, da jih za precejšnje denarje nauči nove umetnosti. Kakšna je bila ta umetnost, je mogoče razbrati iz procesa, ki je nastal zaradi smrti enega izmed družabnikov. Tu je govor o velikem zaslužku, ki je čakal na družabnike, o stiskalnici in o »kosih«, ki ležijo pod njo, o svincu, ki ga je bilo treba kupiti, o tem, da je neki zlatar dobil veliko nagrado, skratka o stvareh, ki jih danes lahko označujemo kot priprave za tisk, a so jih tedaj udeleženci skrbno skrivali, kajti strah pred morebitno konkurenco je bil najbrž upravičen. Vse to je stalo veliko denarja. GUTENBERG je zaračunaval svoje poučevanje kot vsak mojster, ki se zaveda, da nekaj zna. Kljub temu pa se je pri Sv. Tomažu pri Strasburgu močno zadolžil. Toda gospodje od Sv. Tomaža, ki so podobno kakor on prijeli njegovega poroka, do svojega denarja niso več prišli.

Najgloblje pa je GUTENBERG zabredel v dolgove, ko se je vrnil v Mainz, da tam konča svoje delo. Leta 1450 mu je posodil bančnik Johannes FUST (ok. 1400—1466), ki je bil zelo ugleden gospod in županov prijatelj, najprej 800, dve leti pozneje pa še enkrat 800 forintov. To drugo posojilo je postalo za GUTENBERGA usodno, ker se je FUST na osnovi pogodbe imel za solastnika — »unser gemeinsames Werk« (naše skupno delo), je rekel sam, ter ga je tik pred izidom Biblije zaradi neplačanega dolga iz družbe izrinil. Proces je tekel novembra 1455 in GUTENBERG je bil obsojen na plačilo 1226 forintov, dobro polovico od 2206 forintov, kolikor jih je zaradi zapadlih obresti zahteval FUST. Toda tudi to je bilo za GUTENBERGA preveč. Ko je bila tik pred 15. avgustom 1456 »42-vrstična biblija« dotiskana, GUTENBERG ni bil več v podjetju. Ker dolga ni mogel poravnati, mu je bilo zaplenjeno vse, kar je ustvaril, in moral je celo zapustiti tiskarno.

Dovršena mojstrovina. Od 1448 do 1455 ali 1456, sedem let, sedem grenkih let, polnih bridkih skrbi in tesnobe, morda tudi dvomov, ki jih je moral skrivati in prepričevati upnike o skorajšnjem uspešnem koncu podjetja, je bil GUTENBERG zaposlen s tiskanjem svoje *Biblije* (ki je imela na vsaki strani 42 vrstic, kdaj pa kdaj tudi kako več ali manj). In priznati je treba, da je bil rezultat njegovega sedemletnega dela zares čudovita umetnina, ki ji nikakor ni videti, v kakšni duševni stiski je moral biti njen ustvarjalec.

O samem poteku dela vemo le malo. Stavilo je menda 6 stavcev, uporabljali so 6 stiskalnic, v celem pa je bilo zaposlenih 15 do 20 oseb.

Izšlo je kakih 200 izvodov, 35 tiskanih na pergament (za to so porabili kožo 8000 telet), drugo je bil najlepši, snežno beli papir, ki do danes ni izgubil svoje beline. Vodni znak na tem papirju prikazuje grozd, volovsko glavo, ali pa kar celega volička. Vezana je bila v dva dela, od katerih je imel prvi 324 drugi pa 317 listov. Vsega skupaj je okoli tri milijone znakov, ki so jih morali drugega za drugim nanizati na »vrstičnik«, vse vrstice ene strani povezati in položiti na »čoln« ter počasi odtiskovati in sproti sušiti. Stroški tiska so znašali menda 1350 forintov, torej 67,50 forintov za izvod. Čeprav tudi rokopisne biblije običajno niso bile mnogo dražje, se je tisk vendarle »izplačal«.

Do današnjega dne je ohranjena manj kot ena četrтина naklade: 47 izvodov, od tega 12 pergamentnih. Popolni so samo 4 pergamentni in 17 papirnatih. Največ jih je v Združenih državah Amerike (14). Tam si lahko privoščijo tudi tak kup, kakor je bila krasno ohranjena Biblija iz samostana Šent Pavel na Koroškem. Zanj je (1926) odštela Kongresna knjižnica 250 000 dolarjev. V Nemčiji imajo 9 Biblij, v Angliji 5, v Španiji 2, vse druge države: Avstrija, Portugalska, Belgija, Poljska, Danska itd. pa po eno.

GUTENBERG je razen večine orodja in materiala izgubil tudi svojega najsposobnejšega sodelavca, lepopisca Petra SCHÖFFERJA (1449—1502), ki se je oženil s FUSTOVO

hčerko KRISTINO in postal najprej solastnik, potem pa sam lastnik tiskarne, ki je pod njegovim vodstvom pričela tiskati tudi humanistične tekste.

Zdi pa se, da se GUTENBERG vendarle še ni popolnoma vdal. Z materialom in orodjem, ki mu je od zaplembe ostalo in ki si ga je z novim posojilom izpopolnil, se je znova lotil dela. Kmalu je izšla nova, tokrat 36-vrstična biblija, ki pa se po lepoti ne more meriti z 42-vrstično. Po nekih navedbah naj bi jo tiskal Abrecht PFISTER ali Heinrich KEFFER, vendar je komaj verjetno, da bi se v tem času še kdo drugi lotil takega dela. Večina od desetih vrst papirja, ki je bil za to Biblijo uporabljen, je bila iz bližnjega Bamberga.

Tudi obsežni leksikon *Catholicon* (1460), ki ga je v 13. stoletju napisal BALBUS DE JANNA, po lepoti 42-vrstične biblije ne dosega, a kaže vendarle precejšen tehnični napredek. Na 744 straneh je v dveh kolonah po 66 vrstic, vsaka vrstica pa ima po 50 znakov, vsega skupaj na manjši površini kar pet milijonov znakov.

Značilen je kolofon, ki sicer ne omenja tiskarja, a po vsebini in slogu kaže na iznajditelja, saj si za njegovega življenja pač nihče ne bi drznil pisati tako samozavestno.

»S pomočjo Najvišjega, po čigar volji lahko spregovorijo jeziki mutastih in je razodeto preprostim, kar ostane prikrito učenim, je v letu učlovečenja Gospodovega entisočštiristošestdesetega bila v Mainzu, znamenitem mestu slavnega nemškega naroda, ki ga je božja dobrota blagovolila povzdigniti in odlikovati pred drugimi narodi sveta, dotiskana in dovršena ta imenitna knjiga ‚Catholicon‘ — ne s trstiko, pisalom ali peresom, ampak s čudovitim skladjem, sorazmerjem in ubranostjo žigov in matric.«

Približno ob istem času, ko so tekla dela za »42-vrstično biblijo«, je izšlo več tiskov, ki jih je mogoče imeti za nekakšne poskuse, saj so tehnično manj dovršeni. Tiskarji so v glavnem neznani, čeprav se da sklepati, da so bili tako ali drugače v zvezi z GUTENBERGOM. Gre za bolj ali manj kratka besedila, ki so šla v denar. Morda je GUTENBERG z izkupičkom teh tiskov upal poravnati ali vsaj zmanjšati

so svoje dolgove. Taki tiski so npr. DONATOVE (Aelius Donatus, slovníčar v 4. stoletju, HIERONIMOV učitelj) *Latinske slovnice*. Te slovnice so prišle zelo prav študentom, ki jim ni bilo več treba prepisovati in so — kakor tudi danes dijaki — lahko knjigo, pravzaprav zvežček, po uporabi prodajali tako dolgo, dokler ni povsem razpadel. Zato so ohranjeni samo fragmenti (tudi NUK ima enega). Med take komercialne tiske je šteti še tako imenovani *Turški koledar s svarilom pred turško nevarnostjo, 30-vrstično in 31-vrstično pismo o odpustkih* — z njim se je začela usodna povezanost tiska z reformacijskim gibanjem — nadalje papeževa *Turška bula* v latinščini in nemščini, *Odlomek o poslednji sodbi iz sibilskih bukev* — po mnenju nekaterih sploh prvi tisk s premičnimi črkami — in drugi danes sicer manj pomembni, a zaradi izjemne redkosti silno dragocen drobiž.

Kdo je bil pravzaprav prvi? Razen tri leta pred smrtjo, ko ga je mainški volilni knez ADOLF NASSAUSKI imenoval za svojega dvorjana s pravico do ene obleke, dvajset meric žita in dveh polovnjakov vina na leto, GUTENBERG ni užil posebnih časti. Pri dobičku 5000 do 6000 goldinarjev, ki jih je vrgla »42-vrstična biblija«, ni bil udeležen. Novo majhno podjetje, h kateremu mu je najbrž pripomogel njegov kasnejši dedič mestni sindikus dr. Konrad HUMERY, se nikakor ni moglo prav razmahniti. Umrli je pozabljen.

Po smrti je sicer dobil literarni spomenik, ki mu ga je napisal, a ne postavil (1499) njegov sorodnik Adam GELT-HUS; tudi literatura ga prične kmalu omenjati in celo slaviti, toda že dobrih sto let pozneje so se pojavili ljudje, ki so mu njegovo prvenstvo izpodbijali. V nizozemskem mestu Haarlemu stoji bronast spomenik iznajditelju tiskarstva z napisom *Laurens Januszon COSTER* (1405—1484). O njem poroča nizozemski zgodovinar humanist Hadrianus JUNIUS (Adrian de Jonghe). V knjigi *Batavia* (1588) precej obširno pripoveduje o dveh starih, ki jima je prav tak starec COR-

NELIS pripovedoval o mladih letih, ko je bil v službi pri COSTERJU, ki je ob poučevanju otrok prišel na misel, da bi izrezoval črke iz lesa. Te je potem nadomestil s kovinskimi. Na božično noč 1440 pa mu jih tje ukradel pomočnik po imenu FAUSTUS ter jih odnesel v Mainz. Kakor je zgodba romantična, je vendar komaj verjetna, saj je razdobje 148, ali vsaj 128 let (če upoštevamo, da je bila knjiga napisana 20 let pred izidom) za dve generaciji vendarle predolgo. Tehtnejši bi bil zapisek v kölnski kroniki, ki leta 1499 piše o dveh DONATIJIH, ki so bili pred GUTENBERGOM tiskani na Nizozemskem in jih tje ta samo izpopolnil. Zaradi tekmovanja med mesti tudi ta vir, ki ni starejši od GELTHUSOVEGA epitafa, ni zanesljiv, posebno ker gre za človeka, ki si za živa ni znal pridobiti prijateljev. Najstarejši doslej zanesljivo ugotovljeni nizozemski tiski segajo do leta 1473.

Vse drugačna je zgodba o poskusih, ki jih je opravil praški zlatar Prokop WALDVOGEL. Ta se je leta 1444 s pogodbo zavezal, da bo nekaj avignonskih meščanov naučil *umetnost umetnega pisanja* («ars scribendi artificialiter»). Mnogo več se o tej skrivnostni umetnosti v listini, ki govori o »dveh abecedarijih«, ne da razbrati. Zanimivo pa je, da srečamo v WALDVOGLOVEM življenju dve imeni, ki ju poznamo iz GUTENBERGOVIH tiskarskih prizadevanj kot njegova družabnika: DRITZEN je bil z WALDVOGLOM istočasno v Luzernu, drugi RIFFE, vsaj soimenjak strasbourškega RIFFEJA, če ne on sam, pa je bil z WALDVOGLOM istočasno v Avignonu. To je žal vse, kar vemo. Za začetek češkega tiska velja leto 1476, ko so v Plznu ustanovili tiskarno.

Razen COSTERJA in WALDVOGLA jih tje še nekaj, ki si lastijo slavo iznajdbe, a neizpodbitnih dokazov ni mogoče navesti nobenemu v prid. Ostaja slej ko prej GUTENBERG z najtehtnejšimi indici.¹⁹⁵

Vzmet se je sprožila. Že kar ob rojstvu tiska so nastale značilne težave, ki so burno oznanjale novi čas. Poklic »tipografa« se namreč ni dal uvrstiti v ustaljeno cehovsko ureditev

in utesniti v toga pravila, ki so z omejevanjem števila mojstrov in njihovih pomočnikov ter s predpisano omejeno proizvodnjo urejala gospodarska nihanja in varovala socialno ravnovesje srednjeveških rokodelcev. Bliskoviti razmah »nemške umetnosti« je drobil stare fevdalne cehovske spone in oznanjal novo svobodo gospodarske osvajalnosti, ki se je napovedovala z zgodnjim kapitalizmom. Tako je nova iznajdba že po svoji vlogi v mestnih družbenih odnosih delovala revolucionarno.

V manj kot pol stoletja od ok. 1455 do začetka 1501 se je tisk silno razširil. Namesto nekaj tisoč rokopisov je bilo v začetku novega stoletja bralcem na voljo nič manj kot okoli 40 000 novih del v kakih desetih milijonih izvodov, ki jih je tiskalo 300 tiskarn. (Samo Benetke so jih imele leta 1500 — 1501!)

Tiskarji so se razkropili po vsem svetu. Za dva GUTENBERGOVA pomočnika, ki sta v znanem GUTENBERGOVEM procesu stala na mojstrovi strani, vemo, da sta se kmalu osamosvojila: Heinrich KEFFER v Bambergu in Berthold RUPPEL v Baslu. Ob GUTENBERGOVI smrti je imelo že osem krajev v Evropi svoje tiskarne. Nekateri tiskarji so se jedva prebijali, drugi zopet so naglo bogateli. Izrazit primer uspešnega tiskarskega podjetnika je Anton KOBERGER (1445—1513). V Nürnbergu je imel sto pomočnikov, 24 stiskalnic in podružnice na Nizozemskem, v Franciji, Italiji in na Poljskem.

Prvi tiskarji so bili obrtniki, umetniki in znanstveniki obenem. O Francozu Robertu ESTIENNU (Stephanus, 1503 do 1559) je šel glas, da pri njem še posli govorijo po latinsko.

Posebno slavo si je pridobil Aldus MANUTIUS (1443 do 1515) v Benetkah. Njegove knjige, ki jim pravijo »aldine«, še danes zelo cenijo. Humanist in tiskar je bil tudi Johannes FROBEN (1470—1527) v Baslu. Njegovi izdelki slovijo po znanstveni zanesljivosti in posebno lepi opremi, za katero je pridobil slikarja in grafika Hansa HOLBEINA.

Sicer pa so prvotiski »*inkunabule*« (lat. »plenice«, »zibelka«), dela, ki so izšla do leta 1501, še danes ponos vsake knjižnice in narodi se radi ponašajo s svojimi zgodnjimi ti-

skarnami. Jugoslovani smo na 13. mestu za Nemčijo, Italijo, Švico, Francijo, Nizozemsko, Belgijo, Madžarsko, Španijo, Češkoslovaško, Poljsko, Anglijo in Avstrijo.

Podatek, da sta bili *na ozemlju današnje Jugoslavije* ustanovljeni prvi tiskarni šele 1492, so v zadnjem času skušali ovreči in dokazati, da prva hrvaška glagolska knjiga *Rimski misal* (1483) ni bila tiskana v Benetkah, ampak na Hrvaškem v tedaj kulturno zelo razgibanem Kosinju,¹⁹⁶ verjetno pod mecenatom Anža FRANKOPANA VIII. Brinjskega (1458 do 1514). Ohranjenih je kakih 10 izvodov, ki pa niso popolni. — Tudi *Rimski breviar* (1491) je menda domače delo. Njegov še najpopolnejši izvod hranijo v beneški Marciani. — V Benetkah je prav gotovo izšla tretja hrvaška glagolska knjiga, namreč *Rimski brevijar z dodatki* (1493). Pri njej sta znana izdajatelj Blaž BARONIĆ in tiskar Andreas TORRESANIS. Ohranjeni so le štirje izvodi. — Četrta hrvaška inkunabula je zopet *Rimski misal* (1494), ki je izšel v Senju. Njega je ob pomoči Silvestra BEDRIČIČA in Gašparja TURČIČA izdal zopet Blaž BARONIĆ, ki se je iz Benetk vrnil v domovino. — V Senju je tiskana tudi peta hrvaška knjiga *Spovid općena* (1496). Od nje je ohranjen samo en izvod (v frančiškanskem samostanu v Zagrebu). — Med hrvaške inkunabule štejejo še eno *Spovid* (1492), ki jo je sestavil Matej ZADRANIN. Verjetno je bila tiskana v latinici. Od nje se ni ohranil niti fragment.

Nekatera znamenja pričajo, da je bila s temi hrvaškimi knjigami v zvezi tudi prva črnogorska tiskarna v Cetinju, oziroma v *Obodu*, čeprav gre tu seveda za cirilske knjige. Jernej KOPITAR je celo sodil, da je isti mojster, ki je rezal matrice za glagolski *Rimski misal* iz leta 1483, izdelal matrice za črnogorske inkunabule. Najstarejša med njimi je *Oktoih* 1—4 (osmeroglasnik, liturgična knjiga s cerkvenimi pesmimi; 1493—4. Zelo lep primerek hrani NUK). Na enem izmed okrasov nad poglavji so naslikani grb in začetnice črnogorskega vladarja Đurđa CRNOJEVIČA. — Sledil je drugi *Oktoih* 5—8 (1494) z lepimi ilustracijami. Med osmimi listi, ki jih je hranila beograjska Narodna biblioteka in so propadli pri bombardiranju Beograda, sta dve posebno lepi ilu-

straciji. — Še redkejši od *Oktoiha* je *Psaltir s posledovanjem* (1494). Ima 238 listov. — *Trebnik* (molitvenik; 1495), je ohranjen samo z nekaj listi. Najpopolnejšemu izvodu manjka 16 listov, ki so jih pozneje prepisali in vezali v knjigo. — Od pete črnogorske inkunabule *Četveroevanđelije* (1495—6) je ohranjen samo zelo zgoden prepis. — Samo sedem makulturnih listov iz treh primerkov *Cvetnega trioda* (1496) je skromen ostanek šeste črnogorske inkunabule. — Vse pa so delo »Jeromaha MAKARIJA od Crnije gori« in njegovih sedem ali osem sodelavcev. Med njimi je bil gotovo tudi PAHOMIJE »od Crnije gori ot Reke«, ki je pozneje pomagal organizirati tiskarno Božidara VUKOVIČA (ok. 1465—ok. 1540) v Benetkah. MAKARIJE pa je po prenehanju tiskarne zaradi prodiranja Turkov odšel v Romunijo in tam tiskal staroslovenske knjige za njihovo bogoslužje. Umrli je v Hilandar na gori Atos najbrž po 1528.

Na slovanskem jugu se je tiskarstvo, kot smo videli, sorazmerno zgodaj razširilo. Sicer pa so ljudje iz naših krajev ustvarjalno sodelovali tudi pri širjenju tiska izven svoje domovine. Tako je znano, da je bilo v prvi dobi tiskarstva v Benetkah več naših tiskarjev. Prvi med njimi je bil Andrej PALTAŠIĆ (Andreas Paltasichis Catharensis, ok. 1450—ok. 1500) iz Kotora. V Benetkah je deloval od 1477 (torej devet let po ustanovitvi prve tiskarne v Benetkah) do 1493. V tem času je izdal 41 knjig, po večini antičnih in pozno srednjeveških avtorjev. — Po svojih kvalitetnih izdelkih in po široki humanistični izobrazbi je bil znan Dobrić DOBRIČEVIĆ (Boninus de Boninis Ragusaeus, 1454—1528) z Lastova. Izučil se je pri PALTAČIĆU, s katerim je (1478) izdal svojo prvo latinsko knjigo. DOBRIČEVIĆ je bil, kot je videti, precej nemirne narave, saj ga srečamo že 1481 kot tiskarja v Veroni, 1483 pa v Brescii, končno pa celo v Lyonu. — V Benetkah se je izučil tudi Blaž BARONIĆ, ki je tiskal glagolske knjige v Senju. Našteti tiskarji pa najbrž niso bili edini, ki so jih pritegnile Benetke, prvo najbližje tiskarsko središče.

Slovenci nimamo lastnih inkunabul, saj smo dobili prve slovenske tiskane besede šele leta 1515, ko je neznan nemški žovnir v svojo zmagoslavno pesem o premaganih kranjskih

kmetih vpletel puntarsko geslo: »*Stara pravda*« in poziv: »*Le vkup, le vkup, uboga gmajna!*«. Tako smo Slovenci najbrž edini narod v Evropi, katerega prve tiskane besede niso bile verske ampak puntarske¹⁹⁷ (Mimogrede: Je že kdo pomislil, kako bi se v slovenščini 16. stoletja glasil MARXOV stavek: »Proletarci [vseh dežel] združite se!«?)

Toda čisto ob strani Slovenci pri razširjanju nove iznajdbe le nismo bili. Premikavno misel, da je bil eden izmed nemških tiskarjev, ki so jih leta 1470 poklicali na Sorbono, Martin Crantz iz Steina — Kranjec iz Kamnika, je treba seveda zavrniti, saj gre za Stein ob Reni, ne pa za naš Kamnik. Imamo pa vendarle dva tiskarja, ki sta iz naših krajev.¹⁹⁸

Prvi je Matevž CERDONIS (Matthaeus Cerdonis de Windischgretz) iz Slovenjega Gradca. Njegovo polatinjeno ime Cerdonis (rodilnik od »cerdo« — rokodelec, strojar, čevljar ali morda celo kopitar?) je davek dobi, ki je rada latinila imena. Študiral je na Dunaju, postal bakalaureus in celo magister (dokaz za ta visoki akademski naslov je v dejstvu, da je prosil za ključ do univerzitetne knjižnice, kar je bila, kot opozarja Primož SIMONITI, »pravica učečih magistrov«). Tudi predaval je na univerzi. Od 1482 do 1487 je izdal kakih 60 knjig, med katerimi je precej medicinskih pa tudi nekaj izrazito humanističnih. Zdi se, da se njegova tiskarna zaradi konkurence iz Benetk ni mogla držati.¹⁹⁹

Iz Kopra je bil naš drugi tiskar Jernej PELUŠIČ (Bartolomaeus Pelusius Justinopolitanus). Tiskarstva se je naučil v Benetkah, najbrž pri samem Aldusu MANUTIUSU, o katerem vemo, da je izoblikoval prvi izredno skladen in jasen tip grških črk. Te črke je PELUŠIČ, ki se je povezal z Gabrielom BRAČIČEM (Gabriel Bracius Brasichellensis) z Brača in dvema Italijanoma, po MANUTIUSU posnel in z njimi natisnil dve grški knjigi. Iz te tiskarne je znana samo še ena latinska knjiga. MANUTIUS, ki je edini imel privilegij za tiskanje grških knjig, je namreč tožil novo tiskarsko podjetje in pravdo dobil. O nadaljnji usodi PELUŠIČA in BRAČIČA viri molčijo.

Po obdobju inkunabul se je tiskarstvo pričelo hitreje širiti tudi na našem ozemlju. V glavnem je šlo za cerkveno lite-

raturu, mnogi tiskarji so bili duhovniki ali celo menihi. Kronologija teh začetkov je zanimiva, ker se ne ujema s »splošno veljavnimi« predstavami o razširjenosti kulture pri nas: Gorazde (1515), Zagreb (1527), Rijeka (1529), Samostan Rujno (1537 — verjetno lesene črke ali celo blokovni tisk), Gračanica (1539), Mileševa (1544), Beograd (1552 — tiskar Dubrovčan Trojan GUNDULIĆ), Mrkšina crkva (1562), Nedelišće (1574 — ustanov. Juraj ZRINJSKI), Ljubljana 1575 — Tiskar Janž MANDELJC) in Varaždin (1586).

Večina slovenskih protestantskih knjig pa ni bila tiskana v Ljubljani ampak v Nemčiji (Tübingen, Wittenberg, Regensburg, Frankfurt in Nürnberg). Zaradi napredovanja Turkov in zaradi protireformacije se je obetavni razvoj tiskarstva za dolgo ustavil. Če izvzamemo edino, doslej neizsledeno slovensko katoliško knjigo, Lenarta PACHERNEKERJA »Compendium Catechismi Catholici« (1574 v Gradcu), se je tiskanje slovenskih katoliških knjig začelo šele v 17. stoletju.

Morda je prav, če to poglavje končamo s citatom, ki priča, da so se že GUTENBERGOVI sodobniki zavedeli velikega družbenega pomena, ki ga je prinesla nova iznajdba. Kartuzijanec Werner ROLEWINK slavi v svoji kroniki *Fasciculus temporum* (zvitke časov — 3. izd. 1488) umetnost tikanja z besedami, ki so se v manj kot enem stoletju v povsem drugačnem idejnem ozračju uresničile tudi pri nas:

»To je umetnost vseh umetnosti, znanost vseh znanosti. Zaradi naglosti, s katero se uporablja, je postala zaželeni zaklad modrosti in znanja, ki si ga vsi ljudje že po svojem prirodnem nagonu želijo, ki privre iz temnih globin in bogati ter razveseljuje ta zanikrni svet. Neznanska množica knjig, ki je bila nekoč v Atenah ali Parizu in v drugih učenih krajih, oziroma v duhovskih knjižnicah na voljo samo prav majhnemu številu učenjakov, se zdaj po zaslugi te umetnosti širi povsod med vsemi rodovi in ljudstvi, v vsakem narodu in jeziku tako, da se izpolnjuje beseda iz prvega poglavja ‚Pregovorov‘, kjer je zapisano: ‚Modrost zunaj glasno kliče, na trgih dviga svoj glas.‘« — Ali, če uporabimo sto let mlajši DALMATINOV prevod, ki potrjuje to misel: ‚Modrust tam vuni vpye inu se pusti na Gassah slišati.‘«

RAZRVANI ČAS

Pregnano barbarstvo. Humanizem, ki se je po koncilih v Konstanzu (1414—1418) in Baslu (oziroma Ferrari in Firencah 1431—1439) iz Italije razširil v srednjo Evropo, se je najprej zasedel na Dunaju. Tu se je namreč med leti 1442 in 1455 mudil nadvse izobraženi italijanski humanist, pesnik, zgodovinar, narodopisec in zemljepisec Enea Silvio PICCOLOMINI (r. 1405, papež PIJ II. od 1458, u. 1464).

Kot cesarjev spremljevalec in kot tržaški škof (od 1447) je večkrat prepotoval naše kraje in jih opisal. Pritoževal se je nad »barbarsko okolico in divjimi ljudmi«. (Dobrih sto let pozneje govori tudi Primož TRUBAR o »žalostni usodi in barbarstvu te dežele«, a ju za razliko od razvajanega Italijana »obžaluje«, ali celo »objokuje«.)

Seme, ki ga je bil zasejal PICCOLOMINI, je pognalo bogate kali in dunajski humanisti, med katerimi je bilo več Slovencev (Bernhard PERGER, Brikcij PREPROST, Matija HVALE, Luka iz DOBREPOLJ in drugi)¹⁹⁹ so pod vodstvom podjetnega ustanovitelja znanstvenih družb v Krakovu, Budimu, na Dunaju in v Heidelbergu, humanista Konrada CELTISA (pravzaprav K. Pickel, 1459—1508), izvojevali zmago nad sholastično filozofijo na dunajski univerzi.

Isti individualizem prebujajočega se meščanstva, ki je v Italiji sprožil umetniško, literarno in znanstveno ustvarjalnost — skoro brez nasprotij s prilagojeno renesančno Cerkvijo — in usmeril pogled renesančnega človeka v tostranstvo, se je na severu pričel izražati drugače.

Strastno bojeviti nemški humanist Ulrich von HUTTEN (1488—1523) je sicer še zaverovan v antiko, ko pravi: »O stoletje! Prava slast je živeti! Znanosti cveto, duhovi se prebujajo. Vzemi vrv, barbarstvo, in se pripravi na pregnanstvo!« A že njemu Italija s papeštvom ni bila prav nič pri srcu, pač pa se je navduševal za nove miselne tokove, ki so sicer nekaj časa tekli vzporedno s humanizmom, a so se z njim kmalu razšli ter se polastili vsega javnega pa tudi zasebnega življenja.

Brez posrednika. Vse duhovno snovanje se je tedaj prevesilo v eno samo, za ljudi 16. stoletja bistveno vprašanje: v odnos med posameznikom in Bogom. Kakor da bi meščanski trgovec uveljavil svoje trgovske izkušnje tudi na tem področju ter izločil predragega posrednika.

Ta misel o neposrednem razmerju med človekom in Bogom je na tleh medfevdalnih, fevdalno-meščanskih in fevdalno-kmečkih nasprotij skrivala v sebi káli novih, doslej zanemarjenih spoznanj o pravicah in svobodah, ki bodo nekoč preobrazile svet. Vključevala je namreč zahtevo po vsakemu dostopni in vsem razumljivi »božji besedi«.

Tako je na eni strani zbudila književnost v preprostem ljudskem jeziku tudi pri tistih narodih, ki jih je bila katoliška cerkev zaradi malomarnosti in omalovaževanja obsodila na gluhoto in nemost. Na drugi strani pa so — proti volji svojih izobraževalcev — dobili kmetje z bibličnimi teksti v roke ideološko orožje, utemeljitev svojih socialnih zahtev in puntarskih ciljev, da bi svet preuredili »po božji volji«, saj smo, kot pravi TRUBAR, »pred Bugam vsi glih«.

Zavedati se namreč moramo, da je to doba družbenih nasprotij in spopadov, ko je nasilje kruto in krvavo zmagovalo. Neprestane vojne, izžemanje podložnikov in ohola samovolja fevdalne gospode, tudi cerkvene, je gnala kmete v upore, ki so se vrstili drug za drugim.

Prepovedana božja beseda. Kaže, da se je katoliška cerkev tako nevarnih misli, ki so se porajale iz nenadziranega branja svetega pisma, že zelo zgodaj zavedela. Z vztrajnostjo in doslednostjo je preprečevala, da bi se preprosti ljudje z branjem biblije pohujševali, zato ni dovoljevala prevodov v ljudski jezik. Papeži in koncili so pretili z izključitvijo, ali vsaj s smrtnim grehom vsem tistim, ki bi »božjo besedo« sami — brez duhovnikove razlage — spoznavali, ali celo omogočali drugim, da bi jo brali (1198 — INOCENC III.; 1229 — koncil v Toulousu; 1233 — koncil v Béziersu; 1283 — papež URBAN VI.; 1486 — že v dobi tiska — prepoved nadškofa BERTHOLDA v MAINZU). Toda vse te prepovedi so kaj malo zalegle v dobi, ko je cerkvena avtoriteta naglo upadala in ko so humanisti za svoje znanstveno delo proglašali načelo: »ad fontes!« (k virom). Sprva je bilo vse še dokaj umirjeno. Šlo je za zaprt krog učenih razpravljalcev, ki so pisali v jeziku, katerega je razumela le tenka plast izobražencev. Vendar pa so se v nekaterih spisih že pojavile zahteve po prevodu svetega pisma v ljudski jezik. To se je dalo še preslišati. Tudi nekatere zelo ostre kritike na račun cerkvenih nepravilnosti še niso bile posebno nevarne, saj so se skladale s prizadevanji po reformah, kakršne so nastajale tudi znotraj Cerkve. Ostale so v mejah nekakšnih družinskih preprirov.

Kralj humanistov. Morda ne najbolj ostro, gotovo pa najbolj duhovito se je lotil cerkvenih pa tudi drugih nepravilnosti in razvad najslavnejši med humanisti ERAZEM ROTTERDAMSKI (Desiderius Erasmus Rotterodamus, 1469 do 1536), ki je leta 1508 napisal svojo sijajno satiro *Encomium Morias* ali *Laus Stultitiae* (grški, oziroma latinski naslov za *Hvalnica norosti*). V njej se norčuje iz sholastičnih filozofskih »problemov« in iz nesmiselnega izvajanja svojega rodu do samega Eneja (namig na Eneo PICCOLOMINIJA), šiba redovnike (»ne vem, kaj bi utegnilo biti bednejšega od njih . . .«), a tudi papežem in kardinalom ne prizanaša.²⁰⁰

Velikanski vpliv, ki ga je imel ERAZEM ROTTERDAMSKI na svojo dobo, se danes ne da primerjati z nobenim še tako znanim znanstvenikom. TRUBAR, ki se je pri tržaškem škofu in dunajskem humanistu Pietru BONOMU (1458—1546) seznanil z ERAZMOVIMI spisi, je bil samo eden izmed mnogih — tudi SHAKESPEARA danes štejejo med nje — ki so se oplajali z ERAZMOVIMI idejami. Še več pa jih je bilo, ki so ga z oboževanjem vzdigovali na najvišji literarni prestol.

Večno nemirni Holanec, ki ni bil samo s svojimi deli »povsod doma«, ampak je venomer menjaval svoja bivališča (Nemčija, Anglija, Francija, Švica in Italija), se za svojo slavo gotovo ni imel zahvaliti kar preveč previdnemu in obotavljivemu značaju, ampak svoji izredni učenosti in vsestranski razgledanosti ter ne nazadnje svoji bleščeče tekoči latinščini, ki je bila brezdomovinskemu literatu drugi materin jezik. Bil je namreč nezakonski sin nizozemskega duhovnika, ki ga je dal vzgajati in šolati med »brati skupnega življenja«. Tako mu je postala že zelo zgodaj latinščina jezik, v katerem je brez težav govoril, pisal in celo mislil.

Iz pisma, ki ga je pisal papežu HADRIJANU VI. (1522 do 1523), veje vsa njegova previdnost, ki se tedaj še ni hotela izpostavljati niti za papeža, niti za reformacijo, češ, kako bi mogel posredovati on, ko tega niso mogli papež in kardinali. V tej skromnosti pa je tudi za več kot ščepec užaljenega samoljubja: »O meni, ki me v šeststo pismih slavijo kot trikrat velikega junaka in kneza znanosti, zvezdo Nemčije, sonce učenosti, predstojnika lepih vednosti in prvega bojevnika nepopačene božje učenosti, zdaj vse molči.«

Da to ni bilo tako, priča dejstvo, da je komaj dobrih petdeset let po njegovi smrti (1587) v Varaždinu izšla ERAZMOVA knjiga posvetil in pisem k evangelijem, ki jih je izdal Ivan PERGOŠIČ (u. 1592), tiskal pa prvi tiskar na Slovenskem naš Janž MANDELIC.²⁰¹ Značilna, a za nas tuja, je izjava tega znanstvenika, ki si življenja brez knjig še zamisliti ni mogel: »Kjer je moja knjižnica, tam je moja domovina!« — Ta knjižnica, ki jo je še za ERAZMOVEGA življenja kupil, a šele po njegovi smrti prevzel Johannes a LASCO, je obsegala skoro izključno latinska dela. Ker pa

se je novi lastnik poluteranil in je bil zaradi tega prisiljen živeti nemirno popotniško življenje, ni mogel zadostiti ERAZMOVI želji, ki je bila zapisana na njegovih knjigah: »Sum ERASMI nec muto dominum« (sem ERAZMOVA in ne menjam gospodarja).²⁰² Knjige, katerih seznam je ohranjen, oziroma se da rekonstruirati, so se razteple po svetu.

»Sebi in prijateljem.« Če ERAZMOVO geslo ni imelo moči, da bi zadržalo usodo njegovih knjig, so se druga humanistična gesla dala laže uresničiti, saj so pričala o izžarevanju teh bolj ali manj bogatih zasebnih knjižic na okolico: Willibald PIRCKHEIMER: »Sibi et amicis!« (sebi in prijateljem); Thomas MAIOLI, Jean GROLLER in Marc LAWRIN: »... et amicorum« (... in prijateljev); Melchior PFINTZING: »Patriae et amicis!« (domovini in prijateljem) ipd.²⁰³

V teh besedah pa ne tiči samo kult prijateljstva, ki je tako značilen za renesanso, ampak tudi želja, da bi se omika čim bolj razširila.

Za omiko je bilo namreč kljub vedno živahnemu literarnemu življenju, ki ga je sprožila reformacija s svojimi propagandnimi, polemičnimi in versko spodbudnimi spisi, za enkrat slabo poskrbljeno. Šele ko so se protestanti odločili, da na ruševinah katoliških izobrazbenih ustanov zgradijo povsem nov sistem, so se razmere pričele spreminjati na bolje.

Kdaj se je pravzaprav reformacija začela? Ali res šele leta 1517, ko je sin pomeščanjenega rudarja, 34-letni avguštinski menih Martin LUTHER (1483—1546) pribil svojih 95 tez zoper trgovanje z odpustki in druge pomanjkljivosti, ki jih je videl v katoliški cerkvi, na vrata wittenberške grajske cerkvice? Ali ne morda že tedaj, ko je hodeč po renesančnem Rimu doživljal razkošje papeškega dvora in razuzdanost višje duhovščine? Morda pa bi — če bi hoteli dati

zgodovini neki globlji smisel z usodnimi simboli — morali začeti s tistim trenutkom, ko je kot mlad novic ob redovniški zaobljubi z razpetimi rokami v obliki križa legel v erfurtski avguštinski cerkvi na staro nagrobno ploščo? Na nagrobno ploščo tistega moža, ki si je zaradi izrednih zaslug pridobil pravico, da je pokopan sredi cerkve pred oltarjem, ker je kot odločni nasprotnik in tožitelj proti HUSU na konstanškem cerkvenem zboru rešil Cerkev pred nevarnim krivo-vercem? (Verjetno je mišljen Michael de CAUSIS.) Tako vsaj pripoveduje pobožni vodnik po erfurtskem avguštinskem samostanu in ne pozabi pristaviti: »Menda je že bila Božja volja, da sta se v enem trenutku zgodovine srečala zadnji uspešni branitelj cerkvene enotnosti, in tisti, ki jo je dokončno razbil.«

In ko smo že prišli do Jana HUSA (1370—1415), mar bi morali nastaviti začetek reformacije pri njegovem koncu, pri njegovi smrti na grmadi, katere plameni so s husitskimi vojnami zanetili pol Evrope? Pri HUSOVIH ognjevitih pridigah v praški betlehemski cerkvi? Pri njegovi reformi univerze, ki jo je kralj VACLAV IV. (1361—1419) z dekretom potrdil, in dal namesto enega tri glasove češkim puntarskim študentom in le enega pravovernim tujcem (Nemcem, Šlezijcem in ponemčenim Poljakom)? Pri njegovem upoštevanju ljudskega, češkega jezika in pri njegovi pravopisni reformi? Nemara bi se ustavili pri HUSOVIH obrobni opombah v prepisu WYCLIFOVIH del? Pri njegovem: »Ljubi WYCLIFF, Bog ti daj nebeško kraljestvo!«²⁰⁴

In John WYCLIFF (1320—1384)? Mož, ki je v učenih traktatih napadal cerkvene dogme o češčenju svetnikov, obsojal velike cerkvene posesti ter strastno zahteval, naj vsak sam seže po bibliji, ki je bila prevedena na njegovo pobudo, je bil on začetnik reformacije?

Morda pa začetkov sploh ne bi smeli iskati pri učenih knjižnih možeh, ampak pri preprostem nepismenem (?) kmečkem dekletu, pri IVANI iz Arca (Jeanne d'Arc, 1412—1431), ki je bila obsojena na grmado, ker je z nebeškimi glasovi, ki jih je slišala, ubrala kar preveč neposredno pot do nebes, pot, ki jo je smel prehoditi vernik samo pod vodstvom svo-

jega cerkvenega vodnika.²⁰⁵ Sicer pa je ta njen greh prišel zelo prav njenim političnim nasprotnikom . . .

Če zasledujemo ta rodovnik upornih mislecev, ki bi ga lahko raztegnili do krivovercev srednjega veka, se moramo vprašati, kako je bilo mogoče, da je prav LUTHER med vsemi, ki so pogumno razbijali okove ustaljenega, predpisane in omejenega mišljenja, uresničil cilj, ki si ga v začetku niti sam ni upal postaviti, saj se je kakor mnogi drugi v njegovem času zavzemal samo za reforme, ne pa za reformacijo, ki je njega in njegove somišljenike dokončno ločila od Cerkve.

Njegova iskrena pobožnost in zavzetost v verskih zadevah, njegova učenost in njegovo odlično poznavanje biblije, ki ga je ob njegovem strastnem in nepopustljivem temperamentu usposobilo za nevarnega polemika — vse to so bile lastnosti, ki se jim je moral v veliki meri zahvaliti za uspeh. Pri tem ne smemo pustiti v nemar deželnih knezov, ki jim je prišel novi nauk kot naročen, saj so videli v njem možnosti za razlastitev cerkvenih posestev in pomoč pri njihovih sredobežnih prizadevanjih, da se otresejo pretesne odvisnosti od vladarja.

Najpomembnejše pa je bilo, da so se LUTHER in z njim njegovi učenci pri propagandi poslužili tiska, ki je prav po njihovi zaslugi postal pravo množično občilo. Ugibanje, ali bi LUTHRA brez tiska zadela podobna usoda kakor njegove predhodnike, je seveda odveč, vsekakor pa vloge novega izuma pri razširjanju LUTHROVEGA nauka ni mogoče dovolj visoko oceniti.

Knjige in knjižnice v reformaciji. Ko tehtamo pomen, ki ga je imela reformacija za knjige in knjižnice, nam negativni vplivi, ki jih ni mogoče tajiti, daleč zaostajajo za pozitivnimi.²⁰⁶ Res so bili srednjeveški nosilci kulture — samostani — v veliki meri uničeni. Število menihov, ki so tako dolgo gojili omiko, je naglo upadlo, saj je bil za ta poklic v tem času samo še izjemoma kdo »poklican«. Mnogo samostanov

je s knjižicami vred postalo žrtev novega fanatizma ali sproščenega besa zatiranih tlačanov.²⁰⁷ (Samo v Turingiji je leta 1525 padlo 70 samostanov puntarjem v roke. Pri nas so bili posebno prizadeti Jurklošter, Novi Klošter in Studenice.) Neskončni in malenkostni teološki prepiri so zamenjali, ali vsaj zmanjšali zanimanje za znanosti. Vse to seveda ne odtehta izredne razširjenosti reformacijskega tiska.

Če je bil ERAZEM še dolgo pisec »uspešnic«, ko je v dvajsetih letih do svoje smrti dal natisniti 34 izdaj po tisoč izvodov *Adagia*, ali 27 izdaj svoje *Hvale norosti*, ga je LUTHER zelo naglo prekosil. V petih dneh frankfurtskega sejma 1520 je bilo prodanih nič manj kot 4000 izvodov njegovega pisma *An den christlichen Adel deutscher Nation* (krščanskemu plemstvu nemškega naroda). Njegov *Mali katekizem* je med leti 1529 in 1563 že prebil mejo 100 000 izvodov. V kratkem obdobju enega samega človeškega življenja je njegov prevod biblije dosegel 120 000 izvodov. Izobrazba je postala zadeva posvetnih ljudi. Branje pa je nehalo biti privilegij duhovščine.²⁰⁸

LUTHER se je vrzeli, ki je nastala zaradi porušenja cerkvenih izobrazbenih ustanov — pod udarec reforme so poleg samostanov in škofij prišle tudi mnoge univerze — kmalu zavedel. Zato je namesto vsega izgubljenega skušal postaviti nove temelje za novo kulturo.

V spisu *An die Radherrn aller stedte deutschen lands* (občinskim svetovalcem vseh mest nemške dežele! 1524 — več izdaj) ugotavlja najprej, da nihče več ne daje učiti in študirati: »Ja, pravijo, kaj bi jih dali učiti, če ne bodo postali farji, menihi in nune.« To, sodi LUTHER, je miselnost, ki »služi trebuhu in zemeljski hrani«. Zato poziva očete, da otrokom omogočijo šolanje, oblastem pa, da te šole ustanovijo, češ, s tem se bodo hudiču, ki lovi mladino, najlaže zoperstavili. Z zanosnimi besedami, ki bi bile vredne vsakega humanista, se zavzema za učenje klasikov, da Nemcev ne bodo imeli za neuke »beštije«.²⁰⁹ Ob koncu 23 strani obsegajoče knjižice predlaga ustanovitev mestnih knjižnic. »In končno . . .«, pravi LUTHER, »naj oblastem ne bo žal truda in stroškov, da posebno v velikih mestih, ki to zmorejo, usta-

novijo dobre knjižnice («Libereyen») ali knjižne hiše.« Namen take hiše ni samo, da v njej čitajo in študirajo, »ampak da se dobre knjige ohranijo in ne izgubijo z umetnostjo in jeziki vred, ki jih imamo po božji milosti«. (!)²¹⁰

Tudi nekakšna **priporočilna bibliografija** je tu: nobenega *Catholica*, *Florista* ali *Grecista* in podobnih knjig! To so le »oslovski gnoj«, ki ga je vpeljal hudič. Pač pa naj bo v taki knjižnici biblija v nemščini, latinščini, grščini, hebrejščini in »če bi bila še v drugih jezikih«. (Najbrž je zato sorazmerno mnogo DALMATINOVIH biblij po nemških mestih!) Tu bi morale biti tudi knjige, »ki rabijo za pouk jezikov, kot so pesniki in govorniki brez ozira, ali so pogani, ali kristjani, v grščini, ali latinščini, kajti iz njih se je mogoče učiti slovnice. Potem knjige o svobodnih umetnostih; pravne knjige in knjige o zdravilih«. Nazadnje priporoča še »kronike in historije«. Skratka podroben program, ki sicer ni preveč zahteven, a je proti katoliškim knjigam nepopustljiv, za klasike pa humanistično širokosrčen.

Danes ne bo lahko dognati, katere mestne oziroma stanovske knjižnice so nastale neposredno pod vplivom LUTHOVEGA priporočila in katere se imajo zahvaliti drugim okoliščinam, predvsem humanističnim pobudam za svoj nastanek. Čeprav so bile nekatere vezane na šolo ali cerkveno občino, je v njih gotovo zametek mnogih javnih knjižnic tostran Alp. Ustanovitve so se vrstile v precejšnjih presledkih: Magdeburg (1528), Hamburg (1528, oziroma 1610), Strasbourg (1531), Augsburg (1537), Königsberg (1541), Celovec (1563; 1604 prevzeli jezuiti), Ljubljana 1569 (1616 prevzeli jezuiti, oziroma ljubljanski nadškof za gornjegrajsko knjižnico), Linz (1574) itd.

Vera v neustavljivo moč knjige. Med vsemi v tej dobi ustanovljenimi knjižnicami je za nas gotovo najzanimivejša ljubljanska. Nastala je kot dar Primoža TRUBARJA, ki se je odločil, da se vsaj ob drugem odhodu iz Ljubljane izogne zaplembi svojih knjig. Zato je poskrbel za to svojo drugo

knjižnico, ki je ostala v Ljubljani. Zdi se, da so ga izkušnje s prvo knjižnico, ki jo je bil zaplenil škof Urban KALEC (Textor, r. ok. 1480, ljubljanski škof 1543—1558), izmodrile, zato je 19. marca 1569 pisal deželnim stanovom, da jim prepušča svoje knjige: »*Omenjene knjige naj bodo in ostanejo last vse častite dežele in Cerkve na Kranjskem.*« — Značilen za vestnega knjigoljuba, ki se je med Slovenci najbrž prvi zavedel, kaj pomeni knjiga, je pristavek: »Za svoja dva sinova bom že druge kupil.« (To je bila tretja knjižnica, ki jo je TRUBAR v svojem življenju nabral. Verjetno je prišla s sinovimi knjigami prav tako v knjižnico deželnih stanov.) V pismu 17. junija se TRUBAR ponovno vrača na svoje knjige in naroča, »da bi jih posojali proti potrdilu«. Tem knjigam, o katerih vemo le malo, ker se ni ohranil noben seznam, se je pridružilo še več sinovih, DALMATINOVIH, SIMPLICIUSOVIH, KLEMENTOVIH in morda še drugih, tako da je morala biti knjižnica za tisti čas kar precej bogata — po približni oceni je štela kakih tisoč knjig.²¹¹

Čeprav ni naš namen, da bi tu podrobno razpravljali o slovenski reformaciji, je morda vendarle prav, da se dotaknemo nekaterih zanimivih knjižnih pojavov, ki jih ne bi smeli zanemariti.

Prvo je TRUBARJEVA neomajna vera v moč knjige. Knjiga mu namreč ni bila samo najtesnejša povezava z rojaki v daljni domovini, ampak mnogo več. Iz današnje perspektive je gotovo zelo naivna njegova želja, da bi s svojimi knjigami pokristjanil celo Turke. (Pri tem ne smemo pozabiti, da je podobne želje izrazil tudi papež PIJ II. — učeni PICCOLOMINI.) Misel, ki jo ob tem izraža v pismu kralju MAKSIMILIJANU (r. 1527, u. 1576) je nadvse moderna: s knjigami bomo prej »dosegli mir kot s kopji in puškami«. ²¹² V dobi turških vpadov, kmečkih uporov in strahotnega krvavega nasilja je to TRUBARJEVO zaupanje v moč knjige več kakor samo genljivo.

Posebej je treba poudariti genialnost DALMATINOVEGA prevoda biblije v jezik, ki je dotlej poznal komaj kakih štiri-deset knjig in kot knjižni jezik še ni bil star niti četrto stoletja. Če to dejanje primerjamo z LUTHROVIM, ki mu je

za njegov prevod biblije bilo na voljo že 18 nemških prevodov, predvsem pa že ustaljeni jezik praške in drugih nemških dvornih pisarn, moramo DALMATINOVO Biblijo posebno visoko oceniti, saj nam je s prevodom dela, ki obsega tako rekoč vsa področja človeške dejavnosti od tehnike, veterine, medicine in zgodovine do lirike in novelistike, ob TRUBARJU odprl vrata med kulturne jezike in narode. — Dejstvo, da je DALMATINOVA *Biblija* izšla (1584) komaj 50 let po LUTHROVI in da so jo izdali v 1500 izvodih, nas tem bolj preseneča, če se zavemo zamude, s katero prihajajo k nam nekateri evropski miselni tokovi. Tudi sama naklada presega številčno razmerje med obema jezikoma.

Šola, cerkev, univerza. Toda vrnimo se zopet v Nemčijo! H knjižnicam, ki so jih imele na skrbi posvetne oblasti po mestih, je treba prišteti še cerkvene in šolske, ki jih je od teh težko ločiti (spomnimo se samo TRUBARJEVE formulacije »dežele in Cerkve«). Tako šolsko knjižnico je imel pri nas v mislih najbrž tudi Adam BOHORIC, ko je leta 1580 ponudil svojih 500 knjig deželnim stanovom za šolo. Čeprav so deželni stanovi odklonili njihov nakup, so menda končno vendarle pristale v knjižnici deželnih stanov.²¹³

V sami Nemčiji pa je še danes več kakor 40 šolskih knjižnic, katerih začetki segajo do 16. stoletja nazaj. Te, kakor tudi cerkvene, so često dobivale svoj začetni fond iz razpuščenih samostanov.

Še globlje pa je segel vpliv »evangeličanov«, kakor so se zaradi odnosa do evangelija sami imenovali, na univerze, oziroma na univerzitetne knjižnice. Sprva so se univerze sicer še odločno upirale reformaciji, kmalu pa so nekatere med njimi zaslovele kot prave trdnjave luteranstva. To je bila v veliki meri zasluga enega najtesnejših LUTHROVIH sodelavcev, učenega protestantskega humanista Philippa MELANCHTHONA (pravzaprav: Schwarzerd, 1497—1560). Bil je ERAZMOV učenec in BOHORICEV učitelj. Ker si je toliko

prizadeval za vzgojo in šolanje, so ga imenovali »Praeceptor Germaniae« (učitelj Nemčije). Zavzeto je sodeloval pri ponovnem ustanavljanju univerz v Marburgu, Königsbergu in Jeni.

Čeprav v samem študiju reformacija ni prinesla revolucionarnih reform, se je v tem času uvedla tehtna in za knjižničarstvo pomembna novost: namesto kolegijskih, oziroma fakultetnih so nastale nove, vso univerzo obsegajoče centralne univerzitetne knjižnice ne samo ob novih, ampak tudi ob starejših univerzah. V tem času dobijo centralno univerzitetno knjižnico univerze v *Tübingenu* (ust. 1477; posebno pomembna za slovenski protestantizem), *Leipzigu* (ust. 1409, ko so nemški študentje in učitelji zaradi HUSOVE reforme zapustili Prago) in *Rostocku* (ust. 1419).

Razen pri teh starejših je bilo treba poskrbeti za knjižnice novih univerz. Za študij jim je vsaj v začetku rabila kar grajska knjižnica njenega ustanovitelja. Tako na primer pri univerzi v Wittenbergu (ust. 1502). Ko pa so grajsko knjižnico prenesli v *Jeno*, so morali začeti tako rekoč spočetka. Podobno so si pomagale univerze v *Marburgu* (ust. 1527), *Königsbergu* (ust. 1544) in *Jeni* (ust. 1558). Ta je dobila wittenberško knjižnico že tedaj, ko je bila tam še gimnazija. — Zelo znana je univerza v *Helmstedtu* (ust. 1575). V njeno knjižnico so (1597) prišle knjige reformatorja iz Istre Matije VLAČIČA (Matthias Flacius Illyricus, 1520—1575). Ta pun-tarski Labinčan, ki svojo domovino imenuje »najslajšo« (»In Istria, mea dulcissima patria«), je hotel v *Regensburgu* ali *Celovcu* ustanoviti univerzo za južne Slované z upoštevanjem domačega jezika. Drzna misel, ki bi bistveno izpremenila usodo narodov na našem ozemlju, je morala pač tudi zaradi njegove samosvoje poti, ki mu je nakopala preganjanje z obeh strani, propasti.²¹⁴ Njegova knjižnica (717 tiskov in 165 rokopisov), ki je bila bogata s teološkimi spisi, je helmstedski knjižnici pridobila velik sloves. — Leta 1618 se ji je pridružila še grajska knjižnica iz *Wolfenbüttla*, ki ji je njen lastnik vojvoda JULIUS BRAUNSCHWEIŠKO-WOLFENBÜTTELSKI (r. 1589) dal že 1571 pravi *knjižnični red* (»Libereyordnung«).

Najpomembnejša knjižnica 16. stoletja severno od Alp je *Palatina*, kakor še danes imenujejo staro volivno-knežjo knjižnico Palatinata (Pfalz) v *Heidelbergu*. Za svoj nastanek in naglo rast se ima zahvaliti združitvi raznih starejših družinskih knjižničnih fondov, ki jo je izvedel humanistični volivni knez OTTHEINRICH (1502—1559). — Dobrotnik te knjižnice je tudi edini protestant iz znamenite bančniške rodbine FUGGERJEV — Ulrich FUGGER (1526—1584). Znan je kot pobudnik za izdajo grških klasikov, ki jih je tiskal pariški tiskar ETIENNE (Stephanus). Bogati humanist je Palatini volil svojo zbirko tisoč dragocenih hebrejskih, grških in latinskih rokopisov.

Dunajska in druge dvorne knjižnice. Za Slovence ima pomen dunajska Dvorna knjižnica (danes Avstrijska nacionalna knjižnica), saj hrani edini izvod TRUBARJEVEGA *Katekizma*. — prve slovenske tiskane knjige — in je sploh bogata s slovenskimi knjigami. V njej so delovali mnogi slovenski knjižničarji:²¹⁵ Jožef ŠOBER (1807—1809), Jernej KOPITAR (1810—1844), Franc MIKLOŠIČ (1844—1862), Josip MANTUANI (1893—1910), Ivan PRIJATELJ (1905—1919) in Franče KIDRIČ (1907—1920).

Začetki te knjižnice, ki so jo ustanovili HABSBURŽANI in torej nikoli ni prišla pod protestantski vpliv, segajo sicer že v 15. stoletje, za ustanovitelja pa velja nadvojvoda in poznejši cesar FERDINAND I. (r. 1503, u. 1564), kot letnico ustanovitve pa navajajo leto 1526. Sprva je bila spravljena v minoritskem samostanu. V letih 1575—1608 jo je vodil Nizozemec Hugo BLOTIUS, ki je leta 1591 uredil knjižno zalogo in jo razdelil na 24 strokovnih skupin. Tedaj je štela knjižnica 9000 zvezkov. BLOTIUS je sestavil tudi knjižnični red, po katerem je bilo za izposajo vsake knjige potrebno cesarjevo pismeno dovoljenje. BLOTIUSOV naslednik Sebastjan TENGNAGEL je knjige (ok. 1600) katalogiziral in ločil tiske od rokopisov.

Nekaj mlajša od dunajske je vojvodska knjižnica v *Münchnu* (danes: Bavarska državna knjižnica). V njej je shranjen rokopis slovenskih *Brižinskih spomenikov*. Tu hranijo tudi bogato iluminirani srbski *Münchenski psaltir*. Knjižnico je (1588) ustanovil vojvoda ALBRECHT V. BAVARSKI (1550—1570). Osnovni fond sestavljajo knjige avstrijskega kanclerja Albrehta WIDMANNSTETTERJA in dragocena zbirka drugega bibliofila iz rodbine FUGGERJEV, katoličana Johanna Jakoba FUGGERJA, ki je tudi sicer kot strokovnjak pomagal pri njeni ustanovitvi. Že takoj ob začetku je imela 11 000 zvezkov. Za njo so zgradili poseben prizidek pri rezidenčnem dvorcu.

Sem bi lahko prišteli še saško deželno knjižnico, ki jo je (1556) ustanovil volivni knez AVGUST SAŠKI (1553—1586) in so jo po njegovi smrti preselili v *Dresden*, nadalje staro *wolfenbüttelsko*, ki so jo sestavili iz fondov razpuščenih samostanov (kasneje je bila združena s helmstedtsko, dokler se ni spet osamosvojila) in grofovsko knjižnico v *Kasslu*.

Iz tega časa je ohranjen tudi spisek 112 knjig zasebne meščanske knjižnice. Bila je last mojstra pevca »čevljarja in poeta« (»Hans Sachs war Schuh — macher und Poet dazu«) Hansa SACHSA (1494—1576).

Iz vsega tega je razvidno, da je bila kljub kdaj pa kdaj omahljivemu napredovanju Nemčija glede knjig daleč pred drugimi deželami Evrope.

Vse drugačna je bila usoda knjig in knjižnic v **Franciji in Angliji**. Krvavi boji med katoličani in hugenoti (1562 do 1598), kakor so se imenovali privrženci švicarskega reformatorja Jeana CALVINA (Cauvin, 1509—1564), ki so bili odločeni pravzaprav že s pokolom v šentjernejski noči (24. 8. 1572) v prid katoličanom, so prizadeli nekaterim slavnim samostanskim knjižnicam nepopravljivo škodo. V tem času (1562) so propadle knjižnice v *Clunyju*, *Fleuryju* in v *Gre noblu*. Le redki fleuryjski kodeksi so se rešili v Švico.

Največje razdejanje pa so doživele katoliške knjižnice v **Angliji**. HENRIK VIII. (Henry, 1491—1547), ki mu papež ne le iz dogmatskih, ampak predvsem iz političnih razlogov ni hotel razveljaviti neplodnega zakona s svakinjo, se je prav

tako bolj zaradi oblasti in mlade angleške samozavesti ločil od katoliške cerkve in osamosvojil. Ob navdušenem odobravanju novega plemstva in meščanstva je razpustil samostane in razlastil cerkvena posestva. Tako so propadali dragoceni kodeksi. Kralj sam namreč ni imel mnogo smisla za knjige. — Ko je zgodovinar in kraljevi knjižničar John LELAND v letih 1536—1546 po samostanih zbiral knjige za kraljevo knjižnico, je bilo že prepozno. Samostani v Winchesteru, Glawertburyju in St. Albansu so bili opuščeni in le malo knjig se je rešilo. Najdragocenejša dela iz *Winchestra* si je zagotovil kancler Thomas (ne Oliver!) CROMWELL (1485—1540). V teh zmedah so se sorazmerno še najboljše reševale knjižnice ob *canterburyjski* in drugih katedralah.

Prve bibliografije in sejmi. To stoletje je prineslo prvo znanstveno zasnovano latinsko pisano bibliografijo: *Bibliotheca universalis* (1545). Njen avtor, švicarski humanist Conrad GESSNER (1516—1565), je popisal 12 000 knjig in rokopisov, kar jih je napisalo kakih tri tisoč pisateljev v latinščini, grščini in hebrejščini. Knjiga je še danes dobro uporabna.

Prvo narodno bibliografijo za angleške avtorje pa je (1548) sestavil John BALE (1495—1563). — Dve leti pozneje (1550) je izšla že prva italijanska pisana bibliografija Franca DONIJA (1513—1574).

Samo dobro desetletje mlajša (1561) je prva bibliografija slovenskih knjig, ki jo je izdal Primož TRUBAR pod naslovom: *Register und summarischer Inhalt aller der windischen Bücher, die von Primo Trubero, bis auf diss 1561 Jahr in Truck geben sind...* Naslovi so opremljeni z vsebinskimi povzetki. Namen te bibliografije pa je bil, da se naš prvi pisatelj opere očitkov krivoverstva pred svojimi protestantskimi somišljeniki.²¹⁶

Znaten pomen za razširjenje knjige so dobili v tem času sejmi, na katerih so prodajali knjige, posebno frankfurtski

in leipziški, ki še danes slovita kot živahni tržišči za knjige. Med prodajnimi katalogi si je pridobil velik ugled katalog leipziškega knjigarnarja Henninga GROSSA. Prvič je izšel leta 1594. Na Slovenskem je izšel prvi tak katalog leta 1678. Izdal ga je tiskar in knjigar Janez Krstnik MAYR.

Stoletje, ali stoletje in pol po iznajdbi tiska je bil kulturni zemljevid Evrope popolnoma spremenjen. Nastala so nova kulturna središča in na prizorišču zgodovine so se pojavile nove izobrazbene spodbude. Nova ideologija je nastopila zmagovito pot po Evropi. Toda stari svet še davno ni bil premagan. Nasprotno! Sprejel je izziv ter se okrepljen in obnovljen vrgel v protinapad.

VERA ZA VOJNO IN VOJNA ZA VERO

Baročna umetnina — baročni človek. Razgibano — razkošno — burno — brezmejno — prekipevajoče — prelivajoče se — nabreklo — napeto — zamaknjeno — silovito — vznemirjeno — dostojanstveno — ... tako bi lahko naštevali v nedogled prilastke med skrajnostmi svetlega in temnega, svetniškega in razuzdanega, nebeškega in peklenškega v notranje razrvanem času, ki je hotel to razdvojenost premagati in je zato tako strastno težil k enotnosti, zedinjenju in podrejanju. Vse to so koordinate, ki opredeljujejo baročno umetnino in baročnega človeka — če si že izposodimo matematični pojem »koordinate«, ki ga je prav v tem času vpeljal francoski matematik, fizik in filozof René DESCARTES (Renatus Cartesius, 1596—1650). Že njegova življenjska usoda med burnim življenjem najemniškega vojaka v tridesetletni vojni in umirjenim snovanjem kabinetnega učenjaka je za čuda podobna usodi razdvojenih junakov v baročnih romanih. Prav tako je v baročna nasprotja razpet ves njegov nauk z dualističnim razlikovanjem med telesom, ki deluje kakor stroj, in dušo, ki »ne sprejema nikdar nobene stvari za resnično, če je take jasno razvidno ne spozna.« V vseobčem dvomu, ki mu je podvrženo vse, je samo ena trdna točka: »Mislim, torej sem!« (»Cogito, ergo sum!«)

Zgodovina literature, likovne umetnosti in znanosti ter posebno filozofije 17. in prve polovice 18. stoletja nam ponuja mnogo imen, ki bi jih kot baročne osebnosti uvrstili ob DESCARTESA: nezaslišano plodoviti, med razuzdanostjo in skrušenim kesom nihajoči španski dramatik Lope de VEGA (1562—1635) z njegovimi verskimi, erotičnimi in patriotič-

nimi igrami; genialni španski romanopisec, ustvarjalec obeh polarno si nasprotujočih junakov: zamesenjaško dostojanstvenega don Kihota (Quijote) in realistično treznega Sancha Panse — Miguel de CERVANTES y Saavedra (1547—1635), ki je kot hraber vojak v bitki pri Lepantu izgubil roko in čigar življenje med literarno slavo, alžirskim suženjstvom ter zapori zaradi dolgov je polno dramatičnih preobratov; drzni mislec, italijanski fizik in astronom Galileo GALILEI (1564—1642), ki je usmeril daljnogled proti brezmejnim prostranstvom vesolja ter bil končno obsojen na osamljenost in preklic tega, kar je z razumom in preizkusom dognal; dalje: po starozakonskem obredu prekleti (»kadar leže in kadar vstane... kadar odide in kadar pride... da se mu nihče ne približa na štiri komolce...«) židovski filozof Baruch (pozneje Benedikt) SPINOZA (1632—1677), ki je, proglašen za »prvaka brezbožcev« in »učlovečenje satanovo«, zaobjel vso prirodo in boga v eno; in končno matematik, fizik in filozof, poslednji vseobsegajoči um, knjižničarski novator Gottfried Wilhelm LEIBNIZ (1646—1716), ki ni skušal združiti samo materializma s spiritualizmom, ampak si je — seveda zaman — prizadeval pomiriti katolicizem s protestantizmom.

Tudi tu bi lahko nadaljevali naštevanje z opozarjanjem na znana velika imena tega časa: William SHAKESPEARE, Pierre CORNEILLE, Jean RACINE, MOLIÈRE, Pedro CALDERON, ali Lorenzo BERNINI in ne na zadnje Sebastian BACH.

In če bi hoteli čas še bolj nazorno opredeliti, bi se lahko ustavili ob kakšni značilni umetnini, recimo ob CALDERONOVIM igri »Življenje je sen«, kjer se brez ostrih meja prelivajo sanje v resničnost in resničnost v sanje, ali ob BERNINIJEVI skupini »Zamaknjenje sv. Terezije«, kjer se čutnost in pobožnost čudno prepletata v zanosno nasladnem, da ne rečem, orgastičnem izrazu svetnice. Morda pa bi se morali posebej pobaviti z BERNINIJEVIM mogočnim stebriščem, ki povezuje trg s cerkvijo sv. Petra v Rimu in kot z dvema rokama objema vernike ter jih naravnost vleče v naročje cerkve.

Vojščaki prave vere. Prav v tej BERNINIJEVI stvaritvi je duh dobe posebno jasno, skoro simbolično izražen. Razkošna mogočnost bogato opremljenih cerkva s slikovitimi, skrivnostnimi obredi, ki se z glasbeno spremljavo zlivajo v celostno umetnino, je morala pritegniti vernika, ki se je naveličal racionalistične stvarnosti. Vodilna sila vsega tega so bili jezuitje, ki so iskali in tudi našli nova pota do vernikov.

Njihov ustanovitelj Ignacij LOYOLA (1491—1556) pripada sicer še renesančnemu stoletju, a bi ga po življenjski poti, po delovanju in vplivu lahko šteli med velike oblikovalce baročne dobe. Tudi on, ki je bil po rodu Bask, je bil sprva v zemeljske užitke in časti usmerjen španski oficir, a se je po težkih ranah, ki jih je bil dobil v vojni in zaradi katerih je skoro ohromel, spreobrnil v zanosnega mistika. Zbral je okoli sebe skupino enako mislečih, ali bolje: enako čutečih ljudi, ki so se zaprisegli, da bodo branili Cerkev pred krivoverci ter razširjali njeno slavo in oblast po vsem svetu, tudi med drugoverci in pogani.

Leta 1540 je papež PAVEL III. (1534—1550) z bulo o bojujuči se cerkvi (*Redimini militantis Ecclesiva*) potrdil novi, na vojaški disciplini, oziroma brezpogojni pokorščini sloneči red, ki je postal vodilni odred protireformacije. Z vzgojo mladine, za katero so dobili v katoliških deželah monopol, in s službo kot spovedniki na vladarskih dvorih so si zagotovili odločilen vpliv tudi na političnem področju. Kot graditelji baročnih cerkva in pospeševalci bleščečih baročnih umetnin ter kot organizatorji študentskih gledaliških predstav pa so si pridobili mnogo zaslug za umetnost. Ta se je začela zopet prepletati s cerkvenimi težnjami, in je stopila v službo Cerkve z obrambo nekaterih dogem, npr. pri češčenju Marije device in svete Trojice.

V vsem svojem delovanju so se jezuitje posluževali izredno uspešnih propagandnih prijemov, s katerimi so kmalu obvladali duhove svojih vernikov. Tako so si na primer prizadevali, da iz spovednice ne bi pustili nobenega nepotešnega grešnika. V šolah pa so se izogibali telesnim kaznim. Prav to so bile novosti, ki so po mnenju njihovih protestantskih in katoliških moralno rigoroznih janzenističnih nasprot-

nikov kar preveč računale s človeškimi slabostmi. Načela »namen posvečuje sredstva«, ki so jim ga nasprotniki očitali, sicer nikoli niso naravnost razglašali in izpovedovali, ampak prav tako kakor njihovi nasprotniki v burnem času političnih in družbenih spopadov ter spletk marsikdaj vendarle uporabljali. Njihovo glavno orožje pa je bila izredna izurjenost, saj so se leta in leta pripravljali za ta svoj protikrivoverski boj, oziroma za svoje misijonarsko udejstvovanje. Knjižnice njihovih kolegijev so bile bogate ne le z bogoslovno in versko spodbudno literaturo, ampak tudi s knjigami z vseh področij znanosti. Brez dvoma se ima Cerkev v veliki meri prav jezuitom zahvaliti, da se pod udarci protestantizma ni zrušila. Sicer pa boj med protestanti in katoličani ni ostal samo na ravni razumskega dokazovanja . . .

Tako je barok na eni strani odraz fevdalnih teženj po ohranjanju starega reda z novimi »modernimi« sredstvi, na drugi strani pa odsev ostrih socialnih napetosti, ki nastajajo zaradi vedno večje napadalnosti dotlej podprivilegiranih družbenih razredov.

Nezaupnica knjižnih prepovedi. *Seznam prepovedanih knjig (Index librorum prohibitorum)*, ki ga je leta 1559 prvič tiskal tiskar Gabriele GIOLITO DE FERRARI, je slonel na sklepih tridentinskega koncila in je bil mišljen kot orožje protireformacijskega boja. S tem, da bi utišal nasprotnika, bi pravzaprav moral prihraniti polemiko z njegovimi nazori. Med razlogi, ki so prepoved branja takih knjig povzročili, je bilo predvsem nezaupanje v rabsodnost bralca, čigar naklonjenost h krivoverskim zmotam je bilo treba zavrniti in ga pred njimi zaščititi. Verjetno je bil tu dvom o jasni razvidnosti ideologije, oziroma veroizpovedi, ki vendarle ni bila tako brezpogojna, kakor so trdili ideologi in teologi, saj bi sicer taka zaščita ne bila potrebna. Nekaj malega je bila prisotna tudi samovšečnost duhovnega ali posvetnega vladarja, ki ni prenašal kritike. Sicer pa je imela taka prepoved že dolgo zgodovino za seboj.

Sama beseda »censor« označuje rimskega uradnika, ki je bedel nad javno moralo. Kdaj pa kdaj je preganjal tudi sramotilne spise, ki so krožili po Rimu. Spomnimo se tudi DIOKLECIJANOVEGA preganjanja krščanskih knjig, s čimer je hotel — brez uspeha — ustaviti prodiranje krščanstva.

Krščanske knjižne prepovedi se sklicujejo na sežiganje vedeževalskih knjig v Efezu, ko je tam pridigal sv. PAVEL.²¹⁷ Prve cerkvene uradne prepovedi segajo v četrto in peto stoletje do nicejskega (325) in efeškega (431) cerkvenega zbora in do papeža GELAZIJA (Gelasius, 492—496), ki je leta 496 prepovedal branje apokrifnih in krivoverskih knjig. Posebno pa se je zaostriло cerkveno nadzorstvo nad duhovnimi proizvodi po iznajdbi tiska. Prava *cerkvena tiskovna cenzura* se začne že leta 1479. Sledila je bula (1501) zloglasnega BORGIJCA, papeža ALEKSANDRA VI. (1492 do 1503), ki je pooblastil škofe, da poskrbijo za pregledovanje vsega, kar se tiska, in da s predcenzuro preprečijo izid knjig in tiskov, ki bi bili v nasprotju s katoliškimi dogmami in moralo. Pri njem, ki v svojem zasebnem življenju baje ni bil ravno zgled, je odločalo gotovo tudi samoljubje, saj je znano, kako občutljiv je bil. Ko je neki satirik nalepil zabavljico z osmimi distihi na vrata vatikanske knjižnice, je papež pomnožil tamkajšnje straže za 800 mož! BURCKHARDT,²¹⁸ ki nam ta dogodek pripoveduje, pristavlja: »Lahko si mislimo, kako bi ravnal s pesnikom, če bi se ta dal ujeti!«

Toda vrnimo se k Indeksu prepovedanih knjig! V njem so do leta 1948, ko je izšla zadnja izdaja, vedno znova objavljali imena avtorjev, posamezna dela sicer dovoljenih avtorjev in anonimna dela, ki jih vernik ne sme brati.

Naj navedemo le nekaj posebno znanih: BALZAC — vsa ljubezenska dela, DESCARTES — več del, DUMAS, oče in sin — vsa ljubezenska dela, DOSTOJEVSKI — kar se kritično dotika katoliške cerkve, FLAUBERT — Madame Bovary, Anatol FRANCE — vse, HEINE — skoro vse, HUGO — Notredamski zvonar, KANT — Kritika čistega razuma, MAETERLINCK — vse, MICKIEWICZ — več del, MONTAIGNE — Eseji, RANKE — Rimski papeži, SARTRE — vse,

SPINOZA — vse, VOLTAIRE — skoro vse, ZOLA — vse, itd., itd.

Tudi posvetne oblasti so kmalu uvedle svoje predpise o prepovedanih knjigah. Od 1529 mora imeti vsaka knjiga navedbo tiskarja, mesto tiska in avtorja. Sezname prepovedanih knjig, ki so jih izdajale posvetne oblasti, so kdaj pa kdaj celo starejši od tridentinskega cerkvenega zbora. V 16. stoletju so *Anglija* (1526 in 1555), *Španija* (1529 in 1540) ter *Francija* (1543) po strogosti kar tekmovala med seboj. V glavnem se da reči, da so v protestantskih deželah skrb za cenzuro, ki ni bila prav nič strpnejša od katoliške, prevzele posvetne oblasti.

Izredno ostro je bilo nadzorstvo na semnjih, kjer so nadzorniki plenili in globili tako na veliko, da je zaradi tega knjižna trgovina občutno trpela. Stvar se je tako zapletla, da je na Bavarskem (1566) moral iziti seznam dovoljenih del.²¹⁹ Pri navodilih za nakup so veljali tudi nekakšni splošni namigi: tiskarne v Španiji, Italiji in Belgiji so v redu, pač pa so sumljivi tiski iz Francje, če ne gre ravno za Sorbono, ki je bila zvišena nad vsakim sumničenjem. Zelo problematični so tiski iz Nemčije. Samo Köln, Freiburg, Mainz in München so zaneljiva mesta, vse drugo je nevarno. Posebno Basel je bil na slabem glasu.

A vsi ti ukrepi niso bili uspešni, ker so znali avtorji z zvijačami vse te prepovedi obiti. Kot mesta založbe so navajali recimo London in Amsterdam namesto Pariza, ali Korint za Neufchâtel. Včasih so se poslužili celo eksotičnih mest: Kalkuta, Kairo, Kana Galilejska, Antipodi ipd.²²⁰

Od Trubarja do Speransa. Tudi prva slovenska tiskana knjiga pada v skupino takih danes pri bibliofilih tako zelo cenjenih knjig. TRUBAR se je v njej podpisal kot *Philopatridus Illiricus* (ilirski rodoljub), tiskar Ulrich MORHART pa se je skrnil za ime *Jernej Skuryaniz*, namesto Tübingen pa je stalo *Sybenburgen*.

Zdi se, da je bil ta začetek značilen za usodo slovenske knjige, ki se je skozi štiristo let vedno znova in znova otepala s cenzuro. — Izid TRUBARJEVE »Cerkovne ordninge« (1564), ki se je tokrat zaradi protestantske cenzure, povezane s KLOMBNERJEVO kranjsko fovšijo, zavlekel, je bil usoden za njenega avtorja, ki je moral v pregnanstvo. Bila je — zdaj od katoličanov — zaplenjena. Dva njena izvoda, ki sta se menda slučajno ohranila, pa sta doživela prav pustolovsko usodo. Eden, ki je KIDRIČU rabil za habilitacijsko delo,²²¹ je bil ob bombardiranju uničen (ali izgubljen), drugi pa, ki je pristal v heidelberški Palatini, je prišel po dolgi poti čez Alpe v vatikansko knjižnico, kjer je bil napačno identificiran in je šele pred nedavnim splaval na površje.

Sežiganje slovenskih protestantskih knjig v dobi proti-reformacije in preganjanje vsega, »kar je smrdelo po krivo-verstvu«, kakor so tedaj pravili, cenzurne težave s »Krajnsko Čbelico«, zaplemba PREŠERNOVE »Zdravljice«, sežiganje njegovih rokopisov ob njegovi smrtni postelji, usoda CANKARJEVE »Erotike«, trganje CANKARJEVIH tekstov iz šolskih čitank v stari Jugoslaviji, ilegalno razpečevanje SPERANSOVE knjige »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, posebno pa uničevanje slovenskih knjig med drugo svetovno vojno — vse to so bridki prispevki maloštevilnega slovenskega naroda k svetovni zgodovini prepovedanih in preganjanih knjig. Tako prav slovenska literarna zgodovina morda bolj kot katera druga izpričuje, kako jalovo je cenzurno početje.

Svobodni duhovi so se že sredi najbolj zadržanih protiknjižnih orgij zavedeli, da se misel s silo ne da zatreti. Pogumni angleški republikanski pesnik John MILTON (1608—1674); čigar dela so (1660), ko je v Angliji zopet zavladala monarhija, zažgali, je že leta 1644 v svojem delu *Aeropagitica* zapisal o knjigah: »Vem, da so tako žive in tako plodne kakor pravljični zmajevi zobje. Če jih poseješ, se lahko zgodi, da poženejo oboroženi možje . . .« »In dalje: »Kdor ubije človeka, ubije razumno bitje, podobo božjo, toda kdor uniči knjigo, ubije razum sam . . .«²²²

Uničevanje knjig kmalu ni več pomagalo. Sprva so se sicer skušali nasloniti na izkušnje inkvizicije v boju proti srednjeveškim krivoverstvom, posebno ko so protestantski nazoni pričeli prodirati celo v Italijo, zato so (1542) s papeško bulo pooblastili šest kardinalov, da so tostran in onstran Alp brezobzirno preiskovali in brez priziva kaznovali. Edina omejitev, ki jim je bila pri njihovi brezprizivnosti maložena je bila, da tudi spreobrnjenih krivcev niso smeli pomiloščevati. To pravico si je pridržal papež sam.²²³ To pa seveda ni bil zadnji odlok, ki je podrejal tisk na srečo ne vedno najbolj razumnim ljudem.

Toda eni kakor drugi, katoličani kakor protestantje so kmalu spoznali, da vsi ti ukrepi niso bili uspešni, in kot je v zgodovini že grenko pravilo, da se ob prekinitvi razpravljanja začne »pogovor« z drugimi sredstvi, je tudi tu spregovorilo orožje. Če se ne dado uničiti zapisane misli, je treba ubiti človeka, ki takim mislim podlega.

Saj ni šlo samo za vero. Odkar smo bili in smo še priče, s kakšno nepomirljivo zagrizenostjo se ljudje pobijajo zaradi ločilnih načel različnih veroizpovedi, se je naš posluh za prav nič verska ozadja verskih vojn zelo zaostрил. Pobijanje, ropanje in plenjenje brez ozira na razlike v obredih in naukih nedolžnih žrtev, predvsem pa menjavanje zavezništav po političnih računih ne glede na cerkveno pripadnost pričajo o družbenih nasprotjih, ki so se tako v francoskih verskih spopadih kakor tudi v tridesetletni vojni sprožila v eno najstrašnejših morij vseh časov. Po najprevidnejših cenitvah je tedaj umrla najmanj ena tretjina ljudi v Nemčiji in na Češkem zaradi gladu, kužnih bolezni in divjanja vojaških tolp. Nekateri zgodovinarji navajajo celo podatek, da se je v eni človeški življenjski dobi skrčilo prebivalstvo Nemčije od 18 na 4 milijone.

Ko prebiramo o grozotah, ki so jih morali prenašati nemški in češki kmetje, nam nehote prihaja na misel stavek, ki ga je v značilno baročnem slogu zapisal nemški filozof — prvi, ki je pisal nemško — Jakob BÖHME (1575—1624):

»Če bi bile vse gore knjige in vsa jezera črnilo in vsa drevesa peresniki, še ne bi bilo dovolj, da bi popisali gorje na svetu.«

Ker so se verske vojne v Franciji končale z okrepitevijo osrednje oblasti v vladarjevem absolutizmu, tridesetletna vojna pa je Nemčijo razdrobila na več majhnih državic, je med obema deželama v upravnem oziru precejšnja razlika. Toda nemški knezi so se po vojni na svojih dvorih zgledovali po Franciji in tako je za to obdobje mogoče govoriti o nekaterih skupnih potezah, posebno v kulturni politiki. Postopoma so tudi tu pričeli ustanavljati akademije, zidati razkošne rezidence in pomnoževati knjižno bogastvo svojih reprezentativnih, kdaj pa kdaj tudi že širšim uporabnikom odprtih knjižnic.

Knjige in knjižnice na poti. Med tridesetletno vojno pa je Nemčija, ki je bila še stoletje pred tem s knjigami in knjižnicami najbogatejša dežela v Evropi, strahotno obubožala. Knjig namreč niso plenili samo iz ideoloških razlogov. Boji in požari so pokončali mnogo kulturnih vrednot, a največ knjig je izgubila Nemčija, ker so si katoliški in protestantski vojskovodje — podobno kot v starem Rimu — prilaščali knjižnice kot vojni plen.

Najbolj boleča za Nemce je bila gotovo preselitev heidelberške *Palatine*, čeprav se njene knjige, vsaj po večini niso izgubile. Kljub temu pa protestantski Nemci še danes z veliko zagrenjenostjo govorijo o njeni usodi. Poudariti je namreč treba, da so imeli to knjižnico za posebno bogato s protestantskimi teološkimi spisi. Imenovali so jo »mater vseh knjižnic v Nemčiji«. ²²⁴

V prvem, za katoličane zmagovitem obdobju vojne je katoliški vojskovodja Johann Tsercles TILLY (1559—1632) zasedel Heidelberg (1622) in s tem omogočil, da se je MAKSIMILIJAN I. (Maximilian) Bavarski (r. 1573, u. 1651) oddolžil papežu GREGORJU XV. (1621—1623) za izdatno pomoč v

tej bratomorni vojni in mu knjižnico, ki jo je imel za vojni plen, podaril.

Njena nadaljna usoda je bila za tiste čase, ko je marsikatera knjižnica menjala gospodarja, nenavadna, skoro, pustolovska. Opisal nam jo je v svojem poročilu tedaj znani učenjak in poznejši vatikanski knjižničar Leone ALLACI (1586—1669), ki je dobil nalogo, da spravi knjižnico v Rim.²²⁵

Oborožen s priporočilnimi pismi in darovi za nižje uradnike se je (28. okt. 1622) odpravil na pot. Že v Münchnu mu je MAKSIMILIJAN pokazal nekatere knjige in rokopise, ki jih je dal nalašč zato pripeljati iz Heidelberga. Ko je (23. dec. 1622) ALLACI prišel v Heidelberg, je spoznal, da je knjižnica za prevoz čez Alpe prevelika, saj bi potreboval zanj 500 voz. Sporočil je papežu, da bo zbral samo kodekse in med tiskanimi le najboljše in najlepše. (Zanimivo je, da je bila med njimi tudi TRUBARJEVA *Cerkovna ordninga!*) V celem je bilo 3000 ali celo 3500 kodeksov in 5000 knjig. Popisovanje in signiranje je trajalo cela dva meseca. Ker je bila huda zima in ker ga je pri delu zeblo, si je, kakor priznava sam, kuril z nevezanimi protestantskimi knjigami. (Kdo ve, koliko slovenskih protestantik je tedaj zgorelo!)

Končno je bilo (14. febr. 1623) tako daleč, da je lahko z vojaškim spremstvom odpotoval najprej v München. Da se dragocenemu tovoru, ki je potoval skozi sovražno, protestantsko ozemlje, ne bi kaj zgodilo, je ALLACI ves čas — tudi pozneje v Italiji — svojo karavano spremljal na konju in jo skrbno nadzoroval. Ves čas je, kot poroča, spal le malo.

V Münchnu je 196 zabojev preložil na 150 majhnih voz in z njimi prekoračil Alpe. V Milanu so zaboje s knjigami in rokopisi preložili na čolne ter jih prek Ferrare in Bologne prepeljali v Firence. Od tod je nestrpni ALLACI z veselo novico o uspelem prevozu odhitel v Rim, a se je moral z opozorilom, da ne bi smel pustiti dragocenega tovara, zopet vrniti.

Po skoro enoletnem potovanju so knjige (9. avg. 1623) prispele v vatikansko knjižnico. Med njimi je bilo dvajset slovenskih, oziroma hrvatskih in srbskih (vezanih) protestantik (TRUBAR, KRELJ, DALMATIN in MEGISER). Ne-

katere so prišle v to knjižnico po ovinku iz drugih zasebnih knjižnic patricijskih rodbin, kamor so bile zašle kot papeževi darovi. GREGORJEV naslednik URBAN VIII. (1623—1644) je namreč nekatere knjige in rokopise iz dragocenega plena razdal svojim prijateljem. — Vsa akcija je stala 1638 rimskih škvodov, 3950 tolarjev, 2 forinta in 1518 milanskih lir.

S tem »prenosom imovine« je bila povezana še zelo pomembna novost v zgodovini knjige, namreč misel, ki je nezahelene in krivoverske knjige v prihodnje lahko učinkovito zaščitila. Ko je namreč papež GREGOR XV. dobil knjige iz Palatine, je pisal MAKSIMILIJANU, da »bo duhovno orožje, ki je v Heidelbergu rabilo brezbožnosti krivovercev za napad, rabilo v Rimu za obrambo vere«. ²²⁶

Trajalo je dve stoletji, da se je 847 nemških in 38 antičnih kodeksov prek Pariza, kamor jih je bil odnesel NAPOLEON (r. 1769, u. 1821), zopet vrnilo v Heidelberg. V Vaticanu je do danes ostalo 4945 knjig in 2460 rokopisov iz stare Palatine. Vse rokopise so posneli in imajo njihove mikrofилme danes tudi v Heidelbergu.

Morda še strastnejši »ljubitelji knjig« kot katoličani so bili švedski protestantski vojskovodje. Kralj GUSTAV ADOLF (r. 1594, u. 1632), ki je ustavil zmagovito prodiranje katoličanov, pa tudi njegovi generali so švedske knjižnice bistveno okrepili z vojnim plenom. Tako se ima takim pridobitvam za svoje veliko bogastvo zahvaliti (v 16. stoletju ustanovljena) *Kraljevska knjižnica v Stockholmu*, kakor tudi *Univerzitetna knjižnica v Uppsali* (ust. 1621). Po daljših blodnjah je (1669) v njej pristal dragoceni *Codex argenteus*, ki ga je bil ob zavzetju Prage (1648) zaplenil švedski maršal Hans Christoffer KÖNIGSMARK (1600—1663).

O potovanju pa tudi o uničevanju knjig in knjižnic, ki tako rekoč nujno spremlja vojaške operacije, bi lahko povedali še več. Če je na eni strani to uničevanje dokaz popolne brezbržnosti do kulturnih dobrin, ki je značilna za podivjane vojaške tolpe, govori plenjenje knjižnic o veliki družabni veljavi, ki jo dobiva knjižnica kot pričevanje o blesku in kulturni zavzetosti nekega dvora. Tako se tudi v tem kaže vedno večje nasprotje med bedo in otopelostjo zatiranih in

obubožanih tlačanov in sploh nižjih slojev, ki se mukoma borijo za golo življenje, in zaverovanostjo v sijaj in razkošje pri deželnih knezih, ki tekmujejo v razsipnem izobilju. In vendar lahko prav v tej dobi zasledimo prve kali razvoja, ki je stoletje pozneje sprožil intenzivna prizadevanja, da bi v izobrazbeni proces zajeli čim širše družbene plasti.

Nov pojem: odpiralni čas. V prvi polovici 17. stoletja, ko je Nemčija še ječala pod bremenom strahotne vojne, ki je zavrla njen komaj zastavljeni knjižnični razvoj, so se v presledku manj kot pol stoletja pojavile v Angliji, Italiji in Franciji povsem nove knjižnične zamisli. Vsaj teoretično splošno dostopna, brezplačno ob določenih urah odprta, s knjigami z najrazličnejših področij bogata javna knjižnica, kakršno poznamo od razsvetljenstva naprej, ima svoj zarodek v treh knjižnicah 17. stoletja: v *Bodleiani*, *Ambrosiani* in *Mazarini*.

Kaj je magnilo Sira Thomasa BODLEYA (1545—1612), ki je kot diplomat in državnik zvesto služil kraljici ELIZABETI (1558—1603), da je zapustil dvor, najbrž ne bo nikoli povsem razjasnjeno. Se je tudi on — kot pred tisoč leti KASIODOR — naveličal dvornih spletk, ki jih na ELIZABETINEM dvoru gotovo ni bilo manj kot na ravénskem? Dejstvo je, da se je lotil dela za obnovo *oxfordske* knjižnice, ki ji je posvetil zadnjih deset let svojega življenja. Njegova vnema in premišljenost je morala roditi uspeh. Knjižnica, ki je imela veliko srednjeveško tradicijo, je bila tedaj skoro povsem prazna. Leta 1550 je namreč po naročilu EDVARDA VI. (r. 1537, u. 1553) divjala v njej protestantska »očiščevalna« komisija in jo popolnoma opustošila. Od stare Duke Humphrey's Library, ki je nekoč štela 600 rokopisov, so ostale samo tri knjige.

Treba je bilo začeti od temeljev. Za nabavo knjig je BODLEY žrtvoval veliko premoženje — menda 200 000 funtov, za katere mu je knjigarnar John BILL nakupoval knjige

po celi Evropi. Toda to BODLEYU še ni bilo dovolj. Z londonsko knjigarniško organizacijo *The Stationer's Company* je sklenil pogodbo, da so knjižnici, ki je dobila (1604) po njem ime, dostavljali brezplačno po en izvod vsake angleške knjige, ki je izšla. To pravico ima Bodleiana še danes. Tako je postala v tistem času največja angleška knjižnica. Posebno slavo pa si je pridobila, ko je 8. nov. 1602 kot prva knjižnica v Evropi postala *javna* — »*publica bibliotheca*«.

O slavi Bodliane priča mikavna anekdota,²²⁷ ki jo je zapisal Robert BURTON (1577—1640):

»Ko je leta 1605 kralj JAKOB (James, sin Marije Stuart, r. 1566, u. 1625) prišel, da vidi našo univerzo v Oxfordu in si je mimo drugih poslopij ogledal slavno knjižnico, ki jo je obnovil Sir Thomas BODLEY, je pri slovesu podobno kot ALEKSANDER VELIKI vzkliknil: ‚Če bi ne bil kralj, bi hotel biti na univerzi in če bi moral biti ujetnik in bi mi dovolili kako željo, bi ne hotel druge ječe kot to knjižnico in da bi bil priklenjen s tolikimi dobrimi avtorji in mrtvimi magistri.‘«

Tudi druga med slavnimi knjižnicami Evrope je nastala po pobudi bogatega zasebnika. To je bil milanski nadškof Federigo BORROMEO (1564—1631). Pripadal je zelo bogati italijanski rodovini. Knjižnica, ki je bila zamišljena kot nekakšen raziskovalni center — *Collegium Ambrosianum* — s 16 učenjaki, je bila zgrajena med leti 1603 in 1609. Bila je odprta za vse, ki so hoteli študirati. Ob svoji otvoritvi je imela menda 55 000 zvezkov. Posebno bogata je bila z dragocenimi rokopisi (med njimi VERGIL, ki ga je prepisal PETRARCA). Njen največji ponos pa so znameniti rokopisi LEONARDA DA VINCIJA.

Tretjo veliko knjižnico so ustvarili v Franciji. Že kardinal Armand Jean du Plessis de RICHELIEU (1585—1642), nadvse spretni državnik, ki je z nekaterimi reformami postavil temelje centralistično urejene absolutne monarhije, je kot pospeševalec književnosti in ustanovitelj *Francoske akademije* (1635) nameraval dati svojo bogato knjižnico javnosti na voljo. Toda podobno kot nekoč CEZARJA je tudi njega prehitela

smrt. Ta načrt je izvedel šele njegov naslednik Jules MAZARIN (pravzaprav Mazarini, ker je bil po rodu Italijan, 1602 do 1661). Pri tem mu je (od 1642 naprej) pomagal njegov knjižničar Gabriel NAUDÉ (1600—1653), ki je bil že prej v svojem delu *Advis pour dresser une bibliothèque* (nasvet, kako ustanoviti knjižnico) postavil teoretične temelje sodobnega knjižničarstva. Še danes je aktualna njegova zahteva, da mora biti »knjižnica odprta vsakomur, ki mu mora omogočiti lahek vstop. Njen namen je, da nikomur ne brani uporabe, še najmanj ljudem, ki bi jo potrebovali«. Ureditev in katalogizacija mora slediti naravnim načelom, kar je v NAUDÉJEVIH časih razvrstitev po strokah štirih fakultet. Predvideval je dva kataloga: abecednoimenskega in stvarnega. Taka knjižnica je morala biti tedaj za znanstveno delo pa tudi sicer nadvse uporabna. MAZARINOVA knjižnica je bila od 1645 enkrat na teden, od 1648 pa vsak dan v tednu odprta. Štela je kakih 40 000 do 45 000 knjig — toda že 1649 je bila knjižnica z obsodbo njenega ustanovitelja zaplenjena in razprodana. 150 000 liber, ki so jih iztržili, so namenili MAZARINOVIM sovražnikom, ki bi »imenovanega kardinala mrtvega ali živega izročil pravici«. Zaman je NAUDÉ rottil kralja in kasneje še švedsko kraljico KRISTINO (r. 1626, u. v izgnanstvu v Rimu 1680), ki je k znanstvenikom, zbranim okoli nje, pritegnila še prizadevnega knjižničarja, da bi kupila MAZARINOVO knjižnico. Ko pa je MAZARIN (1653) spet prišel na oblast, je brž poklical NAUDÉJA nazaj v Francijo. Ta pa je na poti v domovino umrl.

Njegovo knjižnico, kakih 8000 zvezkov, je prevzel MAZARIN, tjo združil z delom svoje znova nakupljene in nabrane knjižnice ter jo volil kolegiju (*Collège des Quatres Nations*), ki ga je bil še pred smrtjo ustanovil. Ta knjižnica je po volili morala biti dva dni v tednu odprta. Od 1806 je postala last *Instituta* in je še danes ena največjih pariških knjižnic.

Začetki knjižnične teorije. Razen NAUDÉJA, ki stoji na začetku modernejših razpravljanj o knjižnicah v času, ko je množična proizvodnja in znanstvena specializacija že postavljala prve večje probleme, se pojavi več teoretičnih del, ki obravnavajo nove naloge. Naj naštejemo samo nekaj imen: P. Louis JACOB (*Traicté de plus belles bibliothèques publiques* — razprava o najlepših javnih knjižnicah, 1644); J. DURY *The Reformed Libray Keeper* — izboljšani knjižnični vodja, 1650); J. H. HOTTINGER (*Bibliothecarius quadripartitus* — četverni knjižničar, 1665); J. J. MADER (več misli, 1666) in posebno LEIBNIZ.

Njegov *Consilium de Ordinanda* (bibliotheca) (nasvet o ureditvi) je ostal v njegovi zapuščini. Pač pa so bile že tedaj znane njegove prošnje, priporočila in pisma. V njih dopolnjuje NAUDÉJEVE misli. Po njegovem načrtu mora knjižnica izražati človeškega duha, zato je kakovost mnogo važnejša od količine; ureditev in katalogizacija naj se naslanjata na fakultetno ureditev; knjižnica mora biti odprta za vsakogar in končno — ta misel je povsem nova in LEIBNIZOVA — za knjižnico mora biti določen trden in stalen letni predračun, ki naj omogoči, da knjižničar nabave, pri katerih prirodne vede ne smejo biti zapostavljene, uskladi. Skratka, izpopolnjevanje knjižnice ne sme biti odvisno od trenutne dobre volje knjižničnega mecena.

Baročne knjižnične dvorane. Nove misli, ki so pričele prodirati v knjižničarstvo, pa niso zajemale samo notranje ureditve, ampak so posegle v sam arhitekturni ustroj na novo sezidanih knjižnic. *Bodleiana*, *Ambrosiana*, *Mazarina*, h katerim bi lahko prišteli še (1605 ustanovljeno in od 1614 odprto) *Angelico*, ki jo je v Rimu ustanovil škot avguštinec Angelico ROCCA (1545—1620), so imele poleg tega, da so na široko odprla svoja vrata, še skupen, ali vsaj podoben način hranjenja knjig. Vedno večje množine tiskov, ki so prihajale v knjižnice, novi baročni občutek za prostranost

prostora, predvsem pa sla po blišču in ponašanju s kulturo — vse to je zahtevalo nov, razkošnejši, dvoranski tip knjižnice.

Še najbolj konservativna in po svoje skromna je bila *Bodleiana*. Ker pulti niso več zadostovali, so nad nje kakor nekakšne stene postavili police, ki so ločile bralce z ene strani od bralcev na drugi strani in tako ustvarile polzaprte prostore. Bralci so sedeli pred pulti, pravzaprav mizami, in policami na klopeh, ob katerih so stali leseni stebri, ki so nosili galerije. Do njih se je dalo priti po posebnih stopnicah. Kasnejše dozidave (1610 in 1612) so bile že prostornejše.

Prva zares nova knjižnica pa je bila starejša od *Bodleiane*. Bila je to dvoranska knjižnica v *Escorialu* pri Madridu, ki jo je za FILIPA II. (1556—1597) zgradil (1567) španski arhitekt Juan de HERRERA (ok. 1530—1597). Dvorana, ki je še danes muzejska znamenitost, je 65 m dolga, 11 m široka in 12 m visoka. Knjige so postavljene v lesenih policah, ki jih ločijo med seboj leseni stebri. Meter od tal je poševen rob, ki rabi kot nekakšen majhen pult, da lahko bralec pogleda knjigo na mestu. Strop je obokan in bogato poslikan. Sredi dvorane so dragoceni globusi in vitrine z raznimi redkostmi.

Ta knjižnica je postala zgled in vzorec za mnogo baročnih knjižnic prav do razsvetljenstva in še naprej.

Medtem ko so v *Vaticani*, ki je bila sezidana (1588) po *Escorialu*, knjige še spravljene v zaprte omare, ki jih od zunaj krasí papežev grb, ima *Ambrosiana* (1603) že odprte police v dveh, *Angelica* (1605) celo v treh nadstropjih. — Še vedno nekam stroga z ravnim kasetiranim (v četvero-roba polja razdeljenim) stropom in z nišami, ki jih oblikujejo police, je *Trinity College Library v Cambridgeu*, ki jo je (1676—1684) ustvaril slavni angleški arhitekt sir Christopher WREN (1632—1723). Zanimivo je, da se kljub baročnemu občutju, ki ga diha veliki prostor, arhitekt še vedno ni mogel odtrgati od angleške tradicije in od gotske okolice. — Izrazito baročna stavba je rotunda (okrogla zgradba), v kateri je nameščena *Redclife Library v Oxfordu* (delo J. GIBBSA — 1737).

Za nas najpomembnejša je gotovo *knjižnica ljubljanskih operozov* (danes Semeniška knjižnica). Čeprav je bila akademija ustanovljena že leta 1693, je šele leta 1701 s tiskanimi pravili pričela javno delovati. Njeni člani so darovali svoje knjige v knjižnico, ki naj bi bila javnosti dostopna. Za knjige je bila določena posebno dvorana, ki jo je začel graditi Italijan Carlo MARTINUZZI (1674—po 1720). Strop je poslikal (1721) Giulio QUAGLIO (1688—1715), police pa je z lepimi rezbarijami izdelal Jos. WER leta 1725. (Ta letnica in mizarjevo ime sta zelo lepo izoblikovani v rezbarijah nad vrati in oknom.) Za sejo akademije so postavljene klopi, na sredi pa je miza z globusi. Vsa dvorana učinkuje harmonično in v merah, ki so bile za tedanjo Ljubljano primerne.

Ob istem času, pravzaprav nekaj kasneje (1722—1726) je bila sezidana *dunajska dvorna knjižnica* (danes Avstrijska nacionalna knjižnica). Zgradil jo je Johann Bernhard FISCHER VON ERLACH (1656—1723), oziroma njegov sin Jos. Emanuel. Mogočna dvorana z visokimi policami, ki jih krona galerija v toplem rdeče rjavem lesu, prekaša po velikosti in razkošju celo svojo vzornico v Escorialu. Dolga je 77,5 m, široka 14,2 m, visoka pa 16,16 oziroma 29,2 m da najvišji točki kupole.

Med baročne knjižnice štejemo še mnoge samostanske, npr. *Melk*, *Klosterneuburg* in *Admont* v Aystriji, *Sankt Gallen* v Švici in nekatere češke, posebno *Strachov* v Pragi, ki je danes preurejen v literarni muzej.

Velik sloves kot prva baročna knjižnica v Nemčiji ima večkrat omenjena knjižnica v *Wolfenbüttlu* (zgrajena 1706 do 1711, vseljena pa šele 1723). Postavili so jo na zahtevo LEIBNIZA, ki je bil nekaj časa tam knjižničar.

Dekorativna slovnica ikonografije. Vse te baročne knjižnice so se razen z razkošno opremo ponašale tudi z bogato poslikavo. Čeprav so nekateri umetniki dali svoji domišljiji še kar precej svobode — sanktgallenski strop na primer prikazuje prve štiri ekumenske koncile — se je s časom vendarle

uveljavilo neko pravilo, oziroma skoro predpisana ikono-grafija.

Namesto kipov, ki so v antiki krasili velike knjižnice, so od srednjega veka sem prišli v navado bolj ali manj cerkveni motivi, med katerimi so v baroku prevladovalе ustaljene alegorije in simboli. Učeni francoski jezuit Claude CLÉMENT, ki je (1635) napisal razpravo: *Musei sive Bibliothecae instructio* (instrukcija o muzeju, oziroma knjižnici), je poleg starega egiptovskega napisa »Zdravilo za dušo« predlagal več simboličnih znamenj in alegorij: Cerkev kot ženo s tiaro na glavi, krivoverstvo priklenjeno na križ, nadalje: razne grške, oziroma rimske bogove (Minerva, Mercur . . .), potem Arhitekturo, Slikarstvo, Kiparstvo in ne nazadnje poganske pisateljice (predvsem PLATONA in ARISTOTELA) kot predhodnike in napovedovalce svetih očetov (HIERONIMA, AVGUŠTINA, AMBROŽA) in seveda »doktorje« (TOMAŽA AKVINSKEGA in druge).

Posebne vrste okras pa so bile v usnje s pozlačenimi hrbti vezane knjige, ki so v enakomernih vrstah ob stenah bile videti kot ornamenti na tapiserijah

Knjiga, ki je nekoč z lepimi iluminacijami in dragoceno vezavo pričala o sveti vsebini in magični moči, je dobila novo vlogo. Namesto o tesni povezanosti kraljev in cesarjev z zmagovitostjo, vse obsegajočo Cerkvijo je govorila o družbeni veljavi bogatih mogočnikov, ki jim je bila potrdilo razkošja, kakršnega so si lahko privoščili. Ker je razglašala veličje in moč družbenih sil, ki so opredeljevale čas, se je le počasi, vzporedno z novimi družbenimi odnosi, prilagajala obdobju, ki ji je vzelo sicer mnogo zunanjšega leska, a ji je dalo v zameno večji in širši družbeni pomen.

LUČI NA PREDVEČER REVOLUCIJE

»Drzni si vedeti!« Bilo je v noči od 13. na 14. julij 1789. V Parizu nihče ni spal. Z vseh oken so svetile oljenke in svetilke na sicer temne ulice. »Pariz se je boril proti temi, ki je naklonjena zločinom,« pravi kronist in pristavlja, da so se skušali pariški meščani na ta način ubraniti raznih temnih elementov, ki so se pritepli v mesto. V času, ko je stari svet umiral in ko se je porajal novi svet, so imeli Parižani luč kot orožje.²²⁸ Smodnik, ki so ga potrebovali, so si priborili šele naslednji dan, ko so z napadom na Bastiljo pričeli novo poglavje v zgodovini. Tako so pariške luči pred revolucijo postale prispevka za celo predrevolucijsko stoletje, ki je dobilo ime: OBDOBJE RAZSVETLJENSTVA.

Morda je ta pojem najjasnejše opredelil zadnji med velikimi razsvetljenci Immanuel KANT (1724—1804), ko je (1784) zapisal:

»Kaj je razsvetljenje? Razsvetljenje je izhod človeka iz nedoraslosti, ki je je sam kriv. Nedoraslost je nesposobnost, da bi se poslužil razuma brez tuje pomoči. Te nedoraslosti je človek sam kriv, če njen vzrok ni v pomanjkanju razuma, ampak v pomanjkanju odločitve in poguma, da bi se posluževal razuma brez tuje pomoči. Sapere aude! Drzni si posluževati se svojega razuma, je torej geslo razsvetljenstva.«²²⁹

Medtem ko je v Angliji in kasneje v Nemčiji tekel tok razsvetljenstva še v umerjenih strugah teoretičnih razpravljanj, je v Franciji zaradi posebnih družbenih odnosov prestopil bregove in je kot skrajni skepticizem in kriticizem razvil rušilno moč, pred katero so popustili okopi cerkvenih

in političnih ustanov. Ideje BAYLA, MONTESQUIEUJA, DIDEROTA, D'ALEMBERTA, VOLTAIRA, ROUSSEAUJA in drugih so postale orožje v rokah »tretjega stanu«, ki se je potem v francoski revoluciji polastil oblasti, da jih uresniči in si odpre pot do novega gospodarskega, političnega in kulturnega razmaha. Vloga, ki jo je v tem boju imela knjiga kot nositeljica teh novih idej, se da primerjati samo še z njeno vlogo v dobi reformacije. Pri tem seveda ni mogoče govoriti o neposrednih vplivih, saj so bili izvrševalci teh zgodovinskih odločitev nepismeni proletarci, ki jih sicer vedno številnejše šole še niso zajele. Ti proletarci so — tokrat še za druge — prevzeli breme revolucije na svoja ramena.

Jeziček na tehtnici. Saj je bilo sprva še vse v najlepšem redu na tem »najboljšem izmed mogočih svetov« (LEIBNIZ). Po dolgih letih verskih vojn, ko je bojevanje že davno izgubilo svojo ideološko obleko, se je tehtnica oblasti končno ustalila. Jeziček absolutne monarhije, ki je trepetal v ravnovesju med že močno načetim fevdalnim leskom in premišljeno osvajalnostjo mladega meščanstva, je bil videti stalen in trden. Toda vsa ta ustaljenost, ta želja po mirovanju, ki je tako značilna za podložnika v absolutni monarhiji, za človeka, ki je s PASCALOM videl vso nesrečo ljudi v nezmožnosti bivati spokojno v svoji sobi, se je na prelomu stoletij prevesila v živo slo po tujem, neznanem.²³⁰

Kaj kmalu se je izkazalo, da to tuje in neznano, ki so ga pisatelji s tako vnemo iskali in opisovali, vendarle ni bilo tako tuje in neznano, kot je bilo videti na prvi pogled. Med povsem nedolžne opise tujih običajev in ljudi, ki se jih še ni dotaknila krščanska civilizacija, so se nenadoma prikradle misli, ki jih nobena cenzura ni mogla zatreti. Ti »divjaki« so imeli svojo moralo in svojo vero, ki nikakor ni bila tako nesmiselna, kot so sprva mislili. In ne samo to! Tudi ta naš znani svet je na mah izgubil svojo brezpogojnost. Tudi na ta naš vsakdan se je dalo gledati iz povsem drugega zornega kota. Vse naše ustanove, naši običaji, vse, kar se nam je še

včeraj zdelo tako imenitno in edino mogoče, sploh ni bilo takšno. In pisatelji so odkrili novo perspektivo ter jo korenito izkoristili.

Charles Louis de Secondant baron de MONTESQUIEU (1689—1755) je v svojih *Lettres persanes* (Perzijska pisma, 1721), iz take vzhodnjaške perspektive kritično opisal pariške navade. VOLTAIRE (pravzaprav Françoise Marie Arouet, 1694—1778), ta nekronani kralj evropske literature, čigar vpliv bi lahko primerjali samo še z vplivom ERAZMA ROTERDAMSKEGA, je v romanu »Candide« (Kandid, 1795; v slovenskem Župančičevem prevodu 1931) spremljal svojega junaka po vsem svetu samo zato, da bi lahko ovrigel LEIBNIZOV optimizem o »najboljšem izmed možnih svetov«.

Povsod skepsa, kritična misel, sprva še skrita za preprostim, skoro nedolžnimi predpostavkami, ki pa so potegnile za sabo neovrgljive nove sodbe. Javno mnenje se je kaj hitro nagnilo na stran tistih, ki so prihajali. Kaj zato, da so se takih kritičnih misli oprijemali tudi ljudje, ki jih je pozneje zgodovna odplavila. Končno so vse te misli, tako ali drugače precejene, prišle do tistih, ki so jih znali uresničiti.

Boj za eksplozivno knjigo. Vse skupaj se je začelo pravzaprav čisto nedolžno: najprej je šlo samo za francoski prevod angleške enciklopedije (Ephraim CHAMBERS: *Cyclopaedia*), s katero bi se po mnenju izkušenega založnika Andréja Françoisa LE BRETONA dalo dobro zaslužiti. Toda prevajalec, ki naj bi to delo opravil, sin podeželskega obrtnika Denis DIDEROT (1713—1784),²⁸¹ ki je imel v literarnih salonih pa tudi na policiji že svoj sloves, je uveljavil nov načrt. Iz malo zahtevne naloge je nastalo edinstveno delo, ki mu je uspešni pisatelj posvetil dvajset let svojega življenja, svojih neizčrpnih energij, neupogljive vztrajnosti in bojevitega zanosa, delo, ki po zgodovini svojega nastajanja presega vse, kar je bilo do tedaj natisnjenega v Evropi.

DIDEROT je zbral ekipo najsposobnejših sodelavcev svojega časa (D'ALEMBERT, ROUSSEAU, VOLTAIRE, abbé

YVON in abbé DE PRADES, BUFFON, DUCLOS, HELVE-TIUS, von HOLBACH in GRIMM ter še mnogo, mnogo drugih). Na srečo je sodil DIDEROT v tisto zvrst ljudi, ki znajo iz kamenja, ki jim ga mečejo kot oviro na pot, graditi mostove. Tako je 102 dni zapora, v katerega je prišel zaradi nekega svojega spisa, izkoristil za to, da je izdelal natančno premišljen načrt za veliko nalogo, ki ga je čakala.

Ko je oktobra 1750 izšel *Prospectus* (prospekt) z obljubo, da bodo umetnosti in znanosti obrazložene »na način, ki ne predpostavlja nobenega predznanja« in da bo prikazan »rodovnik znanja za vse znanosti in umetnosti«, se je takoj zbudilo nezaupanje jezuitov, ki so v tem delu — prav gotovo upravičeno — videli nevarnost za stari red. V svojem glasilu *Les Mémoires de Trévoux* so takoj izrazili svoje pridržke za delo, ki je imelo iziti.

Posebno pa je narastel njihov odpor, ko je 1. julija 1751 izšel prvi zvezek *Enciklopedije*, ki ima zelo dolg naslov: »Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des arts et des métiers... par une société de gens de lettres. Mise en ordre par M. DIDEROT, ...et quant à la partie mathématique, par M. D'ALEMBERT... (Enciklopedija ali utemeljen slovar umetnosti in obrti... Izdala družba književnikov. Uredil g. DIDEROT, ...matematični del pa g. D'ALEMBERT...). Poseben predgovor je napisal D'ALEMBERT z naslovom *Système figuré des connoissances humaines* (sestav človeškega znanja v pregledu).

Filozofski Pariz je bil navdušen. Število prednaročnikov je naglo naraščalo. Toda tudi sovražniki Enciklopedije so se okrepili. V že omenjenem jezuitskem glasilu *Les Mémoires de Trévoux* je izšlo 252 strani očitkov o tem, da je zvezek poln plagiatov (kar je pozneje ovrгла Francoska akademija), zmot, opuščanj in nesmislov.

Abbé Jean de PRADES (1720—1782), ki je za Enciklopedijo napisal nekaj teoloških člankov, je izgubil doktorat, ki ga je bil tik pred tem s soglasnim pristankom vseh izpraševalcev bleščeče obranil. Doktorandov mentor je izgubil stolico in njegovo delo je bilo obsojeno: »Horruit Sacra Facultas ad

opus tenebrum« (sveta fakulteta se zgraža nad tem delom teme). Abbé de PRADES se je moral umakniti iz Francije in je po VOLTAIROVEM priporočilu dobil službo na pruskem dvoru.

Samo še drugi zvezek je izšel. Že nekaj dni po izidu (7. febr. 1752) je Kraljevski svet oba zvezka prepovedal, češ da je uvrščenih »več načel, ki težijo k uničenju kraljevske avtoritete ter uveljavljanju duha neodvisnosti in upora. Pod nejasnimi in dvoumnimi izrazi spodbuja temelje npravne izprijenosti, brezbožnosti in brezverstva.«

Toda rokopisi za naslednje zvezke, ki so jih iskali, so bili dobro spravljani. O sami zaplembi je govorila vsa Evropa. Še preden pa so začeli razmišljati o tisku drugod, so posegli vmes mogočni zaščitniki. Markiza de POMPADOUR (pravzaprav Antoinette POISSON, 1721—1764), ki je imela sama zelo lepo knjižnico, je omehčala kralja, da je pristal na nadaljevanje. Napadi so se sicer še bolj pomnožili, a še bolj je naraščala množica prijateljev Enciklopedije Od prvotnih tisoč naročnikov se je njihovo število pri sedmem zvezku dvignilo že na štiri tisoč.

Po 8. zvezku pa je bilo videti, da je Enciklopedija dokončno izgubljena. 23. januarja 1759 je nastopil vrhovni državni tožilec in v imenu družbe, države in vere obtožil delo, češ »knjiga, ki bi morala zajeti vse znanje, je postala knjiga vseh zmot«. Prvotno dovoljenje za tisk je bilo preklicano. Da bi izdajatelje do kraja dotolkli, so jih obsodili, da morajo vsakemu naročniku, ki bi se oglasil, izplačati 72 liber. Toda zaman! Tudi ta naklep je propadel: nihče se ni oglasil.

Zdaj se je akciji zoper Enciklopedijo pridružil še papež KLEMENT XII. (1758—1769). V posebnem pastirskem pismu *Damnatio et prohibitio* (obsodba in prepoved) se bere:

»Zapovedujemo vsem in vsakemu verniku s kaznijo izobčenja, oziroma odstranitve iz duhovske službe, ki bi imenovano delo imel, ali v čigar rokah bi se znašlo, da takoj, ko se seznanj s pričujočim pisanjem, knjige odnese svojemu pristojnemu škofu ali verskemu inkvizitorju, ki bo poskrbel, da se izvodi, ki jih bo dobil, pri priči zažgo.«

A tudi zdaj se tisk ne ustavi. Knjige z risbami, ki jih prepoved ne zajema, izidejo legalno, vse drugo pa tiskajo vsaj deloma ilegalno. — Razen FRIDERIKA II. (r. 1712, u. 1786) in VOLTAIRA se ponudi zdaj še carica KATARINA II. (r. 1712, u. 1796), da delo dotiska izven Francije. Toda DIDEROT vztraja, saj gre zdaj že za francoski narodni ugled. Leta 1766 dobijo naročniki zadnjih 10 zvezkov Enciklopedije. Kot mesto izida je označen *Neufchâtel* v Švici . . . Zadnjih sedem zvezkov risb in slik izide do 1771.

S tem je bil izbojevan najbolj dramatičen boj za izid neke knjige v zgodovini. To delo, ki kljub nekaterim kompromisom s svojim sistemom kazalk vodi bralca od nedolžnih gesel k »nevarnim« formulacijam, je pomembno tudi zaradi tega, ker je prvič skrbno in natančno popisalo razne postopke pri delu obrtnikov in delavcev, ki so tako prvič prišli v »visoko« literaturo.

Boj za Enciklopedijo je bil sicer že od vsega začetka nenehak, saj je stalo na eni strani nakopičeno znanje dobe, razumna razvidnost, borbena vnema in seveda tok zgodovine, na drugi pa zaostalo sholastično dlakocepstvo in pritiklavo ovaduštvo. Kljub temu DIDEROTOVIH osebnih zaslug nikakor ne smemo podcenjevati. Ko so ga med delom zapuščali VOLTAIRE, D'ALEMBERT in ROUSSEAU in ko je celo založnik skušal nekatere drznejše misli na svojo roko »omiliti«, je ostal tako rekoč sam. Toda tudi zdaj so se našli nekateri drugi visoki zaščitniki, ki so — kot se to v prehodnih dobah rado dogaja — enciklopedistom proti svojim razrednim koristim priskočilo na pomoč.

Tak je bil na primer Chrétien Guillome de Lamoignon de MALESHERBES (1721—1794), sekretar na kraljevem dvoru, ki pa je bil potem med revolucijo zaradi obrambe kralja pred konventom obsojen na smrt.

Zelo tehtna je bila pomoč ruske carice KATARINE II. Ko je prišel DIDEROT v denarne težave, ker je hotel oskrbeti doto svoji hčerki, je carica (1765) odkupila njegovo knjižnico, ki pa mu jo je do smrti pustila v uporabo.

»Orodjarne« in »orožarne«. Neznansko delo, ki je bilo potrebno pri sestavljanju popisa vsega sodobnega človeškega znanja, je bilo mogoče samo, ker je bilo enciklopedistom na voljo mnogo bogato založenih knjižnic: predvsem Kraljevska knjižnica v Parizu, ki jim jo je odprl abbé Claude SAL-LIER (1685—1761), nadalje izredno lepa knjižnica (50 000 zvezkov) bibliofila Camilla FALCONETA (1671—1762) in gradivo za Novo nemško biblioteko, ki jo je urejal tajnik berlinske akademije Jean FORMEY (1711—1797).

Kakih petsto katalogov o francoskih knjižnicah, ki so bili objavljeni med 1750 in 1780, priča o pravi modi, saj je bilo med njimi kakih 30, ki so navajali nad 30 000 zvezkov. Ta ljubezen do knjig je očitna tudi v provinci, kjer razni dobrotniki darujejo svoje knjige samostanom, kolegijem in akademijam pod pogojem, da so »na uporabo znanstvenikom in vsem, ki so radovedni«. Posebnost je Mestna knjižnica v Grenobleu, ki je nastala z nabiralno akcijo. Odprli so jo 1772.²³²

Kraljevska knjižnica se je po preselitvi iz Fontainebleauja v Pariz sprva le počasi razvijala. Šele ko je francosko državo vodil MAZARINOV naslednik, mogočni minister Jean Baptiste COLBERT (1619—1683), je naglo narasla in se za njegovega življenja početverila. Čeprav je imel sam zelo lepo knjižnico, je skrbel tudi za kraljevo, ki ji je pridobil mnogo dragocenosti. Ker je bilo od njegove naklonjenosti veliko odvisno, so samostani pa tudi mesta kar tekmovali in mu »sami radi« poklanjali svoje knjižne zaklade. Končno so pristale v Kraljevski knjižnici ne samo njegove, ampak tudi knjige njegovega knjižničarja Etienna BALUZA (Baluze).

Razen te uradne Kraljevske knjižnice pa je bil na dvoru še poseben *Kraljev kabinet*, ki ga je LUDVIK XV. (Louis, r. 1710, u. 1774) spraval iz Versaillesa zopet v Pariz. Tu pa niso bile samo knjige, ampak tudi razne druge znamenitosti medalje, novci, drago kamenje ipd.). Danes je to *Kabinet medalj*. V tem času so pričeli zbirati v knjižnici tudi bakroreze in druge gravure.

Vodstvo knjižnice, ki je bila od leta 1720 »odprta za vse znanstvenike vseh narodov ob dnevih in urah, ki jih določi knjižničar Njegovega veličanstva«, je bilo v rokah knjižni-

čarske dinastije BIGNON, ki je celo stoletje upravljala knjižnico.

Tudi za prostor Kraljevske knjižnice so v tem času poskrbeli. Ko se je MAZARINOVA knjižnica preselila v *Collège des Quatre Nations*, je prevzela njene prostore Kraljevska knjižnica, ki ji je kasneje Robert de COTTE (1656—1735) sezidal posebno stavbo na dvoriščni strani. V 19. stoletju so jo temeljito preuredili.

O drugih pariških knjižnicah tega časa je nekaj zanimivih poročil, ki opisujejo knjižnice *Saint Germain des Prés*, *Sainte Geneviève*, *Saint Victor*, *Celestinsko* in *Oratoirsko*. Najslavnejši opis je gotovo v MONTESQUIEUJEVIH *Perzijskih pismih*.²³³ V petih pismih govori o »veliki knjižnici samostana derviševe« (mišljena je knjižnica samostana Victor, ki je bila že od leta 1707 odprta za javnost).

Medtem ko knjižničar razlaga razporeditev knjig po strokah, kakor jo v splošnem poznamo še iz srednjega veka, avtor naivno-pikro vprašuje: »Oče, sem rekel, kakšne velike knjige so to, ki zavzemajo celo stran knjižnice? — To so, mi je dejal, razlagalci Pisma. — Veliko jih je, sem mu odgovoril. Pismo je moralo biti nekoč zelo nerazumljivo, zdaj pa je gotovo čisto jasno. So še kakšni dvomi? — Če so kakšni dvomi! Moj Bog, če so! mi je odgovoril. Skoro toliko jih je, kolikor vrstic. — Res? sem rekel. In kaj so torej delali vsi ti avtorji? — Ti avtorji, je odvrnil, v Pismu niso iskali, kaj je treba verovati, ampak kar so sami verovali.« — Zelo zajedljivo je tudi mesto, ki govori o medicini. Spominja nas na le nekaj starejšega MOLIÈRA: »Tu zraven so anatomske knjige, v katerih pa niso opisani deli človeškega telesa, ampak so navedena le barbarska imena, ki so jim jih dali: to niti ne ozdravi bolnika njegovih bolečin, niti zdravnika njegove nevednosti.« — Potem, ko MONTESQUIEU opravi s »sodno astrologijo«, se loti raznih zgodovin, med katerimi ne pozabi omeniti Anglije, kjer je videti, »kako svoboda vstaja iz ognja in upora«. Vsa ta »sistematika znanosti« nazorno kaže, kako se je knjižnična orodjarna pri enciklopedistih izpremenila v orožarno.

Nič kaj veseli dan založnika Figara. Ni sicer mogoče reči, da bi bila VOLTAIROVA zbrana dela, ki jih je izdal avtor Figara, bivši urar in gosposki napovedovalec revolucije Pierre Augustin Caron BEAUMARCHAIS (1732—1799), prav prvo delo te vrste. Podjetnemu, trgovsko navdahnjenemu komediografu pa je treba vsekakor priznati, da si je stvar tako širokopotezno zamislil, kakor še nihče pred njim. Toda tokrat mu sreča nikakor ni bila naklonjena. Za 160 000 liber je po VOLTAIROVI smrti kupil njegove še ne objavljene rokopise, za 150 000 liber je iz Anglije nabavil lepo črkovno gradivo baskerville (po njegovem ustvarjalcu angleškem tiskarju Johnu BASKERVILLU, 1706—1775) in najel grad Kehl ob gornjem Renu, kjer naj bi VOLTAIROVA dela, ki v Franciji še niso bila dovoljena, izšla. Celo papir so izdelovali posebej za to založniško-tiskarsko podjetje. Da bi šla prodaja bolje od rok, je za 70 zvezkov oktavnega formata priredil celo loterijo. Razen tega je hotel posvetiti vse delo carici KATARINI II. Toda njej »figarizirani VOLTAIRE« nikakor ni bil všeč in domiselnemu založniku niti svoje korespondence z VOLTAIROM ni hotela odstopiti. A BEAUMARCHAIS še vedno ni popustil. Izdal je novo izdajo VOLTAIRA v 92 zvezkih dvanajsterke, medtem ko sta od izdaje v četverki izšli samo dve knjigi. Videti je, da je imel stari cinik VOLTAIRE prav, ko je rekel o sebi, da »človek s toliko prtljage ne pride do potomstva«. ²³⁴

Podjetje je propadlo. 2750 originalnih matric baskervilskih črk se je izgubilo. Šele 1953 so jih spet našli in poklonili založbi Cambridge University Press, za katero je BASKERVILLE že nekoč tiskal.

Angleška »svoboda iz ognja in upora«. Odkar so v Angliji sto let pred Francosko revolucijo z uporom proti JAKOBU II. (James, r. 1633, u. 1701) zlomili absolutno monarhijo in uveljavili oblast parlamenta z relativno versko strpnostjo (v okviru protestantskih ločin) ter s svobodo tiska in govora, je postala ta dežela zgled za vse razsvetljence v Evropi. Ko jo

slavi VOLTAIRE kot deželo, kjer »ljudje mislijo« in kjer »cenijo literaturo«, je v tem seveda mnogo propagandnega idealiziranja. Anglija je namreč kljub velikim možem, ki jih je dala obdobju razuma in kriticizma (John LOCKE, 1632 do 1704; Isaak NEWTON, 1643—1727; David HUME, 1711—1776 in drugi) na področju izobraževanja močno zaostajala. Svetovno znane angleške univerze so celo nazadovale: vpisanih je bilo le malo slušateljev in raven predavanj ter izpitov je padla.²³⁵

Tudi knjižničarstvo je v prvi dobi razsvetljenstva le počasi napredovalo. Tu namreč ni bilo Kraljevske knjižnice, ki bi lahko kakor v Franciji prerasla v osrednjo narodno knjižnico, pa tudi velikih kneževskih knjižnic, ki bi kakor v Nemčiji lahko nadomestile narodno knjižnico, ni bilo mnogo. S tem seveda ni rečeno, da Anglija sploh ne bi poznala bogatih zasebnih knjižnic. Prav v času sproščenih političnih in gospodarskih prizadevanj nam javne dražbe (avkcije) govorijo o bibliofilskem zbirateljstvu, pri katerem se že pojavlja zbiranje po posebnih vidikih. Zdaj dobiva »*editio princeps*« (prva izdaja) svojo ceno. V splošno trgovsko živahnost se vedno bolj vključuje tudi trgovina s starimi knjigami, ki dobivajo dokaj obsežno tržišče. Tudi do pretirane bibliomanije (zaverovanosti v zbiranje knjig in njihovih kdaj pa kdaj malo pomembnih posebnosti) je že prišlo.

Tako nam slika veliki mojster lahkotnega angleškega eseja Joseph ADDISON (1672—1719) takega knjižnega molja v prvem moralno-satiričnem časopisu *The Tatler* (blebetač, 1709—1711):

»Tom Folio je eden izmed knjižnih moljev, ki se ukvarjajo s tem, da nakupujejo dobre izdaje in zbirajo knjižnice velikih mož. Ni je knjižne razprodaje, ki bi se začela, preden je stopil Tom Folio skozi vrata. Ni je knjižne dražbe, pri kateri se ne bi slišalo njegovo ime, preden je padlo dražbarjevo kladivo. Ni ga knjižnega prednaročila, pri katerem ne bi poslali Tomu Foliu naročniškega programa, in ni ga kataloga, ki bi zapustil tiskarno, ne da bi takoj prišel v njegove roke. Njegovo znanje o knjižnih naslovnih straneh je velikansko. Dobro pozna razpoložljive rokopise vseh velikih

avtorjev in vse njihove izdaje, ki so izšle, ter vse hvale in graje, ki so jih razne veličine učenega sveta o njih izrekle. ALDUSA (beneškega tiskarja prvotiskov) ceni višje od VERGILA in HOMERJA, in če teče beseda o HERODOTU, zapoje slavospev tiskarju ETIENNU. Prepričan je, da je pisatelja popolnoma označil, če vam pove, o čem je pisal in če imenuje izdajatelja ter leto, ko je to ali ono delo izšlo. Če ga vprašate po drugih podrobnostih, vam bo govoril o odlični kakovosti papirja, hvalil skrbnost korektorja in se navdušil nad lepoto tiska.«²³⁶

Ugotovili so, da je imel avtor tega satiričnega portreta v mislih bibliofila Thomasa RAWLINSONA (1681—1725), čigar knjižno skladišče, ki ga skoro ni mogoče imenovati knjižnico, je bilo najbrž dotlej največja zasebna knjižna zbirka. Ker je mož prišel v denarne zadrege, se je že pred njegovo smrtjo začela (1721) razprodaja, ki je trajala dvanajst let.

Spomenik bibliofilstva. Prvi, ki se je v Angliji domislil pomena, ki bi ga lahko imela kraljeva knjižnica, je bil kraljev knjižničar, orientalist Richard BENTLEY (1662—1742). V anonimno objavljenem delu *A Proposal for building a Royal Library* (predlog za zidavo Kraljevske knjižnice, 1708) je skušal prepričati kralja, da ustanovi narodno knjižnico. Tej bi se pridružila še bogata knjižnica angleškega bibliofila Sira Roberta COTTONA (1571—1631). To knjižnico, ki je bila nekoč njenemu lastniku zaplenjena, kasneje pa vrnjena njegovemu sinu Siru Thomasu, je Robertov vnuk Sir John tik pred svojo smrtjo (1702) poklonil državi (1700). Preden pa jo je država lahko prevzela, jo je požar (1731) skoro docela uničil. Med velikimi dragocenostmi, ki so se ohranile, je bil znameniti *Lindisfarnski evangelij*, najstarejši prepis prve angleške pesnitve *Beowulf* (ok. 1000) in dva zelo stara prepisa angleške prve ustave *Magne Carte*.

Toda knjižničarjeva zamisel o taki narodni knjižnici tedaj še ni našla razumevanja. Šele ko je vojvodinja Margareta

PORTLANDSKA podedovala rodbinsko knjižnico oxfordskih grofov HARLEYEV (oče Edward, 1689—1714; ded Robert, 1661—1724) in ko je spoznala, da je sama ne bi mogla vzdrževati, se je stvar premaknila. Ponudila je parlamentu 7639 rokopisov in 14 236 listin, ki jih je ta (1753) odkupil za smešno nizko ceno 10 000 funtov.

Ob istem času je Sir Hans SLOANE (1660—1753), osebni zdravnik kralja JURIIJA I. (George, r. 1660, u. 1727), z oporoko prepustil svojo muzejsko zbirko in izredno bogato knjižnico za 20 000 funtov angleškemu ljudstvu.

Kot četrta se je tem knjižnicam pridružila še *Old Royal Library*, kraljeva zasebna knjižnica, ki so jo zbirali angleški kralji več kot dvesto let. Predal jo je JURIJ II. (George, r. 1683—1760). S tem je dobil *Britanski muzej* tudi pravico do obveznega izvoda.

Skrb za novo ustanovo je prevzel poseben odbor *Board of Trustees*, v katerem so bili canterburyjski nadškof, vodja spodnje zbornice, zastopniki znanstvenih družb, akademije, dobrotniških družin in kraljev odposlanec.

Skoz vse 18. stoletje je živela ta knjižnica, ki je bila do nedavnega samo del muzeja, zgolj od darov, obveznih izvodov in zamen, a le izjemoma od redkih nakupov. Tako ob koncu stoletja Bodleiane še dolgo ni dosegla.

Zgled za Ameriko, zgled za Evropo. Na začetku ameriškega knjižničarstva stojita dva moža, ki po svojem značaju in po svoji usodi zrcalita ne le kulturni, ampak tudi gospodarski in politični razvoj Združenih držav.

Bilo je še v 17. stoletju, ko so izseljenci, ki jim doma ni bilo obstanka, trumoma prihajali v Ameriko. Med njimi jih je bilo nekaj, ki so želeli, da bi njihovi sinovi užili enako izobrazbo, kot so jo oni, ko so še bili v stari domovini. Že ime *Cambridge* (Massachussetts) naj bi jih spominjalo na stare študentske in seveda tudi kulturne tradicije. Zbirali so denar za zidavo kolegija, zamisel pa se je uresničila šele,

ko je jetični pridigar John HARVARD (1607—1638) volil polovico svojega premoženja — 780 funtov in svojo knjižnico (400 ali po nekih poročilih 260 knjig) temu kolegiju, ki je dobil ime po svojem dobrotniku. (Od vsega njegovega knjižnega volila se je do danes ohranila samo ena knjiga.)

Danes je *harvardska knjižnica* ena največjih na svetu, harvardska univerza pa sega po svojem vplivu (npr. harvardska ekonomska šola) daleč prek meja Amerike nazaj v Evropo.

Še značilnejši predstavnik ameriške podjetnosti, kulture in politike je izumitelj, tiskarnar in izdajatelj časopisov, pisatelj, uspešni politik in diplomat mlade ameriške države, eden izmed sestavljalcev *Deklaracije o neodvisnosti* in soustvarjalec ameriške ustave, Benjamin FRANKLIN (1706—1790).

Mož, ki je imel samo dve leti rednih šol, a je postal častni doktor mnogih univerz, namreč ni samo izumitelj strelordova in drugih nadvse uporabnih predmetov, ampak tudi ustanovitelj *Filozofskega društva, akademije*, ki se je pozneje razvila v univerzo, in ene prvih *izposojevalnih knjižnic* s plačano izposojnino (*Subscription Library*). Zdi se, da je bil ta sistem, ki se navezuje na klubsko življenje s plačano članarino, posebno primeren za angloameriški način življenja. Načelo zasebne svobodne spodbude, ki ga izpričuje ta izrazito kapitalistični vidik, češ, kdor hoče izobrazbo, naj si jo plača, je danes tudi na Zahodu že marsikje premagan. Vsekakor pa je *Library Company of Philadelphia*, ki je to knjižnico vodila, začetnica gibanja, ki je v tistem času razvoj knjižnic močno spodbudilo in pospeševalo. Odprlo je vrata knjižnice tudi neznanstveniku in nestrokovnjaku ter postalo zgled za mnoge knjižnice v Angliji. Najstarejša med njimi je knjižnica v *Liverpoolu* (ust. 1758), ki deluje še danes.

Razum, rahločutnost in za ščepec pobožnjaštva. To so bile duhovne osnove 18. stoletja v deželah pod nemško krono. Na eni strani istega miselnega sveta so stali pogumni bojevniki razuma, kakršna sta bila npr. pravnik Christian THO-

MASIUS (pravzaprav Thomasen, 1655—1728), ki je na splošno pohujšanje učenjakov prvi na univerzi predaval v nemškem jeziku in objavil več spisov zoper torturo in čarovniške procese, ter filozof Christian WOLFF (1679—1754) s svojo nekam hladno sistematiko preproste pameti; na drugi strani pa znameniti zastopnik pietizma (pobožnjaštva) Hermann FRANKKE (1663—1727), ki si je kot pedagog in tiskar biblij prizadeval za poglobljeno, nedogmatično, a zelo strogo vzgojo mladine, ter zaneseni Friedrich Gottlieb KLOPSTOCK (1724 do 1803) s svojim verskim epom *Messias*. Zanimivo je, da to njegovo iskreno versko čustvo — podobno kot pri MILTONU — nikakor ni nasprotovalo njegovemu vročemu svobodoljubju. Vsaj del nemških razumnikov se je strinjal z njegovimi verzi:

Kraljem Olimpijec dal je ponos
in ponižno drhal
ob strah vzbujajočem prestolu.
Ni pa dal kraljem modrosti
sicer ne imeli ljudi
bi za klavno živino.

Seveda pa vsa ta filozofska in »visoka« literatura, ki je sicer tako zvesto izpovedovala duha dobe — z izjemo KLOPSTOCKA, čigar »zvišenost« so ob izidu verskega epa glasno občudovali — preprostim bralcem ni bila blizu.

Žeja po branju. Vprašanje, kaj so pravzaprav brali preprosti ljudje, postaja, odkar se sociologija in psihologinja branja uveljavljata kot posebni znanosti, iz dneva v dan zanimivejše področje raziskav.

Že sama iznajdba tiska s sorazmerno cenanim razmnoževanjem literature je ustvarila nove ugodne možnosti za poteševanje žeje po branju tudi med manj privilegiranimi razredi. Poleg raznih versko spodbudnih del, kot so npr. KEMPČANOVA *Hoja za Kristusom* in razni molitveniki, so prepla-

vile tržišče razne *ljudske knjige* (nem. »Volksbücher«): zgodbe o *Meluzini*, *Tristanu*, *Mageloni*, pripovedi o vitezih in njihovih junaštvih, razni fantastični potopisi po skrivnostnih krajih, šaljive anekdote o *Tillu Ulenspieglu* (nekakšnem flamskem Pavlihi) ter štorijo o *doktorju Faustu* in njegovih čarovnijah.

V 18. stoletju pa prevzamejo vlogo ljudskih knjig družinski, vzgojni, predvsem pa zabavni, oziroma trivialni romani. Zdaj se je cenenosti tiskarskega razmnoževanja pridružila opismenjenost širokih ljudskih množic, ki jih je bolj ali manj smotrno šolanje izpremenilo v potencialne bralce. V obdobju razsvetljenstva se je vse to stopnjevalo še s prizadevanji po izobraževanju in ne nazadnje z dobički in zaslužki, ki jih je obljubljalo tiskanje beriva »za narod«.

Presenetljivo jasno nam slika knjigarnarske in založniške okoliščine svojega časa od GOETHEJA zasmehovani, a za založništvo zaslužni, močno razumski pisatelj Friedrich NICOLAI (1733—1811):

»Večina poklicnih pisateljev so obrtniki... Ta obrt, ne pa želja po razsvetljevanju človeškega rodu, poraja neizrečene množine knjig... kajti Leipzig je seveda že več kot eno stoletje skladišče blaga, ki ga učeni obrtniki pripravljajo za sejem.«²³⁷

Še ostrejši je NICOLAI v opisovanju »prevajalskih manufaktur«, o katerih razpravlja — podobno kot v »Novi pisariji« — naivno idealistični Sebaldus Nothanker s svojim kritičnim sobesednikom:

»Sebaldus: Toda saj prevodi niso platno ali nogavice, ki bi jih bilo mogoče tkati na statvah.

Magister: In vendar jih izdelujejo prav tako kakor nogavice, le da so za to potrebne samo roke, ne pa kot pri platnu tudi noge...« Sledi uničujoča sodba takih prevodov, ki jih izdelujejo revni pisarji za slavnega prevajalca. Ta namreč daje samo svoje ime in napiše predgovor...

Vse to je bilo mogoče, ker se je v predrevolucijskem stoletju zbudila skoro nepotešljiva žeja po branju.

Težko bi bilo našteti vsa dela, ki so tedaj vnemala bralce. Verjetno najpomembnejše med njimi je roman *Robinson*

Crusoe, ki ga je napisal časnika, »trinajstkratni bankroter«, puntar in vladni tajni agent, eden najuspešnejših pisateljev vseh časov Daniel DEFOE (1660—1731).

Brodolomec, ki je na samotnem otoku preživel osemindvajset let svojega življenja, je, kot upravičeno ugotavlja Jurij SEMJONOV,²³⁸ preživel na knjižnih policah že desetkrat toliko časa. Ta pustolovski roman, ki ga včasih imenujejo učbenik gospodarske geografije, ali navodilo za kolonialno trgovino, sprva sploh ni bil namenjen otrokom, ampak odraslim. Bil je že ob izidu uspešnica: 25. aprila 1718 je prišla knjiga na trg, 12. maja je izšla že druga, 6. junija pa tretja izdaja. »Robinzon« namreč ni bil samo izraz zgodnje kapitalistične miselnosti s svojo smotrno organizacijo gospodarstva, ki je slonelo na podjetnosti junaka, ampak tudi pravi program gospodarske ekspanzije (posebno v predzadnjem in zadnjem delu, ko se Robinzon zopet vrne na otok in organizira kolonijo; ta del romana je danes le redko kateremu bralcu znan, ker je v mladinskih predelavah izpuščen). Vrednost romana pa sega prek teh njegovih gospodarskih okvirov. Realistično opisani junak, ki — ob nekaterih versko spodbudnih odlomkih kot davek času — s svojimi močmi in s preišljenim delom svojih rok ustvari svoje kraljestvo, je postal vzor za neštete množice mladih in odraslih ljudi.

Neverjetna priljubljenost romana je v najkrajšem času sprožila celo poplavo prevodov in posnemanj z različnimi pokrajinskimi in narodnimi različicami (avstrijski, saški, šlezijijski in od 1920 celo BAUKARTOV *Marko Senjnin. slovenski Robinzon*). Niz vedno novih izdaj — Nemci so jih imeli do konca 18. stoletja nič manj kot sto — se do danes še ni pretrgal.²³⁹

Tu smo bili Slovenci veliki zamudniki, saj smo dobili prvi prevod šele 130 let po izidu izvirnika. Preveč smo bili zatrpani z versko spodbudnimi povestmi, da bi se zavedeli pomena, ki ga ima posvetno branje za preprosto ljudstvo, saj zanj zadostuje, da je verno, ponižno in »dobro«. — Drugo tako uspešnico, roman Harriet BEECHER-STOWE *Stric Tomova kočja*, pa smo sicer že v 19. stoletju dobili komaj leto dni po izidu originala celo v dveh istočasnih izdajah. Ame-

riški politični protest proti suženjstvu je bil za Slovence samo še genljivka . . .

Razen robinzonad so bile priljubljeno berilo še vedno viteške zgodbe, grozljivke in še prav posebej roparske zgodbe, v katerih je nemški in sploh srednjeevropski meščan izživljal svoj protest proti politični in družbeni ureditvi in ga — uspaval.

Največji vpliv pa tudi uspeh 18. stoletja pa je imela GOETHEJEVA povest *Die Leiden des jungen Werthers* (trpljenje mladega Wertherja, 1774), delo, ki je povzročilo pravo »wertherjevsko mrzlico« z romantičnimi izbruhi svetobolja v samomorih, ki so posnemali GOETHEJEVEGA junaka. Še pred 1800 je izšlo 16 zakonitih in kdo ve koliko »roparskih« izdaj ter 15 francoskih, 12 angleških, 3 italijanski in še nešteto drugih prevodov.

Toda GOETHEJEV *Werther* ni prinašal samo romantičnih in otožnih razpoloženj, ampak tudi velike vsote denarja. Pisatelji, ki so v njem spoznali duha in okus rahločutnih bralcev, so ga v genljivkah skušali celo prekositi. To poplitvenje umetniških motivov je postalo ne samo donosna obrt in manufaktura, ampak prava industrija, ki se je sto ali dvesto let pozneje izpremenila v prave veleobrate.

Vsa ta literatura seveda ni bila na voljo v uglednih velikih znanstvenih knjižnicah, ampak v »bralnih družbah« in »izposojevalnih knjižnicah«, ki so se posebno v Nemčiji zelo razširile. Najstarejša je bila ustanovljena 1688 v *Berlinu*. Od konca 18. stoletja pa so take ustanove, ki jih je od angleških izposojevalnih knjižnic ločilo načelo dobička, prodirale v vsako mesto. Vzdrževali so jih običajno knjigarnarji ali pa knjigovezi, ki so z izposojninami dobro zaslužili. Iz leta 1833 imamo katalog take izposojevalne knjižnice celo v *Ljubljani*. Lastnik je bil Leopold PATERNOLLI. Ta trgovski pristop pa je povzročil, da so knjige za bralce izbirali zgolj po priljubljenosti in se plehke plaže niso izogibali, marveč so jo nabavljali v velikih množinah. Tako so po svoje tako literaturo pospeševali in širili tudi med manj premožnimi bralci, ki se sicer ne bi odločili, da bi prestopili prag neke »resne«

knjižnice. Delež teh izposojevalnih knjižnic pri usmerjanju okusa v senzacionalno in sentimentalno smer je bil gotovo precejšen.

In če se zdaj zopet povrnemo k mislim, ki jih je izrekel NICOLAI o branju, bomo videli, kako knjigarnar in založnik žalujeta za časi »lepih debelih postil, za cent težkih konzultacij, zdravilskih bukev v foliu, zbranih del klasičnih avtorjev in cerkvenih očetov v mnogih foliantih, teoloških razprav in pogrebnihih pridig v mnogih zvezkih, labirintov časa in svetovnih gledališč (nekakšnih zgodovinskih in zemljepisnih enciklopedij). Tedaj je knjigarništvo že cvetelo. In kaj dajejo zdaj namesto teh pomembnih del? Majhne knjižice z malo polami, ki gredo iz rok v roke, se mnogo bero, a malo kupujejo; z njimi postanejo bralci tako pametni, da jim stara temeljna dela zasmrdijo.«

»Včasih,« pravi dalje NICOLAI, »ko so še kupovali velike knjige, so stene še tapecirali s knjigami, ali kakor se učeno reče: ustanavljali velike knjižnice. Zdaj pa je nesrečni pohlep po branju pesmi in majhnih modnih knjig spravil velike knjižnice in temeljiti študij, za katerega so bile potrebne, čisto iz mode. In od tedaj je izdaten vir bogastva za knjigarnarje povsem presahnil. Če bi tudi kje kak pošten požar lahko knjigarnarjem pomagal, se le redko kdaj kaka požgana knjižnica na novo oskrbi.«²⁴⁰ (V istem času je zgorel jezuitski kolegij s knjižnico v Ljubljani, česar pa NICOLAI ni mogel izvedeti.)

Plemiški in plemeniti zbiralci. Čeprav se je v predrevolucijski dobi tudi v Nemčiji meščanstvo vedno odločneje uveljavljalo in je v literaturi že začela prevladovati meščanska tematika, je vendarle sorazmerno počasi prevzemalo staro kulturno dediščino. Slej ko prej so bile plemiške in vladarske knjižnice najbogatejše zakladnice pisane in tiskane besede. Načelo javnosti in dostopnosti je le zlagoma zmagovalo in lastniki so često še ljubosumno bedeli nad svojim bogastvom.

Dunajska *dvorna knjižnica*, ki si je z zbirko EVGENA SAVOJSKEGA (1663—1736) pridobila 15 000 dragocenih in

lepo vezanih knjig, je v tem času še vedno vezala uporabo knjižnice na posebno cesarjevo dovoljenje. Ko je *dunajska univerzitetna knjižnica*, ki je imela sicer precejšnjo tradicijo (še iz sredine 16. stoletja) ob dobro urejeni jezuitski knjižnici pričela propadati, je dvorna knjižnica prevzela njene knjige (samo kakih 3000 zvezkov).

Zelo zanemarjena *pruska Kraljevska knjižnica*, ki je kot deželno knežja knjižnica imela (od 1699) pravico do obveznih izvodov, si je opomogla šele tedaj, ko se je FRIDERIK II. (1740—1786) po letih vojne lahko posvetil knjižnici. Značilno je, da je razsvetljeni absolutist, ki je bil sam pisatelj, odklonil nastavitvev takih mož, kot sta bila Gotthold Ephraim LESSING (1729—1781) in arheolog Johann Joachim WINCKELMANN (1717—1768), ker sta mu bila — predraga. Nabave, ki jih je FRIDERIK II. odobral, so se gibale v smislu njegovega podcenjevanja nemške literature. Leta 1774 so pričeli zidati novo stavbo za knjižnico in ji dali napis: *Nutrimendum spiritus* (hrana za duha). Kraljevska knjižnica je bila sicer po sedem ur na dan odprta, a je bila dostopna samo tajnim svetnikom in članom akademije.

Nekoč tako slavna knjižnica v *Wolfenbüttlu*, v kateri je nekoč delal LEIBNIZ, za njim pa LESSING, je zaradi preseelitve dvora v Braunschweig izgubila večino uporabnikov in pričeli zaostajati.

Poseben pomen za nemško klasiko je dobila (1690 ustanovljena in 1766 v preurejeni »Zeleni gradič« preseljena) knjižnica v *Weimarju*. Johann Wolfgang von GOETHE (1749 do 1832), ki je kot minister knjižnico nadziral, je skrbel, da je imela na uporabo dovolj sredstev in da je v redu poslovala. Še danes kažejo tam izposojevalno knjigo, ki jo je on uvedel. V njej so tudi datumi njegovih izposoj in rednih vračil. GOETHE je hotel ustvariti skupen katalog s knjižnico v Jeni, a ta prvi načrt sodobnega centralnega kataloga je obtičal v aktih. V knjižnici, ki ima danes tri galerije (bivši strop med drugo in tretjo so ob prezidavi prebili) in ki učinkuje s svojo rokokojsko lahkotnostjo in zračnostjo, je mnogo kipov in slik, ki predstavljajo nemške klasike. Nekaj časa je v tej knjižnici deloval GOETHEJEV svak in avtor priljubljenega

razbojniškega romana *Rinaldo Rinaldini* Christian August VULPIUS (1762—1827).²⁴¹

Najmodernejša knjižnica tega časa je bila univerzitetna knjižnica v *Göttingenu*. Imela je stalen predračun, zaradi katerega je lahko naročala tekočo literaturo in se udeleževala vseh antikvarnih razprodaj. Študentom je posojala tudi do deset knjig obenem. Predvsem pa so bili vzorno urejeni njeni katalogi. Ob nekem obisku je GOETHE rekel, da »se človek počuti tu kot ob velikem kapitalu, ki brezšumno prinaša obresti«. — Ta izjava ne označuje samo knjižnice, ampak tudi GOETHEJA in dobo, v kateri mu je prišla na misel taka bančna prispodoba.

Slovenci sicer že davno nismo imeli več svojega plemstva, kljub temu pa so že v 17. stoletju nastale na našem ozemlju nekatere knjižnice, ki so bile v obdobju razsvetljenstva pa tudi pozneje precej tesno povezane z našo kulturo. Najstarejša med njimi je bila verjetno *knjižnica Turjaških*, ki izvira menda iz 14. stoletja. Ko jo je Wolf Engelbert TURJAŠKI (Auersperg, 1610—1673) preselil v Ljubljano (1642), je štela 7000 zvezkov. Tu je ostala do leta 1895, ko so zaradi potresa morali Turjaški dvorec porušiti. Tedaj so knjižnico, ki je imela mnogo za Slovence pomembnih redkosti, preselili v Avstrijo v Losensteinleithen. Danes je vključena v Kongresno knjižnico v Washingtonu.

Zelo pomembna med plemiškimi knjižnicami je bila knjižnica Janeza Vajkarda VALVASORJA (1641—1693) v *Bogenšperku* pri Litiji. Štela je 10 000 zvezkov, med njimi precej inkunabul in grafičnega gradiva za VALVASORJEVO delo. Danes je v Zagrebu v Metropolitanski knjižnici.

Družinska knjižnica Mihaela Janeza RAIGERSFELDA (pravzaprav Rakovca, 1744—1783) in knjižnica Karla PEERA (ok. 1698—1776) sta že zelo zgodaj prešli v *Licejsko knjižnico* v Ljubljani.

V svojem času sta sloveli še knjižnici Petra Pavla GLAVARJA (1721—1784), ki je bil vnet pripadnik razsvetljenstva in širokosrčen mecen v *Komendi*, ter knjižnica baronov ERBERGOV. Prva je še danes zaščitena, druga pa je — vsaj njen dovršen del — prišla v *Ljubljanski muzej*.

Knjižnica Žige ZOISA (1747—1819), ki je že sistematično zbiral slovensko in sploh slovansko literaturo, je posebno pomembna za slovenski preporod, saj so se ob njej, oziroma na ZOISOVEM domu sestajali naši najznamenitejši preporoditelji. Danes je večinoma v *Narodni in univerzitetni knjižnici* v Ljubljani.

Vsekakor je treba poudariti, da so imeli slovenski izobraženci v raznih zasebnih knjižnicah na voljo sicer le malo slavističnih, a vendarle precej knjig z drugih področij.²⁴²

Med Srbi je treba posebej omeniti patriarha ARSENIJA III. CRNOJEVIČA (1633—1706), ki je s 70 000 begunci prišel (1690) čez Savo v tedanjo Madžarsko. Njegove knjige so postale temelj *patriaršijske knjižnice v Sremskih Karlovcih*. Ker so videli Avstrijci v srbskih beguncih politične koristi v boju proti Turkom, so jim dajali precejšnje svoboščine, vsekakor večje, kot so jih imeli njihovi novi sosede. To je pospešilo razvoj mlade srbske buržoazije, ki se je pričela vneto zanimati za kulturo.

Razen sorazmerno majhnih cerkvenih in samostanskih knjižnic so posebno važne dokaj bogate knjižnice cerkvenih dostojanstvenikov.

Svobodomiselni temišvarski škof Petar PETROVIĆ je med skoro tisoč knjigami imel celotno delo VOLTAIRA, ROUSSEAUJA, MONTESQUIEUJA in mnoge spise drugih razsvetljencev.

Knjižnica srbske patriaršije je v 18. stoletju postala najbogatejša knjižnica, ki je kot vsa srbska Vojvodina imela veliko vlogo pri srbskem preporodu.

Na Hrvatskem je v tem času zagrebška *metropolitanska knjižnica*, ki sega menda do 11. stoletja nazaj, dobila že svoja pravila o varovanju knjižnega gradiva ter predpise za uporabo knjižnice. Kljub temu pa je sodba, ki jo je o njej izrekel Adam Baltazar KRČELIČ (1715—1778), porazna. Razen osebnih računov, ki jih je imel s kaptolom, se mu je zamerilo, da je bila za znanstvenike pravzaprav nedostopna. Zato svojih knjig ni poklonil škofiji, marveč *Akademiji*. Danes so vključene v Narodno i sveučilišno knjižnico v Zagrebu.

Tudi knjižnica Nikole (1620—1664) in Adama (1658—1691) ZRINJSKIH je končno prišla v hrvatske roke in prav tako pristala v Narodni i sveučilišni knjižnici v Zagrebu.

Omembe vredna je še splitka *Bibliotheca Pastrizia*, ki jo je (1706) volil rimski orientalist Ivan PAŠTRIČ (ok. 1635 do 1708) na novo ustanovljenemu semenišču. Verjetno se je hotel oddolžiti rojstnemu mestu.

Materinska skrb cesarice. Ko so se obtožbe proti jezuitom vedno bolj gostile, je tudi cesarica MARIJA TEREZIJA (1740 do 1780), ki je ta red »vse življenje ljubila in cenila«, spoznala, da jih ne more več braniti. S svojim pristankom na razpust je pripravila papeža KLEMENTA XIV. (1769—1774), da je leta 1773 izdal svoj »breve«: *Dominus ac Redemptor Noster* (Gospod in Odrešenik) ter jezuitski red ukinil. S tem je vse jezuitsko premoženje prešlo v državno last. Cesarica pa je v svoji »materinski skrbi« — tako se pričenjajo njeni dekreti — sklenila, da ta sredstva združi v »študijski fond«, ki naj rabi izobraževanju.²⁴³

Jezuitske knjižnice, ki so prav tako kakor mnoge druge samostanske knjižnice (npr. Sankt Blasius v Schwarzwald) — med protireformacijo in razsvetljenstvom zelo napredovale, so bile moderno urejene in bogato založene. Razen ljubljanske, ki jo je komisija našla v velikem neredu.) Jezuitska pravila so namreč predpisovala, da se vsako leto oddeli določena vsota za pomnožitev kolegijske knjižnice.

S knjigami razpuščenega reda so oskrbeli univerzitetne knjižnice na *Dunaju*, v *Gradcu*, *Krakovu* in *Lvovu* ter študijske knjižnice v *Linzu*, *Celovcu*, *Ljubljani*, *Gorici* in *Olomoucu*, ki so jih ustanovili v 70-tih letih. Najmanj je dobila ljubljanska, ker je kolegij v Ljubljani s knjigami vred zgorel (28. junija 1774). Pri požaru so rešili samo 637 knjig, ki so postale temelj ljubljanske študijske, oziroma licejske knjižnice.²⁴⁴

Največjo korist od razpusta je imela *dunajska univerzitetna knjižnica*. Leta 1777 so jo na novo opremili s knjigami iz jezuitskega kolegija in jo preselili v izredno lepo baročno dvorano jezuitskega reda. Še več pa so dobile avstrijske knjižnice, ko je sin **MARIJE TEREZIJE**, cesar **JOŽEF II.** (1780 do 1790), v začetku 80-tih let razpustil še 1300 do 2000 samostanov v Avstriji. Tedaj so prišle v ljubljansko knjižnico, ki se je tedaj že imenovala licejska (*K. K. Lyceal Bibliothek*) še knjige iz samostanov v *Bistri*, *Kostanjevici*, *Stični* in drugih. Te zbirke so našo knjižnico obogatile z dragocenimi rokopisi in inkunabulami.

Mnogo kolegijev so imeli jezuitje tudi na Hrvatskem (*Zagreb*, ust. 1606; *Reka*, 1627; *Varaždin*, 1632; *Dubrovnik*, 1659; *Požega*, 1698). Njihove knjige so prešle tedaj v druge knjižnice: iz zagrebškega kolegija v knjižnico *Akademije znanosti*, ki je bila (1776) ustanovljena kot visoka šola za pravo in filozofijo: iz reškega kolegija pa v knjižnico *Nautičke akademije*. Večina drugih knjig pa je šla v *Pešto* ali Italijo.

Od zbirateljstva do odpiranja knjižnih zalog. V Italiji je knjižničarstvo v 18. stoletju izredno naglo napredovalo, saj izvira malone polovica današnjih državnih knjižnic prav iz tega stoletja, iz časa, ko je tudi vloga knjižničarja doživela korenite spremembe.

Značilen predstavnik starega zbirateljstva je čudaški knjižničar in bibliofil Antonio **MAGLIABECHI** (1633—1714), mož, čigar življenjepis je poln mikavnih anekdot. Njegov dom, ki

razen šestih s knjigami obloženih stolov in žimnice, na kateri je spal, ni poznal druge opreme kot kupe knjig, je štel med ogleda vredne znamenitosti Firenc, njegovega rojstnega kraja, ki ga menda svoj živ dan ni za dalj časa zapustil. Njegov spomin, ki ga je varno vodil skozi 30 000 njegovih neurejeno razmetanih knjig in ki mu je pomagal tudi kot knjižničarju nekoliko manjše vojvodove knjižnice, je bil, kot pripovedujejo, neverjeten, saj je znal poiskati vsako knjigo. Do askeze varčen in skromen je poznal samo eno strast: njuhanje. Zaradi tega si je, kot poroča njegov sodobnik, svoj neznanski nos tako pokvaril, da je bil podoben neometenemu dimniku.²⁴⁵ Svoje knjige in dokajšnje premoženje, ki si ga je bil pristradal, je zapustil Firencam za (1747) javno knjižnico, ki je kot *Magliabechiana* postala temelj današnje največje knjižnice v Italiji, o kateri bo še govora.

Povsem drugačen, že sodoben knjižničar, pa je bil Lodovico Antonio MURATORI (1672—1750), ki je deloval v milanski *Ambrosiani* in v *modenski* knjižnici. Objavljal je stare tekste, ki jih je že moderno in zanesljivo opremil s komentarji, npr. *Rerum Italicarum scriptores ab anno Christi 500 do 1500* (italijanski pisatelji od leta 500—1500 po Kr.) in *Anecdota ex Ambrosianae bibliothecae codicibus* (neizdana dela iz ambrosianskih kodeksov). Te izdaje so važne tudi za zgodovino jugoslovanskih narodov.

S temi je MURATORI začel nov način odpiranja knjižničnega gradiva, ki je postalo s takimi izdajami dostopno tudi tistim, ki niso mogli v knjižnico.

Iz obdobja, ko so Avstrijci še vladali nad Milanom, se tam nahaja knjižnica, ki jo je (1770) ustanovila MARIJA TEREZIJA. Ob razpustu jezuitskega reda se je preselila v nekdanjo jezuitsko palačo Brero. Danes se imenuje *Biblioteca Nazionale Braidense* in jo imajo za eno najlepših knjižnic v Italiji.

Med omembe vrednimi knjižnicami tega časa naj navedemo še *Marucellino* v Firencah (1752), *Napolitansko narodno knjižnico* (iz 1734, javna 1804), *Torinsko* (1720), *Pisansko* (1742) in *Pavijsko* (1763).

Knjige za brezbrade boljarje in dežurne častnike. *Ipatjevska kronika* sicer pripoveduje da je že JAROSLAV MODRI (r. 978, u. 1054) »knjigam prileža, počitaja často i danju i nočju« (knjige ljubil in bral često podnevi in ponoči); tudi je res, da so anonimni tiskarji (verjetno danes ugotovljeni Mariša NEFEDJEV) po naročilu IVANA IV. GROZNEGA (1530—1584), ki je imel bogato knjižnico, že sredi 16. stoletja v Moskvi tiskali knjige za cerkvene, oziroma misijonarsko-kolonialne potrebe na novo osvojenih Kazancev in Astrahancev; prav tako ni mogoče zanikati, da sta nekaj let zatem Ivan FJODOROV in Peter TIMOFEJEV MSTISLAVEC dosegla s svojimi tiski, posebno v Apostolu (1563—4), izredno visoko knjižno kulturo. Kljub temu pa je šele PETER VELIKI (r. 1672, u. 1725) ustvaril osnovne pogoje za smotrno razširjanje tiskane knjige med Rusi.²⁴⁶

Petrovske reforme, s katerimi naj bi se Rusija sicer pozno, a tem bolj burno poslovila od zatohle srednjeveške zaostalosti, so si sledile druga za drugo in ko je PETER VELIKI celo svojim bojarjem ostrigel kar preveč častitljive brade, je tako tudi na zunaj pokazal, da se Rusija naglo evropeizira. Zavedel se je, da bi bil brez izobrazbe ves njegov trud zaman, zato je tudi energično ukrepal. Z novim duktusom cirilice, ki se je močno razlikoval od dotedanje težko čitljive slovanske poluncialne, je — pač pod vplivom latinice — uvedel mnogo jasnejšo in preprostejšo »*graždanko*« (»graždanski šrift« — meščanska pisava). S tem je ločil konservativno cerkveno pisanje od sodobnega posvetnega ter s črkami, ki so bolj podobne pisanim, olajšal učenje. Seveda pa je opismenjevanje Rusov le počasi napredovalo. *Peterburgskije Vjedomosti* (1711) — prvi ruski časopis — je izhajal v tisoč izvodih. Po nekih sodbah, ki pa rusko kulturo gotovo močno podcenjujejo, do konca 18. stoletja ni bilo tiskanih več kakor deset tisoč knjig.

PETER VELIKI je to zaostalost boleče občutil. Za svoja kulturna prizadevanja je pritegnil nemškega filozofa Gottfrieda Wilhelma LEIBNIZA, ki je bil tedaj dvorni knjižničar v Hannoveru in ustanovitelj *Akademije znanosti v Berlinu* ter imel mnogo izkušenj, da mu je izdelal načrt za organizacijo

znanstvenega in izobraževalnega dela s *knjižnico, akademijo, muzejem, observatorijem, tiskarnami in gimnazijami*. LEIB-NIZOV načrt je PETER VELIKI v naslednjih letih smotrno in energično izvajal. Kot drugi razsvetljeni vladarji (za njim) je skušal branje na vse načine pospeševati. Mikavna je anekdota, ki pripoveduje, da je sicer tako vojaški car ukazal celo dežurnemu častniku, ki je stražil v njegovi predsobi, da bere. In to branje je car sam zelo strogo nadzoroval.

Tako se ni čuditi, da tudi na svojih vojaških pohodih ni pozabil na kulturni dvig svoje države. Iz bojev na Kurzemskem (nem. Kurland, ob Baltiku) je prinesel lepo zbirko knjig, ki jih je združil v knjižnico in jo (1725) predal novo ustanovljeni *Akademiji znanosti*. Ker je že 1783 dobila pravico do obveznih izvodov, je naglo naraščala. Bila je dolga leta edina znanstvena knjižnica v Rusiji.

Še večja in pomembnejša je postala v 19. stoletju *Carska knjižnica*, ki jo je ustanovila KATARINA II. (r. 1729, carica od 1762 u. 1796). Osnovni fond knjižnice je bil — kot že tolikokrat v zgodovini — vojni plen. Carica je namreč ukazala svojemu generalu Aleksandru SUVOROVU (1729—1800), da je po zmagi nad Poljaki pripeljal v Petrograd celotno knjižnico poljskih grofov ZAŁUSKIH iz Varšave. Z nabavami in nakupi je ta knjižnica naglo bogatela. V njej se danes nahajajo VOLTAIROVE in DIDEROTOVE, knjige, ki jih je pridobila izobrazena vladarica. Sredi 19. stoletja je bil njen upravnik baron Modest A KORFF (1849—1861). Dosegel je znatno zvišanje proračuna, pravico do dveh obveznih izvodov in uredil kataloge. Odpiralni čas je razširil (med tednom od 16. do 21. v nedeljo pa od 12. do 15.). Že pred prvo svetovno vojno je bila to največja knjižnica v Evropi. Po revoluciji je dobila novo ime: *Gosudarstvennaja Publičnaja Biblioteka imeni Saltykova-Sčedrina*« (državna javna knjižnica S.-Š.).

Bridka usoda knjigoljubnega rodoljubja. Poljaki, ki so že v srednjem veku imeli bogato samostansko pa tudi univerzitetno knjižnico v Krakovu in ki so prvi med Slovani (že

pred 1476) tiskali knjige, se zaradi sebično fevdalnih koristi nesložnih šlahčičev dolgo niso mogli povzpeti do osrednje knjižnice. Šele ko je grof Josef Andrej ZAŁUSKI (1702 do 1774) s svojim bratom Andrejem Stanisławom ZAŁUSKIM (1695—1758) zbral veliko knjižnico, ji sezidal poslopje, jo (1748) odprl za javnost ter jo volil svojemu narodu, so bili postavljeni temelji, na katerih bi lahko zrasla narodna knjižnica. Toda nesrečna usoda, ki je (1794) razdelila Poljsko med Ruse, Pruse in Avstrijce, je zadala strašen udarec tudi poljski kulturi. General SUVOROV, ki je vkorakal v Varšavo, je knjižnico, ki je tedaj kljub izgubam štela še vedno več kakor tri četrte milijona zvezkov, kakor že rečeno, prepeljal v Petrograd, kjer so ji na Nevskem prospektu zgradili novo palačo. — Po miru v Rigi (1921) so boljševiki vrnili Poljakom vse knjige, ki so se kakor koli tikale Poljske.

Med tremi velesilami, ki so si bile razdelile Poljsko, je bila Avstrija do novo pridobljenih pokrajin pač iz političnih razlogov (zaradi izigravanja enega svojega slovanskega naroda proti drugemu, pa tudi, da bi si pridobila simpatije podjarmljenih Poljakov v drugih državah) še najbolj širokosrčna. Današnja univerzitetna knjižnica v *Lvovu* je še iz prvih časov avstrijske okupacije.

Predrevolucijsko stoletje je poklicalo v življenje mnogo velikih, še danes delujočih knjižnic, kljub temu pa se osnovna misel o pravici do izobrazbe in z njo do knjižnice še nikjer ni uveljavila v vsej svoji doslednosti in njenih posledicah za razvoj knjižnic in knjižničarstva. To misel je uresničila šele francoska revolucija in doba, ki ji je sledila.

OD REVOLUCIJE DO REVOLUCIJE

»Občečloveška načela«. Danes, ko se na vsak korak srečujemo s predstavami in pojmi, ki se nam zdijo tako samo po sebi umevni, da si brez njih svojega življenja še zamisliti ne moremo, se komaj še zavedamo, da so ta »občloveška načela« pravzaprav načela francoske revolucije. Sicer vemo že davno, da je res sestradano in izmozgano ljudstvo sprožilo revolucijo, da pa je bila njena vodilna sila gospodarsko okrepljena buržoazija v svojem prizadevanju po neoviranem gospodarskem razmahu, ki je drobil spone fevdalne utesnjenosti. Gesla svobode enakosti in bratstva, ki so buržoazijo pripeljala na oblast, pa so sprostila tudi eno največjih knjižničnih revolucij v zgodovini.

Od okoli 13 milijonov knjig, ki so bile v Franciji pred revolucijo v zasebnih rokah, jih je v petih letih nič manj kot deset milijonov menjalo lastnika in bivališče. Pri tem gotovo ni lahko presoditi, koliko jih je bilo med njimi, ki so morale zapustiti zavetje skrbno varovanih in negovanih knjižnic in prišle v nespoštljive roke, kjer so končale kot brezvredna makulatura, in koliko jih je vstalo iz grobov zaprašenih in zanemarjenih polic ter stopilo na beli dan v razvid spoznanja žejnih bralcev.

Eno je gotovo: tudi če bi ta bilanca v svojih posledicah ne bila pozitivna, bi bila krivda za to le v popuščanju in nedoslednem izvajanju gesel francoske revolucije, ne pa v načelu, da mora biti knjižno bogastvo, ki so ga nekoč uživali samo maloštevilni privilegiranci, na voljo vsem, ki jim doslej ni bilo dostopno. Tudi to načelo se nam zdi danes neovržno

kakor pravica do izobrazbe, pravica enakosti pred zakonom in še nešteto drugih pravic, ki jih je razglasil meščanski razred v svojem boju za oblast.

Če se nam zdi knjižnični razvoj zadnjega poldruega stoletja naraven in premočrten, vendarle ne smemo pozabiti, da se imamo zanj kljub znatnim knjižnim izgubam, ki jih je povzročil burni čas, zahvaliti prav tem revolucionarnim načelom, ki so se razširile prek francoskih meja.

Kam s knjigami? Že 14. nov. 1789, torej komaj štiri mesece po napadu na Bastiljo, je izšla uredba narodne skupščine, ki je naročala samostanom in kapitljem, da predložijo kataloge svojih knjig pri vložiščih sodišč in občin »narodu na uporabo«. Leto zatem, 15. dec. 1790, pa je komisija znanstvenikov, ki je bila v ta namen postavljena, izdala tudi *navodila za sestavo teh katalogov* in drugih inventarjev. V Parizu in v provinci so postavili posebna skladišča (»dépôts littéraires«), v katerih so se zbirale prevzete knjige, ki so se jim leta 1792 pridružile še zaplenjene knjižnice aristokratskih emigrantov. Da bi bila zmeda popolna, so pozneje dovolili emigrantom, ki so se vrnili, da so si svoje knjige in, če teh niso našli, druge »enakovredne« zopet poiskali.

Po poročilu Henrija GREGOIRA (1750—1831) je bilo leta 1794 v literarnih depojih v Parizu 1,600.000, v provinci pa 6 milijonov knjig. Vse to so venomer premeščali, zamenjavali, dvojnice pa prodajali (»brezvrednice« celo po 8 liber za kvintal — 50 kg).²⁴⁷

In vendar ni nobenega dvoma, da je imela skupščina trden namen to stanje urediti. Izdala je 18 uredb in še več navodil, ki so obravnavala knjige in knjižnice, saj je bilo to del njene izobraževalne politike. Z uredbo 1798 so uvedli celo bibliografske *tečaje*, ki jih imamo lahko za prvi poskus knjižničarskega pouka.

Sicer pa je revolucija zaščitila velike in slavne knjižnice ter jim celo omogočila, da so svoje knjižne zbirke izpopolnili. Tako so pustili nedotaknjeno: knjižnico v *Sainte-Germain-*

des-Prés, ki je bila (1794) zaradi požara preseljena v posebno palačo, knjižnico v *Sainte-Geneviève*, ki so jo prekrstili v *Bibliothèque du Panthéon*, in bivšo Mazarino, oziroma *Bibliothèque-des-Quatres-Nations*.

Čeprav je bilo življenje med revolucijo v Parizu vse prej kot naklonjeno mirnemu knjižničarskemu delu, so knjižničarji niso mogli kaj, da ne bi pohiteli in si skušali zagotoviti za svojo knjižnico kar se da obilen delež knjig, ki so bile na voljo. Ker pa jih je bilo seveda več, kot so jih lahko obdelali, so jih skladiščili, kakor je pač šlo. Še leta pozneje so se trudili z obdelavo knjig, ki so jih bili tedaj pridobili. To delo je za dolgo zaposlilo vse njihove moči.

Najpomembnejša pariška knjižnica tega časa je bila *knjižnica Arzenala* (»*Bibliothèque de l' Arsenal*), katere osnovna knjižna zaloge se sestoji iz knjižnice (tedaj še grofa) Charlesa Phillipa D'ARTOIS (brata LUDVIKA — LOUISA XVI., — od 1824—julijske revolucije 1830 kralj CHARLES X.). Ta je kupil knjige bivšega vojnega ministra markija PAUL-MYJA, vojvode LA VALLIERA in drugih ter zbral veliko knjižnico. Ko je 1789 zapustil Francijo, je poskrbel njegov knjižničar C. M. SAUGRIN, da se ni raztepla. Kot lastnina emigranta je bila (1792) podržavljena in (1797) odprta za javnost. Od leta 1824 je bil njen knjižničar francoski pesnik, pisatelj in leksikograf, bivši vodja ljubljanske Licejske knjižnice (danes NUK), Charles NODIER (1780—1844). Pri njem so se zbirali mladi francoski romantični pesniki, ki so že tedaj naredili iz knjižnice komunikacijski center. Še danes je Arzenalska knjižnica znana po velikem bogastvu leposlovne literature.

Hram narodne kulture. Največje koristi od zaplenjenih knjig — ok. 300 000 zvezkov — je imela pariška Narodna knjižnica (*Bibliothèque Nationale*) — nekdanja kraljevska knjižnica, ki je z ukinitvijo monarhije dobila novo ime in s časom tudi nove naloge.

V smislu splošne centralizacije, ki je tako značilna za francosko revolucijo, so ji priključili knjižnico *Saint-Germain-des-Prés*, kjer so benediktinci za svoje zgodovinske študije že prej zbrali mnogo zgodovinskih del iz *Corbiéja* in drugih samostanov. Sem so prispeli tudi zakladi stare *Sorbone*.

NAPOLEON I. (r. 1768, u. 1821) je na svojih pohodih »pridobil«¹ pariški nacionalki, ki se je v njegovem času preimenovala v Cesarsko knjižnico (*Bibliothèque Impériale*), mnogo knjig iz raznih evropskih knjižnic. Celó v Ljubljani so že bile pripravljene knjige za Pariz, a so na srečo ostale doma. Toda po letu 1815, ko je bil odstavljen in na Sv. Heleni v pregnanstvu odvisen od knjig, ki mu jih je dovoljeval lord BATHURST, je morala zdaj pariška Narodna knjižnica vse njegove »pridobitve«² vrniti prejšnjim lastnikom. Za Avstrijo je moral poskrbeti za repatriacijo teh knjig Jernej KOPITAR (1780—1844).

Kljub temu pa je bila pariška nacionalka za tiste čase neverjetno bogata. Knjige niso bile na novo obdelane, za orientacijo so rabili katalogi knjižnic, ki so bile v njej združene. In kot se na srečo v mnogih knjižnicah dogaja, se je našel tudi tu knjižničar, ki je bil s svojo ustanovo tako čustveno zvezan, da se je kljub zmedi odlično spoznal. Bil je to Joseph Basile DE PRAET (1754—1834), ki je imel baje prav izjemen spomin, da so mu pravili »Catalogue vivant«³ (živi katalog). Do skupnega kataloga na lističih je prišlo šele leta 1905.

Za svoj nagli razvoj pa se pariška Narodna knjižnica ni imela zahvaliti samo slučajnemu sovpadanju srečnih zgodovinskih okoliščin, oziroma za svoje delo navdušenemu knjižničarju, ampak dejstvu, da je bila zvest izraz dobe, njenih družbenih, političnih in kulturnih silnic, ki so jo oblikovale.

Sam pojem »narodne knjižnice«⁴ izhaja iz rousseujevske ideje o suverenosti ljudstva, iz ideje, ki jo je francoska revolucija dvignila na svoj prapor. V najtesnejši zvezi z njo je bil nacionalizem in posebno patriotizem, ki je rasel iz občutja o ogroženosti in o potrebi, da se revolucionarne pridobitve ter republikanske svoboščine ohranijo. Tako ideologijo pa je tudi na drugi strani pospeševalo prizadevanje za pri-

tegnitev ljudstva v boj proti NAPOLEONU. Literatura, znanost, umetnost in sploh kultura nekega naroda postanejo visoke vrednote, ki jim je treba zagotoviti trajen obstoj kot pričevanje o samobitnosti tega naroda. Narodna knjižnica se pojavi kot spremljevalka in celo pobudnica državotvornih zasnov in prizadevanj. Tako so nastale in — posebno med še danes nastajajo narodne knjiž-

Po pariškem vzorcu. Vzporedno in podobno kakor v Parizu je nastala *Koninklijke Bibliotheek* (Kraljevska knjižnica) v Haagu na Nizozemskem. Ko je dedni namestnik VILJEM V. BRATAVUS (1795) zapustil deželo, je postala njegova knjižnica osnova za narodno knjižnico, ki so jo (1798) predali javnosti. Tudi vodijo (od 1922) *Neederlandsche Central Catalogus* (nizozemski centralni katalog), ki zajema 40 knjižnic, med njimi *utrechtsko* (iz 1584), *amsterdamsko* (iz 1615) in *rotterdamsko* (iz 1604).

Izrazit primer povezanosti med težnjami prebujajoče se narodne zavesti ter knjižnico se nam razodeva na **Poljskem**. Razdeljena med tri sosedne države, Poljska ni mogla izoblikovati svoje narodne knjižnice. Ko je car ALEKSANDER I. (r. 1777, u. 1825) leta 1816 ustanovil *univerzitetno knjižnico v Varšavi*, bi bila s tem pač podana možnost za poljsko knjižnično središče. Caristična raznarodovalna politika pa je šla tako daleč, da je (1857) ukinila uredbo o obveznih tiskih, samo da bi tej knjižnici zaprla zastonjski vir za pridobivanje poljske literature.

Vlogo narodne knjižnice so morale prevzeti zasebne zbirke rodoljubnih grofov: ZAMOJSKIH, OSOLINSKIH, PAWLKOWSKIH (vse iz začetka 19. stoletja) in KRASINSKIH, pa tudi razne emigrantske knjižnice v Švici. Pravo narodno knjižnico pa je dobila Poljska šele 1928 (ustanovlj.), oziroma 1930 (odprta), ko se je po prvi svetovni vojni otresla tujega jarma. Z izdatno državno podporo pa tudi z darovi rodoljubov

je neverjetno hitro dosegla in preseгла marsikatero starejšo knjižnico.

Tudi na Češkem je bila univerza (Carolinum, ust. 1348 KAREL IV., r. 1316, u. 1378) že od HUSOVH časov trdnjava narodne misli. Stara univerzitetna knjižnica se je (1622) preselila v jezuitsko palačo Clementinum. Tu je bil (od 1848) knjižničar slavist, zgodovinar in etnograf Pavel Josef ŠAFARIK (1795—1861). — Češko meščanstvo, ki je v 19. stoletju pokazalo toliko politične in kulturne zavesti, da je dvakrat z nabiralnimi akcijami postavilo svoje gledališče, se je tudi na področju knjižničarstva opredelilo v smislu stare češke tradicije in 1925 proglasilo svojo najstarejšo knjižnico za narodno knjižnico. Ta (od 1935) *Národní a univesitní knihovna* je že leta 1937 dosegla prvi milijon zvezkov. Leta 1958 so združili vse znanstvene knjižnice, tudi *Slovansko knihovno*, ki jo je (1924) ustanovilo ministrstvo za zunanje zadeve(!) v *Statní knihovno*. Pri njej deluje *Ustřední vědecko-metodický kabinet knihovnictví* (nekakšen knjižnični institut). — Posebno mesto med češkimi knjižnicami zavzema *Památník národního písemnictví* — muzej narodne pismenosti, ki je nastanjen v starem premonstratenskem samostanu na Strachovu v Pragi (ust. 1140, obnovlj. 1594, kot muzej odprt 1953).

Za Slovake opravlja delo narodne knjižnice *Matica slovenska v Martinu* (ustanovljena je bila 1863; 1875 od madžarske vlade začasno ukinjena).

Značilen primer knjižnice, ki je zrasla iz nacionalno državotvornih pobud, je že omenjena *Magliabechiana*, ki je bo »risorgimentu« (boju za osvoboditev) s proglasitvijo Firenc za glavno mesto Italije (1865) postala nacionalka: *Biblioteca Nazionale Centrale* in ima še danes pravico do obveznih izvodov ter dolžnost, da sestavlja italijansko bibliografijo. Ko pa je (1870) postal Rim glavno mesto zedinjene Italije, je bila tudi tu — v glavnem iz knjižnih zalog razpuščenih samostanov — ustanovljena (1875) nova narodna knjižnica, najprej kot *Biblioteca Vittorio Emanuele II.*, potem pa (od 1886) — enako kakor florentinska kot *Biblioteca Nazionale Centrale*. S tem je tudi ta knjižnica dobila pravico do obveznih

izvodov. Razen teh dveh so dobile tak naslov še knjižnice v Milanu: »*Braidense*«, v Benetkah: »*Marciana*«, nadalje v *Turinu*, *Napoliju* in *Palermu* (zadnja s knjigami razpuščenega jezuitskega reda).

V posebnem položaju je **Belgija**. Ker je bila francoska revolucija izrazito centralistično usmerjena, so njene ideje v deželah z narodnostno neenotnim prebivalstvom tudi v knjižnični politiki morale sprožiti in spodbujati stara nasprotja. Tako so v Belgiji s sekularizacijo samostanov obogatili knjižnice v *Gentu* in *Bruggeju* (fr. Bruges) ter *Liègeu*. Te so dobile tudi precej flamskih knjig, belgijska *Bibliothèque Royale* (kraljevska knjižnica) v Bruslju (iz 1509), ki rabi kot nacionalna, pa je imela izrazito valonski (francoski) poudarek. Ker pa so se Flamci čutili politično zapostavljene, je po okrepitevi flamskega gibanja sredi preteklega stoletja prišlo do nasprotij. Danes knjižnice v *Gentu* in *Bruggeju* posvečajo posebno pozornost flamski literaturi in tako nadomeščajo flamsko nacionalko.

Prvi, ki se je v **Srbiji** zavedel pomena, ki naj bi ga imela narodna knjižnica, je bil veliki »prosvetitelj«, začetnik sodobne srbske literature, nemirni svetovni potnik in pobudnik »velike škole«, predhodnice beograjske univerze, Dositej OBRADOVIĆ (pravzaprav Dimitrije 1739?—1811), ki je hotel svojo zasebno knjižnico posvetiti temu namenu. Žal pa je ta (1813) propadla. Tako je pobuda za narodno knjižnico prešla na OBRADOVIĆEVEGA založnika Dimitrija VOZAREVIĆA (1795?—1848), v čigar hiši je (1832) pričela delovati. Postala je del *Praviteljstvene tipografije* in se pod imenom *Knjaževsko tipografijska biblioteka* s tiskarno preselila v Kragujevac, a se po dveh letih zopet vrnila v Beograd. Njen prvi knjižničar je bil Filip NIKOLIĆ, ki je izdelal tudi prve kataloge. Knjižnica je z darovi in volili naglo naraščala. Poseben položaj pa je dobila, ko je postal njen knjižničar KARADŽIČEV sodelavec Đuro DANIČIĆ (pravzaprav Popović, 1825 do 1882), ki ji je dal program, kakršnega so po francoski revoluciji dobile druge narodne knjižnice v Evropi.

Knjižnica mora nabaviti vsako srbsko knjigo (od ustanovitve ima pravico do obveznega izvoda) in vsako tujo knjigo,

ki obravnava srbski narod, poleg tega pa še najvažnejše knjige drugih narodov. Tako je bil DANIČIĆ upravičen, ko je predlagal, da se knjižnica, ki so jo izločili kot samostojno ustanovo iz prosvetnega ministrstva, prekrsti v *Narodno biblioteko*. Kako globoko je prodrla zavest o njenem pomenu, priča dejstvo, da je dobila Srbija že 1881 *zakon o Narodni biblioteki* in da segajo njeni tiskani katalogi do leta 1871. (Zadnji zvezek je izšel leta 1903). Med prvo svetovno vojno so jo evakuirali v Niš, kjer so jo Bolgari zaplenili in odnesli v Sofijo. Po vrnitvi je bila preurejena in postavljena po signaturah («*numerus currens*») v štirih velikostih (12°, 8°, 4° in folio).

Med obema vojnama je imela v smislu tedanjih unitarističnih tendenc poseben položaj in kot edina v Jugoslaviji naslov *Narodna biblioteka*. Obravnavali so jo kot osrednjo jugoslovansko knjižnico.

Ko se je z bombardiranjem Beograda tudi pri nas pričela druga svetovna vojna, je postala Narodna biblioteka žrtev barbarskega napada. S to katastrofo je knjižnica, ki jo imamo lahko bolj kot marsikatero drugo za bistven element narodne samobitnosti in državnosti, doživljala usodo svojega naroda, naroda, ki so ga hoteli zadeti v njegovi kulturni tradiciji in potisniti na rob anonimnosti. Tedaj je knjižnica izgubila 1422 dragocenih rokopisov, v celem pol milijona knjig. — Ponovna zgraditev še lepše, mogočnejše in bogatejše stavbe ne govori samo o brezuspešnosti nasilja nad kulturo, ampak je tudi dokaz narodove življenjske moči. V narodnih pesmih, ki so nastale ob njeni ponovni otvoritvi, pa sta se srečala patriarhalna arhaičnost in novi čas.

Nacionalna i sveučilišna biblioteka v Zagrebu ima svoj začetek in izvor v zelo bogati jezuitski knjižnici. Ustanovljena je bila — kot jezuitska knjižnica — že leta 1606. Ko pa so (776) odprli *Kraljevo akademijo* — visoko šolo za pravo, filozofijo in teologijo v Zagrebu, so ji pridružili še knjižnico razpuščenega jezuitskega reda. Tedaj pa je v Pešti, kamor se je že preselila univerza iz Trnave na Slovaškem, prevladala težnja po združevanju znanstvenih knjižnic pod ogrsko krono. In res so leta 1786, oziroma 1789 — prav v letu francoske revolucije — odnesli polovico dragocenih knjig na Madžarsko,

največ v peštansko univerzitetno knjižnico. Pri tem človeku nehote pride na misel ravnanje starorimskega imperija, ki je hotel zlomiti odporno moč svojih nasprotnikov s tem, da je ugrabil njihove bogove in svetinje. (Zgovoren primer take politike je ropanje židovskih obrednih predmetov, kakor je upodobljeno na TRAJANOVEM stebru med obema stavbama rimske Ulpiane.)

Leta 1780 je bil za akademijskega knjižničarja imenovan zgodovinar Josip MIKOCZY (1734—1800), ki je izdelal prve, deloma še danes ohranjene kataloge. Do revolucije (1848) je prejela vse tiske peštanske univerze. Od 1816 pa ima pravico do obveznega izvoda iz Hrvatske in Slavonije. Javna je postala leta 1818, odprta pa šele 1819, ko je knjižničar Ladislav ŽUŽIĆ (1814—1834) naslovil na javnost poziv za pomoč v knjigah in denarju. Temu pozivu so se odzvali mnogi hrvatski rodoljubi in bogatili svojo knjižnico. Zanimivo je, da se je od prvih desetletij pa do sredine 19. stoletja imenovala *Bibliotheca Nationale* ali *Publico-Nationalis Bibliotheca*, čeprav funkcije prave nacionalne biblioteke tedaj še ni opravljala, saj je imela zelo malo domačih knjig. Prej bi ta značaj lahko pripisali zagrebški Čitalnici s knjižnico (1838) ali celo samo knjižnici ilirca Ljudevita GAJA (1809—1872). Šele ko je z ustanovitvijo vseučilišča v Zagrebu (1874) zopet pridobila širši pomen in ko so se zlile v njo knjige Čitalnice, Ljudevita GAJA in Narodnega muzeja, je začela prevzemati tudi naloge osrednje hrvatske knjižnice, ki je z nakupi in darovi močno narasla. Leta 1913 je dobila novo, tedaj izredno moderno stavbo v secesijskem slogu. Leto zatem je bil med Hrvatsko-slavonsko zemaljsko vlado in zagrebškim kaptolom (Metropolitano) sklenjen sporazum, po katerem je bilo 50 000 knjig zagrebške nadškofije izročeni Vseučiliški knjižnici »v čuvanje in uporabo«.

Prva knjižnica na Slovenskem, ki bi lahko prevzela naloge narodne knjižnice, je bila knjižnica Akademije delovnih (*Academia operosorum*), v kateri so se zbirali darovi njihovih članov in ki bi po svoji ustanovni listini (1701) morala biti javna. Ker pa se knjižnica ni sistematično obnavljala in ker je počasi prešla v posest semenišča, so Slovenci morali čakati

na razpust jezuitskega reda (1773) in na terezijanske, oziroma jožefinske reforme, da so dobili zametek svoje bodoče narodne knjižnice. Žal je bil ta zametek zaradi požara, ki je 28. junija 1774 uničil jezuitski kolegij, prav skromen — komaj 637 iz ognja rešenih knjig, ki so jih pridružili liceju kot Licejsko knjižnico. Šele ko je Anton Tomaž LINHART (1757 do 1795), ki je bil tedaj kresijski protokolist, predlagal (1784), da se združijo vse količkaj pomembne knjižnice, je bila dana osnova za sorazmerno bogato znanstveno knjižnico. Ker pa se tri knjižnice (*semeniška, turjaška in ljubljanska frančiškanska*) tej skupni knjižnici niso pridružile in so ostale samostojne, in ker je bilo v tej skupni knjižnici le malo slovenskih knjig (v jezuitskih ostankih je bila ena sama: Janeza SVETOKRIŠKEGA: *Sacrum promptuarium*), še vedno ni kazalo, da bi se iz te po večini latinske in nemške knjižnice lahko razvila slovenska nacionalka. Ko pa so v knjižnico pričele dotekati zapuščine in darovi slavistov in ko je 1807 dobila pravico do obveznega izvoda iz Kranjske, je z naraščanjem slovenske literature pričela naraščati tudi zaloga slovenskih knjig. Leta 1789 je dobila svojega prvega knjižničarja profesorja filozofije iz Nemčije Franza WILDEJA (1753 do 1828), ki si je vneto prizadeval, da bi knjižnica zaživela. Za Habsburžanom zvestega uradnika je značilno, da je ob prihodu Francozov zapustil službo in odšel na Dunaj. Poslovenjenje knjižnice je dobilo novih pobud, ko so prišli v knjižnico slovenski knjižničarji: Matija ČOP (r. 1797, knjižničar v Licejski knjižnici od 1828, oziroma 1830, u. 1835), Miha KASTELIC (r. 1796, u. 1868), Luka PINTAR (r. 1857, u. 1915) in Avgust ŽIGON (r. 1877, u. 1941). Od 1918 pa do druge svetovne vojne, posebno pa od 1925, ko je prevzel njeno vodstvo Janko ŠLEBINGER (1877—1951) je knjižnica že poslovala kot nacionalka, a si je naslov Narodna in univerzitetna knjižnica lahko pridobila šele po osvoboditvi.

Slovenska nacionalka pa je že pred tem prišla v križni ogenj političnih bojov. Ker so bili prostori na Poljanski gimnaziji, kamor se je po potresu 1895, oziroma 1897 po raznih zasilnih rešitvah morala iz starega liceja izseliti, mnogo pretesni, se je pričela *Akcija za vseučiliško biblioteko*. Z vedno

večjim odporom proti unitarističnim tendencam velesrbske buržoazije je postala ta akcija prava preizkušnja za slovenske javne delavce. Pod vodstvom levičarsko usmerjenih študentov, ki so znali pridobiti javno mnenje, je bil boj tik pred drugo svetovno vojno dobojevan. Ker pa je bil med okupacijo proglašen kulturni molk, je niso slovesno odprli, ampak samo omogočili študentom njeno uporabo. Med vojno pa je tudi to knjižnico zadela katastrofa, ko je 29. januarja 1944 padlo na čitalnico nemško poštno letalo. Na srečo je bila čitalnica nekaj prej zaradi pomanjkanja goriva zaprta. Tako je namesto skoro 200 bralcev, ki so se običajno zadrževali v čitalnici, umrl le eden, ki je slučajno tedaj prišel vračat izposojene knjige. Pač pa je pri tem propadlo več kakor 50 000 knjig. — Med vojno je bila knjižnica javka za ilegalni tisk, pa tudi skrivališče ilegalcev, ki so v skladiščih prenočevali.

Tako je tudi za slovensko nacionalko mogoče reči, da je spremljala usodo slovenskega naroda od osveščanja do državnosti.

Brez narodne suverenosti — brez narodne knjižnice.

»Nemci niso bili nikoli voljni odobravati teh (revolucionarnih) konsekvenc, ki so bile za več strank . . . precej resne in neprijetne. Tako je postala vsa množica tistih, ki so bili sprva navdušeni prijatelji revolucije, zdaj njen največji sovražnik.« Tako je sodil o odmevu francoske revolucije pri Nemcih Friedrich ENGELS (1820—1895).²⁴⁸

Razumljivo je torej, da tudi misel o narodni knjižnici v družbenem ustroju prevolucionarne Nemčije ni našla ugodnih tal. Med zasedanjem frankfurtske skupščine v revolucionarnem letu 1848 je sicer hamburški založnik Wilhelm HAHN (1795—1873), ki se mu je pridružilo še nekaj drugih založnikov, dal svojo založbo narodu na voljo, a že leta 1851, ko je reakcija zmagala, je zvezna skupščina Nemške zveze izjavila, da ustanovitve nemške narodne knjižnice »ni mogoče imeti niti za dolžnost . . . niti za potrebo v narodnem inte-

resu.« Ta sklep se da razložiti samo iz sestava te dinastično organizirane družbene skupnosti. »Ideja narodne knjižnice,« pravi nemški sociolog Peter KARSTED, »namreč ni bila slučajno povezana z gibanjem iz let 1789 in 1848. Še zmeraj se je je držal rahel duh po smodniku, zaradi česar zanjo v državni tvorbi, ki je temeljila na dinastični ideologiji, ni bilo prostora.«²⁴⁹

Ko je weimarska republika po prvi svetovni vojni možnost za tako vse dežele Nemčije obsegajočo rešitev v ustavi sicer dovoljevala, je bilo že prepozno. V stoletjih utečeni razvoj nemškega knjižničarstva, je bil že tako ustaljen, da za narodno knjižnico z njenimi nalogami, ki so jih prevzele druge ustanove, niso čutili nobenih potreb več.

Najpomembnejša med njimi je *Deutsche Bücherei* (Nemška knjižnica), ki si je zadala nalogo, da zbere ves nemški tisk. Ker jo je (1913) ustanovil *Börsenverein der Deutschen Buchhändler* (Borzno društvo nemških knjigarmarjev), so se ustanovitelji obvezali, da v to leipziško knjižnico prostovoljno oddajo po en izvod vsega, kar tiskajo. Tako je postala državna ustanova šele leta 1940, ko so jo po tedanjem obrazcu razglasili za ustanovo javnega prava.

Podoben položaj kakor Nemška knjižnica v Leipzigu na Vzhodu ima *Deutsche Bibliothek* (Nemška biblioteka) na Zahodu v Frankfurtu. Nastala je (1947) po delitvi Nemčije kot ustanova tedanjega Združenja knjigarmarjev. Njena vloga kot arhivska knjižnica je taka kot pri njeni vzhodni dvojnici. Tudi ona je ustanova javnega prava in tudi ona skrbi za nemško bibliografijo.

Zaradi delitve Nemčije je posebno usodo doživela stara *pruska Kraljevska knjižnica*. Ker so knjige še pravočasno evakuirali, so se v glavnem ohranile in vojno preživele, pač pa je trpela stavba, ki je doživela tri bombardiranja, tik pred koncem vojne je bila porušena skoro polovica celotnega stavbnega zemljišča. Čitalnica s kupolo je bila popolnoma uničena. Že dober mesec po kapitulaciji je knjižnica po ukazu poveljujočega sovjetskega generala pričela delo. V naslednjem letu pa je, zopet po ukazu sovjetske vojaške uprave,

dobila novo ime: *Öffentliche wissenschaftliche Bibliothek* (Javna znanstvena biblioteka). A tudi pri tem imenu ni ostalo. Leta 1954 je »v priznanje njenih zaslug pri izgradnji socializma v Nemški demokratični republiki dobila ime *Deutsche Staatsbibliothek* (Nemška državna biblioteka).²⁵⁰ To seveda niti po vlogi, niti po nalogah, niti po notranji organizaciji ni bila več stara zvesto monarhistična, uradniška, pruska Kraljevska knjižnica, ampak ustanova z jasno politično opredelitvijo. Za Nemško demokratično republiko je prevzela naloge osrednje knjižnice, ki se ni napajala več z idejami francoske revolucije, ampak z novo ideološko usmerjenostjo marksizma-leninizma.

Nič manj politična tvorba ni nemška *Staatsbibliothek v Zahodnem Berlinu*, čeprav svojih ideoloških osnov tako očitno ne poudarja. 1,8 milijona knjig, ki so jih med drugo svetovno vojno preselili na Zahod, je tam ostalo in je del posebne kulturne ustanove *Preussischer Kulturbesitz* (Pruska kulturna posest). Spravljene so bile v Marburgu. Za te knjige so v Zahodnem Berlinu sezidali največjo knjižnično stavbo v Evropi. Tu naj bi »kot trn v očesu« za vzhodne rojake govorila o politični nepomirljivosti obeh sistemov tudi na kulturnem področju. Kakor je te vrste politična demonstracija gotovo posledica hladne vojne, je treba poudariti, da obe knjižnici do neke mere celo sodelujeta, vsaj z medknjižnično izposojajo. V vzhodnem Berlinu si izposojajo knjige iz te svoje zahodne »nezakonite sestre« in jih kljub prepričanju, da gre za njihovo lastnino, točno vračajo. Tako tudi tu knjiga uspešno preskakuje politične meje in prebija najtrdnejše ideološke zidove.

Zelo zanimiv je razvoj dunajske *Hofbibliothek* (Dvorna biblioteka) v avstrijsko nacionalko. Od zasebne, fevdalno družinske pa do knjižnice, ki je bila odprta za javnost, pot nikakor ni bila gladka. Sicer pa tudi pojem te »javnosti« ni bil točno opredeljen. Ko je to vprašanje (1874) prišlo v javno razpravo, so se kmalu dokopali do ugotovitve, da je njena uporaba za občinstvo pravica in ne milost.²⁵¹ Seveda pa so na dvoru skoro prav do konca sodili, da je knjižnica prav-

zaprav »njihova«. ²⁵² Ker so se v tej knjižnici zbirali najpomembnejši rokopisi in knjižni zakladi iz avstrijskih samostanov, je dolgo slovela kot ena najbogatejših knjižnic v Evropi. Šele po prvi svetovni vojni (1920) je dobila knjižnica naloge in ime *Nationalbibliothek*, po drugi pa so jo tudi narodnostno opredelili *Österreichische Nationalbibliothek* (Avstrijska narodna biblioteka).

V Angliji, ki je že pred francosko revolucijo zlomila avtoriteto kraljevske oblasti, se je pojem knjižnice oblikoval drugače kot v Franciji. Tu je dolga parlamentarna tradicija pripomogla, da se državljani niso istovetili s krono, ampak s parlamentom. Tako je bila knjižnica, ki je zrasla iz zasebnih zbirk, ustanovljena s parlamentarnimi uredbami. Svoj obči, oziroma narodni značaj je dobila mnogo pozneje, ko jo je iz temeljev reformiral meščanski revolucionar in politični emigrant iz Italije Antonio PANIZZI (pozneje Sir Anthony, 1797 do 1879). Pravniki po poklicu, se je najprej preživljal kot profesor italijanščine, dokler (1837) ni stopil v službo v Britanski muzej. Tu je bil potem (od 1856 do upokojitve 1866) prvi knjižničar. Njegova zasluga je, da je premagal koncept zasebne ustanove in iz Britanskega muzeja — kljub odporu, ki ga je moral zlomiti — ustvaril narodno ustanovo. Za katalogizacijo je (1841) sestavil 91 klasičnih pravil, ki imajo še danes svojo veljavo. Z njegovim imenom je povezana gradnja (1857) velike čitalnice s kupolo (32 m visoka, 42 m v premeru; 364 sedežev), pa tudi drobna iznajdba, kot so »Panizzijevi zatiči«, ki omogočajo prestavljanje polic po velikosti postavljenih knjig. Pred nedavnim je dobila ta knjižnica nov položaj in ime: *The British National Library*, ki vključuje med drugim *The National Central Library* kot središčem za medknjižnično izposajo za Veliko Britanijo in tuje dežele.

Ob na novo prebujeni samozavesti malih narodov sta v Veliki Britaniji nastali še dve narodni knjižnici: *The National Library of Scotland* v Edinburgu (ust. 1862) in *The National Library of Wales* v Aberystwythu (Vališanska narodna knjižnica; ust. 1907). Obe imata pravico do obveznega izvoda. Prva posveča precejšnjo pozornost sorodnemu a jezikovno že

precej oddaljenemu bretonskemu slovstvu v Franciji, druga pa, ki pravzaprav nima zaledja, saj deluje v majhnem kraju (kakih 10 000 prebivalcev in univerza s poudarkom na valižanskih študijah), je znana po moderni knjižničarski šoli.

Zadnja knjižnica, ki jo moramo v tem sklopu imenovati, je **washingtonska** Kongresna knjižnica — *Library of Congress*. Čeprav je nastala v času (1800) meščansko nacionalnega revolucionarnega vrenja, je bila njena prvotna usmeritev povsem drugačna. Sprva je bila namreč samo organ kongresa in je svoj pomen in veliki obseg dobila šele pozneje. Njeni začetki so bili kaj skromni: kakih 3000 zvezkov.

Značilno je, da je v drugi vojni, ki jo je tedaj mlada država morala voditi proti Angležem — podobno kakor druge nacionalke — trpela prav ta knjižnica, ki so jo bivši kolonialni gospodarji po vdoru v Washington (1814) zažgali. Tretji predsednik Združenih držav Thomas JEFFERSON (r. 1743, u. 1826), ki so ga morda nekoliko pretirano imeli za »prvaka množic in bojevnik za politično moč zatiranih,«²⁵³ se je dobro zavedal pomena, ki ga ima izobrazba za ljudi v demokraciji. Po požaru je postala njegova bogata zasebna knjižnica osnovna zaloga nove knjižnice, ki so ji sezidali veličastno stavbo. Resnično napredovala pa je Kongresna knjižnica šele, ko je (1780) dobila pravico do dveh izvodov vsega, kar se je tiskalo v Združenih državah in še posebej tedaj (1897), ko je postala sedež Urada za zaščito avtorskih pravic — *Copyright Office*, kar ji je prineslo vse tiste tuje knjige, ki so iskale zaščito avtorskih pravic.

Naloge in dolžnosti. Čeprav se niso vse nacionalke razvile neposredno pod vplivom idejnih tokov, ki so spodbudili in spremljali francosko revolucijo, so jim liberalna, nacionalna pa tudi demokratična prizadevanja zadnjih dveh stoletij vtisnila svoj pečat in jim dala nekaj skupnih potez. Tako so se izoblikovale nekatere naloge, ki bolj ali manj veljajo za vse

nacionalke in ki jih skušajo te po svojih gmotnih in kadrovskih močeh izpolnjevati.

Najpomembnejša njihova naloga, ki je tesno povezana z idejo narodnosti oziroma državnosti, je zbiranje narodne književnosti na vseh področjih, ali bolj preprosto: vsega, kar je izšlo v jeziku in v deželi naroda, ki mu nacionalka služi. Ker ima pravico do obveznih izvodov, lahko tekočo pa tudi staro literaturo v bibliografijah popisuje in izdaja. — Težje je zbiranje drugega kulturno zgodovinskega gradiva. Tu se je s časom izoblikovala precej zabrisana meja med knjižnico in arhivom. V glavnem se nacionalke omejujejo na leposlovno rokopisno gradivo, arhivi pa zbirajo upravne, pravne in druge listine. Najmenitnejša izjema je stari rokopis *Magne charte libertatum* (zaščita pravne sigurnosti vseh svobodnih državljanov), ki jo, kljub temu, da gre za ustavno listino, hranijo v knjižnici Britanskega muzeja.

Še večje so težave z gradivom, ki ga je treba dobiti iz tujine. To so dela, ki so jih objavljali pisatelji tega naroda izven domovine, ne glede na to, v katerem jeziku so bila napisana. Tudi dela, ki obravnavajo narod oziroma deželo, kjer se nacionalka nahaja, štejejo sem. Pri zbiranju nujno nastajajo vrzeli, če knjižničarji še tako pazljivo zasledujejo tuje bibliografije.

Ena najpomembnejših nalog, ki jih nacionalka opravlja, je seveda izdajanje in tiskanje bibliografij, tekočih in retrospektivnih. Brez financiranja pri tem prevzemajo razne splošno narodne ustanove, kdaj pa kdaj tudi podjetja (npr. združenja založnikov ipd.).

Ker je nacionalka skoro vedno tudi največja knjižnica z najbolj usposobljenimi kadri, opravlja često tudi posle osrednje knjižnice z večjimi ali manjšimi pristojnostmi za nadzor drugih knjižnic. Včasih, posebno na Vzhodu, delujejo ob njej posebni *raziskovalni in strokovni centri*, oziroma inštituti (npr. Znansveno-metodični kabinet ob praški nacionalki, Inštitut knjige v Varšavi, Metodična posvetovalnica za knjižnično propagando v vzhodnem Berlinu, kjer je tudi samostojni Centralni inštitut za knjižničarstvo itd.). V nekaterih

državah pa opravljajo strokovno upravne zadeve na ministrstvih.

Tudi šolanje kadrov je pri narodih, kjer ni posebnih stolic za knjižničarstvo na univerzi, na skrbi knjižničarjev iz nacionalke.

V deželah z mlado knjižnično tradicijo je pozornost oblasti za narodno knjižnico posebno živa. Nekatere afriške države se ponašajo z velikimi modernimi knjižnicami, za katere jih lahko zavidajo tudi mnogo bolj razvite države. Ker so tu narodne literature, oziroma literature v narodnih jezikih šele v razvoju, so te knjižnice še v veliki meri tujejezične. Včasih, npr. v večini jugoslovanskih republik (razen v Beogradu in Cetinju) pa tudi drugje po svetu, rabi nacionalka tudi za osrednjo univerzitetno knjižnico.

Umik dotrajanih dogem. Liberalizem zmagovitega meščanstva, ki se je v 19. stoletju razširil čez vso Evropo, je tudi v znanosti pregnal stare dotrajane dogme s prestola. V silnem razmahu naravoslovnih ved so se morale nekatere stare verske predstave umakniti pred naletom novih dognanj. V *astronomiji* je zavladala KANT-LAPLACEOVA teorija o nastanku vesolja, v *geologiji* LYELLOV aktualizem o zgodovini zemlje, v *biologiji* pa DARWINOV nauk o nastanku vrst (1859) in o izvoru človeka (1871). Posebno ta je zbudil oster odpor cerkvenih krogov, ki so do zadnjega branili črko biblične zgodbe o ustvarjenju sveta, živalstva in človeka. Na drugi strani pa je liberalistična gospodarska praksa iskala v geslu o boju za obstanek in o prednosti sposobnejšega opravičilo za brezobzirno kapitalistično izkoriščanje. Tu je anarhist knez Peter KROPOTKIN (1842—1921), seveda zaman opozarjal na *medsebojno pomoč v živalstvu* (1902), kajti prilaganje darvinizma na družbene razmere je tedanji razredni družbi rabilo kot znanstvena utemeljitev neenakopravnih družbenih odnosov. V vrsto velikih znanstvenikov, ki so rušili stare predstave in dogme, šteje tudi Karl MARX (1818

do 1883) s svojo novo razlago zgodovinskih soodvisnosti in s svojimi analizami gospodarstva, ki so postale milijonom navodilo za akcijo.

Od stroke do znanosti. Že od začetka 19. stoletja so priče izhajati serije znanstvenih razprav, ki so jih izdajale akademije. Tako se je pospeševalo tudi delo na univerzah, ki so se začele buditi iz mrtvila. S časom so postale pravi razsadniki liberalnih idej in upoštevanja vredna politična sila. Za študij pa je bila potrebna velika dobro urejena knjižnica, ki ji uradno (»ex officio«) postavljeni univerzitetni profesor zaradi svoje zaposlenosti, enostranskosti in preskromne knjižničarske usposobljenosti že davno ni bil več kos.

Tudi tu je postala *göttingenska univerza* s svojo stolico za knjižničarstvo (od 1886) vodilna znanstvena ustanova v Evropi. Dokaz njene uspešnosti je nagli porast izposoje v njeni knjižnici (1806: 1400; 1875: 23 200 knjig).²⁵⁴

Leta 1899 je izšla »*Instruktion für die alphabetischen Kataloge*« (t. i. »Pruske instrukcije«), ki predpisuje katalogizacijska pravila. Za te instrukcije je značilno, da se pri naslovihi anonimnih del upoštevajo slovnična pravila: glavni samostalnik, »*substantivum regens*«, se postavi na čelo zapisa celo pred njegov pridevnik. Ta navodila so nadomestila starejšo knjižnično instrukcijo, ki jo je več kakor sto let prej (1778) sestavil knjižničar dunajske univerzitetne knjižnice opat Stephan RAUTTENBACH (r. 1785). — Pri nas in v večini modernih držav smo se leta 1945 odločili za t. i. anglosaško mehanično načelo po zaporedju besed brez ozira na slovnico.

Posebno vrednost za znanstveno delo imajo izdaje skupnih katalogov (npr. od 1931 za Prusijo in 1936 za Nemčijo), žal pa se delo ustavlja ali pa napreduje zelo počasi. Zelo pomemben je katalog prvotiskov — *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, brez katerega je raziskovanje zgodovinskih virov iz časov pred 1500 komaj mogoče. Temu delu se pridružujejo katalogi posameznih narodov. Pri nas imamo za sedaj samo

ta dva: Josip BADALIČ: *Inkunabule u Narodnoj republici Hrvatskoj* (1952) in Alfonz GSPAN, Josip BADALIČ: *Inkunabule v Sloveniji* (1957).

V Franciji se univerzitetne knjižnice ravnajo po okrožnici iz leta 1886, ki določa: »Univerzitetna knjižnica je podrejena rektorjevi avtoriteti, je ena, tudi če ima različne oddelke, rabi pa prav tako študentom kot profesorjem.«²⁵⁵ — Knjižnica Sorbone, ki je (1795) izgubila vse svoje knjige, se je zopet obnovila. Mnogo izgubljenih rokopisov, ki so bili raztreseni po vsej Franciji (celo v Ajacciu na Korziki) se je vrnilo v svojo matično knjižnico.

NOVE KNJIŽNICE

Sveča pod poveznjenim mernikom ali na njem. Ideja javne, ljudske knjižnice, ki bi se dala zasledovati od CEZARJEVIH načrtov in je v prvih časih krščanstva povsem zamrla ter se je v dobi renesanse še zelo previdno prebijala prek visokih izobrazbenih pregraj, je pravzaprav na novo zaživela šele v reformaciji. Posameznik, ki je iznenada izgubil varno zavetišče vajenih predstav o božji milosti, je zašel v duševno stisko, iz katere si je moral sam brez cerkvene avtoritete pomagati. In prav ta stiska je — povsem drugače kakor učene humaniste — družila vernike v zbirališča posameznikov, ki so se tako razlikovala od stare zveličavne ustanove katoliškega kolektiva pod cerkvenim varstvom in vodstvom. Za odraslega proglašeni posameznik si je moral sam iskati rešitve in napotkov za življenje, ki jih nikjer ni mogel najti v taki meri kot v knjigi oziroma knjižnici. Medtem ko so bile knjižnice pri katoličanih predvsem v službi duhovščine, so bile protestantske knjižnice last občestva vernikov v župniji.

Moderno nam danes zveni misel, ki jo je zapisal Hugo BLOTIUS (pravzaprav Bloz) v pismu (16. dec. 1600) matematiku DASYPODIJU (Konrad Dasypodius): »Kajti še tako dobro založena knjižnica, ki ni odprta za uporabo, je podobna goreči sveči pod mernikom, saj njena luč nikomur ne sveti.«²⁵⁶

Kljub tem že kar sodobnim mislim pa so se mestne knjižnice sprva le počasi razvijale. *Kölnska*, ki je imela npr. leta 1658 samo 800 knjig, se je v 175 letih povzpela komaj do 1024 zvezkov, torej je v poprečju narasla za nekaj več kot

eno knjigo na leto. Šele 18. stoletje, stoletje francoske revolucije, je prineslo viden napredek. Zopet primer iz Nemčije: v *hamburški knjižnici* so imeli 1837. leta 120 000 knjig, a to število se je v 16 letih (1853) povečalo za 100 000 zvezkov, torej za povprečno 6250 knjig na leto.

V načelu bi morala francoska revolucija posvetiti posebno pozornost prav ljudskim knjižnicam. Te je sicer upoštevala in jih po velikosti celo razporedila v razrede, prevladovanje centralističnih teženj pa knjižnicam v pokrajini nikakor ni bilo naklonjeno. Šele ko je bil skrajni centralizem premagan, so zaplenjene knjige iz literarnih depojev po šolah pristale v knjižnicah, kjer so se po dolgih ovinkih vendarle umirile.

Drugačno pot so šle knjižnice v **angloameriškem svetu**. Že od FRANKLINA sem lahko sledimo liberalnim prizadevanjem po zasebni pobudi. Tu je prevladala misel, da se denar, vložen v knjižnico, končno vendarle vrne v obliki večjega gospodarskega razcveta in višje družbene veljave posameznika.

Zanimivo je, da so se knjižnice »za ljudstvo« začele pravzaprav iz povsem drugačnih, vsekakor prav nič liberalističnih pobud. Podobno kot se je katoliška cerkev v dobi protireformacije odločila, da tudi ona stopi z literaturo v domačem jeziku pred ljudstvo, so se v obdobju razsvetljenstva tudi konservativne sile — pri katoličanih prav tako kakor pri protestantih — pričele zavedati, da morajo proti napadu racionalistične usmerjenosti postaviti trdnejšo obrambo kot samo govorjeno besedo. In kot je že dialektična nuja zgodovine, se je s tem odprla pot, pri kateri zadnje postaje niso predvidevali: ustanavljali so knjižnice za ljudstvo.

Škotski pridigar James KIRKWOOD je (1699) začel ustanavljati *župnijske knjižnice*, a po škotskem upor (1749) je vseh njegovih 75 knjižnic propadlo. Tudi angleški pastor Thomas BRAY je (1850) ustvaril svoj sistem župnijskih knjižnic. Sledila so podobna prizadevanja na celini. Sorazmerno kmalu je prišlo to gibanje v Slovenijo. Že 1844 je ustanovil Oroslav CAF (1814—1874) v Framu *Družbo za knjige brati*, Anton LAH (1803—1861) pa leta 1847 *Družbo slovenskega branja v Lembahi*. Ta limbuška knjižnica je imela podrobno

izdelana pravila: *Družba za branje slovenskih bukvic ima tote regelce...* V teh *regelcah* je označeno, koliko morajo »ludje 'z domače Lempaške fare« plačati, da »bojo pomočniki dobre reči imenovani« in kolikšna je izposojnina. — Na katoliških shodih se je pri nas veliko govorilo tudi o knjižnicah, pri čemer so posebno pazili na idejno čistost. V katalogu *Knjige za slovensko ljudstvo* (1907) »so bili spoznani kot neprimerni za slovensko ljudstvo«, po navedbah Avgusta PIRJEVCA:²⁵⁷ KETTE, MURN, PREŠEREN, LEVSTIK, CANKAR, ŽUPANČIČ, STRITAR itd. — Na drugi, »napredni« strani, so se lotevali ustanavljanja ljudskih knjižnic predvsem narodno radikalni dijaki, ki pa so bili mnogo široko-srčnejši.

O knjižničarskem celibatu in o učnih knjižničarjih. Po razpustu samostanov v Evropi so se nekateri bivši menihi zatekli v knjižnice, kjer so našli svoje zatočišče in v Franciji pričeli urejevati kataloge iz literarnih depojev. V drugih deželah (tudi pri nas) so jih uporabljali za popisovanje starih samostanskih zalog, ki so prišle v posvetne roke. Pri tem se je podoba učenega, samskega knjižničarja tako globoko zasedrila, da je celo ustanovitelj knjižnice v Avignonu Esprit CALVET (r. 1810) določil: »Mislim, da se mora mesto knjižničarja zaupati samo samskim književnikom in da jih je treba, če se poročijo, odpustiti.«²⁵⁸

Predsodek o celibatu se je s časom sicer izgubil, sloves pisatelja ali vsaj bibliofila pa je morda še danes obvezen za knjižničarja večje knjižnice. Mimogrede: kot zgled takega knjižničarja imenuje francoska zgodovina knjižnic Charlesa NODIERA, ki je bil »bibliothécaire à Laybach (izgovori po francosko: lebàk)« in je (1834), seveda že v Franciji, ustanovil *Bulletin du Bibliophile*, ki izhaja še danes.

Novi za knjižničarje vzgojeni ljubitelji so se lotili tudi teoretičnih problemov in s tem pospešili nove tokove v knjižničarstvu. Leta 1810 je izšel *Manuel du libraire et de l'amateurs de livres* (priročnik za knjižničarja in ljubitelja knjig),

ki ga je spisal Jacques Charles BRUNET (1780—1867). Delo, ki je vzgojilo cele generacije knjižničarjev, ima še danes svojo veljavo.

Med nemškimi teoretiki je posebne omembe vreden Adolf EBERT (1791—1834) s svojimi deli: *Über öffentliche Bibliotheken* (o javnih knjižnicah; 1814) in *Die Bildung des Bibliothekars* (knjižničarjeva izobrazba; 1820). Njegovo geslo: »Aliis inseruiendo consumor« (Služech drugim se uničujem) se je izpolnilo dobesedno: ubil se je, ko je padel z visoke knjižničarske lestve.

Že v novejšo in novo dobo sega delo ameriškega knjižničarja Melvilla DEWEYA (1851—1931). Bil je ustanovitelj prvih ameriških knjižničarskih tečajev pri Columbia Collegeu (1887), in šole pri državni knjižnici v Albanyju (1886), vnet bojevnik za *Public Libraries* (javne, ljudske knjižnice) in so-ustanovitelj ameriškega knjižničarskega glasila *Library Journal* (1876). Posebne zasluge in slavo pa si je pridobil s tem, da je ustvaril nov sistem razdelitve človeškega znanja: *decimalno klasifikacijo*. To je številčni sistem, ki po načelu decimalk z vedno nižjim decimalnim mestom zajema znanosti in vse javno življenje — nekakšen mednarodni jezik, ki omogoča opredelitev skoro neomejenega števila pojmov. Načelo, po katerem vsaka naslednja številka pojem zoži, je neverjetno preprosto. Z majhnimi spremembami, ki jih je (1895) vnesel *Institut International de Bibliographie* (danes: *Fédération Internationale de Documentation* — FID) v Bruslju, se je ta sistem, ki ga še vedno izboljšujejo, razširil po vsem svetu. Poslužujejo se ga predvsem mlajše splošne in skoro vse tehnične knjižnice, pri katerih nova obdelava knjižne zaloge ni bila prezamudna. (Primer: 8 — jeziki, jezikoslovje, književnost, leposlovje, 88 — slovanske in baltske književnosti, 8863 — slovenska književnost, oziroma zaradi lažje preglednosti pika po tretji številki: 886.3.)

Tradicionalna, nova in najnovejša arhitektura. Reka knjig, ki že celo stoletje priteka v knjižnice in ki se je po drugi svetovni vojni izpremenila v pravo povodenj, je prisilila knjižničarje, da so se morali posvetiti tudi prostorskim problemom in iskati nove rešitve. Smotrne, dobro premišljene, včasih kar nekam stroge stavbe so pričele izpodrivati stara, lepo okrašena in bogato poslikana svetišča knjige. Te nove stavbe, ki so sezidane po novih arhitekturnih načelih, učinkujejo na zunaj zgolj po svoji velikosti, ne pa po veličastju in igrivi lepoti.

Med zadnjimi stavbami starega stila je (leta 1832 zgrajena) knjižnica v palači *Palais Bourbon* ob skupščini v Parizu. Pričala naj bi o obnovljeni slavi obnovljenega kraljestva. Celo ikonografija poslikane kupole, ki so jo zaupali romantičnemu slikarju Eugènu DELACROIXU (1798—1863), se bistveno ni oddaljila od tradicionalnih predstav o petih glavnih strokah: *znanost* (PLINIJEVA smrt; ARISTOTEL popisuje živali, ki mu jih je poslal ALEKSANDER VELIKI; HIPOKRAT zavrne darove perzijskega kralja; ARHIMEDOVA smrt), *filozofija* (HERODOT razskuje izročilo magov; kaldejski pastirji odkrijejo astronomijo; SENEKOVA smrt; SOKRAT in Samota), *pravo in govornišstvo* (NUMA in nimfa; LIKURG poizveduje pri Pitiji; DEMOSTEN; CICERO obtožuje VERRA), *bogoslovje* (Adam in Eva; Židje v babilonski sužnosti; obglavljenje Janeza Krstnika; prilika o davčnem novcu), *pesništvo* (ALEKSANDER VELIKI da spraviti HOMERJEVA dela v dragoceno skrinjico; Ahilova vzgoja; OVID med barbari; HEZIOD in muza). Obe polkupoli, ki obdajata glavno kompozicijo, predstavljata Orfeja, ki prinaša civilizacijo med Grke, in ATILO, ki uničuje klasično civilizacijo. Značilno je, da v vsej tej slikariji še ni prav nobenih elementov tehnike, ki se je tedaj vendar že precej uveljavila.

Že mnogo bolj po novem je bila sezidana nekaj let pozneje (1850) nova stavba knjižnice *Sainte Geneviève*. Razen vrta, ki ga je dal arhitekt naslikati, ker ga ni mogel posaditi okoli stavbe, in 810 avtorjev od MOJZESA do CHATEAUBRIANDA, je vse čista smotrnost. Čitalnica ima prostora za 700 bralcev.

Nasploh pa so se uveljavila povsem nova načela: ločitev uporabnih prostorov od prostorov za knjige, nizki stropi v skladiščih, ki so sezidana čisto posebej. V njih police ne stojijo več samo po stenah ampak tudi v prostoru, kjer jih ločijo le ozki prehodi. Tudi v čitalnicah so zaradi lažjega ogrevanja pričeli prevladovati nižji stropovi. Največja čitalnica v tem novem načinu je *Public Library v New Yorku* z 800 sedeži in 15 m visokim stropom (Dunajska dvorna biblioteka je skoro še enkrat tako visoka!). Sicer pa so glavne čitalnice pričele razpadati v manjše strokovne z manj sedeži in s prostim pristopom do priročnikov. (Prva se je že 1819 ločila časopisna čitalnica v Kraljevski knjižnici v Berlinu.)

A tudi ta načela so se začela umikati novim. Zaradi stalnih prezidav so poskrbeli za *fleksibilnost* (gibljivost sten ob enaki trdnosti tal), ki dovoljuje spreminjanje prostorov (npr. univerzitetna knjižnica v Edinburghu).

Čitalnice ali kazina. Pri Slovencih je morda bolj kot pri drugih narodih mogoče zasledovati vlogo, ki jo je imela knjiga in sploh tiskana beseda, predvsem pa njena družbena, komunikacijska funkcija pri pomeščanju in pri spodbujanju narodne zavesti. Naša čitalniška doba, ki bi jo težko proglasili za revolucionarno, je pred mestnega občana, ki dotlej skoro ni imel druge možnosti, da se pomeščani, kot da se ponemči, postavila slovensko alternativo.

Čeprav sama čitalnica ni slovenska iznajdba, saj se njeni ustanovitelji sklicujejo na hrvatski zgled, ta pa je zrasel iz nemških in čeških podobnih ustanov, je dobila slovenska čitalnica nekaj tipično slovenskih črt, ki so jih oblikovale: patriarhalne razmere, nerazvita in komaj razslojena družba ter odpor proti ponemčevalni politiki nemškega meščanstva, ki svoje »svobode« ni hotelo deliti s podrejenimi in podcenjevanimi Slovenci.

Slovenske čitalnice,²⁵⁹ ki so jih v 60 letih ustanavljali po slovenskih mestih, so bile pravzaprav bolj družabne ustanove z »bésedami«, plesi in spominskimi svečanostmi, kot pa

bralna združenja. »Čitavnica je narodna naprava, katere namen je duha buditi in bistriti s podučnim čitanjem časnikov in knjig slovanskih pa tudi drugih narodov,« pravi predsednik čitalnice v Ilirski Bistrici dekan Anton GRAŠIČ, a tako nadaljuje, da hoče »duha razsvetljevati z ubranim petjem in poštenimi igrami kakor v gledišču. Razloček med to in tako imenovano ‚kazino‘ je ta, da čitavnica izobrazuje ves narod tistega kraja, kjer je ustanovljena, kazina pa je le v prid samim udom, zato ker je dozdej vravnava v ptujem jeziku, kateri je pa večini prostega ljudstva neznan.«²⁶⁰

V tem govoru, ki zelo jasno opredeljuje delo in naloge čitalnic, je nakazan tudi že družbeni pomen jezikovnega osveščanja, ki naj bi šlo v širino in zagotovilo slovenskemu meščanstvu tisto zaledje, ki ga je potrebovalo v konkurenčnem boju z nemškim meščanstvom. Prizadevanja, da bi pritegnili »ves narod«, so le deloma uspevala, kajti delavski razred, ki ga je poklicala v življenje postopna industrializacija na Slovenskem, je imel drugačne izobrazbene cilje, ki mu jih slovenski meščani niso mogli posredovati.

NOVI BRALCI

Res že obrabljeno geslo? »Znanje je moč«, geslo, ki še danes ponekod krasi delavske prosvetne in kulturne ustanove, posebno knjižnice, se nam zdi že močno obrabljeno in skoro banalno. Pri tem se seveda ne zavedamo mobilizacijske sile, ki so jo imele te besede v prvih časih delavskega gibanja. Bilo je v dobi, ki jo je ENGELS označil s stavkom: »Buržoazija od izobrazbe delavcev nima ničesar pričakovati, pač pa se ima marsičesa bati.«²⁶¹ Danes si še zamisliti ne moremo, kako vroča je morala biti delavčeva žeja po branju in sla po spoznanju lastnega položaja in morda tudi po pozabi, če je po 14 ali 16 urah dela v tovarni še segel po knjigi. Kako velika ovira je bila pri tem njegova pomanjkljivo izobrazba si lahko predočimo le, če si pokličemo v spomin poročilo angleške *Childrens Employment Commission* (Komisija o zaposlitvi otrok), po katerem otroški delavci (od 8 do 14 let!) niti osnovnih pojmov iz verouka niso poznali, čeprav so nedeljske šole na ta del izobraževanja polagale največjo pozornost.²⁶²

In vendar je od začetka 19. stoletja, ko je posebno v Angliji postalo delavsko gibanje že politična sila, delavsko izobraževanje sorazmerno naglo napredovalo. Od prvih *izobraževalnih društev* (ok. 1830) pa prek prve *delavske knjižnice* (1861 — tri leta pred prvo internacionalo) v Dresdnu pa do znamenite *prepovedi socialistov* v Nemčiji so težnje po izobrazbi vedno hitreje naraščale. Zaradi te prepovedi so se delavci morali preusmeriti na leposlovje, kajti družbeno kritična literatura je bila skoro nedostopna.

A tudi ob tej literaturi in seveda ob živi propagandi je osveščenost delavcev zajela vedno večje množice. V veliki meri je prav ta osveščenost dosegla, da je bil osovraženi zakon o prepovedi socialistov («*Sozialistengesetz*») po 12 letih (1878—1890) preklican. Upravičeno ugotavlja KARSTEDT, da je »imelo nemško ljudsko knjižničarstvo svojo plodno črnico manj v liberalni kot v socialni demokraciji.«²⁶³

Kako žive so bile ponekod te knjižnice, govorijo podatki z Dunaja, kjer so pred nastopom fašizma izposodili v njih dva do dva in pol milijona knjig letno. Morda še očitnejši primer je hamburška *Lesehalle* (bralna veža), kjer so 150 000 knjig, kolikor je štela ta knjižnica, v enem letu (1928) izposodili nič manj kakor 950 000-krat (več kot 6-krat vsako knjigo).²⁶⁴

Znamenit primer socialnodemokratskih izobraževalnih prizadevanj je ustanovitev Berlinske mestne knjižnice — *Berliner Stadtbibliothek*, za katero se je v vztrajni kampanji potegovalo strankino glasilo »Vorwärts« (Naprej) pod uredništvom strankinega ustanovitelja Wilhelma LIEBKNECHTA (1826—1900).

V marksistični ideologiji ima tudi knjižničarstvo svoje mesto. V skladu s tem je načelo, ki vlada v knjižni teoriji: »Knjižnice kot družbene ustanove se dajo razumeti samo zgodovinsko, tj. kot izpremenljive in vedno v izpremembah se nahajajoče ustanove.«²⁶⁵

Vsa zgodovina, ki smo jo skozi tisočletja zasledovali, potrjuje MARXOVO misel o izpremenljivosti knjižnic pod vplivom družbenih sprememb. In vendar bi bilo seveda zgrešeno, če pri tem ne bi podčrtavali pomena posameznih osebnosti, njihovih sposobnosti in njihovih nagnjenj. To bi pomenilo, da bi prezrli tudi tak, nam tako prikupen izrek tokrat povsem zasebnega Karla MARXA, ki je na vprašanje, kaj mu je najljubše opravilo, odgovoril: »Brskanje po knjigah.«

Če ob teh splošno evropskih razmerah pritegnemo v obravnavo tudi naše slovenske razmere, bomo ugotovili, da tudi slovensko delavstvo, ki se je postopoma otresalo avstrijskega, nemškega vpliva, ni moglo zaostajati za razvojem. Po skromnih začetkih knjižnic, ki so bile ustanovljene ob

delavskih kulturnih organizacijah (Vzajemnost, Svoboda in zopet Vzajemnost) sta ob *Delavskih zbornicah v Ljubljani in Mariboru* nastali (deloma iz knjig delavskih društev) dve knjižnici, ki sta se po bogatem in sodobnem izboru lahko merili z vsako ljudsko knjižnico ne le v Sloveniji. Živahna izposoja in izredno veliko število delavskih naročnikov predvojnne *Cankarjeve družbe* dokazuje, da so se tudi naši delavci pripravljali na dobo, ki je stala pred durmi.

Knjižnice za nepismene? Ko so boljšeвики prevzeli oblast v stari Rusiji, so morali računati z množico nepismenih. 70 % moškega in 87 % ženskega prebivalstva ni znalo ne pisati ne brati. In vendar se je LENINOVA misel že od vsega začetka oklepala in vedno znova vračala h knjižničnim problemom, ki so mu bili posebno pri srcu. Že nekaj mesecev po izbruhu revolucije (v januarju in aprilu 1918) ter še posebej med državljansko vojno se pojavljajo knjižnični dekreti drug za drugim. Revolucionar, ki je velik del svojega življenja prebil ob knjigah in v knjižnicah, se je njihovega pomena za vzgojo in izobraževanje dobro zavedal. Poleg zelo konkretnih navodil za organizacijo in mrežo knjižnic, ki jih je dajal in pri katerih je zelo energično vztrajal, je med sovjetskimi knjižničarji posebno priljubljen in često navajan citat iz časopisnega članka *Čto možno sdelat' dlja narodnogo obrazovanija* (Kaj je mogoče storiti za ljudsko izobraževanje). Ker označuje duha sovjetske knjižne politike, je prav, če ga navedemo še mi:

»...ponosa in slovesa javne knjižnice ne bi smeli videti v tem, koliko izdaj iz 16. stoletja ali rokopisov iz 10. stoletja hrani, ampak v tem, kako na široko prodirajo knjige med ljudstvo, koliko novih bralcev je pridobljeno, kako naglo je ustrezno zahtevi po knjigi, koliko knjig je izposojenih na dom, koliko otrok je pritegnjenih k branju in uporabi knjižnice.«²⁶⁶

Taka knjižnična politika se je morala partiji bogato obrestovati. Borbeni — v izrazju boljševikov »partijni«, v oznaki zahodnih opazovalcev »misijonarski« — značaj take naravnosti je moral uspeti, saj so se velike množice, ki jih je nova oblast opismenila, srečevale prvič in predvsem s knjigami, ki jih je ta oblast ponujala, ne da bi se skrivala za zagotovili o objektivnosti in nepristranosti, kakršne srečujemo še vedno v bolj ali manj prikrito usmerjevani nabavni politiki nekaterih knjižnic na Zahodu.

Vloga javnih knjižnic pri ideološki vzgoji sovjetskih državljanov je bila gotovo izredna. Če jo KARSTEDT²⁶⁷ primerja s katoliškim srednjim vekom, oziroma s samostanskimi knjižnicami, ne upošteva velikanskih množic na novo opismenjenih bralcev.

LENIN, ki je dobro poznal velike znanstvene knjižnice ne le doma, ampak tudi v tujini (da omenimo samo knjižnico Britanskega muzeja v Londonu, Kraljevsko knjižnico v Köbenhavnu, pariško Nacionalno biblioteko, berlinsko Kraljevsko knjižnico in švicarske knjižnice v Bernu in Ženevi), ta strastni in studiozni bralec se je dobro zavedal, da potrebujejo javne (»publične«) knjižnice nekako streho splošno znanstvene knjižnice. Tudi takim knjižnicam je veljala njegova skrb.

Bivša Carska knjižnica v Petrogradu, ki jo je ustanovil PETER VELIKI, povečala pa KATARINA II., in ki je prejemale od 1810 obvezne izvode, od 1814 pa je bila odprta za javnost, ta velika knjižnica je po revoluciji silno narasla. Imenovali so jo *Gosudarstvennaja* (državna) *publičnaja biblioteka imeni M. E. Saltykova Ščedrina*. — Prav tako kakor ta je v Leningradu še *Biblioteka akademii nauk*, ki je po znanstveni opremljenosti in založenosti znana daleč po svetu.

Največja med sovjetskimi knjižnicami, verjetno sploh največja knjižnica na svetu je *Gosudarstvennaja ordena Lenina biblioteka SSSR imeni V. I. Lenina* v Moskvi. Čeprav po svoji ideološki usmerjenosti presega ideje francoske revolucije, rabi danes kot osrednja narodna knjižnica Sovjetske zveze. Nastala je iz knjižnice *Rumjancevskega muzeja* (ust. 1828). LENIN je bil, če je le mogel, njen stalni gost in ji je ves

čas posvečal izredno pozornost. Ob tej knjižnici je šola za knjižničarje, knjižnični znanstveni inštitut in knjižni muzej.

Tudi posamezne republike imajo svoje osrednje državne knjižnice. Med njimi sta največji 1918 ustanovljena *ukrajinska državna knjižnica* v Kijevu in *beloruska* v Minsku. V tej sta združeni še *univerzitetna* in *akademijska knjižnica*. — Da so zelo velike tudi knjižnice nekaterih azijskih, oziroma kavkaških republik, posebno tistih, ki lahko gledajo na veliko kulturno tradicijo, je ob poznavanju sovjetske narodnostne politike razumljivo. Sovjetska posebnost, ki izhaja iz vloge ruskega naroda pri osveščanju teh narodov, je, da je delež ruskih knjig v njihovih fondih zelo velik, saj jim je — po uradni razlagi — ruski jezik »okno v svet«.

Vse te in seveda nešteto drugih knjižnic so izredno obilno založene s knjižnimi zalogami, v katere so se podobno kot v revolucionarni Franciji in v smislu LENINOVIH idej o združevanju knjig stekale tudi knjige 1600 podržavljenih zasebnih knjižnic.

Opismenjenost najširših ljudskih množic tudi med narodi, ki do revolucije niso imele svojega knjižnega jezika, velike množine knjig v knjižnicah »rdečih kotičkov« in »klubov«, ki segajo do zadnjih zaselkov, in ogromne naklade ne le političnih, ampak tudi leposlovnih knjig (PUŠKIN, TOLSTOJ!) so izoblikovale sovjetskega državljana v verjetno najmarlji-vejšega bralca na svetu. V moskovski podzemski železnici skoro ne moreš stopiti v oddelek, kjer ne bi bila večina potnikov zatopljena v branje knjig.

SKLEPNE BESEDE

Ko smo prispeli skoro do naših dni, moramo ugotoviti, da smo pustili vnemar mnogo pomembnih dogodkov in dejstev. Niti ob vseh idejah, ki so oblikovale knjižnično politiko prejšnjih pa tudi današnjih dni, se nismo ustavljali. Pozoren zgodovinar bo gotovo našel mnogo »belih lis«, ki smo jih obšli, ali omenili preveč mimogrede.

Sodobni bogati, z najmodernejšimi tehničnimi sredstvi opremljeni informacijski center pa tudi nova prizadevanja po preoblikovanju knjižnice v živo komunikacijsko središče, iz katerega peljejo in poljejo kulturni tokovi in pobude na vse strani, vsa včasih kar žolčna polemika o liku knjižničarja, ki mora, sme, ali ne sme vplivati na bralčev izbor in po svojem preudarku likati njegov okus ali celo njegov svetovni, oziroma politični nazor, vsa zapletena problematika računalniških pomagal pri sestavljanju dokumentacije in zbiranju bibliografije ter pri objavljanju katalogov, drzni načrti z bankami podatkov, v katerih bi bilo »tezavrirano« (hranjeno) vse znanje današnjega časa, ter vse možnosti manipulacije, zavestnega sousmerjanja duhov, in še mnogo, mnogo idej, zamisli in pobud, vse to je moralo ostati komaj omenjeno.

Zelo na kratko smo se dotikali domačih slovenskih in sploh jugoslovanskih razmer. Njihovo obravnavanje je bilo bolj omemba v zgodovinskem dogajanju kamor sodijo, oziroma kjer bi jih bilo treba vključiti, kakor pa temeljito predstavljaje.

Vsega tega se pisec zaveda. Omejitev, ki si jo je naložil, pa ni bila odvisna od morda pretesnega prostora, ampak od namena, ki ga je imel, ko je hotel vplesti zgodovino knjige v splošno kulturno zgodovino, v zgodovino idejnih tokov, ki so preplavljali našo civilizacijo.

KRONOLOGIJA

- 30 000—9500 Jamska umetnost v Španij in južni Franciji.
- 14 000—13 000 Največji razcvet te umetnosti. »Slikopis« (po Földesu-Papu).
- 3500—3000 Začetki pisave na Bližnjem vzhodu. (Mezopotamija, Egipt . . .)
- 3000 Podobopis se v Mezopotamiji razvije v klinopis. Sumerško mesto Uruk.
Začetki minojske kulture na Kreti.
Na Bližnjem vzhodu dobivajo pisarji vedno večjo veljavo.
- 2900—2850 Narmerjeva paleta — staroegiptovska »inkunabula«. Združitev Gornjega in Dolnjega Egipta.
- 2800—2000 Piktografska pisava na Kreti.
- 2600 Semitski Akadci vderejo v Mezopotamijo in prevzamejo sumersko kulturo.
- 2500 »Pisar« — egiptovski kip. Danes v Louvru.
- 2350 Namesto sumerskega pisanja od leve proti desni se pričinja uveljavljati tudi akadsko pisanje od desne proti levi.
- 2000 Pečatniki z naturalistično upodobljenimi živalmi (v profilu) in s še ne razrešenimi znaki v dolini Indusa. (Protoindijska kultura. Mohendžo Daro, Harapa.)
Začetek srednjeminojske dobe.
- 2000—1850 Piktografska pisava B na Kreti.
- 1900 »Knjige mrtvih« v egiptovski srednji državi.
- 1850 Prvi hetitski klinopisni napisi.

- 1850 Linearna pisava A na Kreti.
- 1750 Starosemitski napis v Biblosu.
- 1728—1686 (1793—1750?) Hamurabi, babilonski zakonodajalec. Stela z zakonikom.
- 1700 Višek akadsko-babilonske literature s slovarji in drugimi teksti.
- 1650—1400 Linearna pisava B v egejskem prostoru.
- 1500 Egipčovski »Papirus Ebers« (zdravniški recepti in navsveti).
- 1400 Kreto preplavijo Grki.
Najstarejši pergamentni zvitki v Egiptu.
- 1370—1353 (1363—1346?) Eknaton (pravzaprav Akhetaton — Amenofis IV.). Himna sončnemu bogu Atonu. Arhiv glinastih tablic v Amarni. (Diplomatska korespondenca z bližnjezhodnimi državami.)
- 1350 Ugarit (Ras Šamra). Alfabet s 30 znaki.
Kitajski znaki na orakeljskih kosteh.
- 1300 Knjižnica v Hatuši. 30 cm visoke tablice. 8 indoevropskih jezikov, oziroma dialektov. Zakoni, anali, pisma. Feničanski alfabet.
- 1200 Iz raznih starejših elementov nastane »Ep o Gilgamešu«.
- 1000 Iz feničanske se začne razvijati grška pisava. Samo velike črke. Prvič tudi samoglasniki.
- 900 Mešina stela.
- 800 Homer.
- 730 Prvi grški napis: »Kdor pleše . . .«.
- 675 Demotična pisava v Egiptu.
- 669—627 Asurbanipal.
- 650 Knjižnica v Ninivah. 20 000 tablic. »Ep o Gilgamešu«.
7. st. Rimljani prevzamejo zahodnogrški alfabet.
- 520 Darijev relief v Bistumu. Teksti v perziščini, elamščini in babilonščini.
5. st. Papirus se uveljavi tudi v Grčiji.
- 435 V Rimu izvoljeni cenzorji.
- 406 Evripidova smrt.
- 400 Timotejev rokopis »Peržani«.
- 375 Kelti se naselijo na Irskem.
- 334 Aristotel ustanovi peripatetično filozofsko šolo.

- 331 Aleksander Veliki ustanovi Aleksandrijo ob Nilovi delti.
- 323 Aleksander Veliki umre.
Začetki kitajskega zidu.
- 295 Rimljani podjarmijo Etruščane.
- 290 Ustanovitev Muzeiona
- 290 (Po drugih virih okoli 270) Babilonski zgodovinar Berossos: »Babiloniká«.
- 280 (Morda tudi nekaj let pozneje) Egiptovski zgodovinar Manetho: »Zgodovina Egipta«.
- 276 Ustanovitev knjižnice v Pelli.
- 247 (Najkasneje) zapisan prevod biblije: »Septuaginta« (LXX).
- 240 Smrt helenističnega pesnika in bibliografa Kalimaha.
- 228 Rim premaga Ilire. (205 dokončno pod rimsko oblast.)
- 221 Ši-huan-ti, začetnik dinastije Tsin na Kitajskem, graditelj kitajskega zidu.
- 213 ali 212 zažiganje knjig na Kitajskem.
- 202 Ustanovitev knjižnice v Pergamonu.
- 200 Ustanovitev knjižnice v Antiohiji.
Na Kitajskem se uveljavi čopič kot pisalo.
- 197 Nastane staroegiptovski spomenik, ki dobi pozneje ime »Kamen iz Rosette«.
- 168 Bitka pri Pydni. E. Paulus odpelje knjižnico iz Pella v Rim.
- 146 Židovska esenska sekta v Qumranu. Verjetna naselitev. Spis kartažanskega pisatelja Maga »O poljedelstvu« prevedejo v latinščino.
- 100 Najstarejši rokopis biblije v Qumranu.
- 88—84 Vojna proti Mithradatu. Sulla odpelje Aristotelovo knjižnico iz Aten v Rim.
- 86 Židovski upor Bar Kochba. Rimljani porušijo qumransko naselbino.
- 56 Umre rimski vojskovodja, po bogastvu in ljubezni do kulture znani Lucullus.
- 47 Požar v Aleksandriji, ki po nekaterih virih upepeli Muzeion.
- 43 Umre Cicero.
- 33 Umre Kleopatra.

- 32 Umre rimski založnik Titus Pomponius Atticus.
- 27 Umre rimski pisatelj M. Tullius Varro (»Disciplinne« — nekakšna enciklopedija).
- 15 Vitruvius Pollio: »De architectura« (spis, ki omenja zidavo knjižničnih prostorov).
- 10 (Po našem štetju) G. Asinius Pollio ustanovi prvo javno knjižnico v Rimu.
- 79 Izbruh Vezuva pokoplje Pompeje, Herculaneum in Stabije.
- 100 Končan kanon Starega zakona (židovske biblije). Timgad v današnji Alžiriji dobi knjižnico.
- 171 Nastanek kanona za Novi testament.
- 215 Umre Klement Aleksandrinski.
- 232 Origenes: »Hexapla«.
- 253 Umre Origenes.
- 276 Umre Mani.
3. stoletje: najstarejše rune.
- 303 Zadnje in največje preganjanje kristjanov. Sežiganje krščanskih knjig.
- 304 Uničenje krščanske knjižnice v Cezareji.
- 313 Milanski edikt da krščanstvu svobodo.
- 320 Pahomij (292—346) ustanovi v Tabennisiju prvi samostan.
- 328 Majeovski spomeniki s piktografskimi znaki.
- 330 Rimski popis okrajev našteje 28 javnih knjižnic.
- 337 Umre cesar Konstantin.
- 340 Umre Evzebij.
Marija, Pahomijeva sestra, ustanovi v Egiptu prvi ženski samostan.
- 341 Wulfila, misijonski škof med zahodnimi Goti v Meziji.
- 356 Umre sv. Anton, prvi eremit.
- 363 Umre Julijan Apostata (Odpadnik), ki preganja krščanske knjige.
- 272 Martin, škof v Toursu, ustanovi samostan Marmontier.
- 375 Vdor Hunov v Evropo.
- 378 Ammianus Marcellinus napiše zgodovino rimske države.

- 379 Umre Basileios (Vasilij), ustanovitelj vazilijanskega meniškega reda.
- 384 Umre Wulfila.
- 387 Konegias pride v Aleksandrijo, da zapre poganske templje.
- 390 Kristjani uničijo Serapeion.
- 390 Krščanstvo postane državna vera. Poganski templji morajo biti zaprti.
- 395 Umre cesar Teodozij, ki je razdelil imperij na vzhodni in zahodni del.
4. stoletje Na Kitajskem prevlada normirana pisava. Prehod od zvitka na kodeks.
»Codex Vaticanus«.
- 400 Ogamska pisava se pojavi med Irci.
- 405 Hieronim prevede biblijo: Vulgata.
- 415 Naščuvana krščanska množica ubije pogansko filozofinjo Hypatijo v Aleksandriji.
- 418 Teoderik postane kralj Zahodnih Gotov.
- 420 Umre sv. Hieronim.
- 425 Ustanovljena carigrajska univerza.
- 430 Umre sv. Avguštin.
Patrik razširja krščanstvo na Irskem.
- 445 Atila postane kralj Hunov.
- 450 Grška pisava izpodrine hieroglif v Egiptu.
- 481 Klodvik zasede Španijo.
- 493 Umorijo Odoakerja. Teodorik zavlada v Italiji.
- 496 Papež Gelazij prepove branje krivoverskih in apokrifnih knjig.
5. stoletje V Armaghu na Irskem deluje samostanska šola.
- 500 »Codex argenteus«.
Uporaba gosjih peres za pisanje.
- 524 Ubit Boetij.
- 526 Umre Teoderik.
- 527 Zavlada cesar Justinijan v Bizancu.
- 529 Benedikt ustanovi samostan na Monte Cassinu.
Ukinjena atenska filozofska šola.
- 540 Kasiodor zapusti dvor.
- 543 Umre sv. Benedikt.

- 548—563 Ustanovljeni samostani v Clonmacnoisu, Durrowu, Bangoru in Ioni na Irskem.
- 580 Umre Kasiodor.
- 581 Langobardi porušijo Monte Cassino.
- 587—589 Zahodni Goti se pokatoličanijo.
- 590 Kolumban ustanovi samostan Luxeuil (609?).
- 591 Gregor I. postane papež.
- 600 Papež Gregor uvede slike za pouk nepismenih.
Izidor, škof v Sevilli, zbira antično slovstvo in piše enciklopedijo.
Ustanovljena škofija v Canterburyju.
- 601 Umre papež Gregor I. Veliki.
- 610 Mohamedov prvi nastop.
- 612 Kolumbanov učenec Gal ustanovi puščavniško postajo, ki se razvije v samostan St. Gallen v Švici.
- 614 Kolumban ml. ustanovi samostan Bobbio v Italiji.
- 615 Umre Kolumban.
- 622 Mohamed pobegne iz Meke v Medino. Hedžra (Hidžra).
- 626 Avari in Slovani brezuspešno oblegajo Carigrad.
- 632 Umre Mohamed.
- 635 Damask postane mesto kalifov.
Ustanovljen samostan v Lindisfarnu v Angliji.
- 650 Otman kodificira koran.
7. stoletje Arabska islamska kultura prevzema antično.
- 676 Ustanovljena škofijska šola v Yorku.
- 700 Nastanejo srednjeveški rokopisi: »Book ob Kells«, »Book of Durrow« in »Book of Lindisfarne«.
- 711 Bitka pri Xeres de la Frontera.
- 711—843 Ikonoklazem v Bizancu.
- 722 Karel Veliki v boju proti Sasom uniči Irminsol.
- 732 Karl Martel premaga Arabce pri Toursu in Poitiersu.
- 739 Bonifacij ustanovi škofijo Freising.
- 744 Bonifacij ustanovi samostan Fuldo.
- 751 V bitki pri Samarkandu zajamejo Arabci nekaj kitajskih vojakov, od katerih izvedo za način pripravljanja papirja.
- 755 V Cordobi se vladarji proglasijo za kalife.
- 786—809 Harun ar Rašid kalif v Bagdadu.

- 797 Umre Paulus Diaconus.
- 800 Karel Veliki kronan v Rimu.
- 814 Karel Veliki umre.
- 862 Fotijeva »Bibliotheca«.
- 863 Slovanska misija Konstantina in Metoda.
- 864 Bolgarski knez Boris prestopi v krščanstvo.
- 868 »Diamond Sutra«.
- 869 Umre Konstantin — Ciril.
- 870 Umre velikomoravski knez Rastislav.
- 879 Carigrajski patriarh Fotij in rimski papež Janez VIII. drug drugega izobčita in prekolneta.
- 880 Nastane katalog sanktgallenske knjiznice.
- 883 Saraceni porušijo Monte Cassino.
- 900 Začetki pravljичne zbirke »Tisoč in ena noč«.
- Ustanovitev medicinske šole v Salerno.
- Papirni mlin v Kairu.
- 910 Ustanovitev samostana v Clunyju.
- 926 Madžari napadejo St. Gallen.
- 933 Začetek rokopišni' mmiatúr v obdobju cesarjev Otonov.
- 972 Oton III. se poroči z bizantinsko princeso Theophano.
- Univerza v Kairu.
- 994 Arabci porušijo Monte Cassino.
- Umre freisinški škof Abraham.
- 1041 Pi Seng izdelava premične črke na Kitajskem.
- 1042 Omemba knjig v samostanu sv. Krševana v Zadru.
- 1048 Opat Odilo iz Clunyja prične boj proti preveliki posvetnosti Cerkve.
- 1054 Razkol med vzhodno in zahodno Cerkvijo.
- 1065 Visoka šola v Bagdadu.
- 1068 Zažgejo pravoverni kairsko knjižnico
- 1083 Španci osvobodijo Madrid.
- 1084 Umre papež Gregor VII.
- Sv. Bruno ustanovi La Grande Chartreuse. Cistercijanci.
- 1085 Osvobojen Toledo.
- 1088 Ustanovljena pravna šola v Bologni.
- 1090 Ustanovljen irski samostan v Regensburgu.
- 1100 Prvi papirni mlin v Jativi (Xativi) v Španiji.
- 1136 Ustanovljen cistercijanski samostan v Stični.

- 1140 Ustanovljen benediktinski samostan v Gornjem gradu.
- 1143 Koran preveden v latinščino. Sodeloval Herman iz Karentije.
- 1150 Začetek pariške univerze.
- 1153 Umre Bernard iz Clairvauxa.
- 1156 Umre Petrus Venerabilis.
- 1164 Ustanovljen kartuzijanski samostan v Žičah.
- 1167 Od pariške univerze se odcepi oxfordska.
- 1174 Pariška univerza dobi univerzitetne privilegije.
- 1195 Umre Štefan Nemanja.
- 1196 Nastanek epa »Slovo o polku Igorjeve«.
- 1198 Umre arabski učenjak Averoes.
Papež Inocenc VIII. prepove branje biblije v ljudskem jeziku.
Nemanjiči dobijo samostan Hilandar na gori Atos.
- 1200 Nastanek univerze v Cambridgeu.
- 1204 4. križarska vojska zasede Carigrad.
- 1205 »Nibelungenlied« dobi v Avstriji dokončno obliko.
- 1209 Frančišek Asiški sestavi pravila za frančiškane.
- 1209 Križarska vojska proti Albižanom v južni Franciji opustoši prej cvetočo pokrajino.
- 1211 Ustanovljen samostan v Topuskem.
- 1214 Oxfordska univerza prejme univerzitetne privilegije.
- 1215 4. lateranski cerkveni zbor uvede obvezno osebno izpoved.
- 1222 Ustanovljena univerza v Padovi.
- 1224 Cesar Friderik II. ustanovi univerzo v Napoliju.
- 1226 Umre Frančišek Asiški.
- 1229 Cerkveni zbor v Toulousu prepove branje biblije v ljudskem jeziku.
- 1230 Ustanovljen dominikanski samostan v Ptujju.
- 1234 Španski kralj Jakob prepove »estampados« — obleke iz potiskanega blaga.
- 1231 Ustanovljen cistercijanski samostan v Kostanjevici.
- 1236 Španci osvobodijo Cordobo.
- 1237 Ustanovljen samostan v Petrovaradinu.
- 1238 Ustanovljen samostan dominikank v Velesovem.
Osvobojena Valencia.

- 1250—1296 Delo na centralnem katalogu knjižnic v Angliji.
- 1254 Robert de Sorbon ustanovi prvi collège v Parizu.
- 1255 Ulrich Lichtensteinski napiše svojo pesnitev »Frauendienst« s petimi slovenskimi besedami.
Mongoli porušijo Bagdad.
- 1260 Ustanovljen kartuzijanski samostan v Bistri.
- 1261 Konec latinskega cesarstva v Carigradu.
- 1270 Francoski kralj Ludvik IX. umre za kugo v 7. križarski vojni.
- 1271 Odpotuje Marco Polo na Kitajsko.
- 1276 Prvi papirni mlin v Italiji.
- 1280 Umre znameniti sholastik Albertus Magnus.
- 1284 Španski kralj Alfonz pospešuje prevode iz arabščine.
- 1290 Ustanovljena univerza v Coimbri na Portugalskem.
- 1291 Konec križarskih vojn. Iz orienta dobili: ajdo, koruzo, riž, poper, marelice, svilo, igralne karte . . .
- 1292 Marco Polo se vrne s Kitajske.
13. stoletje. Nastanek pesniške zbirke »Carmina burana«.
- 1303 Ustanovljena univerza v Rimu.
- 1307 Dante napiše »Divino commedio«. Ohranjena v 600 prepisih.
- 1309 Filozofija Tomaža Akvinskega postane uradni nauk katoliške cerkve.
- 1320 Prva omemba priklenjenih knjig v oxfordski knjižnici.
- 1321 Umre Dante.
Ustanovljena univerza v Firencah.
- 1329 Dantejev spis »De monarchia« zaradi proticerkvenih misli javno zažgan.
- 1338 Prvi papirni mlin v Franciji.
- 1344 Richard de Bury: »Philobiblon«.
- 1347 Nastanek bistriškega iluminiranega rokopisa. Avguštin: »De civitate Dei«.
- 1353 G. Boccaccio: »Decamerone«.
- 1355 Umre car Dušan Silni.
- 1364 Ustanovitev univerze v Krakovu.
- 1366 Karel IV. ustanovi univerzo v Pragi.
- 1370 Reforme Johna Wiclifa v Angliji.
- 1374 Umre Francesco Petrarca.

1375. Umre Giovanni Boccaccio.
- 1378 Umre Karel IV. Njegov dvor v Pragi je središče humanističnih prizadevanj.
Vatikan postane papeška prestolnica.
- 1380 Umre Katarina Sienska.
- 1382 Trst pride pod habsburško oblast.
- 1383 Vycliffov prevod Novega testameta v angleščino.
- 1385 Ustanovljena univerza v Heidelbergu.
- 1387 Geoffrey Chaucer: »Canterbury Tales«.
- 1389 Bitka na Kosovem polju.
- 1390—1500 Razcvet miniaturnega slikarstva v Franciji in na Nizozemskem.
- 1391—1410 Shizma (več papežev, ki drug drugega izobčujejo).
Žički samostan postane sedež generalnega priorja kartuzijanskega reda za Evropo.
- 1392—1816 Univerza v Erfurtu.
- 1394 Najstarejši katalog zagrebške kaptolske knjižnice.
- 1396 Manuel Chrysoloras začne poučevati grščino v Firencah.
- 1398 Lesorezi in blokovni tisk se pričnejo širiti po Evropi.
- 1403 Prve tiskane knjige na Koreji.
- 1404 »Hvalov ali bolonjski zbornik«.
- 1406 Ustanovljen kartuzijanski samostan v Pleterjah.
- 1407 Pisec Butko napiše »Hrvojev misal«.
- 1409 Nemški profesorji in študentje zapustijo Prago in ustanovijo univerzo v Leipzigu.
- 1414—1418 Cerkvni zbor v Konstanzu.
- 1415 Jan Hus sežgan kot krivoverec na grmadi.
- 1418 Podoba Device Marije iz Bruslja (zelo zgoden tisk).
- 1423 Podoba sv. Krištofa.
- 1431 Devica Orleanska obsojena in sežgana na grmadi.
- 1434 V Firencah zavlada Cosimo de' Medici.
Tomaž Kempčan: »Hoja za Kristusom«.
- 1440 Prvi bakrorezi.
- 1441 Benetke prepovedo uvoz igralnih kart.
Cosimo de' Medici odpre prvo javno knjižnico v Firencah — San Marco.
- 1444 Cosimo de' Medici ustanovi knjižnico »Biblioteca Medicea Laurenziana«.

- 1447 Postane veliki bibliofil Tommaso Parentucelli papež — Nikolaj V.
- 1450 Humanistična pisava izpodrine gotsko.
»Biblia pauperum«, razni »Plesi mrtvakov« in druge knjige pridejo med ljudi.
- 1453 Padec Carigrada. Grški učenjaki prebegnejo na Zahod.
- 1455 Zgrajena knjižnica Vaticana.
Gutenbergova »42-vrstična biblija«. Začetek inkunabul.
Gutenberg izgubi pravdo proti Fustu.
- 1456 Papež razveljavi obsodbo Device Orleanske.
Umre destop Đurađ.
- 1458 Matija Corvin postane ogrski kralj.
Enea Silvio Piccolomini postane papež — Pij II.
- 1461 François Villon: »Veliki testament«.
Ustanovitev ljubljanske škofije.
- 1464 Umre Cosimo de' Medici.
- 1465 Prva tiskarna v Italiji — Subiaco.
- 1466 Prvi prevod biblije v nemščino.
- 1468 Umre Gutenberg.
Prva tiskarna v Švici — Basel.
- 1469 Lorenzo de' Medici postane knez v Benetkah. Dobi vzdevek »Il Magnifico«.
Benetke postanejo najpomembnejše tiskarsko središče.
- 1470 Prva tiskarna v Franciji — Pariz.
- 1471 Umre Tomaž Kempčan.
- 1472 Umreta Janus Pannonius (Janez Česmički) in Ivan iz Sredne, humanista na Matjaževem dvoru.
- 1473 Prve tiskarne na Nizozemskem (Utrecht), v Belgiji (Alost), na Madžarskem (Budim).
- 1474 Prva tiskarna v Španiji (Valencia).
- 1476 Prvi tiskarni na Češkem (Plzen) in na Poljskem (Kra-kov).
- 1477/8 Sandro Botticelli: »Primavera«.
Prva tiskarna na Angleškem.
- 1482 Prva tiskarna v Avstriji (Dunaj).
- 1483 Tiskan Rimski misal v Benetkah (Kosinj?).
Prva tiskarna na Švedskem.
- 1484 Čarovniška bula papeža Inocenca VIII.

- 1488 Tiskana prva češka biblija.
- 1489 Jakob Sprenger in Heinrich Institoris: »Malleus maleficarum« (kladivo čarovnic).
- 1490 Umre Matija Corvin.
- 1492 Krištof Kolumb odkrije Ameriko.
Umre Lorenzo de' Medici.
Tiskan »Oktoih« v Obodu.
- 1493 Ustanovljen samostan v Ormožu.
Izide »Rimski breviar« z misalom v Benetkah. (Kosinj?)
- 1494 Medičejce preženejo iz Firenc.
Izide »Rimski breviar« v Benetkah.
Izide »Rimski misal« v Senju.
- 1495 Napisan »Misal Jurja de Topusko«.
Izide »Psalter s posledovanjem« v Obodu.
Izide »Trebnik« v Obodu.
Izide »Četveroevandlje« v Obodu (izgubljeno).
- 1496 Izide »Cvetni triod« v Obodu.
Izide »Spovid općena« v Senju.
- 1498 Umre Vespasiano Bisticci.
Sežgan Savonarola.
- 1501 Bula papeža Aleksandra VI. o cenzuri.
16. stoletje. V več kakor tisoč tiskarnah v Evropi izide kakih 35 000 tiskov. Zaradi nizkih naklad je to samo 10 000 000 izvodov.
- 1502 Sannazaro: »Arcadia« — prvi prepovedani tisk.
Aldus Manutius uvede nov tip črk (kurziva — »italica«) (1501?).
- 1509 Erazem Roterdamski: »Hvalnica norosti«.
- 1517 Martin Luther pribije na cerkvena vrata v Wittembergu 95 tez.
Umre lepopisec in miniaturist na Matjaževem dvoru F. Petančić.
- 1518 Ulrich von Hutten piše Willibaldju Pirckheimerju: »O, stoletje . . . prava slast je živeti!«
- 1519 Umre Leonardo da Vinci.
- 1524 Luthrov spis »Občinskim možem Nemčije« z navodili za ustanavljanje knjižnic.
- 1526 Ustanovljena dunajska dvorna knjižnica.

- 1526 Bitka pri Mohaču. Madžarska postane turška.
- 1528 Umre Albrecht Dürer.
- 1529 Uredba, da mora imeti vsaka knjiga navedeno mesto izida, tiskarja in avtorja.
- 1530 Collège de France.
- 1536 Umre Erazem Roterdamski.
- 1538 Ukinjeni samostani v Angliji.
- 1540 Papež Pavel III. potrdi jezuitski red.
- 1543 Umre Kopernik.
- 1546 Umre Martin Luther.
- 1547 Umre angleški kralj Henrik VIII.
Umre francoski kralj Franc I.
- 1550 Izide Trubarjev Katekizem.
- 1556 Umre ustanovitelj jezuitskega reda Ignacij Loyola.
Prvi ruski tisk — anonimni »Evangelij« (?).
- 1559 Izide prvi indeks prepovedanih knjig.
- 1562 Propadejo knjižnice v Clunyju, Fleuryju in Grenoblu.
- 1563 Ustanovljena knjižnica v Celovcu.
Pričetek gradnje »Escoriala« (nov tip knjižnice).
- 1569 Preneha delovati samostan v Jurkloštru.
Trubar zapusti svoje knjige »deželi in Cerkvi na Kranjskem«.
- 1572 Šentjernejska noč.
- 1572 ali 1578 prvi papirni mlin v Fužinah pri Ljubljani.
- 1575 Umre Matija Vlačić — Flacius Illyricus.
- 1584 Dalmatinova Biblija.
- 1588 Ustanovljena Bavarska državna knjižnica.
- 1595 Pleterje preidejo v last jezuitov.
- 1597 Pridejo Vlačičeve knjige v knjižnico v Helmstedtu.
- 1602 Postane oxfordska knjižnica javna.
- 1603—1609 Zgrajena knjižnica Ambrosiana v Milanu.
- 1604 Dobi oxfordska knjižnica ime »Bodleiana«.
- 1605 Ustanovljena knjižnica Angelica v Rimu.
- 1616 Umre Cervantes.
Umre Shakespeare.
- 1620 Bitka pri Beli gori. Tilly premaga in uniči češke protestante.

- 1621 Ustanovljena univerzitetna knjižnica v Uppsali.
Prvi klinopisni zapiski pridejo v Evropo.
- 1623 Pridejo knjige iz palatinske »protestantske« knjižnice v Vaticano.
- 1635 Académie Française.
- 1636 Ustanovitev prve univerze v Ameriki. Harvard v Cambridgeu (Mass.).
- 1642 Umre kardinal A. J. Richelieu.
Umre Galileo Galilei.
Knjižnica Turjaških se preseli v Ljubljano.
- 1644 J. Milton: »Areopagitica«, spis za obrombo svobode vesti in tiska.
- 1646 Bernini: »Zamaknjenje sv. Terezije«.
- 1648 Konec tridesetletne vojne. Prebivalstvo Nemčije je padlo od 17 na 8 milijonov.
- 1649 Obglavljen angleški kralj Karel I.
- 1650 Umre René Descartes.
- 1658 Umre Cromwell.
Spinozo izključijo iz židovskega občestva.
- 1661 Umre J. Mazarin.
- 1669 Umre vatikanski bibliotekar L. Allaci.
- 1670 Umre Jan Amos Komensky.
- 1673 Umre Molière.
- 1674 Umre J. Milton.
- 1677 Umre B. Spinozza.
- 1678 Prvi prodajni katalog na Slovenskem Mayr.
- 1681 Umre P. Calderon.
Mabillon: »De re diplomatica«.
- 1686 Turki se morajo umakniti iz Budima.
- 1688 Prva izposojevalna knjižnica v Berlinu.
- 1700 Cottonova knjižnica postane državna last.
W. Leibniz ustanovi prusko znanstveno akademijo in postane njen prvi predsednik.
- 1701 Pravila za knjižnico ljubljanske »Akademije delovnih«.
- 1703 Prvi ruski časopis: »Vjedomosti«.
- 1708 Uvedba novega tipa cirilice v Rusiji: »graždanski šrift«.
- 1721 Charles Montesquieu: »Perzijska pisma«.

- 1725 Umre Peter Veliki.
- 1726 Dogradi J. B. Fischer von Erlach dunajsko dvorno knjižnico.
- 1748 Iznajde J. Janssen jekleno pero.
- 1750 Izide »Prospectus« za francosko enciklopedijo.
- 1751 Prične izhajati francoska enciklopedija.
- 1753 J. J. Rousseau: »Razprava o izvoru neenotnosti med ljudmi«.
- 1755 Umre Ch. Montesquieu.
- 1758 Ustanovljena knjižnica v Liverpoolu.
- 1759 Voltaire: »Candide«.
- 1765 Ruska carica Katarina II. odkupi Diderotovo knjižnico, a mu jo pusti v uporabo do smrti.
- 1773 Razpuščen jezuitski red.
- 1774 Marija Terezija ustanovi študijsko knjižnico v Ljubljani.
- 1777 G. E. Lessing postane bibliotekar v Wolfenbüttlu.
- 1778 Umreta J. J. Rousseau in Voltaire.
- 1780 Umre Marija Terezija.
- 1782 Knjige razpuščenega žičkega samostana gredo v Gradec.
- 1789 Ljubljanska knjižnica dobi prvega knjižničarja F. Wildeja.
- 1789 Padec Bastille.
- 1790 Knjige iz stiškega samostana dobi ljubljanska licejska knjižnica.
Umre cesar Jožef II.
- 1802 G. F. Grotfend razbere nekaj klinopisnih znakov.
- 1807 Knjižničar J. C. Aretin objavi prvo vest o Brižinskih spomenikih.
Licejska knjižnica dobi pravico do obveznih primerkov za Kranjsko.
- 1809—1811 Ilirske province.
- 1811 Umre D. Obradović.
- 1814 Obnova jezuitskega reda.
- 1815 Prizadevanja V. Karadžića za srbski književni jezik.
- 1821 Umre Napoleon.
- 1822 Katoliška cerkev ukine prepoved Kopernikovih spisov.
J. F. Champollion javi, da je razbral hieroglif.
- 1832 Začne delovati Vozarevićeva knjižnica v Beogradu.

- 1833 H. C. Rawlinson razbere klinopis.
- 1844 Umre Charles Nodier.
Umre J. Kopitar.
- 1850 Izide v Veliki Britaniji zakon o knjižnicah.
- 1862 Škotska nacionalna biblioteka v Edinburgu.
- 1863 Ustanovljena Matica Slovenska v Turčianskem Sv. Martinu.
- 1864 1. internacionala
- 1865 Ustanovljena nacionalna knjižnica v Firencah.
- 1879 Umre A. Panizzi.
- 1882 Umre Đ. Daničić.
- 1886 Stolica za knjižničarstvo v Göttingenu.
- 1901 Z najdbo jame Les Chambrelles se začne sistematično raziskovanje ledenodobne umetnosti.
- 1907 Ustanovitev nacionalne biblioteke za Wales v Aberstwythu.
- 1913 Nemški Börsenverein ustanovi Nemško knjižnico v Leipzigu.
- 1917 Oktobrska revolucija.
- 1920 Dunajska dvorna knjižnica postane avstrijska nacionalna knjižnica.
- 1921 Prične izhajati Skupni katalog inkunabul.
- 1928 Ustanovljena poljska nacionalna knjižnica.
- 1933 Sovjetska vlada proda Codex sinaiticus Britancem.
- 1945 Po odloku Narodne vlade dobi Univerzitetna knjižnica v Ljubljani ime Narodna in univerzitetna knjižnica.
- 1947 Ustanovljena nemška biblioteka v Frankfurtu.
- 1957 A. Gspan in J. Badalić: »Inkunabule v Sloveniji«.

- ¹ Vom Amulett zur Zeitung, str. 74; Friedrich, str. 19; Istrin, str. 94.
- ² Földes-Pap, str. 3 (»Gemäldeschrift« — »Bilderschrift«).
- ³ Subhadra, str. 77.
- ⁴ Breasted, str. 118.
- ⁵ Prampolini, str. 44.
- ⁶ Platon, XII, str. 54.
- ⁷ Lévi-Strauss, str. 374.
- ⁸ Gelb, str. 20.
- ⁹ Gelb, str. 59—64; drugače: Knorozov, str. 19—49.
- ¹⁰ Gelb, str. 225.
- ¹¹ Gelb, str. 227.
- ¹² Grivec, str. 91.
- ¹³ Rupel, str. 18, 48, 69.
- ¹⁴ Citiram po: Pigott, str. 178.
- ¹⁵ Diringer, str. 17 in sl.; drugačno vsebinsko razdelitev uvaja Istrin, str. 36 in nekateri drugi znanstveniki.
- ^{15a} Prvi zapis: Pietro della Valle 1621; drugi zapis 1694 Engelbert Kämpfer, ki je pisavo imenoval »litterae cuneatae« — klinopis.
- ¹⁶ Gordon: The Greek . . ., str. 102—111.
- ¹⁷ Schmökel, Kulturgeschichte . . ., str. 160 in Fischer 3, str. 46.
- ¹⁸ Vom Amulett, str. 70.
- ¹⁹ Več razvozlavanju: Dolar: Razvozlavanje klinopisa. O Rawlinsonu: Ceram: Ruhmestaten, str. 211.
- ²⁰ Drugače: Gelb, str. 113, ki akrofonije v egiptovski pisavi ne priznava.
- ²¹ Földes-Pap, str. 94.
- ²² Tudi pri nas si je predsednik akademije operozov Janez Krstnik Prešeren kot 17-leten dijak zapisoval simbolne razlage egiptovskih hieroglifov. Pri tem se je naslanjal na razlage, ki jih je ok. 390 — pač v koptščini — zapisal Horapollon. To delo so v renesansi prevedli v grščino. (Rokopis se nahaja v Semeniški knjižnici v Ljubljani.)
- ²³ Ceram: Ruhmestaten, str. 156.

- ²⁴ The Rosetta Stone, str. 7—8.
- ²⁵ Chadwick, str. 37.
- ²⁶ Hutchinson, str. 74.
- ²⁷ Gordon: The ancient Near East, str. 7 in sl. O tem je danes že bogata literatura. Nekateri znanstveniki — S. Davis, M. Pope — so drugačnega mnenja.
- ²⁸ Ipsen G.: Fetskijski disk in Neumann G.: K sovremennomu sostojanju issledovanija fetskogo diska v: Tajny drevnih pis'men.
- ²⁹ Pars, str. 266, 267.
- ³⁰ V novejšem času so prinesli časopisi vesti o novih, baje uspešnih poskusih razvozlavanja staroindijske pisave.
- ³¹ Istrin, str. 226; Knorozov: Sistema.
- ³² An Outline; Tsui Chi; Vom Amulett, str. 64; Diringer, str. 77; Kujundžić: Zgodovina, str. 74, 75.
- ³³ Földes-Pap, str. 143.
- ³⁴ Derida, str. 424, 425.
- ³⁵ Földes-Pap, str. 144.
- ³⁶ Informacija prof. Frana Bezlaja. Drugače: J. J. Mikkola in H. Pedersen (gl. Tobolka, str. 11).
- ³⁷ Enciklopedija 4, str. 254.
- ³⁸ Ekschmitt, str. 66.
- ³⁹ Vorstius, str. 1.
- ⁴⁰ Schmökel, str. 173.
- ⁴¹ Kramer, 177.
- ⁴² Upravičenost tega imena izpodbija Nibbi, str. 85—88.
- ⁴³ Burr: Bibliotheken, str. 154.
- ⁴⁴ Wendel — str. 20 in sl. — je na primer prepričan celo o vplivih Babiloncev na Grke.
- ⁴⁵ Ceram, str. 271; Fischer, 4, str. 92; Roux, str. 324. (Prevodi se na nebitvenih mestih nekoliko razlikujejo.)
- ⁴⁶ Weltgeschichte, str. 42.
- ⁴⁷ Schubart, str. 5.
- ⁴⁸ Hornung, str. 31.
- ⁴⁹ Ziebarth, str. 97, 98.
- ⁵⁰ Vogelsang, str. 17—22.
- ⁵¹ Maag, str. 597—604; Fischer, 3, str. 208.
- ⁵² Rozman, str. 68.
- ⁵³ O primerjavi med židovsko in mezopotamsko ter egiptovsko kozmologijo gl. tudi drugo stališče: Hohnjec: Svetopisemsko izročilo; Lempl: Beseda k razpravi in Farkaš: Prva poglavja.
- ⁵⁴ Sveto pismo 2, str. 465, vrsta 20—24 in Svetovna književnost, 1, str. 8.
- ⁵⁵ Burr: Bibliothekarische Notizen, str. 10 in sl.
- ⁵⁶ New Catholic Encyclopedia, 4, str. 680.
- ⁵⁷ Več o tem za orientacijo: Allegro, Powel Davies, Laperousaz, Werber, Lehmann in Bagarić. Zanimiva je polemika Iva Bagarića,

- ki poudarja razlike med Učenikom Pravičnosti in Kristusom ter med qumransko skupnostjo in krščanstvom. Vzporedna mesta, ki jih tudi Bagarić našteva, vidi zgolj v idejah Starega zakona in tedanje židovske miselnosti, ki se ji tudi pisci Novega zakona niso mogli izogniti. Pred leti so se pojavile celo vesti o fragmentu iz Markovega evangelija (Q7). *Süddeutsche Zeitung*, 10.—11. junij 1972.
- ⁵⁸ Childe: *Vorgeschichte*, str. 79, 91, 108, 120 in 121.
- ⁵⁹ Murray, na več mestih, posebno str. 20, 79, 276; Mousaion 71, str. 42.
- ⁶⁰ Murray, str. 95, op.
- ⁶¹ Plutarh, str. 183, 184.
- ⁶² Schubart, str. 38—43.
- ⁶³ Platon, str. 72 in 99, 100.
- ⁶⁴ Mousaion, 71, str. 58.
- ⁶⁵ Fischer, 6, str. 190.
- ⁶⁶ Mousaion, 71, str. 65.
- ⁶⁷ Shaw, 2. dej.
- ⁶⁸ Tsui Chi, str. 67—75; An Outline, str. 41; Erkas, str. 40.
- ⁶⁹ Mousaion, 71, str. 71, 72; Krehl, na več mestih.
- ⁷⁰ Childe: *Dé la préhistoire*, str. 357, 358.
- ⁷¹ O knjižnih religijah: Altheim: *Gesicht*, str. 3? in sl.; Altheim, *Der unbesiegte Gott*, str. 47, 56, 59, 62; Altheim: *Zarathustra*, str. 146.
- ⁷² Sveto pismo nove zaveze, str. 402.
- ⁷³ Pri nas zavrača Anton Mahnič še leta 1896 nekontrolirano branje.
- ⁷⁴ Tertullianus: *De praescriptione haereticorum*, c. 7; *De idolatria*, 10, 15. Citiram po Basileios: *Mahnworte*, str. XXIV.
- ⁷⁵ Citiram po Basileios, str. XXIX.
- ⁷⁶ Ušeničnik, str. 168.
- ⁷⁷ Funke, str. 51.
- ⁷⁸ Citiram po Ostrogorski, str. 507.
- ⁷⁹ Burckhardt: *Die Zeit*, str. 399.
- ⁸⁰ Benz, str. 76—78.
- ⁸¹ Burckhardt: *Die Zeit*, str. 421.
- ⁸² Mousaion, 93, str. 155.
- ⁸³ Citiram po Burns, str. 282.
- ⁸⁴ Ostrogorski, str. 185.
- ⁸⁵ Grivec, str. 107.
- ⁸⁶ Grivec, str. 85.
- ⁸⁷ Štafarič objavlja celotni tekst.
- ⁸⁸ Črnja, str. 101—137.
- ⁸⁹ Cronia, str. 11 (z vso literaturo).
- ⁹⁰ Cronia, str. 47, 16 . . .
- ⁹¹ Flocon, str. 100, 101.
- ⁹² Lützeler, str. 541.
- ⁹³ Iz Kur'ana časnog, str. 11, op. 9; Kur'an, str. 534 (29, 48).
- ⁹⁴ Citiram po Lützeler, str. 549.
- ⁹⁵ Dolar: S poti po Tuniziji.

- ⁹⁶ Gluhov, str. 36, 37.
⁹⁷ Gluhov, str. 35.
⁹⁸ Lützel, str. 550.
⁹⁹ Gantar: Herman, str. 225—232; Alonso Manuel, str. 9—19.
¹⁰⁰ Seidlmayer, str. 22.
¹⁰¹ Kos-Stein, str. 58—65.
¹⁰² Altheim: Gesicht, str. 9; Pirenne, str. 17.
¹⁰³ Egebrecht, str. 79.
¹⁰⁴ Altheim: Reich, str. 28, 29 in 63, 64.
¹⁰⁵ Seidlmayer, str. 35.
¹⁰⁶ Weltgeschichte, str. 188.
¹⁰⁷ Foerster, str. 88.
¹⁰⁸ Burckhardt: Kulturgeschichtliche Vorträge, str. 126.
¹⁰⁹ Ušeničnik, str. 174.
¹¹⁰ Becket, str. 6; Trevelyan, str. 76.
¹¹¹ Maurois, str. 33, 34.
¹¹² Irwin, str. 72.
¹¹³ Toybee, 1/1, str. 232.
¹¹⁴ Bollandus II, str. 446; Ausführliches Heiligen Lexicon, str. 697.
¹¹⁵ Levarie, str. 168.
¹¹⁶ Janson, str. 44.
¹¹⁷ Cankar Iz.: Razvoj stila, str. 103.
¹¹⁸ Pleticha, str. 167.
¹¹⁹ Trevor-Roper, str. 96, 97; Fischer, 10, str. 64.
¹²⁰ Kolarič, Dodatek, str. 125.
¹²¹ Fichtenau, str. 119.
¹²² Fichtenau, str. 86.
¹²³ Foerster, 179, 192.
¹²⁴ Grundriss, str. 181, 182.
¹²⁵ Karstedt, str. 8.
¹²⁶ Kos; Conversio.
¹²⁷ Pongratz, str. 8.
¹²⁸ Flocon, str. 143, 144.
¹²⁹ Fichtenau, str. 194.
¹³⁰ Citiram po: Mole, str. 194.
¹³¹ Cankar, Iz.: Razvoj, str. 130.
¹³² Mandel: Die Buchmalerei, slike.
¹³³ Kos-Stein, str. 58—65.
¹³⁴ Machar, str. 189.
¹³⁵ Jantzen, str. 107; Cankar, Iz. 2, str. 172.
¹³⁶ Fischer, 11, str. 244.
¹³⁷ Srednjeveško slovstvo, str. 88.
¹³⁸ Fischer, 11, str. 151.
¹³⁹ Mummendey, str. 199, 200.
¹⁴⁰ Hollister, 1, str. 342.
¹⁴¹ Norris, str. 30—40.

- 142 Malleus, str. VII--XXIV; Huizinga, str. 348.
- 143 Hegel, 3, str. 148; (str. 14); sicer pa Heglova sodba ni bila samo odklonilna.
- 144 Burns, str. 363.
- 145 Foerster, str. 89.
- 146 Orožen, str. 528.
- 147 Burns, str. 338, 339.
- 148 Hollister, 1, str. 309.
- 149 Burns, str. 370.
- 150 Flocon, str. 182.
- 151 Who invented, str. 20.
- 152 Polo, str. 151.
- 153 Mummendey, str. 52, 54.
- 154 Kos-Stele, str. 186; Grafenauer, str. 77.
- 155 Šorn, str. 11.
- 156 Mousaion, 63, str. 68.
- 157 Manson-Salvan, str. 17.
- 158 Kos-Stele, str. 88; Berčič, str. XIV.
- 159 Gspan-Badalič, str. 33.
- 160 Kos-Stele, str. 16.
- 161 Grafenauer, str. 84.
- 162 Pivec-Steletova, str. 39.
- 163 Stele: Slikarstvo, str. 317.
- 164 Stele: Slikarstvo, str. 329.
- 165 Kulundžić: Zgodovina, str. 369—373.
- 166 Primerjaj Pavlinovo žalostinko za grofom Erikom!
- 167 Egebrecht, str. 93.
- 168 Preisendanz, str. 10—15; Clausberg; Jost, str. 54, 96.
- 169 Carmina burana, str. 81—93.
- 170 Villon, str. 24.
- 171 Burckhardt: Die Kultur, str. 105.
- 172 Babič, str. 386.
- 173 Burns, str. 386.
- 174 Burckhardt: Die Kultur, str. 104.
- 175 Burckhardt: Die Kultur, str. 341 in op. 371.
- 176 Flocon, str. 204.
- 177 Bogeng, 1, str. 43 in nekoliko drugače Lihtenštejn, str. 30. Žal mi ni uspelo preveriti prevoda.
- 178 Bogeng, 1, str. 48.
- 179 Flocon, str. 204.
- 180 Schottenlohe, 1, str. 78.
- 181 Flocon, str. 205.
- 182 Fisher, 1, str. 455.
- 183 Hollister, str. 405.
- 184 Flocon, str. 206.
- 185 Burckhardt: Die Kultur, str. 109.

- 186 Bogeng, 1, str. 61.
- 187 Bogeng, 1, str. 66.
- 188 Flocon, str. 184.
- 189 Chaucer, verzi: 295—298 in 301, 302.
- 190 Csaba Csapodi, str. 577.
- 191 Hugo, str. 277. V slovenskem prevodu (pod naslovom »Notredamski zvonar«, Maribor 1963, str. 189) je tekst nekoliko krajši.
- 192 Widmann, str. 32, 33.
- 193 Presser, str. 36.
- 194 Slovenske izdaje do 1900: 1719, 1745, 1778, 1807, 1825, 1872, 1873, 1888 in morda še katera. Citirano mesto je iz izdaje 1745, str. 85.
- 195 Poglavlje o tisku se naslanja v glavnem na monografijo Helmuta Presserja.
- 196 To je podmena, ki jo dokazuje Kulundžić (Zgodovina knjige, str. 438 in sl.). Čeprav nekateri to podmeno spodbijajo, jo je sprejel direktor Gutenbergovega muzeja v Mainzu Helmut Presser za zemljevid prvih tiskarn in za svojo monografijo o Gutenbergu.
- 197 Gspan, str. 18—21.
- 198 Berčič: Tiskarstvo, str. 25—28.
- 199 Simoniti: Humanist Luka, Sloveniae scriptores in Humanizem.
- 200 Erasmus, str. 62 in 80.
- 201 Breyer, str. 203.
- 202 Kramm, str. 186.
- 203 Kramm, str. 262.
- 204 Macek, str. 24.
- 205 Hollister, str. 182—187.
- 206 Vorstius, str. 25.
- 207 Engels: Kmečka vojna, str. 50.
- 208 Sichelschmid, str. 14, 15.
- 209 Luther, B IV v.
- 210 Luther D IV v.
- 211 Več o tem Dolar: Štiristoletni temelji; Simoniti: Med knjigami str. 25—28.
- 212 Elze: Primus Trubers Briefe, str. 82.
- 213 Dolar: Die Schicksale. Popravek podatka o odkupu glej: Simoniti: Med knjigami, str. 26.
- 214 Črnja, str. 296.
- 215 Hartman, str. 97—106.
- 216 Logar, str. 58, 59.
- 217 Sveto pismo. Evangeliji, str. 402.
- 218 Burckhardt: Die Kultur, str. 151.
- 219 Flocon, str. 402.
- 220 Flocon, str. 414.
- 221 Kidrič: Kirchenordnung.
- 222 Bogeng, 1, str. 396.
- 223 Ranke, str. 133—135.

- 224 Jost, str. 54.
- 225 Markuža, str. 203—212.
- 226 Karstedt, str. 59.
- 227 Bogeng, 1, str. 390.
- 228 Huisman, str. 11.
- 229 Kant, 4, str. 169.
- 230 Flocon, str. 663—682.
- 231 Deržavin, str. 5—82.
- 232 Bogeng, 1, str. 145.
- 233 Montesquieu, str. 132—142.
- 234 Flocon, str. 627.
- 235 Trevelyan, str. 649.
- 236 Bogeng, 1, str. 409—410.
- 237 Kunze: Lieblingsbücher, str. 55, 59, 60.
- 238 Semjonov, str. 11—14.
- 239 Sichelschmidt, str. 23, 193.
- 240 Kunze, str. 52.
- 241 Thüringische Landesbibliothek, str. 1—48.
- 242 Kidrič; Razvojna linija, str. 60—71.
- 243 Arneth, str. 97.
- 244 Dolar: Med koncem . . ., 7—15.
- 245 Bogeng, 1, str. 74, 75.
- 246 Gluhov, str. 82; Sidorov, str. 26.
- 247 Masson-Salvan, str. 39.
- 248 Marx-Engels, 2, str. 370—371.
- 249 Karstedt, str. 21.
- 250 Karstedt, str. 37.
- 251 Mummenday, str. 268.
- 252 Profesor Ivan Prijatelj, ki je bil od 1905—1919 v tej knjižnici bibliotekar, je znal pripovedovati nekaj duhovitih anekdot o nadzornih obiskih postarnih nadvojvodskih visočanstev.
- 253 Burns, str. 775.
- 254 Mousaion, 65, str. 198.
- 255 Masson-Salvan, str. 47.
- 256 Kramm, str. 267.
- 257 Pirjevec, str. 117.
- 258 Masson-Salvan, str. 47.
- 259 Prijatelj, str. 11.
- 260 Po Prijatelju, str. 60.
- 261 Engels: Položaj, str. 138.
- 262 Engels: Položaj, str. 139.
- 263 Karstedt, str. 34.
- 264 Mummenday, str. 282.
- 265 Kunze: Grundzüge, str. 21.
- 266 Lenin, str. 43.
- 267 Karstedt, str. 58.

LITERATURA

Natančnejši naslovi citiranih in uporabljanih del

- ALONSO Manuel: Hermann de Carintia. De essentiis. Comillas (Santander) 1946. Introduccion.
- ALTHEIM Franz: Gesicht vom Abend und Morgen. Von der Antike zum Mittelalter. Frankfurt/M und Hamburg 1955. (Fischer Bücherei 79.)
- ALTHEIM Franz: Reich gegen Mitternacht. Asiens Weg nach Europa. Hamburg 1955. (Rowohlts deutsche enzyklopädie 5.)
- ALTHEIM Franz: Der unbesiegte Gott. Heidentum und Christentum. Hamburg 1957. (Rowohlts deutsche enzyklopädie 35.)
- ARNETH Alfred: Maria Theresias letzte Regierungszeit 1763—1780. Wien 1879.
- AUS DER CHRONIK DER DEUTSCHEN STAATSBIBLIOTHEK. Das Stichwort, Berlin, 15. Okt. 1966.
- AUSFÜHRLICHES HEILIGEN LEXICON. Cöln und Frankfurt 1719.
- BABIĆ Ljubo: Majstori preporoda. Između svietla i sjene. Zagreb 1943. (Sabrana djela Ljube Babića, knjiga II.)
- BAGARIĆ Ivo: Kumran ili Betlehem. Rukopisi Mrtvog mora — pokop mrtvih teorija. Zagreb 1975.
- BASLEIOS: Mahnworte na die Jugend über den nützlichen Gebrauch der heidnischen Literatur. Hrsg. von Joseph Bach. 2. Aufl. neu bearb. von August Dirking. Münster i. W. 1932.
- BECK Marcel: Gedanke, Schrift und Buch. Frauenfeld 1948.
- BECK Marcel: Von der Macht des Buches. Vier Kapitel zur Kulturgeschichte des Buches. Winterthur 1958.
- BECKETT James Camlin: Geschichte Irlands. Stuttgart. 1971. (Kröners Taschenausgabe Bd. 419.)
- BENZ Ernst: Geist und Leben der Ostkirche. Hamburg 1957. (Rowohlts deutsche enzyklopädie 40.)

- BERČIČ Branko: Mittelalterliche Handschriften der National- und Universitätsbibliothek in Ljubljana. München 1965. (Litterae slovenicae 2.)
- BERČIČ Branko: Tiskarstvo na Slovenskem. Zgodovinski oris. Ljubljana 1968.
- BOGENG G. A. E.: Die grossen Bibliophilen. Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen. Leipzig 1922.
- BOHINEC Valter: Zgodovina knjige, knjižnic in tiska. (Skripta.) Ljubljana 1957.
- BOLLANDUS Joannes: Acta sanctorum. Martii tomus II. Antverpiae 1668.
- BREASTED James Henry: Geschichte Aegyptens. Phaidon Verlag. Zürich 1936.
- BREYER Mirko: O Erasmu Rotterdamskom. Ostvarenja I. Zagreb 1947.
- BUCHHOLZ Erich: Schriftgeschichte als Kulturgeschichte. Bellnhausen über Gladenbach/Hessen 1965.
- BUDGE E. A. Wallis: The Rosetta Stone. Published by the Trustees of the British Museum. London 1971.
- BURCKHARDT Jacob: Die Kultur der Renaissance in Italien. Phaidon Verlag. Wien.
- BURCHARDT Jacob: Kulturgeschichtliche Vorträge. Leipzig. (Kröners Taschenausgabe 56.)
- BURCKHARDT Jacob: Die Zeit Konstantins des Grossen. Leipzig 1924. (Kröners Taschenausgabe Bd. 54.)
- BURNS Edward Mc Nall: Western Civilizations. Their History and their Culture. 6th ed. New York 1963.
- BURR Viktor: Bibliothekarische Notizen zum Alten Testament. Bonn 1969. (Kleine Schriften 6.)
- BURR Viktor: Bibliotheken in Ugarit. Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen XIV. 1967.
- BUZAS Ladislaus: Deutsche Bibliotheksgeschichte des Mittelalters. Wiesbaden 1975. (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens Bd. 1.)
- CANKAR Izidor: Razvoj stila v starokrščanski dobi in zgodnjem srednjem veku. V Ljubljani 1930.
- CANKAR Izidor: Zgodovina likovne umetnosti v Zahodni Evropi. V Ljubljani 1933.
- CARMINA BURANA. Izbor. Izbral, prevedel, spremno besedo in opombe napisal Primož Simoniti. Ljubljana 1976.
- CENTO BIBLIOTECHE ITALIANE. Ha curato la pubblicazione del presente volume Ettore Apolonj. Roma 1964.
- CERAM C. W.: Pokopane kulture. Roman starinoslovja. Ljubljana 1956.
- CERAM C. W.: Ruhmestaten der Archäologie. Götter Gräber und Gelehrte Dokumenten. Reinbeck bei Hamburg 1975. (Rowohlt Taschenbuch 6902.)
- CHADWICK John: Life in Mycenaean Greece. Scientific American. October 1972.

- CHAMPION Pierre: Procès de condamnation de Jeane d'Arc. Texte, traduction et notes. Paris 1920.
- CHAUCER Geoffrey: Canterbury Tales. The Works of Geoffrey Chaucer. 2nd ed. London—Oxford 1974.
- CHIERA Edvard: Sie schrieben auf Ton. Was die babylonischen Schrifttafeln erzählen. Herausgegeben von George C. Cameron. Zürich—Leipzig. (Die amerikanische Originalausgabe ... 1938.)
- CHILDE Gordon: De la Préhistoire à l'Histoire. (What happens in History.) Paris 1963.
- CHILDE Gordon: Vorgeschichte der europäischen Kultur. (The Prehistory of European Society Hamburg 1960.) (Rowohlts deutsche enzyklopädie 101.)
- CLAUSBERG Karl: Die Manessische Liederhandschrift. Köln 1978. (DuMont-Kunst-Taschenbücher 62.)
- COTTRELL Leonard: The Anvil of Civilization. Third Printing 1959. Mentor Books.
- CSABA Csapodi: Die Bibliotheca Corviniana und die Ergebnisse der neueren Forschungen. Zentralblatt für Bibliothekswesen. Jhg. 85, 1971.
- ČRNJA Zvane: Kulturna historija Hrvatske. Zagreb 1964.
- DAVIES Powell A.: The Meaning of the Dead Sea Scrolls. New York 1956. (Mentor Books.)
- DERRIDA Jacques: De la grammatologie. Paris 1967.
- DERŽAVIN K. N.: Diderot i enciklopedisti. Beograd—Zagreb 1948.
- DIRINGER David: Writing. London (Repr.) 1965. (Ancient Peoples and Places 25.)
- DOLBLHOFER Ernst: Zeichen und Wunder. Die Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen. Wien-Berlin-Stuttgart 1957. Ruski prevod: Moskva 1963.)
- DOLAR Jaro: Med koncem in začetkom. Zbornik NUK I. Ljubljana 1974.
- DOLAR Jaro: Razvozlavanje klinopisa. Babilonska, asirska in mezopotamska umetnost. Narodni muzej, Ljubljana 1980. Str. 5—7.
- DOLAR Jaro: Die Schicksale der Bibliothek Adam Bohoričs. V: Adam Bohorič: Arcticae horulae. Die erste Grammatik der slowenischen Sprache. München 1971.
- DOLAR Jaro: S poti po Tuniziji. Minulost in sedanjost. Delo 17. 1. 1970. Str. 22.
- DOLAR JARO: Štiristoletni temelji. Delo 19. 3. 1969.
- ELZE Theodor: Primus Trubers Briefe. Tübingen 1897. (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart CCXV.)
- EKSCHMITT Werner: Das Gedächtnis der Völker. Hieroglyphen, Schrift und Schriftfunde auf Tontafeln, Papyri und Pergamenten. Berlin 1964.

- ENCIKLOPEDIJA LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA. 1—7. Zagreb 1955 do 1964.
- ENGELS Friedrich: Nemška kmečka vojna. Ljubljana 1947.
- ENGELS Friedrich: Nemške razmere. V: Karl Marx in Friedrich Engels: Izbrana dela. III. zv. Ljubljana 1971.
- ENGELS Friedrich: Položaj delavskega razreda v Angliji. V Ljubljani 1948.
- EP O GILGAMEŠU. Prevedel Mirko Avsenak. Ljubljana 1963. (Sivi Kondor V.)
- ERASMUS ROTERODAMUS: Hvalnica norosti. Prevedel Anton Sovre. Ljubljana 1952.
- ERKES Eduard: Chinesische Literatur. Breslau 1922. (Jedermanns Bücherei.)
- FICHTENAU Heinrich: The Carolingian Empire. The Age of Charlemagne (Das Karolingische Imperium.) New York 1964. (Harper Torchbooks.)
- FISCHER WELTGESCHICHTE 2, 3, 4, 6. Die Altorientalischen Reiche I, II. Der Hellenismus und er Aufstieg Roms. Frankfurt am Main und Hamburg 1965, 1967.
- FISHER H. A. L.: A history of Europe I. London and Glasgow 1972.
- FLOCON Albert: L'univers des livres. Paris 1961. (Bibliographie de la France.)
- FOERSTER Hans: Abriss der lateinischen Paläographie. 2. Aufl. Stuttgart 1963.
- FÖLDES-PAPP Károly: Vom Felsbild zum Alphabet. Die Geschichte der Schrift von ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen lateinischen Schreibschrift. Dresden 1970.
- FRIEDRICH Johannes: Geschichte der Schrift. Unter besonderer Berücksichtigung ihrer geistigen Entwicklung. Heidekberg 1966.
- FUNKE Fritz: Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens. 2. verb. u. erweit. Aufl. Leipzig 1963. (Lehrbuch für den Nachwuchs an wissenschaftlichen Bibliotheken. Bd. 3.)
- GANTAR Kajetan: Helenizem. Ljubljana 1978. (Literarni leksikon. Študije 3. zv.)
- GANTAR Kajetan: Herman de Carinthia. Jezik in slovstvo 1965. Str. 255.
- GAUR Albertine: Writing Materials of the East. London 1979.
- GELB I. J.: Von der Keilschrift zum Alphabet. Grundlagen einer Schriftwissenschaft. Stuttgart 1958.
- GLUHOV Aleksej: Iz glubiny vekov. Očerki o drevnih bibliotekah mira. Moskva 1971.
- GORDON Cyrus H.: The ancient Near East. New York 1965.
- GORDON Cyrus H.: The Greek and the Hebrews. Scientific American Febr. 1965.

- GRAFENAUER Ivan: Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva. V Celju 1973. (Znanstvena knjižnica. Nova serija 1.)
- GRIVEC France: Žitje Konstantina in Metodija. V Ljubljani 1951.
- GRUNDRISS DER GESCHICHTE... Ausgabe B. — I. Von den Anfängen der Menschheit bis zum hohen Mittelalter. Stuttgart b. 1.
- GSPAN Alfonz: Ein Lied wider die slowenischen Bauernrebelln aus dem Jahre 1515. München 1969. (Studia slovenica monacensia. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen. Bd. V.)
- GSPAN Alfonz/Josip Badalić: Inkunabule v Sloveniji. Ljubljana 1957. (SAZU, razr. za filološke in literarne vede. Dela 10. Institut za literaturo 3.)
- HAGEN Viktor: Sonnenkönigreiche. Azteken, Maya, Inka. Aus dem engl. übersetzt von Margot Berth. München 1974.
- HANDBUCH DER BIBLIOTHEKSWISSENSCHAFT. Begr. v. Fritz Milkau. 2. Aufl. 3. Bd. Wiesbaden 1953—1955.
- HARTMAN Bruno: Dunajska dvorna knjižnica in njeni slovenski knjižničarji. Knjižnica 1971.
- HASARD Paul: Kriza evropske zavesti (1680—1715). Ljubljana 1959 (Kultura in zgodovina.)
- HILLER Helmut: Zur Sozialgeschichte von Buch und Buchhandel. Bonn 1966.
- HOLLISTER C. Waren: Landmarks of Western Heritage. New York, London, Sydney 1967.
- HUGO Victor: Notre Dame de Paris 1482. Paris. (Nelson Edition.)
- HORNUNG Erik: Einführung in die Aegyptologie. Darmstadt 1967.
- HUISMAN Marcel et Georges: Récits et épisodes de la Révolution française. Paris 1937.
- HUIZINGA Johan: Herbst des Mittelalters. Studien über Lebens und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich in den und Niederlanden. Hrsg. von Kurt Köster. Stuttgart. (Kröners Taschenausgabe Bd. 204.)
- HUTCHINSON Richard Wyat: Praehistoric Crete. London 1962. (Pelican Books A 501.)
- IRWIN Raymond: The Origins of the English Library. London 1958.
- ISTRIN V. A.: Voznikovenie i razvitie pis'ma. Moskva. 1965.
- IZ KUR'ANA ČASNOG. Svetu celom opomene. Izbor Miodrag Maksimović. Prev. Mićo Ljubibratić. Predg. Hasan Kaleši. Beograd 1967. (Biblioteka Zodiak.)
- IZLOŽBA SRPSKE PISANE REČI. Glavni urednik Svetislav Ćurić. Beograd 1973.
- JANTZEN Hans: Kunst der Gotik. Klassische Kathedralen Frankreichs Chartres, Reims, Amiens. Hamburg 1957. (Rowohlts deutsche enzyklopädie 48.)
- JOST Siegfried: Bibliotheca Palatina. Sondruck der Heidelberger Portländer. Heidelberg.

- JOST Siegfried: Und Bücher von der Pompadour. Merian Febr. 1967.)
- KARDELJ Edvard (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. 2. predel. izdaja. Ljubljana 1957.
- KARSTED Peter: Studien zur Soziologie der Bibliothek. Wiesbaden 1954. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen. Bd. 1.)
- KIDRIČ Franc: Die protestantische Kirchenordnung der Slowenen im XVI. Jahrhundert. Eine literarisch-kulturhistorisch-philologische Untersuchung Heidelberg 1919.
- KNOROZOV Jurij: Sistema pis'ma drevnih Maja. Moskva 1955. (Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.)
- KONDRATOV A. M., V. V. Ševoroškin: Kogda molčat pis'mena. Zagadki drevnej Egeidi Moskva 1970.
- KONDRATOV Aleksandr: Pogibšie civilizaciji. Moskva 1968.
- KORNITZER Alois: Ausgewählte Briefe Ciceros und seiner Zeitgenossen. Wien 1910.
- KOS Milko: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Ljubljana 1936. (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani.)
- KOS Milko in France Stele: Srednjeveški rokopisi v Sloveniji. Ljubljana 1931.
- KRAMER Noah: Mesopotamien. Frühe Staaten an Euphrat und Tigris. Hamburg 1976. (Das farbige Life Bildsachbuch. Rowohlt.) Hamburg 1976.
- KRAMM Heinrich: Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation. Leipzig 1938. Repr. 1968.
- KREHL Ludolf: Jeli Hazreti Omer spalio Aleksandrijsku Biblioteku. Sarajevo 1935 (sic!) 1933. (Naša pitanja 2—3.)
- KULTURGESCHICHTE DES ALTEN ORIENT. Krsg. v. Hartmut Schmökel. Stuttgart 1961. (Kröners Taschenausgabe Bd. 298.)
- KULUNDŽIĆ Zvonimir: Knjiga o knjizi I. Historija pisma 2. izd. Zagreb 1957.
- KULUNDŽIĆ Zvonimir: Zgodovina knjige. Ljubljana 1967.
- KUNZE Horst: Grundzüge der Bibliothekslehre. 3. völlig veränderte Aufl. (Lehrbücher für den Nachwuchs an wissenschaftlichen Bibliotheken Bd. 1.) Leipzig 1966.
- KUNZE Horst: Lieblingsbücher von dazumal. Eine Blütenlese aus den erfolgreichsten Büchern von 1750—1860. München 1973.
- KUR'AN ČASNI. Preveli Hafiz Huhammed Pandža i Džemaluddin Čaušević. Zagreb 1978.
- LAATHS Erwin: Geschichte der Weltliteratur. 8. erweiterte Aufl. München, Zürich 1953.
- LAPEROUSAZ E. M.: Les manuscrits de la Mer Morte. Paris 1961. (Que sais-je? N° 953.)
- LEHMANN Johannes: Poročilo o Jezusu. Kumranski rokopisi in nova odkritja o Jezusovem življenju. V Ljubljani 1979.

- LENIN I BIBLIOTEČNOE DELO. Moskva 1969. (Gosudarstvennaja ordena Lenina biblioteka SSSR imeni Lenina.)
- LEVARIE Norma: The Art and History of Books. New York 1968.
- LÉVI-STRAUSS Claude: Antropologie structurale. Paris 1958.
- LIHTENŠTEJN Efim: Slovo o knjige. Moskva 1973.
- LOGAR Janez: Uvod v bibliografijo. Ljubljana 1970.
- LOKOUTKA Čestimír: Vývoj písma. Praha 1946.
- LUDWIG Vinzenz Oskar: Repetitorium der Kirchengeschichte. Wien 1912.
- LUR'E Salomon Jakovlevič: Zagovorivšie tablički. Moskva 1960.
- LÜTZELER Heinrich: Weltgeschichte der Kunst. Gütersloh 1963. (Die grosse Bertelsmann Lexikon — Bibliothek Bd. 6.)
- LUTHER Martin: An die Radtherrn aller deutschen Städte deutsches lands, das sie christliche schulen aufrichten und hallten sollen. Wittenberg 1524. (Xerox.)
- MAAG Victor: Syrien — Palestina. Stuttgart 1961. (Kulturgeschichte des alten Orient. — Kröners Taschenausgabe Bd. 298.)
- MACEK Josef: Jan Hus. Praha 1961.
- MACHAR Josef Svatopluk: Rim. V Ljubljani 1911.
- MALLEUS MALIFICARUM. Der Hexenhammer. Verfasst von ... Jakob Spenger und Heinrich Institoris ... ins Deutsche übertragen ... von J. W. R. Schmidt. Berlin 1923.
- MANDEL Gabriel: Die Buchmalerei der Romanik und Gotik. Gütersloh 1964. (Epochen der Kunst 7.)
- MARKUŽA Jože Aleksej: Trubarjeva Cerkovna ordninga v Vatikanski apostolski knjižnici. Bogoslovni vestnik 1972.
- MASSON André et Salvan Paule: Les Bibliothèques. Paris 1961. (Que sai-je? N° 944.)
- MAUROIS André: Zgodovina Anglije. Ljubljana 1939.
- MOLE Vojeslav: Umetnost. Njeno obličje in izraz. Ljubljana 1941.
- MONTESQUIEU Charles: Lettres Persanes. Texte établi et présenté par Ellie Carcassonne. T. II. Paris 1929.
- MOUSAION. Boek en Bibliothekwese. Books and Libraries. Livres et Bibliothèques. Buch- und Bibliothekswesen. (Članki:) Vleeschauer H. J.: History of western Library; Survey of Library History. (Številke: 63, 64, 65, 66, 70, 71, 73.) Pretoria 1963.
- MUMMENDEY Richard: Von Büchern und Bibliotheken. 3. durchgesehene Aufl. Darmstadt 1968.
- MURRAY Gilbert: The Rise of the Greek Epic. 4-th ed. Oxford 1934. Repr. 1960.
- NAROVČATOV Sergej: Neobyčnoe literaturovedenie. Moskva 1973.
- NEW CATHOLIC ENCYCLOPEDIA. Vol. IV. New York, St. Louis, San Francisco, Toronto, London, Sidney 1967.
- NIBBI Alessandra: The See Peoples. Ljubljana 1978. (Orientalistika 2. Mednarodni znanstveni simpozij »Problemi starega Egipta«.)

- NORRIS Dorothy May: A History of Cataloguing and Cataloguing Methods 1100—1850. With an Introductory Survey of Ancient Times. London 1939.
- OROŽEN Ignacij: Das Bisthum und die Diözese Lavant. 1868—1893. Marburg 1875—1893. Theil VIII.
- OSTROGORSKI Georgij: Zgodovina Bizanca. Ljubljana 1961.
- OTTEN Heinrich: Das Hethiterreich. Stuttgart 1961. (Kulturgeschichte des alten Orient.)
- AN OUTLINE HISTORY OF CHINA. Peking 1958.
- PARKES M. B. and Andrew G. Watson: Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries. Essays presented to N. R. Kerr. London 1878.
- PARS Hans: Göttlich aber war Kreta. Olten und Freiburg in Breisgau 1975.
- PATTIE T. S.: Manuscripts of the Bible. Greek Bibles in the British library. London 1979.
- PIRENNE Henri: Srednjeveška mesta. Ljubljana 1956.
- PIRJEVEC Avgust: Knjižnice in knjižničarsko delo. V Celju 1940.
- PIGOTT Stuart: Prehistoric India to 100 B. C. London and Beecles 1961. (Pelican Books A 205.)
- PIVEC-STELĚ Melita: Srednjeveške knjižnice v Sloveniji. Knjižnica 1971.
- PLATON: Oeuvres complètes. Tome XIII. 1re partie. Paris 1960.
- PLATON: Sokratov zagovor. Preložil in uvod napisal Anton Sovrè. Na Prevaljah 1923.
- PLETICHA H.: Geschichte aus erster Hand. 5. Aufl. Würzburg 1971.
- PLUTARH: Življenje velikih Rimljanov. Prev. Sovrè Anton. Ljubljana 1950.
- POLO Marco: Il Milione. Il libro di Messer Polo dove si raccontano Le Meraviglie del Mondo ricostruito criticamente e per la prima volta integralmente tradotto in lingua italiana da Luigi Foscolo Benedetto. Milano 1942.
- PONGRATZ Walter: Abriss der Bibliotheksgeschichte mit besonderer Berücksichtigung Österreichs, Wien 1969. (Leitfaden zur Bibliotheksprüfung. Heft 6.)
- PRAMPOLINI Giacomo: La mitologia nella vita dei popoli. Milano 1942.
- PREISENDANZ Karl: Schicksal und Wege der Manesischen Liederhandschrift. (Baden-Württemberg 1961. Heft 2.)
- PRESSER Helmut: Johannes Gutenberg in Zeugnissen und Bilddokumenten. Reinbek bei Hamburg 1967. (Rowohlts monographien. 134.)
- PRIJATELJ Ivan: Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848 do 1895. IV. Uredil Anton Ocvirk. V Ljubljani 1939.
- RANKE Leopold: Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten. Phaidon-Verlag Wien.
- THE ROSETTA STONE. Gl. Budge E. Walis.

- ROUX Georges: Ancient Iraq. London 1964. (Pelican Book A 828.)
- RUPEL Mirko: Slovenski protestantski pisci. V Ljubljani 1934.
- ROZMAN Francè: Splošni uvod v Sveto pismo Stare in nove zaveze. Za privatno uporabo študentov teološke fakultete v Ljubljani. Ljubljana 1970.
- SCHMÖKEL Harmut: Funde in Zweistromland. Göttingen-Berlin-Frankfurt-Zürich 1963. (Sternstunden der Archäologie.)
- SCHMÖKEL Hartmut: Kulturgeschichte... Glej Kulturgeschichte...
- SCHOPENHAUER Arthur: Über Lesen und Bücher. Leipzig. (Inselbücherei n. 138.)
- SCHOTTENLOHER Karl: Bücher bewegten die Welt. Eine Kulturgeschichte des Buches. Stuttgart 1951.
- SCHUBART Wilhelm: Das Buch bei den Griechen und Römern. 2. Aufl. Berlin und Leipzig.
- SEDLMAYER Michael: Geschichte Italiens. (Kröners Taschenausgabe.) Stuttgart 1962.
- SEMJONOV Juri: Die Güter der Erde. Vom Haushalt der Menschheit. Eine Wirtschaftsgeographie für Jedermann. Berlin 1936.
- SHAW Bernard: Caesar and Cleopatra.
- SICHELSCHMITT Gustav: Liebe, Mord und Abenteuer. Eine Geschichte der deutschen Unterhaltungsliteratur. Berlin 1969.
- SIDOROV A. A.: Istorija oformljenija ruskoj knigi. Moskva 1946.
- SIMONITI Primož: Humanist Luka iz Dobropolj. Živa antika 1972.
- SIMONITI Primož: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti XVI. stoletja. Ljubljana 1979.
- SIMONITI Primož: Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. Ljubljana 1974. (Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I.)
- SIMONITI Primož: Sloveniae scriptores latini recentioris aetatis. Opera scriptorum latinorum Sloveniae usque ad annum MDCCCLVIII typis edita. Bibliographiae fundamenta. Zagreb-Ljubljana 1972.
- SLODNJAK Anton: Ob zibelki slovenske literature. Prostor in čas 1972.
- SREDNJEVEŠKO SLOVSTVO. Izbrano delo. Ljubljana 1972. (Naša beseda.)
- STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN. Durch vier Jahrtausende altvorderasiatischer Kultur. 2. erweit. Aufl. Berlin 1962.
- STELÈ Francè: Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja. Ljubljana 1969.
- STIPČEVIĆ Aleksandar: Libraries in Croatia. Zagreb 1975.
- SUBHADRA Bickshu: Buddhistischer Katechismus. Zur Einführung in die Lehre des Buddha Gáutama. 2. Aufl. Braunschweig 1888.
- SVETO PISMO stare zaveze. Prvi del. Drugi del. Tretji del. Sveto pismo nove zaveze. Evangeliji. Apostolska dela. Apostolski listi. Maribor 1958.

- SVETOVNA KNJIŽEVNOST. Izbrana dela in odlomki. Uredil Janko Kos s sodelovanjem Dušana Pirjevca in Staneta Miheliča. Ljubljana 1962, 1964.
- ŠAFAŘIK Pavel Josef: Mnicha Chrabra o Psmenech slovanskych. V Praze 1851.
- ŠORN Jože: Razvoj papirnice Vevče. Ljubljana 1956.
- TAJNY DREVNIH PIS'MEN. Sbornik statej. Prerevod s anglejskoga, nemeckoga, francuskoga i italijanskoga jazykov. Moskva 1976.
- TIMPERLY Charles Henry: Encyclopaedia of Literary and Typographical Anecdote. With new Introduction by Terry Belanger. In 2 vol. New York and London 1977. (Repr. of the 1842 ed.)
- TOBOLKA Zdenek: Kniha, její vznik, vyvoj a rozbor. Praha 1949.
- TOYNBEE Arnold: Der Gang der Geschichte. 2. Bd. Kulturen im Übergang. München 1970.
- TREVELYAN G. M.: Zgodovina Anglije. Ljubljana 1960.
- TREYER-ROPER Hugh: Der Aufstieg des christlichen Europa. 325 bis 1492. Wien-München-Zürich 1965 (1971).
- TSUI CHI: Histoire de la Chine et de la civilisation chinoise. Paris 1949.
- van UNIK Willem Cornelis: Evangelien aus dem Nilsand. Frankfurt/M 1959.
- UŠENIČNIK Frančišek: Stare krščanske knjižnice. Katoliški obzornik 1903.
- VERMES G.: The Dead Sea Scrolls in English. 2nd. ed. 1975. (A Pelican original.)
- VIDOVIĆ Drago: Opšta istorija biblioteka. Sarajevo 1964.
- VILLON François: Dichtungen. Französisch und deutsch, übertragen von Martin Löpelmann. München, Brün, Wien 1942.
- VLEESCHAUWER H. J.: History of western Library. Survey of Library History (Mousaion 1963).
- VOGELANG Fr.: Altaegyptische Bibliothekare? Zentralblatt für Bibliothekswesen XXX Jhg. 1913.
- VOM AMULETT ZUR ZEITUNG. 7000 Jahre frühe technische Kultur. Bd. 2. Stuttgart 1969. (Text und Kapiteleinleitungen: Hansferdinand Döbler. — rororo Taschenbuchausgabe 6667, 6668, 6669.)
- VORSTIUS Joris: Grundzüge der Bibliotheksgeschichte. 4. Aufl. Leipzig 1948.
- WELTGESCHICHTE IM AUFRISS. Arbeits- und Quellenbuch Bd. I. Altertum. Frankfurt/M, Berlin, Bonn 1958.
- WENDEL Carl: Kleine Schriften zum antiken Buch- und Bibliothekswesen. (Posebno članek Bibliothek iz Realexikon für Antike und Christentum — 1951—1954.) Hrsg. von Werner Krieg. Köln 1974.
- WEBER Eugen: Kršćanstvo prije Krista? Zagreb 1972.
- WHITE Anne Terry: Versunkene Kulturen. München 1956.

- WHO INVENTED PAPER. China Reconstructs. No. 6. June 1972.
- WIDMANN Hans: Der Koreanische Buchdruck und Gutenbergs Erfindung. Guttenberg-Jahrbuch 1974.
- WOLF Walter: Kulturgeschichte des alten Aegypten. Stuttgart. (Kröners Taschenbuchausgabe No. 21.)
- WOOLEY Leonard: Začetki civilizacije. Ljubljana 1969. (Zgodovina človeštva I. 2.)
- WURTHWEIN Ernst: Der Text des alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia hebraica von Rudolf Kittel. Stuttgart 1953.
- ZIEBARTH Erich: Kulturbilder aus griechischen Städten. Leipzig 1912. (Aus Natur und Geisteswelt.)

OSEBNO IN STVARNO KAZALO

- Aachen 172, 181, 183, 222
Abasidi 127, 130
Abbas Veliki 222
Abd al Latif 80
Abd ar Rahman (I., II., III.) 133
Abdo 36
Abélard P. 197, 201, 203
    »Sic et non« 197
Abraham, freisinški škof, 162, 178
abreviature 174, 211
Abu Bekr 125
Abu Sir 68
Academia operosorum 301, 338
    »Ad fontes!« 271
Ada 184
    Adin evangeliar 184
Adapa 50
Addison J. 312
    »The Spectator« 312
    »The Tatler« 312
Admont 301
Adolf Nassauski 262
Agapetus, papež, 141
Ahajci 45
Ahenobarbi 233
Ahhiyawa 45
Ahiramov napis 36
ajet 125
Ajshil(os) 66, 121, 241
Akadci 21
akademije 325, 327, 337, 338
akadščina 21
Akakeios (Akakios) 98
Akcija za vseučiliščno biblioteko
    339
akrofoniya 26, 36
Al Mamun 130
Al Mustansir 130
Al Aziz 130
Albertus Magnus 197, 205
    »Summa . . .« 205
albižani 194
Albrecht V. Bavarski 282
Aldus Manutius 264, 313
    aldine 264, 313
Aleksander IV., papež, 191
Aleksander VI., papež, 289
Aseksander I., ruski car 334
Aleksander Veliki 23, 70, 71, 72,
    189, 297, 353
    »Aleksandride« 120
Aleksandrija 71, 72, 79, 81, 82, 92,
    98, 101, 141
Aleksandrinci 73
Aleksej III. bizant. cesar 109
Alemani, »nacija« na univerzi 203
Alembert J. d' 304—306, 308
alfabet 35, 45
Alfonz I. Aragonski 233, 236, 246
Alkuin 171, 176
Allaci L. 294
Almanus J. 225
Altamira 11
Altheim F. 137
Amarna gl. Tell el Amarna
Ambrosiana 296, 299
Ambrož 302
Amenofis III. 54, 55
Amenofis IV. 54
Ammianus Marcellinus 137, 138
Amploniana 209
Amr ibn al As 80
Amsterdam 290, 334
An Nedin 130
    »Anagrafai« 83
anahoreti 106

- analitične pisave 18, 20
 Anaksagora 69
 Anciji 195
 Andronikos z Roda 67
 Angelica 299
 Angelina, žena despota Štefana, 119
 Angilbert 175
 »Angli sunt — angeli fiant!« 158
 Ankara 43
 antifonar 220
 Antigonidi 71
 Antiohija 71, 84, 101, 102
 Antiohos I. 84
 Antipodi 290
 »antiquarii« 151
 Antonij, carigrajski patriarh, 102
 Apelikon 67, 86
 Apokalipsa 84, 214, 254
 apokrifi 57, 60
 apologetske knjige 98
 Apolonij z Roda 76
 Arabci 80, 124, in sl. 167, 168, 172, 202, 207, 226
 arabski prevodi iz grščine 122
 Aretin J. 162
 Arhimed 126, 353
 arhiv 39, 40, 149, 242
 arijanstvo 101
 Aristarh, matematik, 76
 Aristarh, gramatik, 77
 Aristreas 81
 Aristofan, komediograf, 65, 66
 »Žabe« 65, 66
 Aristofan iz Bizanca, knjižničar, 83
 Aristotel 66, 67, 73, 75, 84, 86, 127, 133, 189, 197, 202, 205, 302, 353
 Armagh 159
 Armenci 122
 armenska cerkev 102, 122
 Artois Ph. d', kasneje Charles X. 332
 »artes« (študij) 203
 Asirci 47
 Assemani J. S. 117
 Assemanijev evangelij 117
 Assur, bog Asircev, 48, 51
 Asurbanipal 21, 47—51, 53, 55
 Aškerc 135
 Aššurbanipal gl. Asurbanipal
 Atalidi 66, 71, 83
 Atalos I. 82
 Atanazij 102, 106
 »Življenje sv. Antona« 106
 Atene 65, 67, 73, 74, 84, 92, 96, 145, 268
 Athenedoros 83
 Atik gl. Pomponius Atikus
 Atika 63
 Atila 137, 353
 Atoška meniška naselbina 108, 109
 »Audiivi vocem de coelo« 180
 Auerhaym H. 220
 Auersperg gl. Turjaški
 Augsburg 277
 Aula libertatis 89
 Aurispa 241
 Avari 172, 182
 avarska vojna 181
 Averroes 129, 198
 avgurji 16
 Avgust Saški 282
 Avgust, rim. cesar, 89, 90, 92
 Avguštin 136, 149, 302
 »De civitate Dei« 136, 186
 Avguštin, misijonar na Angleškem, 158
 Avicena 129
 Avignon 234, 242, 351
 avkcije 312
 avlični rokopisi 103, 179
 avtorsko pravo 92, 93
 Azrubalov zapis 36
 Azteki 34

 Babić L. 231
 Babilon
 babilonščina 23, 54
 baccalaureus 203, 229
 Bacon R. 198
 Badalić J. 348
 »Inkunabule u Narodnoj republici Hrvatskoj«
 »Inkunabule v Sloveniji«
 Bagdad 130, 207
 bakrorezi 253
 Balbus de Jana
 »Catholicon« 261
 Bale J. 283
 Baluze E. 309
 Balzac H. de 289
 Bangor 162
 bankovci 206

- Barcelona 181
 Bardas, bizant. cesar, 285 in sl.
 Baronić B. 265, 266
 Basel 264, 290
     koncil 269
 Baskerville J. 311
 Basra 125
 Baščanska ploča 118
 Baukart Jan: »Marko Senjanin«
     318
 Bathurst 333
 Bavarska 290
     Bavarska drž. knjižnica 282
 Bayle P. 304
 Beaulieu G. 244
 Beaumarchais P. A. 311
 Beccadelli A. 236
 Beatrix, žena Matije Korvina, 249
 Beda Venerabilis 168
 Bedfordski vojvoda gl. Lancastre
 Bedričić S. 265
 Beecher-Stowe H.: »Stric Tomova
     koča« 318
 Behistun = Bisutun 23
 Belgija 336
 Belizar 140
 Benedikt iz Nursije 145, 191, 215
 Benediktbeuern 181, 212
 Benetke 235, 240, 253, 264, 265, 266
 beneventana 154, 173, 174
 Bentley R.: »A Proposal for build-
     ing a Royal Library« 313
 Beograd 268, 336
     »Beowulf« 313
 Beram pri Pazinu 255
 Berberi 131
 Berliner Stadtbibliothek 357
 Bernard iz Chartresa 189
 Bernard iz Clairvauxa 183, 192,
     193, 197, 212
 Bernard, pisar, 216
 Bernini L. 286, 287
     Zamaknjenje sv. Terezije
     Trg pred cerkvijo sv. Petra
 Berry J. de 246
 Berossos 41, 72, 84
     »Babiloniká« 84
 Berthold, nadškof v Mainzu, 271
 Bessarion B. 240, 241
 Béziers — koncil 271
 biblija 57, 64, 102, 114, 260, 261,
     279
     sv. Benigna 186
     pauperum 254
     moralizirajoča 214
 Bibliander 134
 Bibliografija 76, 77, 277, 283, 331,
     345
     »bibliopola« (lat.) knjigar, knji-
     garnar 93, 151
 Biblioteca Marciana (medičejska)
     v samostanu sv. Marka v Fi-
     rencah 241
 Biblioteca Nazionale di Brera, Mi-
     lan 336
     Nazionale Centrale, Firenze 335
     Nazionale Centrale Vittorio
     Emanuele, Rim 335
     Nazionale Marciana, Benetke
     336
     Nazionale, Napoli 336
     Nazionale, Palermo 336
     Nazionale, Turin 336
     Ambrosiana, Milan 296, 299
     Angelica, Rim 299
     Marucelliana, Rim 326
     Medicea Laurenziana, Firenze,
     237, 241
 Bibliotheca Pastrizia, Split, 324
 Bibliotheca pacis 90
     »bibliothecarius« 151
 Bibliothèque de l'Arsenal, Pariz
     332
 Bibliothèque Nationale v Parizu
     123, 332
 Bibliothèque du Pantheon, Pariz,
     332
 Bibliothèque du Roi, Pariz, 309
 Bibliothèque Royale v Bruslju,
     336
 Bibliothèque-des-Quatres-Natio-
     nes, Paris, 332
 bibličisti 57
     »biblos« (grš) — skorja 38
 Biblos (kraj) 36
 Bignon 310
 Bill J. 296
 binškošni čudež 186
 Bisticci V. 237, 249
 Bistra 136, 186, 215, 216, 325
 Bizanc 81, 101, in sl. 107, 108, 116,
     123, 182
     bizantinska vojaška prisega 102
 blokovni tisk 253
 Plotius H. 281, 349

- Board of Trustees 314
 Bobbio, 161
 Boccaccio G. 147, 235, 239, 253
 Bodley T. 296, 297
   Bodleiana 296, 297, 299, 300
 Boetij 139, 140
   »De consolatione philosophiae«
   248, 294
 Bogazköy 43
 Bogenšperk 322
 bogomili 194, 196
 Böhme J. 292
 Bohorič A. 279
   »Boj sinov luči s sinovi teme« 61
 Bolgarija 116, 117, 194
 Bologna 204
 Bonifacij 162
 Boninus de Boninis gl. Dobričević
 Bonomo P. 272
 Book of Durrow 164
 Book of Kells 164
 Borgijci 243, 289
 Boris, bolg. knez 121
 Borromeo F. 297
 Börsenverein der deutschen Buch-
   händler 341
 Borsipa 50
 Botticelli S. — Primavera 231
 Bracciolini P. 235
 Bračić G. 267
 Brahma 15
 Brail L. — pisava za slepce 9
 bralne družbe 319
 Bray T. 350
 Brankovići 119
 Brera 326
 Britanski muzej 247, 248, 252, 314
 British National Library 343
   »Brižinski spomeniki« 162, 172,
   174, 178
 Brugge 336
 Brukheion 72
 Brunet J. C.: »Manuel du libraire
   et de l'amateur de livres« 351
 Bruno 192
 Buda 12
 Budé G. 243, 246
 Budim 224, 225, 249, 269
   Budimpešta 224, 325, 338
 Buffon G. L. 306
 bugri 194
 Buhara 121
   »Bulletin du Bibliophile« 351
 Burckhardt J. 106, 289
 Burton R. 297
 Bury R. de: »Philobiblon« 247
 bustrofedon 29
 Butko, »pisec« 223
 Caf O. 350
 Calvet E. 351
 Calvin J. 282
 Cambridge 203
 Cambridge (Massachusetts) 314
 Cankar Ivan 351
   »Hlapec Jernej« 16
   »Erotika« 291
 Cankar Izidor 165
 Cankarjeva družba 358
 Canterbury 158, 199
   »Carmina burana« 229
 Carigrad gl. Bizanc
 Cartesius gl. Descartes
 Cathach o Batter 163
 Causis de M. 274
 Celestinska knjižnica v Parizu 110
 Celje — frančiškanski samostan
   219
 Cellarius gl. Keller C.
 Celovec 277, 280, 325
 Celtis gl. Pickel K
 cenobitsko (koinobitsko) življenje
   106
 Centralni katalog 194
 Centula — St. Riquier 175
 Cervantes M. 286
 Cesarska knjižnica v Bizancu 110
 Cetinje 121, 265
 Cezar 77, 78, 79, 88, 89, 91, 145,
   297, 349
 Cezareja 98, 102
 Chaczpek J. — Moralia 220
 Chadwick J. 30, 31
 Chamber of records 47
 Chambers E.: »Cyclopaedia« 305
 Champollion F. 27, 28, 30
 Charles X., franc. kralj 332
   »charta« (lat.) — papirus 52
   »charta« (ustanov. listina univer-
   ze) 202
 Chartres 189, 199
 Chateaubriand F. 353
 Chaucer G.: »Canterbury Tales«
   248

- Childrens Employment Commission 356
 Cicero 67, 87, 88, 94, 147, 161, 173, 175, 353
     Pisma Atiku, Brutu, Kvinu 234
 Cirian 163
 Ciril gl. Konstantin
 cirilica 112, 117, 222
 Clairvaux gl. Bernard iz Clairvauxa
 »Clastrum sine armario quasi catrum sine armamentorio« 187
 Clément C. »Musei sive Bibliothecae instructio« 302
 Clementinum 335
 »Clerici de vita communi« 199, 272
 Clonard 162
 Clonmachnois 159, 162
 Clovio gl. Klović
 Cloz, grofje, 118
     Clozov glagoljaš 117
 Cluny 191, 212, 216
     reforma 191
 cistercijanci 192, 217, 218, 219
 Cîteaux 192
 codex 151
 »Codex«
     »Amiatinus« 144
     »argenteus« 144, 161, 295
     »Rossanensis« 168
     »Sinaiticus« 109
 »codices rescripti« gl. palimpsesti
 Coimbra 204
 Colbert J. 309
 Collège de France 246
     des Quatres Nations 298, 310
 Collegium Ambrosianum 297
     Carolinum 210
 Columbia College 352
 Como 91
 Congress Library gl. Library of Congress
 Conventus demorum Sclavoni(a) 215
 Copyright Office 344
 Corbie 160, 333
     iluminatorska šola 183
 Corneille P. 286
 Corvina 224
 Corvinus M. 249
 Cosimo di Medici gl. Medičejci
 Coster L. J. 262, 263
 Cotton Robert, Thomas, John 313
 Cotte de R. 310
 Crantz, iz Steina 267
 Crnojević Arsenije III 323
 Crnojević Đurađ 265
 Cromwell Thomas 283
 Cromwell Oliver 283
 Cronia A. 116
 custodije 194
 Cvetni triod (1496) 266
 Cyperus papyrus 52

 Čedad 172, 178
     Čedadski evangelij 178
     stolnica 185
 Česmički I. 249
 Četveroevandelje (1495—6) 266
 čitalniško gibanje 354
 Čop M. 7, 157, 339
 črkopis 19, 35, 36, 37
 »Čudeži Marije Device« 208

 Dacier J. 28
 Dalmacija 89, 116, 148
 Dalmatin J. 277 in sl. 294
 Damas, papež, 149
 Damask 125, 207
 »Damnatio et prohibitio« 307
 Daničić 336, 337
     Daničićev evangelij 196
 Darij 23
 Darwin C. 62, 346
 Dasypodius K. 349
 Davis Powel A. 62
 Descartes R. 285
 decimalna klasifikacija 352
 Decius Silanus 86
 Defoe D.: »Robinson Crusoe« 317, 318
 »Deklaracija o neodvisnosti« 315
 Delacroix E. 353
 Delavska zbornica 358
 delavske knjižnice 356
 Delfi 84
 Demetrij Faleronski 73
 Demosten 65, 353
 demotična pisava 26
 »denuntiatores doctorum« 202
 »dépôts littéraires« 331
 Derry — Londonderry 160
 Descartes R. 285, 289
 dešifriranje 20 in sl.

- determinativ ali opredelitelj 19, 35
 Deutsche Bibliothek 341
 Deutsche Bücherei 341
 Deutsche Staatsbibliothek 342, 354
 Devica Marija, lesorez iz Bruslja, 254
 Dewey M, 351
 diadohi (grš.) — nasledniki 71
 Diamant Sutra 252, 253
 Diane de Poitiers 247
 Diderot D. 304 in sl. 328
 dieceze 156
 diftera (grš.) — pergament 83
 Dijon 186
 Diodor 36
 Dioklecijan 97, 289
 Diringer D. 18
 disk iz Faitosa 32
 Dobričević D. 266
 doctor 203
 Doctor mellifluus 192
 Doctor subtilis 198
 Domicijan, rim. cesar, 90
 Dominik 194
 dominikanci 194
 »Dominus ac Redemptor Noster«
 (breve) 324
 »Donatio Constantini« 233
 Donatus Aelius — Latinska slovnica 262, 263
 Donaueschingen 227
 Dorus, rim. založnik, 92
 Dostojevski F. 289
 Dresden 282, 356
 Dritzen A. 258, 263
 drolerije 214, 217
 druidi 157
 Družba slovenskega branja 350
 Družba za knjige brati 350
 Dublin 164, 300
 Dubrovnik 119
 jezuitski kolegij 325
 Duchâtel, kraljevi »bralec« 246
 duktus pisave 25
 Dumas A., (oče in sin) 289
 Dunaj 204, 224, 267, 269
 dvorna knjižnica 281, 301, 325
 »Genezis« 104
 kodeksi iz Slovenije 219
 Duns Scotus J. 198
 Dürer A. 254
 Durham, katedrala, 180
 Durrow 160
 Dury J.: »The Reformed Library Keeper« 299
 Dušan Silni 109, 118
 zakonik 109
 42-vrstična biblija 259, 262
 džizja gl. jizya
 Đurađ, despot, 119
 Eadfrith, lindisfarnski opat, 164
 Ebert A.: »Über öffentliche Bibliotheken«, »Die Bildung des bibliothekars« 352
 Ebo, škof v Reimsu,
 Ebonov evangeliar 184
 »Ecclesia materialis significat Ecclesiam spiritualem« 189
 Echternach 165
 iluminacijska šola 184, 185, 186
 Edfu 55
 Edinburgh 354
 »editio princeps« 312
 Edvard VI., angl. kralj, 296
 Efez 96
 Egbert, trierski nadškof, 185
 Egbertov psalter 185
 Eggebrecht A. 137, 227
 Egipt 12, 14, 20, 35, 52, 73
 egiptovska teza 35
 Einhard 70
 Ekkehard IV., menih iz St. Gallena, 167
 Eknaton — Amenofis IV. 54, 58
 Himna Atonu 54
 Ekslibris 48, 55
 Elam 20, 51
 Elizabeta, angl. kraljica, 296
 Elizabeta, madžarska kraljična, 185
 Elizabeta Stuart, vdova po Frideriku V., 228
 Emavs na Slovanech 222
 emblemi 10
 embrionalne oblike pisav 11
 Emilius Paulus 86
 »Encyclopédie ou Dictionnaire...« 306
 Engels F. 339, 356
 Engilbert, sanktgallenski opat, 167
 Enki 13, 15

- Ennelin von der Iserin Tür 258
 Ep o Gilgamešu gl. Gilgameš
 Ep o Hildebrandu 177
 Ep o Nibelungih
   rokopisi 227, 228
 Epafrodit, gramatik, 88
 epistolografična pisava 26
 Eratosten iz Kirene 36
 Erazem Rotterdamski 271 in sl.
   279
   »Laus stultitiae« 271, 276
   »Adagio« 276
 Eberg, baroni, 323
 Erdödy S., zagrebški škof 225
 eremiti 106
 Erik, furlanski mejni grof 172
 Ernst Železni 220
 Escarpit R. 38
 Escorial 132, 301
 Eseni 60, 61
 Eski Saraj, knjižnica v Carigradu,
   224
 Eskulap 84
 Esra 151
 »estampados« 253
 Este d', rodovina v Ferrari 233
 Esterina knjiga 60
 Estienne R. 264
 Etienne S. 281, 313
 »Esto custos librorum et senior
   scribarum!« 151
 etikete 44
 Etiopija 52, 123
 Etruščani 85
 Eumenés, Atalid, 83
 Evangeliar iz Echternacha 165,
   186
 Evangeliar iz Reichenaua 185
 Evangeliar Otona III. 185
 Evangeliar iz St. Gallena 165
 Evangelij iz Rossana 104
 Evans A. 29, 30, 36
 Evfrat 20
 Evgen Savojski 320
 Evklid 65, 126
 Evripid 64, 65
 Evropa kot kulturna celota 159
 Evzebij 98, 102
 Evzoios 98
 Ex libris gl. ekslibris
 »exemplar« 205
- »Explicit hic totum in funde, da
 mihi potum!« 220
 »ezzateni« (hetit.) — jesti 43
- Fabriano 207
 Falconet C. 309
 Faust Gregor 256, 317
 Faustus, Costerjev pomočnik, 263
 Favsta, cesarica, žena Konstan-
   tina Velikega 148
 Fédération Internationale de Do-
   cumentation 352
 Ferdinand I., nadvojv., cesar, 281
 Ferrara 233
   koncil 269
 fevdalizem 168, 169, 225
 Fiesole 237
 File 55
 Filip II. Španski 132, 300
 Filipi 92
 Finian, Finnian, Fintan, Findan,
   Vinnian 161, 163
 Finžgar F. S.: »Pod svobodnim
   soncem« 109
 Firenze 144, 235, 237, 326, 335
   koncil 269
 Fischer von Erlach Joh. Bern. in
   Jos. Em. 301
 Fjodorov I.
   Apostol 327
 Flacius Illyricus gl. Vlačić
 Flamska iluminacijska šola 214
 Flamske knjižnice 336
 Flaubert G. 289
 fleksibilnost v arhitekturi 354
 Fleury 282
 floralna (cvetlična) ornamentika
   183
 »Florist« 277
 Fohi, kitajski bog, 15
 Fokas, bizantinski cesar, 148
 Földes-Pap K. 11
 folijant 206
 fonemografija 19
   fonemogram 19
 fonetična pomagala 19
 fonetične pisave 18
 Fontainebleau 309
 Fontana D. 243
 Fontio B. 250
 Fotij 110, 111, 117

- »Myriobiblion« (»Bibliotheca«)
111
- Fournival R. de: »Biblionomia«
245
- Franc I., franc. kralj, 241, 244, 246
- France A. 289
- Francija 167, 174, 282, 290, 303, gl.
tudi Galija
- Fracke H. 316
- Francoska akademija 297
- francoska revolucija 223, 330 in sl.
350
- Francozi, narodnost na univerzi,
203
- Frančišek Asiški 193, 244
- Franklin B. 315, 350
- frazografija 19
- frazogram 19
- Frankopani 118
- Anž VIII. Brinjski 265
- Fredegarjeva kronika 150
- Freiburg 290
- Freising 162, 178
- Friderik II. Štaufovec 147, 202
- O lovu s sokoli 202, 207
- Friderik II. Veliki 308, 321
- Friderik V., češki kralj, 228
- Froben J. 264
- Fugger Johann Jakob 282
- Ulrich 281
- Fulda 162, 167, 172, 174, 177
- ilumin. šola 183
- Furlani 172
- Fürstenbergova knjižnica v Do-
naueschingenu 227
- Fust J. 259
- Gaj L. 338
- Gal 160
- Galen 84, 202, 205
- Galilei G. 286
- Galija 135, 152, 154
- Ge'ez, jezik v Etiopiji, 123
- Gelius A. 75
- Gelthus 262, 263
- Gent 336
- geometrijsko-vitična ornamentika
183
- Germani 137, 139, 152
- Gero, kölnski nadškof, 185
- Geronov kodeks 184
- Gero, mejni grof, 185
- »Gesamtkatalog der Wiegendru-
cke« 347
- Gessner C.: »Bibliotheca univer-
salis« 283
- Gibbs J. 300
- Gilgameš 42, 29, 57
- Giolito de Ferrari G. 288
- Gisla, hčerka orleanskega škofa
Teodulfa, 175
- Gislibertud, barcelonski škof, 181
- glagolica 112, 118, 222, 224
- »Glagolita Clozianus« 117
- glagoljaši 15, 116
- »Glasovi tišine« gl. »Sounds from
the Silence«
- glasovne pisave 18
- Glavar P. P. 323
- Glawertbury 283
- glinaste tablice 6, 39, 40, 41, 125
- »Gloria laus et honor« 172
- Godeskalk-Godeskalkov enange-
listar 169
- Goethe J. W. 317, 321
- »Faust« 165, 166
- »Die Leiden des jungen Wert-
hers« 319
- goliardi 229
- Goražde 268
- Gordon C. 32, 33
- Gorica 325
- Gorki M. 37, 85, 86
- Gornji grad 215
- gosje pero 210
- Gosudarstvennaja ordena Lenina
biblioteka SSSR imeni V. I. Le-
nina 359
- Gosudarstvennaja publična bi-
blioteka imeni Saltykova Ščed-
rina 328, 359
- Gothan J. 256
- Gotje 240, 150
- gotica 210
- gotico-antiqua 211
- Gotika 188
- katedrala 188, 192
- Gottfried iz Barbe-en-Auge 187
- Göttingen 22, 322, 347
- Gračanica 268
- Gradec 216, 219, 325
- gradual 219
- Grafenauer I. 218
- Granada 131
- Grande Chartreuse 192

- Grašič A. 355
 Gratianus: »Dekretum Gratiani«
 205
 »graždanka« 327
 Grčija 35
 »Grecist« 277
 Gregoire H. 331
 Gregor iz Toursa: »Historia Fran-
 corum« 152, 153
 Gregor I. Veliki, papež, 148, 149,
 150, 158, 185
 Zakramentarij 176
 Gregor IX., papež, 202
 Gregor XV., papež 293, 295
 Gregorij Nazianski 97, 104
 Gregorij iz Nysse 107
 Grenoble 204, 309
 Grgur Branković, Đurđev sin, 119
 Grimm M. 306
 Groller J. 273
 Gross H. 284
 Grosseteste R., lincolnski škof,
 191, 198
 Grotefend G. F. 22, 23
 Grottaferrata, samostan v južni
 Italiji, 168
 gruzinska cerkev 102
 Gspan A.: »Inkunabule v Slove-
 niji« 348
 Gundulić Trojan 268
 Gustav Adolf 295
 Gutenberg J. 257 in sl. 268
- Habakukov komentar 61
 Hadrijan II. papež 115
 Hadrijan VI. papež, 272
 Hadrijan, rimski cesar, 90
 Hadrijan, Teodorov pomočnik v
 Canterburyju 158
 Hahn W. 340
 Hamburg 277, 350
 Hamurabijev zakonik 58
 Han, kitajska dinastija, 206
 Hannover 327
 Harappa 33
 Harley, grofje oxfordski, 314
 Harun ar Rašid 130, 207
 Harvard J. 315
 Harvardska knjižnica 315
 Hatuša(s) 43, 45, 48
 hedžra = hidžra 125
 Hegel G. W. 196
- Heidelberg 228, 269, 295
 palatina 281, 291 293 in sl.
 Heilmann A. 258
 Heine H. 289
 helenizem 70 in sl.
 Helmstedt 280, 282
 Helvetius 306
 Henrik II., francoski kralj, 246
 Henrik VII., angl. kralj, 248, 282
 Henrik VIII., angl. kralj, 248
 Herculeum 93
 Herman, prior iz Bistre, 136, 186
 Hermannus Alemanus 132
 Hermannus Caldeus, de Carinthia,
 Dalmata, Sclavus, secundus 132
 in sl.
 »De essentiis« 133
 Herodot 313, 353
 Herrera J. de 300
 Hetiti 31, 43
 hetitščina 22
 Heziod 353
 hieratična pisava 26
 hieroglifi 25
 Hieronim 15, 98, 116, 143, 149, 215,
 222, 302
 Hiksi 36
 Hilandar 109, 120, 266
 Hilendarski jevanđelistar 120
 Hilendarsko jevanđelje vojvode
 Nikole Stanojevića 120
 Hildegarda, žena Karla Velikega
 169
 Hildesheim — iluminacijska šola
 184
 Himbertus 219
 Hipatija, matematičarka v Alek-
 sandriji 97
 Hippias, Pizistratov sin, 65
 Hipokrat 84, 202, 205, 353
 hirakana 35
 Hispanija 135
 Histaspes 23
 hiša modrosti 130
 »Hodajath« (židovske hvalnice) 61
 Hofbibliothek na Dunaju 342, 354
 Holbach D. 306
 Holbein H. 254, 264
 Homer 30, 31, 53, 63, 64, 65, 175,
 239, 313, 353
 »Iliada« 30, 76
 »Odiseja« 30, 76

- Homiliar Janeza Zlatousta 104
 homonimi 18
 Horac 92, 94, 187, 231
 »Horoi«, pravila Vasilijancev, 106
 Holtinger J. H.: »Bibliothecarius
 quatro partitus« 299
 Hraban, opat v Fuldi, 172, 177
 Hraber, »crnorizec«, 114
 Hren Andrej in Tomaž 215
 Hrisoloras M. 239
 »Erotemata« 240
 Hroswitha iz Gandersheima 131
 Hrozný Bedřich 43
 Hrvati 113, 172
 Hrvatska 116
 Hrvatsko primorje 116
 Hrvoje Vukčić Hrvatinić 223
 Hrvojev misal 223
 Hvalov ali bolonjski zbornik
 196, 224
 hudič 142, 143, 255, 256
 hugenoti 282
 Hugo V.: »Notre Dame de Paris
 1482« 251
 Huizinga J. 212
 humanizem 136, 211, 232, 234, 255,
 261, 269, 270
 Humery K. 262
 Humphrey Plantagenet 248
 Hundeshagenski rokopis epa o Ni-
 belungih 227
 Huni 79, 135, 137, 138
 Hus Jan 274, 280, 335
 Husrevbegova knjižnica v Sara-
 jevu 128
 Hutten U. 270
 Hutchinson R. W. 31
 Hval »krstjanin« 224
 Hvalov zbornik 196, 224
 Hvale M. 269
 Hy 160

 Ibn Rošd gl. Averroes
 Ibn Sina gl. Avicena
 ideografija 18, 34
 ideogram 18, 253
 igralne karte 253
 iguman (grš, hegumen), opat, 106
 ihtiomorfni (ribji) motivi 183
 ikone 107, 108
 ikonografija 301
 ikonoklazem 107, 110, 148
 ikonoduli, ikonoklasti 107
 Ildefonzova razprava o devištvu
 Marije 186
 Ilirija 89
 Iluminacije 193
 iluminatorji 103, 163, (Irci)
 karolinške in otonske ilumina-
 cije 179
 ilustracija 103, 104
 Imola B. 235
 »Index librorum prohibitorum«
 288
 Indija 14
 Indus — civilizacija ob Indusu —
 20
 Ingo, 177
 inicialke 183, 217
 »inkarnacijska leta« 168
 Inki 34
 inkunabule 24, 264
 inkvizicija 195
 Inocenc III., papež, 271
 Institoris H. 195
 »Instruktion für die alphabeti-
 schen Kataloge« gl. Pruske in-
 strukcije
 Institut International de Biblio-
 graphie 352
 insularis 165, 174
 investitura 226
 Ioannes VIII. Paleolog 240
 Iona na otoku Hy 160, 164, 168
 Ipatjevskaja kronika 327
 Irena, hči Ptolomeja V., 28
 Irena, bizantinska cesarica, 107
 Irminsul, staro saksonsko sve-
 tišče, 181
 Irokezi 11
 Irska 155, 162, 173, 174
 irski misijonarji 160 in sl.
 islam 80, 96, 124
 Istra 113, 148
 Italija 135, 140, 148, 154, 159, 167,
 201, 207, 232, 239, 290, 292, 325
 Ivan IV. Grozni, ruski car, 327
 Ivana iz Arca 274
 Ivan Kantakuzen — Izbora del 104
 Izida 55
 Izidor, sevilski škof 150 in sl.
 »Origenum seu etymologiarum
 libri XX« 150, 151, 161

- izobraženci 201
 izobraževalna društva 356
 izposojevalne knjižnice 319
- Jacob P. L.: »Traicté des plus belles bibliothèques publiques« 299
 Jagić V. 224
 Jahve, židovski bog, 15, 57
 Jacobus von Werd de Augsburg 221
 Jakob I., španski kralj, 253
 Jakob I., angleški kralj, 297
 Jakob II., angleški kralj, 311
 jakobiti, krščanska sekta, 122
 Janez VII. papež, 116
 Janez X. papež, 116
 Janez iz Kastva 255
 Janez Svetokriški: »Sacrum propetuarium« 339
 Janez Krstnik 60
 Japonci 207
 Japonska 252
 Jarrow 162, 168
 Jaroslav Modri 327
 Jativa 207
 Jeanne d'Arc 274
 Jefferson T. 344
 Jefimija: »Pohvala knezu Lazarju« 120
 Jeremija 59
 Jeriho 60
 Jeruzalem 60, 61, 96, 98, 101
 Jevandelje kneza Vukana gl. Vukanovo jevandelje
 jezuitje 287 in sl. 306, 320, 325, 339
 knjižnice 324, 337
 jizya 151
 Joakim, židovski kralj, 58
 Jordan 60
 Jožef iz Arimateje 155
 Jožef II., avstrijski cesar, 325
 Julij II., papež, 233
 Julija, Klavdijeva hči, napis na sarkofagu, 230
 Julius Afrikanus, knjižničar v Pantheonu, 91
 Julius Braunschweiško-Wolfenbüttelski 280
 Junius Hadrianus: »Batavia« 262
 Junona 90
 Jurij I., angl. kralj 314
 Jurij II., angl. kralj 314
- Jupiter 90
 Juraj de Topusko — Misal Jurja de Topusko 225
 Jurklošter 215, 216, 276
 Justinijan I., biz. cesar, 27, 108
 Juvenal 90, 179
- Kabinet medalj v Kraljevi knjižnici v Parizu 309
 Kana Galilejska 290
 Kairo 68, 207, 290
 Kalec, Tkalčič Urban gl. Textor kaligrafični prepisi korana 128
 Kalimahos iz Kirene 76, 77, 131
 Kalist III., papež, Borgijec 243
 Kalkuta 290
 Kampaspa, ljubica Aleksandra Velikega, 189
 Kanaanci 56, 57
 kancler univerze 203
 kanon — židovski 57
 Kant I. 289, 303
 Kant-Laplaceova teorija 346
 Karadžić V. 336
 Karantanci, 172
 Karel IV. češki kralj, nemški cesar, 210, 222
 Karel IV. Modri, franc. kralj 245
 Karel Martel 168
 Karel Plešasti, nemški cesar 197
 Karel Veliki 130, 169 in sl.
 karolinška minuskula 173
 karolinška renesansa 170 in sl.
 karolinški kodeksi 183
 Karstedt P. 341, 359
 kartažanska književnost 86
 kartuša 25, 27
 kartuzijanci 192, 213
 Kasiodor 139 in sl. 148, 149, 163, 174, 296
 »Institutiones divinarum et saecularium artium« 142
 »Ortographia« 143
 Kassel 282
 Kastelic M. 339
 katakana 35
 katalogi 44, 48, 177, 179, 217, 284, 309, 331, 333, 334, 337, 347
 Katarina II., ruska carica, 308, 311, 328, 359
 Katarina Kantakuzena 119
 katareni 194

- katedrala 188
 katedralne šole 199
 Kato Cenzorius 85, 145, 175
 Katul 77
 kazina 354
 Keffer H. 261, 264
 Keller C. — Cellarius 136
 Keller H. 9
 »kenning« (zapisek) 38
 Kette D. 351
 Kiaksares, medijski kralj, 48
 Kidrič F. 281, 291
 Kijev 159, 360
 Kijevski lističi 117
 Kinegija 80
 Kirkwood J. 350
 Kisel J. 208
 Kiš 41
 Kitajska 14, 34, 35, 79, 206, 222, 252
 klanska ureditev na Irskem 156
 Klearhos, tiran v Herakleji, 65
 Klement Aleksandrinski 98
 Klement Ohridski (Kliment) 113, 121
 Klement I., papež, 112
 Klement VII., papež, Medičejec, 241
 Klement XII., papež 324
 Klement XIV., papež 324
 Kleopatra 28, 77, 78, 80, 88
 klinopis 20, 22, 24, 29, 43
 Klodvik 152
 Klombner M. 291
 Klopstock F. G.: »Messias« 316
 Klosterneuburg 301
 Klovič J. 225
 Knjaževsko tipografska biblioteka 336
 knjiga — definicija 38
   v Grčiji 64
 »Knjiga o sikomori in oljki« 55
 knjige mrtvih v Egiptu 15, 53
 knjigarstvo 68, 69, 93
 »Knjige za slovensko ljudstvo« 351
 »knjigohranilnica« 118
   »knjigohranitelj« 118
 knjigovezi 206, 224
 knjižne religije 96, 124
 knjižni čudeži 162
 knjižni svetniki 159
 knjižnica — definicija 39
 knjižnica pri sv. Sofiji v Bizancu 102
 knjižničarji 6, 43
 knjižnični red 280, 281
 Knozorov J. V. 34
 Knossos 29, 31
 Kober A. E. 30
 Koberger 264
 Kodeks 99, 103, 182, 212, 222, 224, 228 gl. tudi codex
 »koiné« (grš.) skupen — grški — jezik 70
 Kolarič R. 172
 kolegij na univerzi 203, 414
   Novarra 209
 Köln 199, 290, 349
   ilumin. šola 184
 kolofon 46
 Koloman iz Manswerda 220
 »Kolomonov žegen« 16, 160
 Kolumba (u. 597) 160
 Kolumban (u. 615) 159, 160, 161
 kolumna 100
 Komenda 323
 komunikacije 9
 kondotieri 232, 233
 Kongresna knjižnica gl. Library of Congress
 Königsberg 277, 280
 Königsmark H. C. 295
 Koninklijke Bibliotek v Haagu 334
 konkordance 104
 Konstancij, zah. rim. cesar, 102, 110
 Konstantin VI., bizant. cesar, 107
 Konstantin, rim. cesar, 101, 102, 149, 233
 Konstantin — Ciril 5, 111, 112, 113, 114, 121
 Konstanž — cerkveni zbor 236, 269
 Koper 221
 Kopitar J. 118, 223, 265, 281, 333
 Kopitarjev bosenski evangelij 196
 Kopti 10, 28
   cerkev 102
   koptščina 28, 122
   pisava 123
   rokopisi 164
 koran 80, 124, 125, 192
 Kordova 131, 151
 Koreja 207, 252

- Korff M. 328
 Korint 84, 290
 Korvin Matija 224, 249
 Kos 84
 Kos M. 177
 Kosinj 625
 Kostanjevica 218, 325
 Kotor 266
 Kozma Indikopleustes: »Topographia christiana« 104
 koža kot pisna podlaga 125
 Krakov 269, 325, 328
 Kralj Matjaž gl. Korvin Matija
 kraljev kabinet v Parizu 309
 Kranj 220
 Krasinski 334
 Krates iz Malosa, pergamski knjižničar, 83
 Krčelić A. B. 324
 Krelj S. 294
 Kreta 18, 20, 36, 63
 Kristina, švedska kraljica, 298
 »Kristus v škrlatni halji« 104
 Krištof, svetnik, 254
 krivoverci 194, 204
 križarji 123, 130, 200, 226, 244
 Kropotkin P. 246
 krščanstvo 95 in sl.
 Krševan v Zadru 215
 Ksenofon 66
   »Anabasis« 69
   »Kirupedija« 236
 Kserkses 23, 65
 »k'uen« (kitaj.) — knjižni zvitek 38
 Kufa 125
   kufski duktus 128
 »küing« (staroturško) — knjižni zvitek 38
 »kunniku« (asirsko) — pečat 38
 Kurzemsko 328
 kurziva 25, 35, 82
 kustos 44, 48
 Kvintus, Ciceronov brat, 88
 »kylindros« (grš.) — papirusni zvitek
- La Valliera 332
 Lagaš 40
 Lagidi 73 in sl.
 Lah A. 350
- Lancastré J. 245, 248
 Langobardi 147
 Lascaux 11
 Lasco a, Johannes 272
 Laskaris G. 241
 Lateranski koncil 195
 Latinsko cesarstvo 123
 latinščina 147, 173, 203, 226
 Laurenziana 237, 241
 lavra 106
 Layard A. H. 47
 Lazar, srbski knez, 120
 Le Breton A. F. 305
 Leibniz G. W. 286, 299, 301, 304, 327
   »Consilium de Ordinanda...« 299
 Leipzig 280
 Leland J. 283
 Lenin V. I.: »Čto možno sdelat'« 258
 Leningrad 120
 Leningradsko evanđelje
 Leon, mesto v Španiji, 134
 Leon X., papež, Medičejec 233, 241
 Leon, matematik, 110
 Leon III., bizant. cesar, 107
 Leonardo da Vinci 221, 297
 leporello 34
 Lérins 153
 Lesehalle 357
 lesorezi 253
 Lessing E. 321
 Lévi-Strauss C. 13
 Levstik 351
 Levstik-Jurčič: »Tugomer« 185
 »liber« (latin.) — ličje, knjiga
 »libraria magna« 208
 »libraria parva« 208
 »librarius« (lat.) knjigar 93, knjižničar 150
 Library Company of Philadelphia 315
 »Library Journal« 352
 Library of Congress 322, 344
 »libri catenati« 209
 »libri potens« (lat.) 143
 licej atenski 66
 Licejska knjižnica v Ljubljani 322, 325
 »licentia docendi« 203

- Liebknecht W. 357
 Liège 336
 ligature 178
 Likurg 353
 linearna pisava A in B na Kreti
     29
 Linhart A. T. 339
 Linz 325
 Limonum — Ligugé 153
 »Litterae unicolores fiant et non
     depinte« 193
 Liverpool 315
 Livij 236 238
 Ljubljana
     frančiškanski samostan 339
     tiskarna 269
     knjižnica 277, 322, 323
 »ljudske« knjige 317
 Locke J. 312
 ločnica med Vzhodom in Zahod-
     dom 221
 logografija 19
     logogram 19
 London 290
 Lorenzo — Il Magnifico 231, 241,
     255, gl. tudi Medičejci
 Lorsch 178
 Losensteinleithen 322
 Loyola I. 287
 Lucius Kalpurnius Piso 93
 Ludvik IX., Sveti, franc. kralj,
     213, 244, 245
 Ludvik XI., franc. kralj, 213, 229,
     245
 Ludvik XII., franc. kralj, 246
 Ludvik XV., franc. kralj, 309
 Ludvik I., Pobožni, nem. cesar,
     169
 Luka iz Dobrepolj 269
 Lukian 87
 Lukulus 86, 87
 Luther M. 143, 233, 273, 275, 278,
     279
     »An den christlichen Adel...«
         276
     »An die Radherrn...« 276
 Luxeuil 160
 Lvov 325, 329
 Lyellov aktualizem 346
 Lyon 194
     koncil 191
 Machar J. S. 187, 191
 Maciejowskega kodeks 222
 Maconi S. 216
 Mader J. 299
 Madžari 218
 Maeterlinck 289
 Magelona 317
 magister 203
 Magliabechi A. 325
     Magliabechiana 325, 335
 »Magna charta libertatum« 313,
     345
 Mago: »O poljedelstvu« 86
 Mahomet, pomočnik pri prevaja-
     nju korana 133
 Maimonides 129
 Mainz 252, 258, 261
     ilum šola 184, 290
 Maioli T. 273
 Maius Monasterium — Marmou-
     tier 153
 Maji 14, 34
 majuskule 82
 Makarije od Crnije gori 266
 Makedonija 116
 Maksimilijan I., bavarski 93, 295
 Maksimilijan II. češki kralj 278
 Malaga 131
 Malet Gil: »Inventar knjig na-
     šega gospoda kralja v gradu
     Louvru« 245
 Malet de Graville L. 229
 Malherbes C 308
 »Maleus maleficarum« 195
 Mandeljč J. 268, 272
 Manesse R. in J. 228
     rokopis pesmi 228
 Manetho 72, 81, 84
 Mani, manihejci, 128
 Manswerd de K. 220
 Mantuani J. 281
 Manutius A. 264, 267
 Mara, »sultanija«, hčerka despota
     Đurđa 119
 Marburg 280
 Marciana v Benetkah 237, 241
 Marco Polo gl. Polo Marco
 Marduk, bog v Mezopotamiji 50
 Margareta d'Angoulême, kraljica
     Novarska; »Heptameron« 246
 Margareta Portladska 313, 314
 Mari 41

- Maribor 200, 208
   mestni grb v cerkvi 200
   škofijska knjižnica 208
 Marija Terezija, avstrijska cesarica, 323
 Marijanski evangelij 117
 Mark Antonij 79, 80
 Martin iz Toursa 153
 Martinuzzi C. 301
 Marucelliana v Firencah 326
 Marx K. 267, 346, 347, 357
 Matica slovenska v Martinu 335
 Matija Korvin 224
 matufica 17
 Mavri 131
 Mayr J. 284
 Mazarin J. 298, 309
   Mazarina 298, 299
 »mdw — ntr« (Egipt) — govorica bogov 25
 Mecen 92
 Medicea privata 241
 Medicea (Marciana) publica 241
 medicina 203
 Medičejci 232, 233, 241, 242, 246
   Cosimo 233, 237, 242
   Giovanni (Leon X.) 233, 241
   Lorenzo 231, 241, 255
 Medina 125
 megaliti 144
 Megida 42
 Megiser H. 294
 mehki slog 220
 Mehmedpašina knjižnica v Pribrenu 128
 Meka 125
 Mekinje 219
 Melanchton P. 279
 Melk 301
 melkiti 102
 Meluzina 317
 »Mémoires de Trévoux« 306
 menhir 156
 Menolog za Vasilija II. 104
 merovingica 153, 154, 173
 Mesrop, škof, 122
 mesta, meščanstvo 199 in sl.
 Mestna knjižnica v Grenoblu 309
 »mešani« in »nemešani« zvitki 75, 76
 Mešina stela 36
 Metod 111, 115, 116, 117
 Metz, ilum. šola 183
 Mezopotamija 12, 13, 14, 20, 39
 Michelangelo 225, 241
 Michelozzo 237
 Mickiewicz A. 289
 Mihael III., biz. cesar, 110
 Mikene 29, 31
 Miklošič F. 281
 Mikoczy 338
 Milan 326
   Ambrosiana 296
 Mileševa 268
 Milton J. 291, 316
   »Aeropagitica« 291
 miniatura 103
 miniatorji 103
 Minsk 360
   »Minnesänger« 227
 Minos 29
 minojska kultura 29
 minuskula 82, 112
 Miroslavovo evadlje« 119
 Misal Jurja de Topusko 225
 mistika 192
 Mitradat 67, 86, 87
 mnemotehnične opore spomínu 11
 Mohač; bitka pri Mohaču 224, 250
 Mohamed 124 in sl.
 Mohamed ed Dib 59
 Mohenjo Daro 33
 Mojzes 58, 81, 104, 108, 353
 Molière J. B. 310
   »monahos« (grš.) 106
 Mongoli 130
 monofizitizem 122, 126
 Montaigne M. 289
 Monte Cassino 145, 154, 168, 235
 Montefeltri 233
   Federigo 238
 Montesquieu 304, 305, 323
   »Lettres Persannes« 305, 310
 Montpellier 204
 Moro C., beneški dož, 240
 môra 16
   »Moralia beati Gregorii papae« 220
 Moravska 121
 Morchart U. 290
 morfemografija 19
   morfemogram 19
 Motnica — Metnitz 255
 Mottoch M. 218
 mozarabska iluminatorska šola 186

- Mrkšina crkva 268
 mrtvaški ples 254
 München 162, 282, 290
 Münchenski psaltir 119, 282
 Murat, sultan, 119
 Muratori 326
 »Rerum Italicarum scriptores
 ab anno Christi 500—1500« 326
 »Anecdota ex Ambrosianae bi-
 bliothecae codicibus« 326
 Murn J. 351
 Mursilis II. hetitski kralj — Mo-
 litev kralja Mursilisa II. ob
 kugi 44
 muslimani 124 in sl.
 Muzeion 73, 74, 77, 88
 »Myriobiblion« 111
- Nacionalka, naloge 344, 345
 Nacionalna i sveučilišna biblio-
 teka v Zagrebu 250, 337
 Nancy 217
 Napoleon I. 27, 223, 295, 333, 334
 Napoli 233, 249
 knjižnica 326
 Narmer, egipt. faraon, 25
 Narmerjeva paleta 24
 Narodna biblioteka, Beograd 265,
 337
 Národní a universitní knihovna,
 Praga 335
 Narzes 140
 Nasir ad din Tusi 130
 National Library of Scotland, The,
 Edinburg 343
 National Library of Wales, The,
 Aberystwyth 343
 Naudé G. 298, 299
 »Advis pour dresser une biblio-
 thèque« 298
 Naum Ohridski 121
 Nautička akademija, Reka 325
 Nazarius de Justinopoli 221
 Nebu (ali Nabu), bog v Mezopo-
 tamiji, 15, 46
 Nedelišče 268
 »Neerlandsche Central Catalogus«
 334
 Nefedjev M. 237
 Nelej 66
 Nemanjići 109
 Nergal, bog v Mezopotamiji, 50
- Neron 233
 neshični duktus 128
 nestorijanci 102, 122
 Neufchâtel 290, 308
 Newton I. 312
 Nibelungi 226
 Nibis 141
 Nicolai F. 317, 320
 Nicoli Nicolò 236, 237
 »Commentarius in peregrinatio-
 nem Germaniae« 237
 Niedermünster 185
 Nikandros: »Theriaka« 105
 Nikolaj iz Bistre, iluminator, 136
 Nikolaj V., papež, — Parentucelli
 242, 243
 Nikolić F 336
 Nikoljski evangelij 196
 Nimurta, bog v Mezopotamiji, 50
 Ninive 48, 49
 Nippur 40, 41
 Nisaba, boginja v Ugaritu, 46
 Njegoš Petar Petrović: »Šćepan
 Mali« 121
 Nodier C. 332, 351
 »Nomokanon« 118
 Normani 167
 Nova Kartagina 91
 Novi klošter 276
 Novo mesto 219
 frančiškanski samostan 219
 NUK 136, 196, 216, 218, 262, 323,
 332, 339, 340
 Numa Pompilius 353
 numerus currens 337
 Nürnberg 207, 264
 »Nutrimentum spiritus« 321
- O pokristjanjenju Bavarcev in
 Karantancev 177
 Obradović D. 336
 obdelava knjig v antiki 77
 »oblaček« v stripu 254
 Obod pri Cetinju 265
 Obvezni izvod 339
 Odin, nordijski izumitelj pisave,
 15
 Odlomek o poslednji sodbi iz si-
 bilskih bukev 262
 Odoaker 139
 Ogham, irski bog, 15
 oghamska pisava 15

- Öffentliche wissenschaftliche Bibliothek 342
 Ohrid 121
 Octaviana 89
 »Oktoih« 1—4 in 5—8 265
 Oksirinhos 92
 Olomouc 325
 Old Royal Library 248, 314
 »omfalos« (grš.) — popek pri zvitku 53
 Oppianos: »Kynegetiká« 105
 orakeljske kosti na Kitajskem 15
 Oratoirska knjižnica v Parizu 310
 »orkestra« v Atenah 69
 Origenes 97, 98
   »Hexapla« 98
 Orkneyski otoki 159
 Orleans 204
   iluminacijska šola 183
 Ormož, samostan 219
 ornitomorfni (ptičji) motivi 183
 Orozij 80
 Orviedo 179
 Osoliński, grofje, 334
 Österreichische Nationalbibliothek 343
 Ostromir 117
 Ostromirov evangelij 117
 Othman, kalif, 125
 Otok ob Vrbskem jezeru 178
 Otoni, nemški cesarji 177, 179, 185
   otonska doba 184
 Ottheinrich 281
 Ovid 77, 147, 173, 353
   Metamorfoze 173
 Oxford 203, 209, 247, 300
- Pacherneker 268
   »Compendium catechismi catholici« 268
 Paduhepa 45
 Pahomij 106, 145, 153
 Pahomije od Crnije gori 266
 Palais Bourbon 353
 Palatina
   na Dunaju — Hofbibliothek 342, 354
   na Palatinu v Rimu 89
   pri Karlu Velikem 175, 176
   v Heidelbergu 281, 291, 293, 295
 Palatinat — Pfalz 228
 paleografija 82
- Palermo 207
 Palestina 20; 155
 palimpsesti 161
 palmovi listi 125
 »palm-leaf tablets« 29
 Paltašič A. 266
 Památnik narodniho písemnictví 335
 panatenejske svečanosti 65
 Pankrac, mojster papirničar, 208
 Panizzi A. 343
 Pannonicus gl. Česmički
 Panormita gl. Beccadelli
 Pantheon v Rimu 91
 papeške bule 202, 208, 287, 307
 papir 6, 208, 222
 papirni mlini 208
 papirus 6, 52, 58
   Haris 53
   Nash 60
 »papurro« (kopt.) — kraljevski (monopol) 52
 »Parens scientiam«, papeška bula 202
 Parentucelli T. gl. Nikolaj V.
 Pariz 189, 199, 201, 203, 244, 251, 268, 290, 295
 »pars pro toto« 18
 Parma 186
 Pascal B. 304
 Paštrič I. 324
 patareni 194
 Paternolli L. 319
 Patrik 155, 159
 patrimonij 148
 Pavel II., papež, 233
 Pavel III., papež 287
 Pavel Diakon 171
 Paulmy 332
 Pavlin 172
 Pawlikowski, grofje 334
 Pavia 326
 »pecia« 205
 pečatniki 17, 29
 Peč 121
 Pedro iz Toleda 133
 Peer K. 322
 Pella 71, 72, 86
 Pelušič J. 267
 pentagram 16
 pentatevh 81
 »peregrinatio pro Deo« 157
 pergament 6, 83, 99

- pergamentarji 202
 Pergamon 66, 71, 82, 84
 knjižnica 80
 Perger B. 269
 peripatetiki 66
 Pergošić I. 272
 Peru 11
 Perzopolis 22
 Perzija 71
 perzijsčina 22
 Peržani 17, 126
 Petančić F. — Petancius 249
 Petar Petrović gl. Njegoš
 Peter Častitljivi gl. Petrus Venerabilis
 Peter Veliki 223, 327, 359
 »Peterburgskije Vjedomosti« 327
 Petrarka F. 234, 235, 297
 Petronius 87
 Petrovaradin, cistercijanski samostan, 219
 Petrovič Petar gl. Njegoš
 Petrus Venerabilis 133, 192, 212
 Pfinzing M. 273
 Pfister A. 261
 Philipps T. 222
 Pi-Seng 253
 Pico de la Mirandola G.: »De hominis dignitate« 237
 Piccolomini Silvio, papež Pij II. 269, 271, 278
 Pickel gl. Celtis
 Pierre de Poitiers 133
 Pierpont Morgan Library, New York 222
 Pij II., papež gl. Piccolomini
 piktografija 18
 piktogram 18, 20
 piktografska pisava A in B na Kreti 29
 Pilos 31
 »Pinakes« (grš.) — sezname 77, 83
 Pindar 121
 Pintar L. 339
 Pirckheimer W. 273
 Pirjevec A. 351
 Pisanello — Pisano 221
 pisanje »brez črk« 177
 Pisano, knjižnica 326
 pisarji 12, 76, 93
 pisava — definicija 14
 božji izvor 15
 magija 15, 16
 začetki 17
 Pismo o odpustkih 262
 Pizistrat 65
 Pizon 93
 Platon 13, 66, 133, 202
 Sokratov zagovor 69
 Plautus 161, 236
 pletenica 183
 Pleterje 215, 216
 Plinij mlajši 41, 91, 353
 »Pohvala knezu Lazaru« 120
 pojmovna pisava 18
 Polibij 67
 polifoničnost 21, 24
 Polikrat 65
 »polis« — mesto, država, 63, 71
 Pollaiuolo A. 254
 Poljska 329, 334
 Polo Marco 122, 206
 polunciala 149, 152
 »pomorska ljudstva« 45
 Pompadour, markiza, 307
 Pontifikalna knjiga iz Kostanjevice 218
 Portlandska Margareta 313, 314
 Požega 325
 požig »vražarskih knjig« v Efezu 96
 krščanskih knjig za cesarja Dioklecijana 97
 Prades de J. 306
 Praet de J. B. 333
 Praga 204, 210, 220, 295, 301, 335
 Pravilnik o izvolitvi novega opata 217
 Praški lističi 117
 Pravila samostana v Qumranu 61
 pravo 203
 pravoslavje 101, 116
 prehodne pisave 18, 20
 predkolumbijske kulture v Ameriki 14, 33
 Preprost Brikcij 269
 prepoved socialistov v Nemčiji 356
 »prestol satanov«
 Prešeren F. 7, 351
 »Turjaška Rozamunda« 127
 »Krst pri Savici« 157
 »Zdravljica« 291
 Preussischer Kulturbesitz 342
 prevajalski instituti ob arabskih knjižnicah 130

- Priscianov rokopis v Barceloni 181
 Prijatelj I. 281
 privilegiji, univerzitetni 202
 Prizren 128
 Prizrensko jevanđelje 120
 Prokop, opat Sazavski 223
 Prokopij iz Cezareje 139
 Provansa 227
 Pruske instrukcije 347
 prvotisk 24
 psalterji 214
   Psalter iz Cambridgea 165
   Psalter iz Hludova 105
   Psalter Ludvika XI.
   Sinajski psalter 117
   Psaltr s posledovanjem (1494)
   266
 psevdoepigrafi 57, 60
 Ptolemejci 71, 74, 83
 Ptolemej I. Lagi, Soter 73, 74
 Ptolemej II. Filadelfos 74, 81
 Ptolemej III. Euergetes 74, 83
 Ptolemej V. Epifanes 28, 83
 Ptolemej, astronom — Planisferij
   126, 133, 134
 Ptuj, samostan 219
 Public Librarys 352
 Public Library v New Yorku 353
 Publico Nationalis Bibliotheca gl.
   Nacionalna sveučilišna biblio-
   teka
 Pucelle J. 214
 Puškin A. S. 360
 Pydna 86

 Quintilian 236
 »quadrivium« 140, 143
 Quaglio G. 301
 »quar-dam« 21
 quipu 11, 34
 Qumran 59 in sl.
   Khirbet 60
   Wadi 60
 Qur'an gl. koran

 Rabulov evangelij 104
 Radoslav, pisar, 120
 Raigersfeld M. J. (Rakovec) 322
 Raimund, toledski škof, 133
 Raimundus de Vineis: »Legenda
   beate Catherinae de Senis« 216
 Ramzes II., egipt. faraon, 55
 Ramzes III., egipt. faraon, 53
 Ranke L. 289
 Ras Šamra 22, 45
 Rassam H. 47
 Rastislav, velikomoravski knez,
   111
 Rastko gl. Sava
 Rašid — Rosette 27
 Rautenbach S. 347
 Ravena 114
 Rawlinson H. C. 23
 Rawlinson T. 313
 raziskovalni strokovni centri 345
 Razprava o astronomiji v gornje-
   grajski knjižnici 215
 razsvetljenje 303 in sl.
 rdeči kotički v SZ 360
 Redclife Library v Oxfordu 300
 »Redimini militantis Ecclesiae«
   287
 referenčna knjižnica 208
 reformacija 201, 273 in sl.
 Regensburg
   ilumin. šola 184
   Vlačičev načrt za univerzo 280
 Reginberg, bibliotekar, 177
 »Registrum librorum Angliae« 194
 regula
   Benediktova 145, 161
   Frančiškova 193
   Kolumbanova 161
   Pahomijeva 106
 Regulovo slovo od umrlega sina
   93
 Reichenau 167, 177
   ilumin. šola 184, 185
 Reims
   ilumin. šola 183
   knjižnica 199
   Reimski evangelistar 222
 Reka 268, 325
 Rekared, kralj Zah. Gotov, 150,
   152
 rekonkvista 131
 rektor 203
 »relationes« 205
 Remund, žid v Barceloni, 181
 renesansa 230 in sl. 247
 Retko, pisec, 117
 Rhakotis 72, 75
 »ribati« 129
 Richelieu A. 297
 Riffe H. 258

- Rim 85, 101, 135, 136, 145, 147, 148, 149, 152, 154, 156, 164, 181, 230, 249, 273, 286, 294
 Rimljani 67, 85, 140, 148
 Rimski brevijar (1491) 265
 Rimsk brevijar (1491) 265
 Rimski misal (1483) 265
 Rimski misal (1494) 265
- Ripoll 151
 risorgimento 335
- Robertus iz Chestra, Ketinensis, de Retine 132
- Rocca A 299
- Rodos 84
- Rogatinus Marcus Julius 91
- Rolewink W.
 »Fasciculus temporum« 268
- romanika 183, 184
- Romulus Augustulus 139
- Rossano 168
- Rosette, kamen iz Rosette 27
- Rostock 280
- Rotterdam 334
- rotulus (lat.) — zvitek 53
 Rotulus Jozue 104
- rotunda 211
- Rouen 199
- Rousseau J. J. 304, 305, 308, 323
- rovaš 10
- rubrika, rubrikator 103
- Rujno 268
- Rumjancevski muzej 359
- Ruodeprecht iz Reichenaua 185
- Ruppel B. 264
- Rusija 327
- Rustikus 143
- Sachs H. 282
- Salamanca 204
- Salerno 204
- Sallier C 308
- Salmidessos 69
- Salutati C. 236
- Salzburg 162
 ilumin. šola 184
- Smarakand 207
- samostani 105 in sl. 108, 276
 samostanski rokopisi v Bizancu 104
 samostanske šole 199
- San Spirito v Firencah 235
 »Sancta sanctis!« 165
- Sanherib 47
- sanskrit 23
- Sansovino J. 241
- Santonino P. 216
- Saraceni 147
- Sarajevo 128
- Sartre J. P. 289
- Savonarola 241
- Savina knjiga 117
- Schliemann H. 28
- Schöffler P. 266
- Scipio Afrikanus 86
- Scioioni 85
- Sclavinia na evangeliarju Otona III. 185
- Scotus Erigena 197
 »scriba« 151, 162
 »scriptura fere humanistica« 211
 sedem svobodnih umetnosti —
 »septem artes liberales« 143
- Segur, opat, 190
- sekovška škofija 229
- Selevkidi 71, 84
- Seleukos Nikanor 65
- semiški črkopisi 36
- semeniška knjižnica v Ljubljani 301, 339
- Semjonov J. 318
- Seneka 87, 147, 353
- Senj 266
 »Septem artes liberales« 143
 »Septuaginta«
- Serapeion 74, 75, 76, 79, 80, 96
- Serapis 74, 75
- Sešat, egipt. boginja, 15, 55
- Severus Aleksander, rim. cesar, 91
- Sevilla 131, 151, 204
- Seyferidus Swevus: »Versiculi« 216
- Sforza 233, 246
- Shakespeare W. 272, 286
- Shaw B. 78, 79
- shizma — razkol 110
- sholastika 185, 189, 190, 196 in sl. 211
- Sidonius Apollinaris 136
- Siena 233
- signet 217
- Sikst IV., papež, 243
- Sikst V., papež, 243
- silabične ali zlogovne pisave 18
- silabografija 19
 silabogram 19

- Simoniti P. 267
 Smplicius, ljublj. protestant, 278
 Sinaj 108
   sinajska hipoteza 36
   Sinajski evhologij 117
   Sinajski psalter 117
 Sinopski fragment 104
 »sinovi hiše tablic« 41
 Sippar 41
 Sir Darja 207
 Sirija 71, 122
 Sittig E. 32
 skriptoriji
   karoliški 173
   katedralni 199
   rimski 92
   qumranski 60
   ugaritski 45
   v benedikt. samostanih 147
   v Cezareji 102
   v Luxeulu 161
   v St. Gallnu 161
   v Studionu 108
   v Veroni 178
 Skylitzesova kronika 105
 Slikarstvo (alegorija) 182
 »slikopis« (po Földes-Papu) 11, 14
 Sloane H. 314
 slovanska garda v Španiji 132
 Slovanská knihovna 335
 slovarji 44, 45
 Slovaška 335
 Smirna 84
 Smith G. 49
 Sofija, cerkev v Carigradu
 Sofoklej 241
 Sokrat 66, 253
 Sorbon R. 203
 sorbona 203, 208, 229, 245, 290, 333,
 348
 Sosiji 92
 »Sounds from the Silence« 46
 Sovre A. 69
 »Sozialistengesetz« gl. prepoved
 socialistov
 »Speculum morale, historiale na-
 turale doctrinale« 205
 Speiser E. A. 17
 Sperans 290
   »Razvoj slovenskega narodnega
   vprašanja« 291
 Spinoza B. 286, 290
 Spoved, osebna 195
 Spovid (1492) 265
 Spovid općena (1496) 265
 Sprenger J. 195
 Srbija 118 in sl.
 srednji vek 136, 137, 212, 22
 srednjeveški rokopisi v Sloveniji
 215 in sl.
 Sremski Karlovci 323
   Patriaršijska knjižnica 323
 St. Albans 283
 St. Blasius 324
 St. Gallen 160, 167, 177
   ilumin. šola 183
   knjižnica 227, 301
 St. Denis 190
   ilumin. šola 183
 St.-Germain-des-Prés 310
   knjižnica 310, 331, 333
 St. Martin v Toursu 171
 St. Riquier 178
 St. Victor 310
 Sta. Maria in Valle v Čedadu 169
 Ste. Chapelle v Parizu
 Ste. Geneviève — Bibliothéque du
 Pantheon 310, 332
 »stabilitas loci« 146
 »Stara pravda« 267
 stara zaveza, stari testament 57
 stroslovenski rokopisi 117
 »stationarii« 205, 206
 »stationes librariae« 93
 Statní knihovna 335
 Stele F. 217, 220
 Stična 192, 216 in sl. 325
 Stiški rokopis 219
 »stilus« 210
 Stjepan, ban (1042) 215
 Stockholm — Kraljeva knjižnica
 295
 Strachov 301
 Strasbourg 258, 277
 strasbourška prisega 170
 Stritar J. 351
 Strozzi P. 247
 Studenica 120
 Studenice 276
 Studion 108
 »studium generale« 203
 Subscription Library 315
 »substantivum regens« 347
 Sulla 67, 86
 Sumerci 20, 21
 sumerščina 21, 40, 43

- »Summa de jure canonico«, ro-
 kopsis iz Stične 217
 Supraseljski kodeks 117
 sure 125
 suverenost ljudstva (Rousseau) 333
 Suvorov A. 328, 329
 sužnji 63, 69, 92, 95
 Sv. Katarina pod Sinajsko goro
 108, 109, 117
 Sv. Marija v Zagrebu 218
 Sv. Jakob v Regensburgu 159
 Sv. Korbinijan (Freising) 162
 sv. Jurij 225
 Svjatoslav 117
 Svjatoslavov zbornik 117
 »Svoboda« 358
- Šafařík P. J. 335
 Šentjernejska noč 246
 Šepatba'alov zapis 36
 Šepeskafenh 54
 36-vrstična biblija 261
 Ši-Huang-ti 79
 Škotska 158, 160
 Šlebinger J. 339
 Šmun 13
 Šober J. 281
 Šole v Mezopotamiji 41
 Šotoku, japonska cesarica, 252
 Španija 150 in sl. 159, 206, 290
 Španci 33
 Štefan Branković 119
 Štefan Lazarević 119
 Štefan Nemanja 118
 Šu-Sin 43
 Šurupak 41
- »Tabellae« 99
 »taberna« — knjigarna 93
 Tablet Hill 41
 Tablični katalogi 44, 48
 »Tabulae septem custodiarum su-
 per bibliam« 194
 Tacit 35, 147
 »Annali« 235
 »Historiae« 235
 Taus, opat iz Zaragoza, 150
 »The Tatler« 312
 Tebe v Grčiji 29
 Teje, žena Amenofisa III., 55
 tekstna kritika 76
- Tell el-Amarna 54
 Tengnagel S. 281
 Teoderik, vzhodnogotski kralj, 139
 140, 144
 Teodor iz Studiona 108
 Teodor iz Tarza 158
 Teodozij, bizantinski cesar, 27, 80,
 161
 Teodulf, škof orleanski, 172, 175
 Teofano, bizantinska cesarična,
 žena Otona II., 179
 Teofil, aleksandrijski patriarh 80,
 96
 Teofrast 66, 67, 73
 teokracija 241
 teologija 196, 203, 204
 teratološki (pošastni, spakasti)
 motivi 183
 Tertulijan 96, 135
 »Texte du sacre« gl. Reimski
 evangelistar
 Textor, ljubljanski škof, 278
 Thabit ibn Qurrah 127
 Thalloczy L. 224
 Thamugada (Timgad v današnji
 Alžiriji) 91
 Thiery de Chartres 134
 Thomasius C. 315, 316
 thora 58
 Thot, egipt. bog pisarjev, 13, 15,
 55
 »ti« (sumersko) — lok, življenje
 20
 Tiberij, rim. cesar 90
 Tigris 20
 Till Ullenspiegel 317
 Tilly J. T. 228, 293
 Timaios 67
 Timon z Fliusa 73
 Timotejev papirus (»Peržani«) 68
 Tiranion 67, 87
 Tischendorf K. 109
 tisk 32, 207, 251 in sl.
 »Tisoč in ena noč« 59, 127, 129
 Tit, rim. cesar, 90
 »titulus« (lat.) izvesek, naslov 53
 Toledo 133, 134, 151, 152
 tolerančni edikt 97
 toletana 152
 Tolstoj L. N. 360
 Tomaž Akvinski 67, 197, 198, 205,
 302
 »Summa« 205

- Tomaž Kempčan »De imitatione Christi« 255, 316
 Topusko, cistercijski samostan 218
 Torino (Turin) 326
 Toulouse 134, 204
     koncil 271
 Tours, iluminacijska šola 183
   »traditores« 97
 transmigracija 56
 Trebnik (1495) 266
 Trident, koncil 290
 Tridesetletna vojna 292 in sl.
 Trier, ilumin. šola, 184, 185, 186
 Tryfon 92
 Trinity College Library v Dublinu 164, 300
 Tripolis 130
 Tristan 317
 trivium 143
 Trois-Frères 11
 Troja 29
 Troyes 207
 trubadurji 227
 Trubar P. 16, 114, 269, 277, 290, 291
   »Catechismus« 281
   »Cerkovna ordninga« 291, 294
 Tsai-Lun 206
 Tübingen 280, 290
 Tukidides 53, 65
 Turčić G. 265
 Turingija, samostani 276
 Turjaški W. E. 322
   turjaška knjižnica 329
 Turki 17, 108, 123, 221, 224, 239, 250, 266, 323
 Turška bula 262
 Turški koledar 262
 Tusi Nadir al Din 130
 Tuskulum 87
 Tzetzes I. 75

 Učenik pravičnosti (Qumran) 61
 ugarit
   ugaritščina 22
 Uglješa, despot, 120
 Ulpiana 90
 Ulrich von Liechtenstein: »Frauendienst« 228
 Ulrik Bolcanski 181
 Ulrik, celjski grof, 119

 Ulrik, menih iz Benediktenbeurna, 181
   »umbilicus« (lat.), popek pri zvitku, 53
   umetnostna zgodovina 182
   unciala 82, 149, 152
 Univerze 201
   Atene 145
   Bizanc 101
   Bologna 204
   Coimbra 204
   Dunaj 204
   Granada 131
   Grenoble 204
   Heidelberg 204
   Kordova 131
   Malaga 131
   Montpellier 204
   Napoli 202
   Orléans 204
   Pariz 202, 204
   Praga 204, 210
   Salamanca 204
   Salerno 204
   Sevilla 131
   Toulouse 204
   Trnava 337
   Uppsala 144, 295
   »universitas doctorum« 203
   Upravda gl. Justinijan I.
   Uppsala 144
     univerzitetna knjižnica 295
 Ur 41
 Urban VI., papež, 271, 295
   »Ure« (molitveniki), Zelo lepe ure
   Naše Gospe, Velike ure, Zelo bogate ure 214
   Knjiga ur 219
 Uruk 40, 41
 Ustoličenje knjižničarja (obred) 151
 Ustřední vědecko-metodický kabinet knihovnictví 335
 Uta iz Niedermünstra
   Utin evangelistar 185
 Utrecht 334
   Utrechtski psalter 184

 Vaclav IV., češki kralj, nemški cesar, 274
   »vadar« (hetitsko) — voda 43
 Valla L. 20, 233

- Valois 245
 Valvasor J. V. 322
 Varaždin 325
 Varšava 329
   univerzitetna knjižnica 334
 Varro Marcus Terentius 88, 89,
   145, 147
   »De bibliothecis« 89
 Vasilij I., bizantinski cesar, 104
 Vasilij II., bizantinski cesar, 104
 Vaslij Veliki, antični krščanski
   pisatelj 97, 106
 vasilijanci 106
 Vaticana 243, 251
 Vaucluse 234
 Vega Lope de 285
 Velesovo 219
 Velica, kraj nekje v Makedoniji,
   121
 Velikonočni otok 33
 velin 206
 Ventris M. 30
 Vergil 92, 297, 313
   Eneida 173
 Verres 353
 Verona 178, 199
   »vesoljni potop« 49
 Vespazijan, rim. cesar, 90
 Vikingi 163
 Viljem V. Batavus 334
 Viljem Okamski 198
   »Villa dei papiri« 93
 Villon F. 229
 Vincent iz Kastva 255
 Visconti v Padovi 239
 vitez, idealizacija, 172
 Vitez Ivan iz Sredne 249
 viteštvo 172, 225, 226
 vitraji 213
 Vitruvius Pollio: O arhitekturi 87
 Vivarium 141
 Vlačić M 280
 Vleeschauwer H. J. 75, 209
 vodni znak 208, 260
 Vojnomir, slovenski knez, 182
   »Volksbücher« gl. ljudske knjige
 Voltaire 290, 304, 305, 308, 310,
   311, 323, 328
   »Candide« 305
   »volumen« (lat.) — zvitke 151
 Vorstius J. 39
   »Vorwärts« 357
 Vozarević D. 336
 Vukanovo jevanđelje 120
 Vuković B. 266
 Vulgata 149
 Vulpius C. A.: »Rinaldo Rinal-
   dini« 322
 Vu-ti, kitajski cesar, 206
 Vyšehradski evangeliar 186
   »Vzajemnost« 358

   »wâdar« — voda 43
 Waldez P. iz Lyona 194
   valdenzi 194
 Waldvogel P. 263
 Walter von der Vogelweide 228
 wampum 11
   »wanax« (starogrško) — kralj 31
 Wearmouth 162, 168
 Weimar 321
 Wer J. 301
 Westminsterška katedrala 16
 Whitby, opatija, 158
 Wickhoff 224
 Widmanstetter A. 282
 Wilde F. 339
 Winchester 283
   iluminacijska šola 186
 Winckelmann J. J. 321
 Winfrid gl. Bonifacij
 Wittenberg 280
 Wolf C. 316
 Wolfenbüttel 280, 282, 301, 321
 Wren C. 300
   »wsr« (egipt.) — močani
 Wulfila 144, 161
 Wycliff J. 274

 Xativa 207

 Yi-king, kitajska knjiga, 11
 York, škofija, šola, 171
 Yvon, abbé, 306

 Zadranin M. 265
 Zagreb, cistercijanski samostan,
   218
   tiskarna 267
   jezuitski kolegij 325
 Zakon o Narodni biblioteki v
   Beogradu 337

- Zakramentarij Gregorja Velikega 176
 Zaluski, poljski grofje, 329
 Zamojski, poljski grofje, 334
 Zaragoza 150
 zaščitni znak gl. vodni znak
 Zaula J. (Georgius Zaulus) 217
 zend, komentar k Avesti v staro-iranskem jeziku, 23
 Zenodot iz Efeza 76
 zlogopis 18
 Zois Ž. 323
 Zagrafski evangelijski 117
 Zola E. 290
 zoomorfni (živalski) motivi 183
 Zrcala človeškega odrešenja 254
 Zrinjski Adam, Juraj, Nikola 324
- Zvitek o boju sinov luči s sinovi teme 61
 Zvitki z Mrtvega morja 52, 59, 60
 Zvonimir, hrv. kralj, 118
- Žiča 120
 Žiče 213, 215, 216
 Židje 56, 73, 81, 96
 Žigon A. 339
 »Žitje Konstantina Filozofa« 16, 114
 Življenje sv. Antona 106
 Življenje svetnikov 159
 Župančič O. 305, 351
 »Sveti trije kralji« 16
 župnijske knjižnice 350

Značnice in gesla tega kazala niso pisana po načelih bibliotekarskih katalogov in bibliografij. Narekovaji so navedeni samo tam, kjer gre za dobesedni naslov avtorskega dela.

Fotografske posnetke v knjigi in na ovitku je izdelal Milan Štupar (fotografska delavnica NUK).

UVOD	5
NAJDRAGOCENEJŠI DAR BOGOV: PISAVA	9
Od človeka do človeka 9 — Ko ustno izročilo ne zadostuje več 12 — Kaj pravzaprav je pisava? 14 — Mogočna magija pisanega znaka 15 — Od slike do črke 18 — Vsebinska razdelitev pisav 19	
OD IZUMA DO RAZBIRANJA STARIH PISAV	20
Sledovi ptičjih nožic 20 — Stava göttingenskega profesorja 22 — »Izračunani« narod 24 — Med slikami in sličicami 24 — Kamen, ki je postal ključ 27 — Dragoceni talismani za mleko 28 — Pisava Homerjevih junakov? 30 — Druge pisave, ki še čakajo na reševalce 33 — Pisava predkolumbijske Amerike 33	
V ZAČETKU JE BILA — KNJIGA	38
Kaj je pravzaprav knjiga? 38 — Kultura iz blata — Od »abecednika« do »leksikona« 41 — Prvi indoevropski knjižničarji 43 — Mesto na prehodu 45 — Bogastvo tuje učenosti 47 — Igla v senenem vozu 49 — Dvojni obraz asirskega knjigoljuba 50	
OB VIRIH NEPREKINJENE TRADICIJE	56
Dežela na sečišču 56 — Knjiga navdihnjenja in razodetja 57 — Pravljica iz »Tisoč in ene noči« 59	
V EGEJSKI DOMOVINI EVROPSKE KULTURE	63
Počlovečeni bogovi 63 — Bralci in poslušalci 64 — Nadomestek za legitimnost prestola 65 — Knjižna učenost in druge vrline 65 — Tristoletno romanje filozofove knjižnice 66 — Rokopis v rakvi 68 — Začetki knjigarstva 68	

VSEOBČA CIVILIZACIJA HELENIZMA	70
Reševanje preteklosti za prihodnost 70 — Knjižnice kot politična žarišča 71 — Aleksandrija — 700-letno kulturno žarišče Sredozemlja 72 — Požig ali požar? 78 — Aleksandrinške knjižne norme 82 — Pergamon 82	
PREMAGANI ZMAGOVALEC — RIM	85
Med Etruščani in Grki 85 — Knjižnice kot vojni plen 86 — Javne knjižnice za izobraževanje podložnikov v državljane 88 — Knjižnice za veterane in malomeščane 91 — Brez avtorskega prava 92 — Ožgani ostanki 93	
ZMAGA KNJIŽNE RELIGIJE	95
Duhovno pribežališče 95 — Jeruzalem ali Atene 96 — Nove knjige za nove vernike 97 — Prve »prave« knjige 99	
BIZANTINSKI VZHOD — TISOČLETNO ZAVETJE ANTIČNE KULTURE	101
Središče sveta 101 — Bizantinska knjiga 103 — Samostan — topla greda knjižne kulture 105 — Krvavi boj za svete slike 107 — Nemirno zavetje bizantinskih samostanov 108 — Antika v bizantinski cesarski knjižnici 110 — Krivoverec ali svetnik, razkolnik in združevalec 110 — Slovanska blagovestnika v političnem vrtincu 111 — Trdoživost heretičnega pisanja 115 — Prve srbske knjižnice 118 — Iz srbskih samostanskih skriptorijev 120 — Kulturno žarišče sredi Balkana 121 — Sopotniki bizantinske kulture 121	
MUSLIMANSKI UČITELJI KRŠČANSKEGA ZAHODA	124
Stiki in posredniki 124 — Nastanek korana 125 — Viharno zmagoslavje islama 126 — »Čudež« arabskega kulturnega razmaha 126 — »Svetli okras sveja« 131 — Je imela Lepa Vida brata? 132	
NA POGORIŠCIH ANTIKE	135
Konec časov 135 — Kulturna raven zahodne Evrope 138 — Med včeraj in jutri 139 — Tolažba filozofije 139 — Rimljan v službi barbarov 140 — »Vivarium« za meniško življenje 141 — S pisanjem v boj zoper hudiča 142 — Kamen ali knjiga 144 — Oče zahodnega menišтва 145 — Prepisovanje za branje 146 — Benediktinec na papeškem prestolu 147 — Knjižnice in arhivi 149 — Španija pred arabskimi vpadi 150 — Pod frankovskimi Merovingi 152	
KULTURA NEKULTURNIH	155
Naravnost z Jutrovega? 155 — Luč z Zahoda 157 — Knjižni svetniki 159 — Knjižni čudeži 162 — Čudežne knjige 163	

Semena in kali za pol tisočletja 167 — Cerkev in cesarstvo 169 — Polpismeni pobudnik pisanja in kulture 170 — Glavni stan kulturne akcije 171 — Problem jezika in pisave 173 — Pisanje »brez črk« pri Slovencih 177 — Knjige za zakladnice in zakristije 178 — Menih in njegova vest 179 — Kdo je vse to plačal? 181 — Poglavlje iz umetnostne zgodovine 182 — Nitke in tkivo 187

RAZPOKA V BOŽJI TRDNJAVI 188

Kamnita knjiga 188 — Okamnena sholastika 189 — Za oblast nad dušo in telesom 190 — Mistični protestniki 192 — Prvi centralni katalog 194 — »Gospodovi psi« 194 — Nove knjige za študente, krivoverce in bogoslovce 195 — Sholastika — »barbarska filozofija razuma« 196

SREDNJEVEŠKO MESTO — RAZSADNIK NOVE IZOBRAZBE 199

Od menih do študenta 199 — Mestni zrak osvobaja 200 — Univerze — univerzalne topilnice idej 201 — Kako do skript in knjig? 204 — Tisoč let dolga pot papirja 206 — Mala »velika« in velika »mala« knjižnica 208 — Gotica — pisava nove družbe 210

JESEN SREDNJEGA VEKA 212

Pero ali plug? 212 — Od skriptoria do ateljeja 213 — Dediščina srednjeveške ustvarjalnosti 215 — Knjige med Vzhodom in Zahodom 221 — Vdanost vladarjem in druge viteške vrline 225 — Pohujšljiva svežina 229

KNEZI, KRALJI IN KNJIŽNICE 230

Neumrljiva in nedosegljiva lepota antike 230 — Sijaj oblasti 232 — Iskalci in zbiralci 234 — Kri umirajočih za prepород živih 239 — Zakladi zadolženega znanstvenika na papeškem prestolu 242 — Kdo je prebudil francoske muze? 243 — Philobiblon za bibliofile 247 — Kralj Matjaž in njegova knjižnica 249

MATI REVOLUCIJ 251

Črna magija črne umetnosti 251 — Predzgodovina 251 — Naloga in njen reševalec 256 — Dovršena mojstrovina 260 — Kdo je bil pravzaprav prvi? 262 — Vzmet se je sprožila 263

RAZRVANI ČAS 269

Pregnano barbarstvo 269 — Brez posrednika 270 — Prepovedana božja beseda 271 — Kralj humanistov 271 — »Sebi in in prijateljem« 273 — Kdaj se je pravzaprav reformacija začela? 273 — Knjige in knjižnice v reformaciji 275 — Vera

v neustavljivo moč knjige 277 — Šola, cerkev, univerza 279
 — Dunajska in druge dvorne knjižnice 281 — Prve bibliografije in sejmi 283

VERA ZA VOJNO IN VOJNA ZA VERO	285
Baročna umetnina — baročni človek 285 — Vojščaki prave vere 287 — Nezaupnica knjižnih prepovedi 288 — Od Trubarja do Speransa 290 — Knjige in knjižnice na poti 293 — Nov pojem: odpiralni čas 296 — Začetki knjižnične teorije 299 — Dekorativna slovnica ikonografije 301	
LUČI NA PREDVEČER REVOLUCIJE	303
»Drzni si vedeti!« 303 — Jeziček na tehtnici 304 — Boj za eksplozivno knjigo 305 — »Orodjarne« in »orožarne« 309 — Nič kaj veseli dan založnika Figara 311 — Angleška »svoboda iz ognja in upora« 311 — Spomenik bibliofilstva 313 — Zgled za Ameriko, zgled za Evropo 314 — Razum, rahločutnost in za ščepec pobožnjaštva 315 — Žeja po branju 316 — Plemiški in plemeniti zbiralci 320 — Slovenci 322 — Med Srbi 333 — Na Hrvatskem 324 — Materinska skrb cesarice 324 — Od zbirateljstva do odpiranja knjižnih zalog 325 — Knjige za brezbrade bojarje in dežurne častnike 327 — Bridka usoda knjigoljubnega rodoljubja 328	
OD REVOLUCIJE DO REVOLUCIJE	330
»Občečloveška načela« 330 — Kam s knjigami? 331 — Hram narodne kulture 332 — Po pariškem vzorcu 334 — Brez narodne suverenosti — brez narodne knjižnice 340 — Naloge in dolžnosti 344 — Umik dotrajanih dogem 346 — Od stroke do znanosti 347	
NOVE KNJIŽNICE	349
Sveča pod poveznjenim mernikom ali na njem 349 — O knjižničarskem celibatu in o učenih knjižničarjih 351 — Tradicionalna, nova in najnovejša arhitektura 352 — Čitalnice ali kazina 354	
NOVI BRALCI	356
Res že obrabljeno geslo? 356 — Knjižnice za nepismene 358	
SKLEPNE BESEDE	361
KRONOLOGIJA	363
OPOMBE	379
LITERATURA	386
OSEBNO IN STVARNO KAZALO	397

Jaro Dolar
SPOMIN ČLOVEŠTVA

Urednik Tone Pavček

Opremil Cveto Jeraša

Založila
Cankarjeva založba
v Ljubljani

Za založbo Miloš Mikeln

Natisnila
Tiskarna »Jože Moškrič«
v Ljubljani 1982

Naklada 1500 izvodov